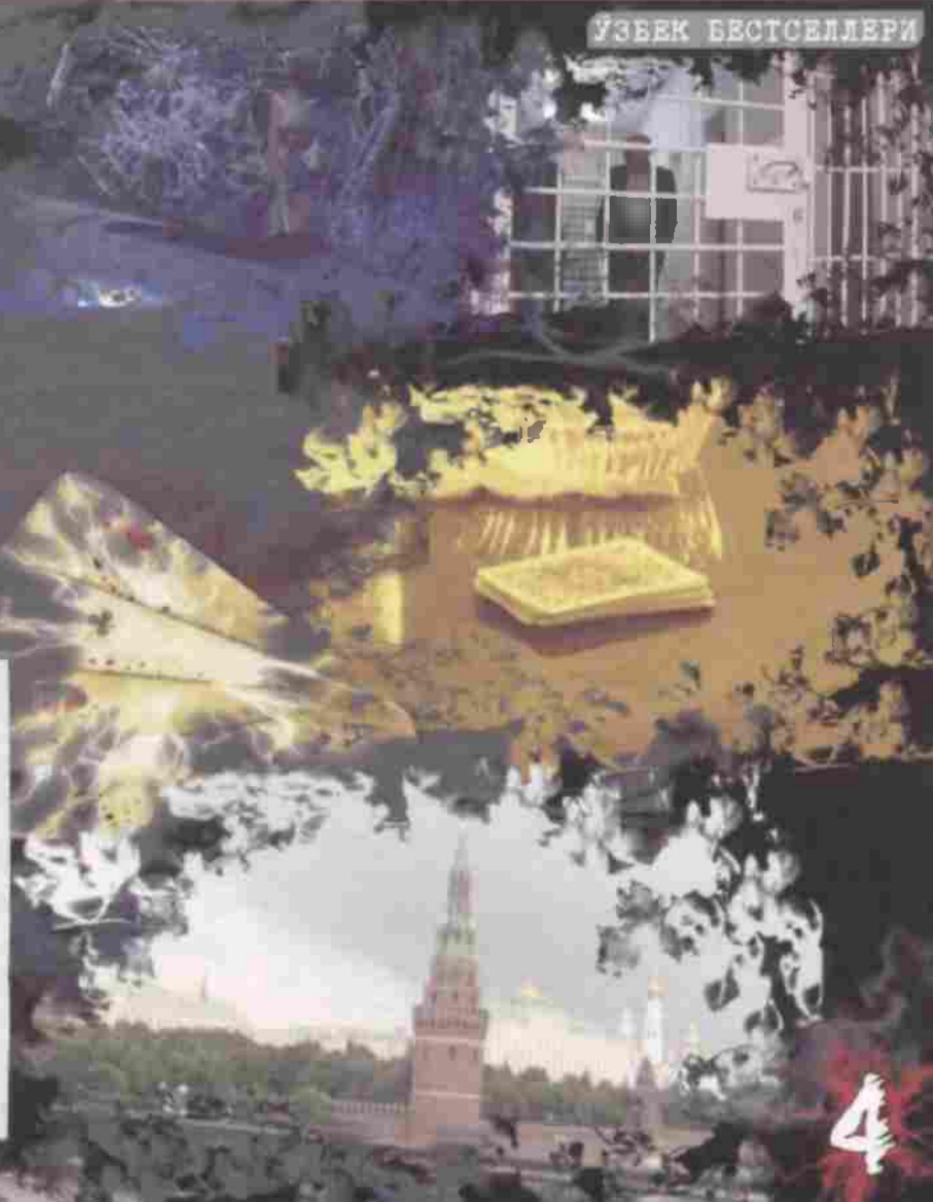

ТОХИР МАЛИК

ШАЙТАНАТ

ЎЗБЕК БЕСТSELLЕРИ

Toχur Malik

ШАЙТАНАТ

Қисса

Tўртинчи китоб

«SHARQ» НАШРИЕТ-МАТБАА
АКЦИЯДОРЛИК КОМПАНИЯСИ
БОШ ТАҲРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ – 2013

УҮК 821

КБК 84(5Ү)6

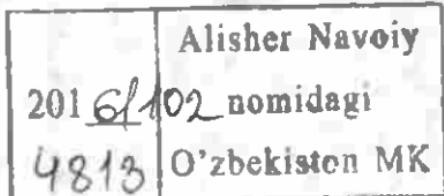
M - 22

M - 22 Малик Тоҳир.

Шайтанат: Қисса (4-китоб). – Т.: “Sharq”,
2013 – 496 б.

Катта шаҳарга донғи кеттган қўшиқчи тунда уйига қайтади-ю, кўксига пичоқ қадалган хотинини кўради. Гарчи қотилликка алоқаси бўлмаса-да, айбини бўйнига олади. Отишга ҳукм этилиб, ўлиб кетишини истайди. Аммо жиноятчилар тўдаси бошлигининг аралашгуви билан у отувга ҳукм этилмайди. Қамоқдан юрагида қасос ўти аланга олган ҳолда чиқади ва қасос ола бошлайди.

ISBN 978-9943-26-053-5

УҮК 821

КБК 84(5Ү)6

ISBN 978-9943-26-053-5

© «Sharq» нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси
Бош таҳририяти, 2011, 2013.

Бисмиллахир Роҳманир Роҳийм

“Эй Одам фарзандлари, шайтои отаонаигизнииг авратларини ўзларига кўрсатиш учун устларидан либосларини ечиб, жаинатдан чиқарганидек, сизни ҳам фитиага солмасин. Албатта у (яъниким, шайтон алайхилаъна) ва унинг ёрдамчиларни сизни ўзингиз кўрмайдиган томондан кўриб туради. Биз, албатта, шайтоиларни ниймон келтирмайдиганларга дўст қилганимиз”.

“У (яъниким Оллоҳ) бир гуруҳни ҳидоят килди. Бошқа гуруҳга йўлдан озиш ҳақ бўлди. Чунки улар Оллоҳни қўйиб, шайтонларни ўзларига дўст тутдилар, ҳамда ўзларни, албатта, ҳидоят топувчилар деб хисоблайдилар.”

(“Аъроф” сурасидан маъно таржима.)

**Худовандо, иа қилдим турфа ёздим,
Шаётин макрн бирлан йўлдан оздим.
Пушаймонмаи паришон ўтган ишдаи.
Баҳору тийра моҳ ёзу қишидин.**

(Сўфиий Оллоҳёрнинг “Саботул ожизийн”
китобларидан.)

Борлиқ оламларни яратиш баробаринда бизларни – одам болаларини йўқдан бор қилган, иймон, маърифат, илму адаб, ҳикмат баҳш этган, ўзининг ваҳдати зотини, асмаи сифатини бизларга – кулларига билдирган Холики даҳрга мадҳу таҳсинларимиз ва шукрларимиз бўлсин.

Раҳим ва Раҳмон ҳабиби, оламлар нури, олимлар фахри бўлмиш Муҳаммад мустафо соллаллоҳу алайхи васалламга салоту салом ва таҳийат бўлсин.

Мухтарам пайғамбар афандимизнинг азиз авлодлари-га, хонадонлари аҳлига, дин йўлида ёрдамчилари, дунёи охиратда содиқ ёрлари мартабасидаги улуғ биродарларига саловотлар бўлсин. Ва жами анбиё саловатуллоҳи алайҳим ва авлиёи киром руҳларига восил бўлсин ва биз мискинлардан рози ва ҳушнуд бўлсинлар. Инша Аллоҳ, омийн. Аммо баъд:

Шукрларимиз бўлсинким, неча йиллардан бери шайтонга тобе олам аҳволининг баёни баҳонасида сиз мухтарам китоб муҳиблари билан биргамиз. Сизлардан бенихоя миннатдорманким, саховатингизни аямага-

нингиз ҳолда бир ожиз ва нотавон банда сабаби билан қоғозга туширилган мазкур битикдаги саҳвул-қаламга кечиримли бўлдингиз, узрларимизни эътиборсиз қолдирмадингиз. Яна бир қувончимиз шуки, шайтон вассасига берилмоқлик, шайтонга қарши жиҳодда мағлуб бўлмоқлик оқибати Сиз – азизларни лоқайд қолдирмади. Сиз билан биз “Фалончи кўшним (ёки ҳамкасбим, ёки қариндошим) менинг душманим”, дейишга одатланганмиз. Мен буни бир оз ўзгачароқ тарзда баён қилган бўлардим. Сабабки, Одам боласининг Одам боласига душманлиғи дуруст эмасдур. Одамнинг ягона душмани – иблисдур! Иблиснинг энг зўр қуроли – нафсдур! Демакки, биз душманни атрофимиздан эмас, ўз вужудимиздан, ўз рухимиздан изламоғимиз жоиз. Буюрилмишким, “ла-тазанил ҳолқа бимизаника, ваззин нафсака би мизонил қавм”. Маъноси будирким: “Халқни ўз ўлчовинг ила ўлчамагил, бильякс, ўз нафсингни қавм (халқ) ўлчови (мезони) ила ўлчагил”. Шунга бизлар амал қилсак, ҳидоят йўлидан тоймасмиз, инша Аллоҳ.

Тўртинчи китобга жамланувчи фикрларни қоғозга тушириш аввалида айрим изоҳларни баён этмоққа ҳожат сеziлди. Дастлабки умидимиз – воқеалар баёнини уч китобга жамлаш эди. Учинчи китобда умидга еткурган Тангримизга шукрлар қилганимиз ҳолда асарга сўнгги нуқта кўйилганини маълум этиб эдик. Яширмаймиз, дастлабки аҳдга биноан ўзимизни зўрлаган ҳолатда асарни якунлагандай бўлиб эдик. Ана шу зўракилик талабчан китобхонларимизга маъқул келмабди. Учрашувларда, мактубларда асар якун топмагани хусусида танқидий фикрлар билдирилди. Шу кезлари гиёхвандлик оқибатлари муаммолари хусусида ҳужжатли фильм учун маълумотлар тўплашга тўғри келди. Мазкур жараён ҳам асарни давом эттиришга даъват этди. Бизни энди хижолатга солаётган бир сабаб бор: “Бемаза қовуннинг уруғи кўп бўлар”, деганларидек, асарнинг чўзилиши оқибатида Сиз – азизлар ҳафсаласини пир қилиб кўймасак бўлгани... Начора, яхши умид билан яна қўлга қалам олдик, раҳмли Парвардигоримиздан хайрли ниҳоясига етказмогини сўраймиз.

Муножотимиз будир:

Илоҳо Парвардигоро! Иzzатинг ва жалолинг ҳаққи, анбиёю мурсалин ва авлиёйи солиҳийн ва уламои ро-

сихийн разийаллоху анхум ажмааийн арвохи шарифла-
ри ҳурмати, биз заиф ва гунохкор кулларингни ҳам бу
қавмдан бенасиб қилмагил ва ул хос наслиданким, бу-
ларга насиб этдинг, бизларни ҳам маҳрум қилмағил. Ва
шаръий амалларимизни гунохларимизга каффорот айла-
гил ва сүнгти нафасда иймонимизни шайтон макридан
ўзинг сақлагил. Омийн йа Роббал ўаламийн!*

Шундан сўнг Ҳақ таоло инояти билан баёнларимизни
бошлармиз, биъавниллохи таоло.

---

* Фаридиддин Аттор ҳазратларининг лафзларидан фойдаландик.
Оллоҳ у зотдан рози бўлғай.

I б о б

1

Лаҳтак булутлар китмирилиги туфайли яйраб нур тарата олмаётган қүёш, шом киришини кутмаёқ бота қолгандай бўлди. Тонгда эса беғубор осмон умидида қайта бош кутардию яна булутлар шумлигига учради. Олмония күёшининг тайинсизлигига, файзсиз тонгларига Манзуранинг чидаши оғир кечди. Зотан, унинг қалби шу қүёш каби ожиз ҳолатда эди. Гарчи ўгилларининг тўйидан кўнгли равшанлашган бўлса-да, хавотир булутларининг чақинидан бағри куйиб турарди.

Эри Асадбекнинг, қизи Зайнабнинг аянчли ахволидан бехабар бўлса-да, ўзига ҳам номаълум бир туйғу кўнглини ғашлик булути билан чирмаб турарди. Асадбекнинг телефонда тўнг оҳангда гаплашиши уни ажаблантирмас, бу ҳолатга йиллар бўйи кўникиб кетган эди. Уни эзаётган нарса бошқа – эри ҳар сафар “уйга қайтишга шошилма”, – деб гапни қисқа қиласди. Қудалари эса “Қачон қайтасизлар?” деб очик айтишмаса ҳам кўз қарашларидан шу маъно сезилиб турарди. Ўгиллари нигоҳида ҳам шу савол зухур эди. Маъсума аёл саволга жавоб қайтаришга қодир бўлсами эди, бу ерда бир он ҳам қолмасди.

Қанотлари қайрилган эмас, киркиб олинган куш ҳолатидаги Манзура тунда қүёш балқишини кутган нотавон каби эридан ҳар дақиқада бир мұжда кутарди.

“Манзура қамоқдаги маҳкум ҳолатида эди”, дейилса юмшокроқ айтилган бўлади. Чунки маҳбус озодликка қачон чиқишини билади, шу кунни, соатни, орзиқиб кутади. Кутиш ҳам у учун бир саодат. Ҳар тунда ёстикқа бош кўйиб ҳар тонгда кўз очишининг ўзиёқ бир баҳт. Манзура эса яна қанча тунд тонгларни мусофириликда қаршилашини билмайди.

Ўзини қафас темирларига уравериб қанотларини мажруҳ этган куш ахволидаги Манзуранинг дарди қудаларига аён эди. Шу боис кўнгил хиralиги тарқаб,

дилга бир ёруглик мўралармикин, деган мақсадда Швецарияга сафар қилишни таклиф этишди. Мехмоннинг ихтиёри мезбонда бўлгач, Манзура нима дея оларди? Ўғиллар онадаги ташвиш булутини нари ҳайдаш ниятида Алп тоғларининг беназир гўзаллигини мадҳ этишди. “Боланинг кўнгли далада” деганлари балки шудир. Ҳозир гойибдан бир овоз келиб “жаннат эшиклари сенга очилади, кирасанми ё уйинигта борасанми?” дейилса у ҳеч иккilanмай уйга қайтмоқни ихтиёр этарди. Зотан, аҳли оиласа муҳаббат ҳам иймоннинг гўзал бир кўринишидир.

Икки ўғли, икки келини, Гулузор бегим ҳамроҳлигида мақталган ерларга борган Манзуранинг зимистон кўнглига равшанлик мўралай олмади. У фарзандлари кичиклигида Нанайга бир неча марта чиқсан, сув омбори курилиб, қишлоқ бузилгач, анчагача кўнгли вайрон бўлиб юрган эди. Кейинчалик Маҳмуднинг хотини билан бошқа қишлоқларга ҳам чиқди, Шоҳимардонга ҳам борди. Бирок, дастлаб чиқсаннан дилига ўрнашгани учунми, бошқа жойларни Нанайга ўхшата олмади. Швецария Алплари деб ном чиқарган, дунёдаги мана ман деган бойларнинг севимли масканига айланган бу қорли тоғлар унинг ақлини лол қила олмади. Тўғри, у ёзлокқа чиқсан, қорли тоғларнинг ҳавосидан эса нафас олмаган эди. Маҳмуднинг хотини “Опа, болларни олиб Чимёнга чиқайлик, чена учиб келишсинг”, деганида “Қишининг совуғида тоғда бало борми?” деб унамаган эди.

Келинлари билан ўғилларининг яйраб чанғи учачёттанинни кўриб ҳам кўзлари кувонди, ҳам “булар ўқишиятни, десам чанғи учишдан бўшашмаган шекилли” деган фикрга келди. Манзура “ўғилларим чанғи учишни шу ерда ўрганишган”, деб ўйлаб янглишди. Чўлпоной билан Муштарийнинг шу ерда ўрганганлари айни рост. Абдусамад билан Абдуҳамиднинг Жамшид ҳамроҳлигида тез-тез Чимёнга чиқиб туришганидан у бехабар эди. Болалари бир сафар изказат сўрашганида “йиқилиб, у ербу ерини синдириб олмасин” деган хавотирда рухсат бермаган, юраги қайнаб турган ўғилларининг яширинча чиқишларини эса хаёлига ҳам келтирмаган эди.

Қорли ёнбағирдаги одамлар орасидан Манзура ўғилларини нигоҳи билан излайди. Йиқилиб тушаёттандар ўғлидай туюлиб, юрагига бир зирапча санчилгандай

сесканди. Ҳолатини сездирмасликка ҳаракат қилса-да, Гулузор бегим ундаги ҳавотирни фаҳмлаб:

– Бу ернинг қори худди пар болиш кабидир, йиқи-лажак ўлсангда бир ҳузурланурсан, – деб қўйди.

– Сиз ҳам учасизми? – деб сўради Манзура ажабла-ниб.

– О, албатта, – деди Гулузор бегим қаҳва хўплаб. – Бу шунчаки шўхлик меваси эмас, сиҳҳат учунда лозим ўлароқ бир амалдир.

Улар ўтирган қаҳвахона осойишта, тараляётган ёқимли оҳанг ҳам шунга мос эди. Гулузор бегим бошини этганича ниманидир ўйлади, ҳатто ҳузурида азиз меҳмон ўтирганини ҳам унугандай бўлди. Сўнг бошини кўтариб дераза оша ташқарига қаради-да, худди ўзига ўзи гапир-гандай пастроқ овозда:

– Неки вор, ҳапси чўх гўзалдур, – деди. Кейин юзини кудаси томон буриб, қўшиб қўйди: – Аммо ҳапсидан Ватангина гўзалмишдир!

Кейинги жумлада армон зухур эди. Бирок, ўз ёғига қоврилиб юрган Манзура буни “уйингизни соғингандирсиз?” деган маънода тушуниб енгил сесканди.

Тақдир иплари фарзандлари туфайли гўё боғлан-гандай бўлган бу икки аёлнинг соғинчлари, армонлари бир-бирига сира ўхшамас эди. Таъбир жоиз бўлса, Ватан соғинчи Гулузор бегимга ота мерос, қон билан кирган, жон билан чиқғувчи фазилатдир. Узининг эмас, волидайн киндик кони тўкилган Ватан тупроғига қадам қўймай, ҳавосидан нафас олмай туриб соғиниш қандай бўлишини тасаввуримизга сифдиришимиз, баён этишимиз ғоят мушкул. Ватан – яъни ота юртни соғиниш даражаларини белгиламоқда “мусоғир бўлмагунча мусулмон бўлмас”, деган ҳикматни ҳисобга олмоқ балки жоиздир? Дейди-ларки, булбулни “гар олтун қафас ичра” сақласангиз ҳам сайрамас экан.

Манзурадаги соғинч ҳислари эса бутунлай ўзга. Ватан исмли ўлчовсиз туйғудан ҳоли, демоқлик ноўриндир. Чунки у соғинаётган оила, ҳовли, яқинлари – Ватаннинг зарраларидир.

Яратганинг мўъжизаларига ақл бовар қилмайди: шу каби тоғ, шу каби қор қўпгина юртларда мавжуд. Гулузор бегим айтганларидай, бу ернинг қори пар ёстиқдай

юмшоғу бошқа ерники тошдай қаттиқ эмас. Эътиборли жиҳати шундаки, қорли тоғларнинг ҳар бири ўша юрт эгаси учун суюмлирок. Шу боис ҳам Манзурани бундаги манзара лол қолдира олмади. Балки эри, қизи ҳам ёнида бўлса бу чиройни илғармиди?

Қаҳва ичаётган Гулузор бегим билан таъмсиз туюлган бўлса-да, мезбоннинг ҳурмати учун ўзини зўрлаб чой хўплаётган Манзурани боғлаб турувчи бир нарса бор: бу қалблардаги ҳисларни юқори мақомда баён этолмаслик, бу ҳислар тўлкинида жўш уриб сухбатлашолмаслик ёки баҳслаша олмаслик.

Шаҳарчани айланиш ҳам, қаҳвахонада ўтиравериш ҳам Манзурани зериктирди. Мехмоннинг ўғиллари билан шаҳар сайрига чиққанидан фойдаланган Гулузор бегим эса қизларига кўшилиб чанғи учди, кўнгил чигилини ёзib олди. Бир ҳафта – ўн кунга мўлжалланган саёҳат Манзуранинг кўнглига қараб, уч кундаёқ ниҳоясига етди.

Швецариядан кетмай туриб Маҳмуд – Чувриндига кўнғироқ килиб муаммони ойдинлаштироқчи бўлди.

– Маҳмуджон, акангизнинг дардини сиз яхши биласиз, келаман, деб ўзлари келмаяптилар, қайтиб кетай десам, унга унамайдилар, сиз бирон нима билсангиз айтинг, – деди.

Чувринди нима десин? Янгаси “акангизнинг дардини сиз яхши биласиз”, дейди. Зоҳирий дардини-ку билади, аммо айта олмайди. Ботиний дардини эса гумон кўзлари билан кўради. “Акам дард билан ёлғиз ўзлари олишиб, ёлғиз ўзлари мағлуб бўлмоқчилар. Янгамнинг кўз ёшлиари тўкиб ўтиришларини истамаяптилар”, деб таҳмин қиласди. Таҳминида озгина жон бўлса-да, хожасининг асл мақсадини у ҳам аниқ билмайди.

Сўнгти онлари яқинлашганини сезган мағрут бургут ўлимни инида кутиб олмай осмонга парвоз килиб сўнг ўзини қоя тошларига урар экан. Чувринди хожасини ана шу бургут мисолида кўради. Унга фақат бир нарса: сўнгги парвознинг қачон ва қандай бўлиши номаълум эди. Чувринди буларни ҳам айта олмади. Шунинг учун:

– Акам тайёрланяптилар. Бу ерда зарур ишлар чиқиб қолди. Акамдан аввал Зайнаб борсалар керак. Бир-икки кундан кейин рухсат тегадиган бўлиб турибди, – деб кўя қолди.

Бу мужмал жавоб Манзурани қаноатлантиrmай Олмопнияга қайтган куннинг эртасига уйига кўнғироқ қилди. “Адаси, сиз кейинроқ келарсиз”, деган таклиф ҳамда қайтмоқлик аҳдини маълум қилиб қўйиш ниятида эди. Болохонадаги йигитнинг “Бек акам жанозага кетганлар” дейиши юрагидаги хавотир учкунини ўт олдириди.

– Кимнинг жанозаси? – деб сўради овози титраб.

Йигит “бу шумхабарни айтиш мумкинми ё йўқми?” деган мулоҳазада сукут сақлади. Аслида у “Бек акам йўғидилар-а”, деб гапни кисқа қилмоғи жоиз эди. Хаёли кутилмаган фожиа билан банд бўлгани учун беихтиёр ра-вишда “жанозага кетганлар” деб юборган эди.

– Кимнинг жанозаси? – деб қайта сўради Манзура.

– Маҳмуд акамники, – деди йигит бир оз довдираган ҳолда.

– Қайси Маҳмуд? – Манзура “Қайси Маҳмуд” эканини англаған бўлса-да, “ишқилиб мен танимайдиган бошқа одам бўлсин”, деган илинжда қайта сўради. Йигитнинг навбатдаги сукути бу илинжга кувват бергандай бўлиб, сўнг эса ғиппа бўғиб қўя қолди: Чувриндининг фожиаси ҳақидаги шумхабар хушини олди.

Манзура гўшакни жойига қўйгач “кўнглимнинг хижиллиги бекорга эмас экан”, деб ўйлади. Туғишиган ука-сидай бўлиб қолган одамнинг фожиаси дастлаб уни ган-гитган бўлса, сўнг ўзи яшаётган оламда ҳалокатлар та-садифий бўлмаслигини билгани учун ҳам хавотир ўтида коврила бошлади. Эрининг сафарни пайсалга солиши, Маҳмуд – Чувриндининг икки кун аввалги мужмалроқ жавоби, ниҳоят фожиа ҳақидаги хабар юрагининг бир чеккасини жизиллатиб турган хавотир чўғига мойдек се-пилиб алганга олдириган, энди бу ўтни ўчириш мумкин эмас эди. Мана шу ташвиш гулхани унданаги мутелик че-гарасини бузди. Манзуранинг беором қалби уни камдан кам ҳолларда юз берувчи инқилобга даъват этди. Фақат кудаларини эмас, ўғилларини ҳам ажаблантирган ҳолда сафари якун топганини маълум қилди. “Меҳмоннинг из-зати уч кун эди, тўй баҳонасида шунча қолиб кетдим, қизларимни дарров бағрингиздан юлиб олгим келмади”, деб лутф қилмоқчи бўлди-ю, аммо лабларидаги енгил титроқ, кўзларидаги паришонлик кўнгил нотинчлигини аён қилиб қўйди.

Манзуранинг шу кунга қадар қайтишга шошилмаётгани кудаларга малол келмаётган бўлса-да, “у томонлар тинчликмикин, ишқилиб?” деган хавотирлари мавжуд эди. Кудаларининг қайтмоқлик ҳусусидаги аҳди бу хавотирни нари сургани билан рўпараларига айрилиқ балосини кўндаланг қилиб қўйди. “Бунча шошмасангиз, ҳали сизга тўйганимиз йўқ”, деган сохтароқ лутф қудани аҳдидан қайтара олмаса ҳам айтилди.

Юртни соғинган юраклар қалбларининг икки парчасини юлиб олиб юрга узатишиди.

О, бу баҳтга ташна юраклар рўпарада бало булатларининг ямлашга шай турганини билишсами эди...

Инқилобга жазм этган муштипар ўз қарори билан қайғу-аламлар кўchasига бурилганини билсами эди...

2

Бир кун олдин Асадбек ғалати туш кўрган эди.

Буни туш дейиш ҳам қийин. Машинада келатуриб бир дақиқанинг нари-берисида мизғиди. Радиода айтилаётган гапларни эшлиб турди, демак, ухлади, дейиш мумкин бўлмаганидек, туш кўрди, демоқлик ҳам ўринсиз. Балки хаёлига чақмоқ каби урилган беўхшов манзара унга тушдай туолгандир. Манзура уйда бўлганида бориб айтарди, у йўйиб бир маъно чиқаради... Асадбек ўзича маъно қидириб кўрди-ю, “бунака бемаъни тушда маъни нима килсин” деган тўхтамга келди. Унинг фикри тўғри: алоқчалоқ, маънисиз тушлар кўп кўрилади, аммо бунақаси учрамайди.

Нима эмиш, кафанга ўраб-чирмалган Асадбек тобутда ётганмиш. Тобут ҳам қизик, атрофига оқ мато ўралган эмас, шағал ташийдиган замбилга ўхшац, ўликнинг ҳам кўнглини айнитадиган бир бало эмиш. Одам оз эмиш. Кафланган Асадбек “Ўйнаб-кулиб юриб минглаб ошнагайни оргтирибман-у, тобутимни кўтарадиган йигирмата дўст топа олмабман-да”, деб ўйлаб хўрлиги келибди. Тирик одам хўрланса чораси осон: бирорни уриб-сўкар, ёки йиглаб олар. Кафланган бечора нима килсин? Асадбек оқ сурғга эмас, алам матосига ўралганича ётаверганмиш. Бу ҳам майли, чидай оладиган манзара. То-

бут олдидаги манзара жиннининг ҳам эсини тескари қилиб юбориши мумкин.

Нима эмиш: жирканч тобут олдида күш сурнай, күш ногора, күш карнайу қўш чилдирма! Бака-бакабум авжиди. Олдинда эса тўн кийиб белини боғлаган Кесакполвон ер тепиниб ўйнаб боряпти. “Хой ахмок, – дермиш кафланган Асадбек, – бел боғлаган одам ҳам тобут олдида ўйнайдими?” Бу саволни эшитган Кесакполвон қаҳ-қаҳ отиб кулармиш. “Тўй бўлганидан сўнг ўйнайман-да” дермиш. “Тўй? – деб ажабланармиш кафланган Асадбек, – кимга тўй, кимга аза?” “Бизга тўй, – дермиш Кесакполвон, – сенга эса аза...” Кейин мозорга олиб боришиди. Мозорми ё шахар ахлатжонасими – ажратиш қийин бўлган бир жой. Агар шу жойни ўликка кўрсатиб “сўнгти маконингни кўриб қўй” дейилса, ўрнидан туриб қочиб қолиши аниқ. Лекин кафанга чирмалган Асадбек чорасиз эмиш, қоча олмасмиш. Лаҳадга қўйилиб, тупроқ тортила бошлаганида қорининг тиловати эшитилмайди, билакс, яна ўша кўш сурнай, кўш ногора авжига чиқади. Ҳамма ўйнайди-кувнайди. “Ўлик кўмишга ҳам қасам ичирвордиларинг...” деб гижинармиш лаҳаддаги Асадбек. Кейин қараса, лаҳаддаги бошқа одаммиш, ўзи қабр тепасида турганмиш. Лаҳаднинг оғзи очиқмиш, пастда юзи очилиб, қиблага мойил қилиб қўйилган одамга “Ким экан?” деб қарапмиш-у, аммо танимасмиш...

Қўрганлари мана шулар. Даҳшат деса даҳшат эмас, фикрлашга, маъни кидиришга ҳам арзимайдиган тайинизиз бир манзара... Ўша онда шу фикрда эди.

Аммо эртасига Чувриндининг ўлимини эшитгач, бемаъни саналган шу тушни яна ёдга олди. Юзи очилиб, қиблага мойил қаратиб қўйилган майитни эслади. Тобут олдида, сўнг қабр атрофида ўйнаётган Кесакполвон кўз олдида гавдаланди. “Бизга тўй, сенга аза”, деган гапи қулоги остида жаранглади.

Чувриндининг уйига келиб кутилмаган фожиадан гангид қолган ўғлини бағрига босганида, ўз фарзандидай суюмли бу йигитчанинг хўнграб айтган гаплари кечаги туш зиндонининг кулфига калит бўлиб тушди гўё. “Кечаси чақиртирган экансиз, келганларида кайфлари бор эди, машинани мен ҳайдай қолай десам, кўнмадилар... Ажал чақирган экан...”

Ажал чақирған экан... Нима демоқчи бола? “Сиз – ажалсиз!” демоқчими? Боланинг ўйламай айтиб юборған гапи Асадбекни ўйлантириб қўйди. чувиридини у чақиртирган эди. Ким чақиртири? Чашқиртирган “ажал”нинг исми – Ҳайдар-Кесакполвонми? Ё Хонгирейнинг чаёндай изғиб қолган одамларими? Ё хожасига содик қолган Ҳосилбойваччанинг йигитлариданми? Қанча ўйламасин, тарозининг палласи Кесакполвон томон босиб кетаверди. “Хонгирей ҳам, Ҳосилбойваччанинг йигитлари ҳам Махмудни ўлдириб бир манфаат тополмайди. Қасд қиласа менга ташланарди. Ё мени “ўладиган касал, шундай ҳам тинчиди”, деб аяшдими”, деган хулосага келди. Хулосаси бир томондан тўғри эди: Хонгирей унинг тузалмас хаста эканини билгач “хотиржам ўлволсин”, деб марҳамат қилган эди. Хулосанинг нотўғри ери шундаки, хотиржам ўлишини хотиржам равишда кута олмас эди. “Қирол ўлди, яшасин қирол!” деганларидек, янги қирол муаммоси уни бефарқ қолдириши мумкин эмасди. Гап ўзига муте одамни қирол таҳтига ўтқазишидагина эмас. Таҳтга ким ўтирса ҳам қайириб олишга қурби етади. Бўйсанишни истамаган янги киролга аталган биттагина ўқ тўўпонча ўқдонида занглаб қолмайди. Хонгирейнинг муддаоси бошқа: Асадбекка вафо қилмаган таҳтга, лалаймаган одам ўтириши шарт. Сиёсатчилар тили билан айтганда, бу таҳтга кураш йўли билан борган маъқул. Ким ақллироқ бўлса, ким раҳмдил бўлмаса, ким ракиби калбини сугуриб олиб чайнаб ютишга қодир бўлса – ўша қирол!

Асадбек Кесакполвоннинг таҳтга интилишини кутган-у, аммо Хонгирейнинг бу мақсадидан бехабар эди. Кесакполвоннинг карнай-сурнай навосига эмас, балки Хонгирейнинг дўмбрасига ўйнаётганини кейинрок фаҳмлайди. Кейинроқ фаҳмлайдиу илон чақиб, доғда қолган одам ҳолига тушади. Инграйди, тўлғонади, қани энди бундан бир фойда бўлса?!

Бунга ҳали вакт бор. Ҳозирча илон унинг илик бағрида, озгина бесаранжомлиги инобатга олинмаса роҳатда дейиш ҳам мумкин.

Жанозага қадар ҳам, қабрга тупроқ тортилаётганда ҳам Асадбек беихтиёр равишида Кесакполвонни кузатди.

Майит лаҳадга қўйилаётганда Кесакполвоннинг “Вой жигарим! Вой укажоним!” деган ўкириги “Вой, отам!” деб бўзлаётган болаларнинг ноласини босиб кетди.

Асадбек гўрков тутган кетмон юзига бир сиким тупроқ ташлагач, Жалил уни ёмғирдан панага, нарироқдаги шийпонга тортмоқчи бўлди. Бу билан хаста дўстини ҳам ёмғирнинг савалашидан, ҳам руҳий азобдан химоя этмоқчи эди. Асадбек унга норози қиёфада қаради. Шунда Жалил намланган кўзлар эгасининг дарду ғам денгизи нақадар мавжли эканини фаҳмлади. Кўзларининг бу каби дардли бокишини у кўп йиллар муқаддам кўрганди. Укаси, сўнг онаси дағн этилаётганда ҳам қорачикни шундай ғам пардаси тўсган эди. Асадбек ўшанда ҳам овоз чиқариб йиғламаган эди.

Асадбек Чувриндининг ўғли кўлидаги белкуракни олиб қабрга беш-олти марта тупроқ ташлагач, бир оз чекинди, аммо узоқ кетмади. “Таборак” ўқилиб, юзларга фотиха тортилгач, Жалил тарқалаётган одамларга кўшилиб нари юрди, сўнг қабр тепасида ёлғиз қолган Асадбекни, у томон юра бошлаган Кесакполвонни кўргач, тўхтади.

Асадбек “ҳамма ёкни бўктириб ташлайман” дегандай керилиб ёгаётган қор аралаш ёмғирнинг қилиғига парвосиз равишда туарди. “Бу ер менинг жойим эди, Маҳмуд укам... Сенга қасд қилганни хор қилмагунимча ёнингга келмайман...”

Қадимда қабристонни зиёрат этмоққа ижозат йўқ экан. сўнг “бандалар мозористонни кўриб охиратни ўйласин”, деган мақсадда рухсат этилган экан. Шунга кўра эртами-кечми қисмати қаттиқ гувалага бош кўймоқ бўлмиш одам тавбани, шайтон васвасасидан кутулмоқни ўйлаши керак. Юзларига қор зарралари, совуқ ёмғир томчилари урилаётганини сезмай турган Асадбек эса измини иблис ҳукмига тўла топшириб, яна тошга айланган қалбини қасам билан кувватлантирган эди. Зулмга зулм билан жавоб қилмоқ унинг наздида ҳақиқат эди.

Ҳукм қатъйлашган пайтда кимдир қўлидан ушлаб тортиди. Ўгирилиб қаради: Кесакполвон.

– Сен менинг юрагимга тупурдинг, – деди Асадбек.

– Ундей дема, Асад, агар шу менинг ишим бўлса –
Худо урсин!

- Йўқол!
- Асад...
- Йўқол дедим!

Кесакполвон уч-тўрт кадам чекинди-ю, аммо йўқолмади. Ошнасининг шумшайиб туришига тоқат қишлоғмаган Жалил унга яқинлашиб, жикқа ҳўл елкасига кўл ташлади.

- Асад, юр, келди-кетдига қараб туришинг керак.

Асадбек акасининг йуриғидан чиқмайдиган мўмин боладай Жалил бошлаган йўлга юрди.

Машина Чувринди яшаган кўчага яқинлашганда Асадбек Ҳалимжонга:

– Ўнгта бурма. Тўғрига ҳайда, – деди. Сўнг пича сукут саклагач, қўшиб қўйди: – Эски уйимга ҳайда.

- Жалилга унинг бу қарори ғалати туюлди.

- Сен бу ерда туришинг керак, – деди у.
- Туролмайман... чидолмайман.
- Бормасанг... сендан кўришади...

Асадбек жавоб бермади. Ҳалимжон бурайми ё кетаверайми, дегандай машинани секинлатди. Буни сезган Асадбек зардали товушда буюрди:

- Тўғрига ҳайда, дедим!

Жалил Асадбекнинг бу буйругига эътиroz билдирамади. Машинадан тушиб ошнасига эргашганда Асадбек уни оstonада тўхтатди:

- Уйингта борақол.

Жуда майин, дардли, айни чоқди илтимос оҳангига айтди. Бошқа вазият бўлганида Жалил “Одамга ўхшаб гапиришни ҳам билар экансан, а” деб узуб олган бўларди. Ҳозир эса “укамдан хабар олай-чи”, деб ота ҳовлисига кириб кетди.

Совуқ уй. Совуқ танча. Худди кирқ йил аввалги каби.

Ҳўл палтосини ечмай танчага ўтириб, қунишди. Эти увишди. Дераза орқали ташқарига қаради. Осмону замин ҳукмронлиги учун бир неча соатлик олишувдан сўнг бемаврид ёпирилган шошқалоқ ёмғир, қишининг сўнгти совуқ нафасига дош беролмай чекинган, қор зарралари эса ғалабадан масъуд, шошмай-шошмай, яйраб-яйраб, учиб-учиб, сўнг аталаси чиқаёзган ерга аста кўнарди. Икки ярим ойлик қиши ҳукмидан томир-томирларигача музлаётган замин юзига кўнаётган қор зарраларидан гўё

жунжикарди, хўл палтоси билан совук танчада ўтирган одам каби қунишарди. Орадан кўп фурсат ўтмай ет сатҳи оқарди. Асадбекнинг хаёлига урилаётган фикрлар бу беозор қор зарралари каби эмас, балки беаёв урилувчи дўл сингари эди.

Красноярга бориб қайтгунига қадар бу уйга ҳар келганида, шу ердан ўтириб дераза оша кўча томонга қараганида гўё эшик очиларди-ю, чана кўтарган дадаси кўзига кўринарди. У бир-икки қадам босарди-ю, аммо уй остонасига етиб келолмасди. Унинг изидан ўша икки одам пайдо бўларди. Дадасининг “Тойчок!” деган хитобини уларнинг “Биз дўстлармиз, отанг – халқ душмани!” деган совук сасалари бўғиб ўлдирарди. Отасининг қабрини зиёрат килиб қайтгач, ўзи ҳам тушунмаган ҳолда, бу манзара кўринмай қолди. Кимдир уй ичидаги хўрсинди. Бир эмас, бир неча марта хўрсинди. Асадбек бу ҳолатдан бир оз чўчида ҳам. Уйда узок ўтира олмади.

Ҳозир ҳам дадасини кўриш илинжида яна қаради. Эшик очилди...

Эшик очилди-ю, Жалил ижроқўм вакилини бошлаб кирди. Асадбек “йўлни нариги маҳалладан сол, бу ер бузилмайди”, дегач, “ижроқўмдан келган ўрток” беихтиёр равишда “иш бошланган, лойиҳани ўзгартириб бўлмайди”, деб юбордию тилини тишлади. Асадбекнинг ўқрайиб қарашига дош беролмай, изига чекинди. Жалил унга эргашган эди, Асадбек заҳарли овозда уни тўхтатди:

- Жалил!
- Кузатиб кўяй, – деди Жалил, остона ҳатлаб.
- Жалил! – заҳарли овоз энди таҳдид либосига ўралди. – Ўтири. Чакирилмаган меҳмон, ўзи кетаверади.
- Танчага чўғ олиб чиқаман.
- Ўтири дедим, сенга!

Жалил қайтиб, танчага омонат ўтириди. Кейин ўрнидан туриб қўшни хонага кирди-да, электр печи олиб чиқиб кўйгач:

- Аҳмоқлик ҳам эви билан-да. Сен аҳмоққа қўшилиб шамоллашга тобу тоқатим йўқ, – деб яна ташқарига чиқди. Уч-тўрт дақиқадан сўнг хокандоз тўла чўғ кўтариб кириб танчага солди. Чап панжасида сиқимлаб турган исирикни чўғ устига ташлаб, жойига ўтиргач, “тапинг бўлса, ана энди гапир” дегандай ошнасига қараб олди.

Асадбекнинг унга айтадиган гапи йўқ эди. Факат бир неча дақиқалик ёлғизликдан сўнг дўстининг ёнида бўлмоғини истаб қолганди. Бир зумлик сукутдан кейин Жалил қарашига ярашикли жавоб олди:

– Илгари ҳам шунақа аҳмоқмидинг ё энди аҳмоқ бўяйсанми?

– Ҳа, укахон, нимага ачишиб қолди?

– Ўрготингни бошлаб киришинг шартмиди?

Жалил нотўғри иш килганини англаб турса ҳам айбига икрор бўлгиси келмади:

– Уйма-уй юрган экан, мен бошлаб келибманми?

Жалил авж пардасини озгина кўтариш эвазига даҳанаки олишувни дебочасидаёқ ўз фойдасига ҳал қилди. Итининг феъли эгасига маълум деганлариdek, ошнасининг қилигини яхши билган Асадбек “яна бо биллаб бермасин”, деган ҳавотирли ўйда мағлублик тамғасига итоат этиб, битта гапдан қола қолди.

Оёғидан иссиқ ўтгач, бадани бўшашди. Уйку босиб мудрай бошлаганда кўча эшик очилиб, остоңада тўн билан телпак кўтарган Ҳалимжон кўринди. Жалил ўрнидан тураётганида Асадбек кўзларини очиб, ташқарига қараб олди-да, ошнасининг меҳрибонлигидан ийиб кетди. Тўн, телпак, иссиқ жун кўйлак, жун пайпок олиб келишга Ҳалимжонни жўнатиш ҳатто ўзининг ҳам хаёлига келмаган эди. Асадбек кийимларини алмаштириб олгач, декчада қайнок шўрва, иссиқ нон, чой киритилди. Асадбекнинг иштаҳаси бўлмаса ҳам ўрготининг зўри билан шўрвани хўриллатиб ичиб олди-ю, пешонасидан тер чикиб, танаси яйради.

Икки пиёла чойни кетма-кет ичиб олгач, Жалил лўлаболишга ёнбошлади:

– Камбағалнинг тўйгани – чала бой бўлгани, – деди у кекириб. – Сенга қўшилиб мен ҳам бой бўлдим, Худога шукр.

– Мен-чи? – деди Асадбек.

– Сен мендан батарроқ камбағалсан.

– Шўрва ичгандан кейин ҳамми?

– Сен камбағал-бой деганда нимани тушунасан ўзинг?

Пулинг кўп бўлса бойсан-у, йўқ бўлса қамбағалмисан? Пул деганинг кўлнинг кирими? Србитхоннинг гаплари ни эшитганмисан? Одамнинг чўнтаги эмас, иймони бой

бўлиши керак. Эгамнинг олдига шу бойлик билан бориб рўпара бўласиз.

– Шўрва ичса, иймон бой бўладими?

– Калланг жойидами? Шўрва нимаю иймон нима, фарқига борасанми ўзинг?

Жалилнинг чала муллалиги тутиб, у ер-бу ерда эшитганларини дастак қилиб “амри маъруф”ни бошлаб юборди. Асадбекнинг жимгина ўтириб тинглаши Жалилга илхом берди – ҳали у, ҳали бунисидан чўқилаб-чўқилаб, бўзчи билганини тўкигандай гапираверди.

Асадбекнинг сомелиги зоҳирان эди. Хаёли Чуврингдининг ўлимига доир муаммолар чигилини ечиш билан банд бўлгани сабабли айтилаётган насиҳатлар у қулогидан кириб бунисидан чиқар, мияга ўтишга, фикр хазинасидан жой олишга унинг ожиз ҳолати йўл қўймас эди. Унинг учун энг маъкули – Жалилнинг тинмай “сайраб” туриши. Нима деса ҳам майли, гапирса бас, хозирги ҳолатида Асадбекнинг вайрон кўнгли ёлғизлик азобига дош беролмайди. Жалил уйига кириб чиққунича буни хис қилди – уй деворлари ўрнидан силжиб, уни сика бошлади. Жалилнинг жим ўтириши эса, ёлғизликдан ҳам ёмонрок.

Тош бўлиб қотган, муҳрланган қалбни эритмоқ фурсати ўтганини фаҳмламаган Жалил ошнасининг ўзига хос мамлакат фиръавни эканини, охират қисмати ҳам фиръавнини каби эканини ўйлаб кўрмаган эди.

– Худо сенинг жонингни қайтиб берди, бир ўлиб, бир тирилдинг, – деди Жалил. – У дунёга ўтишингта бир қарич қолувди. Ўлсам нима бўламан, деб ўйладингми хеч?

Бу савол Асадбекнинг сомелиги сохта экани, “амри маъруф”ни тингламаётганини фош қилиб қўйди.

– Сенга гапиряпманми ё деворгами? – деди Жалил зардали оҳангда.

– Гапингни қайтар, тушунмадим, – деди Асадбек енгил йўталиб.

– Эшитсанг тушунардинг, – Жалил шундай дегач, саволини такрорлади.

Асадбек хаёлидаги паришонликни яшириш учун жавобдан бўйин товлади:

– Ўлимни ўйлаш учун касал бўлиш шартми, ўзинг ўйламайсанми?

– Менинг ўйлашим бошқа, сеники бошқа. Оллоҳ чакирса “лаббай!” деб кетаверман. Менинг бу дунёда ачиниб ташлаб кетадиган матоҳим йўқ. Сенга кийинрок, шунча тўплаган мол-дунёни ташлаб кетишнинг ўзи бўладими? Ҳали бу топган-тутганларингни ҳисобини беришинг ҳам бор. У ёқда юмшоқ каравоту пар ёстиклар йўқ. Муздек ерда ётасан...

Бу гапни эшитган Асадбек худди лаҳадда ётгандек сесканиб кетди:

– Гапингнинг совуклигини қара, ойинг музхонада туққанларми сени?

– Гапим совук бўладими, иссиқми – ҳақиқат шу!

Кўча эшиги очилиб, Тўлқин кўринмаганида уларнинг бу “ширин” сұҳбатлари сўкиш билан якунланиши аниқ эди. Тўлқин уларнинг синдоши, айнан шунинг йўқолган пероси туфайли болалар Асадбекка тупуриб, “халқ душманининг боласи”га ўз нафратларини изҳор этишган эди.

Жалил танчанинг чўғхонасидағи чойнакни олиб чой куйиб узатди. Асадбек Тўлқинни ҳар кўрганида ўша тупуриш воқеасини эслаб, бир жирғаниб оларди. Айни дамда, юраги зардобга тўлиб эзилиб турган онларда унинг ташрифи дард устига чипқондай бўлди. Тўлқин бемаврид кирганини фаҳмлаб, қандай туриб кетишни билмай қаловланди.

– Асадбек ака, қалай, яхши юрибсизми? – деди-ю, кўзларини ундан олиб қочиб, нажот умидида Жалилга қаради. Асадбек “ҳа” деб кўя колса, осмон узилиб ерга тушмас эди. Шундай бўлса ҳам индамади. Орадаги бир лаҳзалик совук сукутни Жалилнинг овози қувди:

– Қачондан бери Асадбек сенга ака бўлиб қолди? – деди у бир оз киноя оҳангиди.

– Ҳа, энди ҳурматлари бор-да.

– Ҳурмати зўр бўлса бошқаларга зўр, сен билан менга у бор-йўғи бир ошна. Қолгани сен билан менга сариқ чақа. Ҳа, бирон ёққа шошяпсанми ё акагинангни кўриб иштонингни ҳўл қилиб кўйдингми? – Жалил бу гаплари билан “маънили бирор гапинг ё юмушинг бўлмаса кета қолганинг маъкул”, дегандай ишора килди. Тўлқин буни

тушунди, қайноғи ўлмаган чойни ҳўплаб, оғзи куйса ҳам ютди-да:

– Жанозага ўтиб кетаётган эдим, карасам эшик очик экан, балки сизлар ҳам борсизлар, баҳонада кўришиб кўяй, деб кираверганим, – деди.

– Ким ўлибди? – Жалил шундай деб у узатган пиёла-ни олди-да, гулдор патнис устига кўйди.

– Сухроб ота, бир пайтлар почтачи бўлган одам-чи?

Бу гапдан кейин Асадбек унга ялт этиб қаради. Тўлқин у одамнинг хатчи эканини таъкидламаса ҳам Асадбек яхши билади. Красноярдан қайтгач, отасининг хатларини ким ёкиб юборганини билганда уни бўғиб ўлдиргиси келганди. Шуни эслади-ю “Барибир ўлибди-а” деб тўнғиллади. Тўлқин унинг гапини англамай “менга гапирдими?” деган савол назари билан Жалилга қаради. Жалил Асадбекнинг гапини эшитиб, тушунган бўлса-да, зътиборсиз равишда фотиҳага қўл очди. Тўлқин қайнотасининг ҳузурига илк бор кирган куёв каби довди-раб ўрнидан турди. Остона ҳатлаётганида Асадбек уни тўхтатди:

– Тўлқин, сендан бир илтимос, ошна, ўша жанозага бориб юрма, у палидни ёкиб кулини совурган одам са-вобга қолади. Сен болларни тўплаб кел. Ош қилиб бе-ришни ният қилган эдим, бугун би-ир ўтиришайлик.

Тўлқин “хўп” деди ю “гапи чинми?” дегандай Жалил-га қаради:

– Ҳа, мен буни битта ошга туширганман.

– Асадбекни шу пайтгача ҳеч ким туширмаган, сенга йўл бўлсин, – деди Асадбек, кейин Тўлкинга юзланди. – Кўчада турган болани айтвор, кирсанн.

Тўлқин кўчага чиқиши билан Ҳалимжон илдам юриб келиб уй остонасида тўхтади.

– Сен нима қилиб турибсан?! – деди Асадбек унга қаҳрли нигоҳини қадаб. – Ким келса киритаверасанми?

– Болаликдаги ўртоғингиз эканлар, – деди Ҳалимжон гуноҳкор одам товушида.

– Аканг мен билан ўтирганида бирорни кўйма ёки ав-вал сўраб, кейин кўй, нима дединг, укам?

Жалил вазиятни юмшатишига уринмаса ҳам Асадбек хаёлига келган фикрдан кўнгли бир оз юмшагани туфай-ли йигитга бошқа танбех бериш нияти йўқ эди.

– Болларга айт, иккию икки¹га мўлжаллаб ҳаражат килиб чиқишин – деди Асадбек.

“Ўтмиш эса ҳамиша тотли” деганларидек, болаликда орттирган дўстлари, улар яхши бўладими ё абраҳми – фарқсиз, кўнгил тусаб туради. Бундай нафс хуружи бошқаларга нисбатан Асадбекда камроқ содир бўларди. Не ажабки, ҳозир эзгин бир кайфиятда ўтирганда, ҳатто Тўлқиннинг ташрифи ёқмай турганида камнамо соғинч уйғонди. Жалил буни тушуна олмас, Асадбекнинг эса изоҳ бермоққа тоқати йўқ эди.

– Менга қара, укам, маҳаллачилик деган гаплар бор. Ош пишгунча жанозага чиқиб кела қолайлик, – деди Жалил.

Асадбек қовоқ уюб қараб қўйди-ю, индамади.

– Ҳали ҳам аламинг бормиди унда. У бечора атай қилибдими? Мусулмон мусулмоннинг гуноҳини уч кун ичida кечириб юбориши керак.

Бу гап Асадбек вужудидаги ғазаб отининг бир сапчишига сабаб бўлди. Қўли беихтиёр равишда патнис устидаги пиёлага югорди, беихтиёр равишда пиёланни чангальлади, беихтиёр равишда уни Жалилга қаратиб отмоқчи бўлди, аммо кўз кўзга тушиши билан фикридан қайтди, совуб қолган чойни ён томонга сепиб ташлаб, пиёланни “тўқ” этиб жойига қўйди.

– Азроилнинг туғишган жияни бўлсанг ҳам ўзингни босиб ол, бола, – деди Жалил. – Нега тўхтатдинг? Отавермайсанми, башарамни мажакламайсанми? Қонсираган бўлсанг, бира тўла сўйиб ташлай қол.

– Ўчир! – Асадбек шундай деб бақирди-да, сўнг тин олди. Кейин ҳоргин овозда, худди ўзига ўзи гапирган дай деди: – Менга қара, дономахсум, сен туғилишинг билан киндигингни ўзинг кескансан, а? Билиб қўй, мен ў ҳаромининг гуноҳини уч юз йилда ҳам кечирмайман. Ўлганимда шу исқиртнинг ёнига қўйгин, гўрда ҳам бўғиб ётаман. Сен оғайнимсан-у, аммо дардинг бошқа. Юрагимни кемириб ётган қуртлар борлигини билмайсан. Билмаганингдан кейин писта қилиб ўтириш кўлидан келмаслигини

Эшик оғзида Ҳалимжон кўринмаганида эҳтимол Жалил ҳам “писта қилиб ўтириш кўлидан келмаслигини”

¹ “Икки кило гўшту икки кило гуруч” демоқчи.

айтган бўларди. Ҳалимжон унинг қалампирга беланаётган гапларини тилга чиқмай қолишига сабабчи бўлди.

— Болаларга айтдим, — деди Ҳалимжон хисобот оҳангида. — Янгам телпон қилганмишлар.

Асадбек учун бу хабар хавотирсиз эди. Шу сабабли босиклик билан сўради:

— Нима дебди?

— Сизни сўрабдилар халос.

Асадбек “бўйти, боравер”, деган маънода ишора қилди. Хотинининг бу кўнғироғи улуг қайғулар саройи дарвозаси қулфига солинажак очкич эканини унинг гофил қалби сезмади.

Кесакполвон азиз фарзандидан айрилиб, дунё кўзларига қоронғу кўринаётган ота қиёфасида туарар эди. Қабристонга келганларнинг аксари корининг тиловатидан сўнг тарқалиши. Унинг “қайғули” кўринишига бирор аҳамият берди, бирор эътиборсизгина қараб қўя колди. У ўзини мотамсаро қилиб кўрсатишга тиришсада, олазарак кўзлари ғамдан йироқ эканини ошкор этиб туарди. Яқинроқ танишлар “бандалик”, деб таъзия билдириб қўярди. Унинг олазарак кўзлари эса одамлар орасидан Асадбекни қидирарди. Юраги айрилиқ азоби билан эмас, хавотир ташвиши билан тепарди.

Асадбекнинг қабр тепасидаги гали, ҳозир эса кўринмай қолиши уни кафасга тикилган маҳлук ҳолатига солди. “Сен менинг юрагимга тупурдинг”, деган гапнинг мағзини чақмоқчи бўлди. Болаликда “халқ душманининг ўғлига нафратини изҳор этиш учун” юзига тупургани нечундир эсига келмади. Асадбек илгарилари аччиқланганида ҳам “йўқол!” деб ҳайдаб қоларди. Аммо бутунгиси бошқачароқ оҳангда, “бутунлай йўқол!” деган мазмунда жаранглади.

“Нима учун дарров мендан гумонсиради?” деб ўйлади Кесакполвон. Кейин ўзидан ўзи нафратланди: “Асад, агар шу менинг ишим бўлса – Худо урсин!” деган гали энди ўзига ғалати туюлди. “Нега дарров қасам ичдим. Нега ўзимни оклашга уриндим?” деб ғашланди. “Қўрқок, олдин мушт кўтарар” деганлари каби хатога йўл қўйганини фаҳмлаб, қафасдан чиқиш йўлларини излай бошлади. Агар Асадбек шу ерда бўлганида ёнида туриб, бир-икки

гаплар билан юмшатишга ҳаракат қиласыди... Шундай үйларди-ю, аммо Асадбекни қандай гаплар юмшата олиши мүмкінлігіні билмас эди. Шунинг баробарида дарғазаб хожасининг қайда қолганини ёки қайға жүнгеганини ҳам билмасди.

Кесакполвон беүхшов пилдирак каби хизмат қилиб юрган Хумкалланы күзи билан имлаб, машинаси томон юрди. Хумкалла ҳаялламай, тезгина яқынлашды.

— Бек аканг күрінмай қолди-ку? — деди Кесакполвон лабига сигарет қистириб.

Хумкалла чүнтагидан чаққонлик билан ёққич олиб унга олов тутди:

— Жалилхон акамиз билан биллалашиб мошинага үтирувдилар. Кейин билмадим, ҳайронман, қаёққа кетишидийкін? — деди.

— Бу акангни нима деб чақи्रувдинг? — Кесакполвон унга үқдек күзларини қадади.

— Бек акам чақи्रяптилар, тез етиб келинг, дедим.

— Ўзига айтганимидинг?

— Ўзлари ҳали келмаган эканлар, ўғилларига тайинловдим. Оғзимга рўмолча тутиб гапирдим, мени танимади.

— Ҳайвон! — Кесакполвон шундай деб бармоқлари орасида тутаётган сигаретни унинг юзига отди. Хумкалла бир сесканиб, орқасига тисланди. Атрофда одамлар бўлмаганида уч-тўрт тепки мазасини тотиб кўрмоғи тайин эди.

— Ҳайвон, йўқол! — деди Кесакполвон. У ҳам Асадбек каби ғазаб билан гапирди. Хумкалла шошиб изига кайтди-ю, “йўқол!” дегани оддий ҳайдаш эмас, балки ҳукм эканини фаҳмламади.

Кесакполвон Асадбекнинг нима учун дарғазаб бўлганини энди тушунди. Хожасининг юрагини бир-икки гап билан юмшатиш мүмкін эмаслигини ҳам англади. Шу пайтта қадар Асадбек билан неча марта хафалашган, аразлашган бўлса, буларнинг барчаси ҳолва экани, қабр тепасида айтилган гаплар тил учида эмас, юрак қаъридан отилиб чиққанини ҳам фаҳмлади.

Ярим тунда Москвага, Хонгирейга қўнғироқ қилиб “Махмуд тинчиди” деб суюнчилаганда бўлажак хожасининг “эҳтиёт бўл, ўзинг ҳам тинчиб қолмагин”, деган

огоҳлантиришини эсладио эти бир сесканди. Бу сеска-ниш енгил қўркувнинг зарбиданми эди ё ивиган палто-сидан ўтиб баданига санчила бошлаган совукданми – фарқлай олмади. Хумкалланинг орқасидан бир зум ти-килиб туриб, бу бефаҳмни түккан онасини эшакка рўпара қилиб сўқинди-да, машинаси эшигини очиб, орқа ўриндикқа ўтириди. Олд ўриндик ғилофининг чўнтагидан бир учи чиқиб турган конъяк шишасини олиб қопқоғини очди, пиёлага қуишига қаноат қилмай, шундайлигича кўтариб, нафаси қайтгунига қадар қултиллатиб ичди. Бу билан нафси ором олмагани сабабли яна кўтарди. Сўнг ўриндик орқасида турган икки нокнинг бирини олиб карсиллатиб тишлади. Конъяк баданига илиқлиқ бергач, шиша учинчи маротаба кўтарилди, аммо бу сафар камроқ ичди. Қопқоғни бураб маҳкамлагач, шишани жойига кўйди.

Шу дамда у фақат “Жигари”нинг ўлимнингина эмас, балки навбатдаги икки сайднинг тақдиридан бўлак ҳамма нарсани унутган эди. Тезлик билан овланажак жоннинг аввали – Хумкалла. Унинг умр баёнига нукта қўиши Кесакполвон учун оғир иш эмас. Чирт этиб юборгандай бир гап. Фақат “қаерда, қачон, қандай?” деган саволларга жа-воб топса бас.

“Жигари” Маҳмуд тақдирига доир бу уч саволга жа-воб топган онда “укахони”га бироз ачинган эди. Хум-каллага эса ачинмади. Одам тупрокда ўрмалаётган қўумурскани бехос босиб олмай деб раҳм қилади. Не кайгуки, Яратган бундай фазилатни барча бандаларига бир хилда беравермас экан. Кесакполвонни яхши билган одам Тангрининг бу мўъжизасига лол қолиб, кичкинаги-на гавдага шунчалар кўп бешафқатлик, бераҳмлик, зулм чўғи қандай жо бўлган экан, деб ёқа ушлайди.

Қалдирғоч мўйловини силаганча ўйга толган Кесак-полвоннинг қонни қон билан ювиб бўлмайди, деган од-дий ҳақиқатни англашга акли қосирлик килар эди. У кеча қонга белангтан қўлини эртага яна қон билан ювмаса ўз қони дарёсига гарк бўлишинигина биларди. Жонини ас-раб қолиш учун жон олмоқдан ўзга йўл унга кўринмас эди.

У неча кунлардан бери гумони таъқибида бўлган Ҳалимжонни ҳам ўйлади. Ҳосилбойваччанинг қайси

тўрга тиқилгани билан қизиқиб юрувчи бу йигитта ҳам қатъий бўлмаса-да, хукм чиқариб кўйган эди. Ҳалимжон фақатгина “милицияга сотилган” деган гумон тўрида экани учун эмас, балки Кесакполвонга бўйсунмай, Чувринди билан Асадбекка содик бўлгани учун ҳам бу дунёда яшаб юриш хуқуқидан маҳрум этилган эди.

Кесакполвон шу ҳумни ижро этмоқ фурсати етди, деган тўхтамга келди. Ҳалимжон билан Хумкаллани бирбировига қайраб кўйса бас, қайсииниси ақллироқ бўлса яна уч-тўрт кунча тирик қолади. Кейин эса ўзи ҳам курбонининг изидан етиб боради.

Кесакполвон бундан ўзгача ният, ўзгача режа ўйлаб топиши мумкин эмасди.

Идоранинг янги раҳбари хона ашёларининг ўрнини ўзгартиради. Бу барчанинг кўз ўнгидага зоҳирий иши. Ботиний иши эса ходимларнинг маълум қисмини ҳайдаб, улар ўрнига ўзига садоқатли одамларни тўплашдан иборат бўлади. Кесакполвон зоҳирий ишларга муҳтоҷ эмасди, шу боис ботиний юмушларни ҳали тахтга ўтирмаёқ бошлаб юбораётган эди. Шайтанат оламининг ўзга дунёдан фарқи ҳам шунда: саройга ёлғиз эмас, ишончли аъёнлар билан бирга кириб борилади. Даҳлизга тўшалмиш чиройли энсиз гиламни эмас, мурдалар кўкси босиб ўтилади. Биринчи бўлиб Чувриндининг мурдасини босиб ўтган Кесакполвон хушини тахт жилваси ўғирлаган эди. Бу жилва фоҳишанинг ишваси каби алдамчи экани, одам яралганидан бери тахт ҳеч кимга вафо қилмаганини фаҳм этмокка у кодир эмасди.

У бироз ўйлагач, режаси хом туюлиб, ундан воз кечди. Ҳалимжон хоин бўлса ҳам Асадбек қўнжида турсагани маъкул, деб фикр қилди. Ундан ташқари “кутурган ит олдидаги суюкни тортиб олишга уриниш хавфли” деган тўхтам ўзига маъкул келди.

Ҳали бир ўрин совумай туриб, иккинчи тўшакни етим қолдирмоқни қасд қилган Кесакполвон бу ерга нима учун келганини ҳам унутган эди. Кўзи фотиҳага келаётганлар томонга қадалган бўлса-да, хаёли Хумкалланинг калласини олиш муаммоси билан банд эди. Бирорни беаёв уриб роҳатланувчи Кесакполвон кўп йиллардан бери ўзи одам ўлдирмасди. Бу “кора иш”ни мулозимлари рисоладагидай бажаар әдилар. Масаланинг мушкул томони шун-

даки, улар бегоналарнинг ёки ракибларнинг жонларини роҳатланиб суғурар эдилар. Ўз шерикларининг юрагини ҳам шундайин роҳат илиа суғура оладиларми ё йўқми – Кесакполвон учун айнан шуниси қоронғу эди.

Фотиҳа ўқиб чиқаётганлар орасида Қозини кўрган Кесакполвон машинаси эшигини қия очди. Тўдадан ажраб машина сари юра бошлаган Қози қадамини илдамлатди. Эшикдан бош сукиб салом бергач, хожасининг “ўтири!” деган амрига итоат этди – чакқонлик билан машинанинг орқа томонидан айланниб ўтиб, Кесакполвоннинг ёнига ўтириди.

“Йўқол!” деб ҳайдаганидан кўнгли ғашланган, машина томон дамба-дам қараб кўяётган Хумкалла бу манзарани кўриб жойида пича котди, киприк қоқмаган ҳолда машина томон тикилди. Безовта кўнгли уни алдамаётган эди. Чиндан ҳам бу онда унинг тақдирни ҳал этилаётганди.

Кесакполвон мулозимидан ҳол-ахвол сўраш ўрнига пиёлага конъяқ қуиб узатди:

– Ма, исиниб ол.

Қози совқотмаган бўлса ҳам, хожасининг бу марҳаматидан мамнун бўлган ҳолда пиёлани бир кўтаришда бўшатди-да, лабини ялаб кўйиб, эгасига термулган ит каби қараб турди.

– Хумкаллани кўрдингми? – деб сўради Кесакполвон.

Қози бу тагдор савол замирида қандай маъно яширганини англамай “Ҳа” деб қўйди.

– Шу бола менга ёқмаяпти, – деди Кесакполвон. – Одам десанг одамга ўхшамайди, маймун десанг маймунга ўхшамайди. Бу хумдай каллани кўтариб юраверишдан гавдаси эзилиб кетди. Гавдасига раҳм қилсакмикин?

Хожасининг мақсадини уққан Қози жавобни ҳаяллатмади:

– Савоб бўларди.

– Савобнинг додаҳўжаси дегин! Хумкалла акахонига жа-а садоқатли эди-а? Жа-а қуиб, эзилиб кетди-ку, бояқиш. Шу бугундан кечикмай борсин ёнига, акахони зерикиб қолмасин.

– Машина уриб кетсинми ё поезд-моезд босиб олсинми?

– Изи қолмасин. Лекин мозорга тиқма, хитлар айланыб юришибди.

– Гап йўқ, йўлини қиласан.

Кози шундай дейиши билан Кесакполвон уни ёқасидан олди:

– Иси чиқмасин, буни фақат сену мен биламан. Агар сал нари-бери бўлса орқасидан ўзинг ҳам жўнайсан, – Кесакполвон шундай деб уни бир-икки силкиди, сўнг ёқасини бўшатмаган ҳолда, аммо мулойимроқ оҳангда кўшиб қўйди: – Чойхонани ўзинг ишонган болага топшир. Энди менинг ёнимда сен юрасан.

Кози мансаб пиллапоясидан кўтарилиб, ноиблик дарражасига етгани, бу мартабанинг баҳоси Хумкалланинг жони эканини англади-ю, хожасига куллук қилди.

П б օ б

1

Бу дунёда иблис етовида юрувчи одамлар бор экан, прокуратура терговчиси ишсиз қолмайди. Бир учи Асадбекка бориб тақаладиган чигал ишларни ечиш мاشаққатидан расман озод этилган, аммо норасмий рашида кузатувларини давом эттираётган Зоҳид Шарипов яқин орада прокуратурадаги хонасини тарк этажагини ҳали билмас эди.

Борликни шом коронгулиги ютиб, идорадаги расмий иш вақти тутаган онда Зоҳидни прокурор йўқлади. Бу ердаги иш вақтига “расмий” деб нисбат беришимиз бежиз эмас. Чунки бу идорадаги иш ҳажмини ҳам, иш вақтини ҳам белгилаб бўлмайди. Баъзан тунлар тонгларга уланишини, баъзан бир неча кунлаб уйга бориб келишга ҳам имкон бўлмаслигини ҳамма ҳам билавермайди. Идорада ишловчилар эса “иш вақти тутадими?” деб соатларига қарамайдилар.

Зоҳид бу соҳанинг машаққатларига милицияда ишлаб юрган кезлариёқ одатланиб кетган. Шу боис бошлиқнинг кечки йўқловидан ажабланмади. Шаҳар прокурори ҳам соҳада бошланган янгиликлар, ўзгаришларнинг натижаси ўлароқ бу идорага кўйилган эди. Озодалик билан тартибни хуш кўрувчи прокурор ҳақида Зоҳид ёмон

гап эшитмаган эди. Зоҳидни фақат бир нарса ажаблантирарди: тартибни хушловчи прокурор идорасидаги айрим ходимларнинг ғирром ўйин юритишларидан хабардормикин? Зоҳид прокурор билан асосан мажлисларда кўришарди, юзма-юз ҳолда гаплашиш шарафига ҳали муюссар бўлмаган эди.

Зоҳид хонага кирганида прокурор ниманидир ўқиб ўтирарди. У бош кўтариб “келинг, ўтиринг”, деб кўйдида, ўқишини давом эттирди. Зоҳид саломининг жавобсиз қолганидан, бундай совуқ тарздаги муомаладан бир оз оғринди. Прокурор қўлидаги “Иш”ни охиригача ўқиб тугатмагунита қадар бошини кўтартмади. Ўн беш дақика шу зайлда, совуқ сукут хукмида ўтди. Прокурор сўнгги саҳифани ўқиб бўлгач, “Иш”ни ёпди-да, совуб қолган қаҳвадан бир ҳўплади. Кейин Зоҳидни ажаблантирган ҳолда ўрнидан туриб у билан кўришди. Сўнг ҳозиргина ўқиб тугатган “Иш”ни Зоҳидга узатди:

– Бу ишни ўзимиз юритмасак бўлмайди. Милиция аччик ичакдек чўзиб юборди. Ишни чўзган улару гапни мен эшитаман. Диққат билан ўқиб чиқинг. “Иш” ниҳоятда чигал. Гумондаги икки киши саккиз ойдан бери ўтирибди. “Угро”да ишлаганингиз учун бу “Иш”ни сизга ишоняпман. Тезлатинг, аммо... шошилманг. Тушундингиз-а? Бу “Иш”га тегишли ҳамма масалани фақат мен билан бирга ечасиз.

Прокурор шундай дегач, яна ўрнидан турди-да, ҳам муваффақият тилаш, ҳам хайрлашиш мақсадида кўл узатди.

Зоҳид хонасига қайтиб, “Иш”ни вараклади. Саккиз ой муқаддам йўқолган бетон заводи директорининг мурдаси Бўзсув тўғонидан топилганини эшитган эди. Бетон заводи директори Мавлон Шокаримов вино заводи бошқони Қилич Сулаймонов каби шаҳарга донг таратган бўлмаса-да, бекорга ўлдирилмагани аниқ эди. Шокаримов бирон кишининг шахсий ғарази қурбони бўлганми ё тасодиф билан ўлганми ёки бирон тўданинг ғашига тегиб қўйганми? Тўданинг... Қайси тўданинг? Дастребаки саволлар гирдоби Зоҳидни ўзига торта бошлади. “Қотил” деб эмас, “Қотилликка дахлдор”, деб қамоққа олинганлардан бири Шокаримовнинг ҳайдовчиси Эшпўлатов, иккинчиси эса ўинаши Зарипова эди. Шокаримовнинг уйи шаҳардан

йигирма беш чақирим нарида экан. Шаҳарнинг кунботар томонидаги янги уйда ўйнаши яшаган. Эшпўлатов хўжайинини охирги марта шу уйга олиб борган. Аввалиари ярим кечагача бўлса ҳам шу ерда кутган экан. охирги сафар Шокаримов унга “Сен кетавер, эрталаб шу ерга келасан”, деган. Эшпўлатов айтилган вақтда келган, бир соат кутган. Сўнг юқорига кўтарилиб, эшик қўнғирогини босган. Зарипова эшикни дарров очмаган. “Аканг кеча келмаганлар” дегану эшикни ёпган. Эшпўлатов ичкарида бир эркакни кўрган. Ҳайрон бўлиб заводга борган. Хўжайин йўқ. Кейин уйига бориб хабар берган. Зарипова аввалига “ҳеч қанақа Шокаримовни танимайман”, деб ўйнашидан тонган. Кейин “баъзи-баъзида келиб турадилар, аммо орамизда ҳеч гап бўлмаган, ўша куни келмаганлар”, деган. Эрталаб уйида эркак борлигини ҳам рад этган. Терговчи ҳам бу далилга нечундир эътиборсиз қараган.

“Демак, машинадан тушган, йўлакка кирган, уйга эса чиқмаган. Йўлакда бирор кутиб турганми, йўлакда ўлдирганми?” Зоҳид саккиз ой мобайнида ечилмаган масалага бир онда ойдинлик кирита олмас эди. Уни чулғаётган саволлар милиция ходимларини ҳам гангитган, масаланинг турли ечимларини излаб кўришган, аммо боши берк кўчада тентирашдан ўзга чорани топа олишмаган эди.

Хуфтон қоронғулиги ҳукми остидаги совуқ шамол дераза тирқишлиридан беманзират кириб турган дамда Зоҳид “Иш”ни учинчи марта ўқиб ўтирган эди. Шаҳар милицияси терговчининг айби ёки лоқайдлиги туфайли йўл қўйилган хатони аниқлай олмади. Зоҳид “Иш”ни олиб борган терговчини танир эди. Майор Солиев билан кўп йиллардан бери ҳамкорликда хизмат қилувчи бу тажрибали терговчи уддасидан чиқолмаган ишни Зоҳид эплай олармикин?

Уйга қайтаётган Зоҳидни шу савол ҳам ўйлантирди. Тонгда идорасига ўтмай, ишни шу терговчи билан гаплашишдан бошлашга қарор қилди.

Шаҳар ички ишлар бошқармасида қандайдир бе-саранжомлик мавжудлигини Зоҳид навбатчи хонасига киргандаёқ сезди.

Зоҳид аввалига майор Солиевни сўради. Навбат-

чи қисқагина қилиб “йўқлар” деди-ю, “бошқа нарса сўраманг”, дегандай юзини бурди. Зоҳидга керак бўлган майор Илёсов ҳам йўқ эди. Ичкарига ўтмокчи бўлган Зоҳидни навбатчи тўхтатиб “ака, кирганингизнинг фойдаси йўқ, ҳозир ҳамма темир йўл бекатида”, – деди.

“Нимага?” деб сўрашнинг ҳожати йўқ эди. Ҳамма бектдами, демак, фавкулодда ходиса рўй берган. Айтиш мумкин бўлмаган сирни айтиб қўйган навбатчи энди Зоҳидга чўчинкираб қараб турарди. Унинг аҳволини сезган Зоҳид “Хавотир олма, мен ҳеч нимани эшитмадим”, деди-ю, изига қайтди.

У дастлаб ишхонасига бормокчи эди. Лекин кандайдир куч уни бекат сари ундаиверди. У ғайритабиий бу кучга бўйсуниб, йўловчи машинага кўл кўтарди.

Бекатнинг асосий биноси ўраб олинган, томошаталаб одамларнинг яқинлашишига йўл беришмайтган эди. Зоҳид биринчи ҳалқадаги соқчи йигитларга ўзини танитиб ўтди-ю, иккинчисида тўхтатилди. Гувоҳномасини кўрастиб, “ака, катталарингиз ичкарида, сизнинг киришингизга ҳожат йўқ”, деган жавобни олди. Нима қиласини билмай, атрофига аланглади-ю, ер ости йўлагига олиб тушувчи зинапоя яқинида турган майор Илёсовни кўриб, ўша томон юрди.

2

Шокаримов ўлимига доир “Иш”ни Зоҳид иккинчи марта ўқиётганида майор Солиев уйга кетишга отланаётган эди. Шоҳ бекатдан узатилган хавотирли хабар темир жавонга қўйилган қуролни қайта қўлга олишга мажбур этди. Уфадаги камоқхонадан “Қассоб” лақабли жиноятчи қочганини улар эшишишган, аммо тез орада бу ерда пайдо бўлиб қолишини кутишмаган эди. Қамалмасидан илгари “Қассоб” қайси шаҳарларди яшаган, “ов” қылган бўлса, ўша ерларда пистирмалар қўйилиб, пойланәётган эди. Биз “жиноятчи” деб атовчи одамларнинг айримларида бўрининг сезигирлиги бўлади. Тузоқ қаерга қўйилганини олдиндан фаҳмлайди-ю, пистирмадагиларни доғда қолдиради. “Қассоб” шу тоифадан эди. Адашиб кириб қолган пашша ҳам изига йўл топа олмай қоладиган камоқхонадан қочиб қутилишига ақли етган одамнинг

пистирмалар қўйилганини англамаслиги мумкин ҳам эмасди. У ўзи бўлган шаҳарларни айланиб ўтди-ю, аср чогида шу бекатда поезддан тушди. “Қассоб” пистирмаларни айланиб ўтди-ю, аммо тақдир ёзугини чалкаштира олмади. Ўн етти жувоннинг гўштини еб, отувга хукм этилган, қамоқдан қочиб, жазодан кутулдим, деб эркин нафас олаётган “Қассоб” суратлари бу ерларга ҳам етиб келганини фаҳмласа-да, “кўпчилик орасида бирор мени танимайди”, деб ўйларди. Хизматга яқиндагина кирган милиционер йигит расмини икки соатгина бурун кўлида ушлаб турганини, “ростданам ўн етти хотиннинг гўштини еганмикин?” деб ўйланганини эса билмас эди. Милиса йигит ҳам суратдаги одамхўрга икки соатдан сўнг бекатда рўпара келарман, деб ўйламаганди.

“Қассоб”нинг олазарак кўзлари дастлаб хатардан огоҳ этувчи ҳеч қандай ҳаракатни илгамади. Шундай бўлсада, бекат биносини тарқ этиб кўчага чиқишга шошилмади. Юкхонага тушиб сумкасини қўйди. Сўнг хожати бўлмаса-да, чиптахонадаги турнақатор навбатда турди. Унинг фикрича, пистирма қўйилган бўлса, кўчада, одам сийракроқ ерда кўлга олишга уринишади. Одам кўп ерда отишма бўлишидан кўркишади. “Қассоб” шу сабабли ҳам ташқарига чиқишга шошилмади. Унинг йўл қўйган хатоси ҳам айнан шунда эди: шошқич чакиравга биноан ёрдамчи кучларнинг етиб келишига ўзи шароит яратиб берди. Хатосини тушунгандан эса кечиккан эди. Чиптахонадан чиқиб ўзини гавжумроқ тўдага урганда икки курраги ўртасига тўппонча тирадиб, “Қимирлама, қўлингни кўтар!” деган буйруқ янгради. У амрга итоат этди: қўлларини кўтарди-ю, бошини буриб орқасига қаради. Иккинчи қаватда туриб “Қассоб”нинг ҳаракатларини кузатаётган майор Солиев шошқалоқ йигитнинг ўзбошимчалигидан ғазабланди. “Қассоб”нинг орқасига ўтирилиб қарashi эса зулм вулқони отилажагидан уни огоҳ этди. У беихтиёр равишда тўппончасини яланғочлаб югорди. “Қассоб”ни ўзим кўрдим, ўзим ушлайман”, деган нияти амалга ошай деб турган йигит юкорига кўтарилиган қўллардан бирининг қандай қилиб айланганича гарданига урилганини сезмай ҳам қолди. Тўппонча ушлашга кўникумаган титроқ бармоклари тепкини босишига ҳам улгурмади. “Қассоб” эса тўппончани унинг қўлидан тортиб

олишга ҳам, тепкини босишга ҳам улгурди. Шу оннинг ўзида қочмоққа шайланган болалик аёлнинг соchlарига чанг солиб тўхтади-да, тўппончани чаккасига тираб:

– Қайт, қайтларинг! Бир қадам боссаларинг отаман! – деб таҳдид килди.

Ҳам кўркув, ҳам соchlари қаттиқ тортилганидан уйғонган оғриқ сабаб бўлиб, аёл бағрига босган боласини тушириб юборди. Бир ёшдан эндиғина ошган гўдак оқ мармар устига тушиб чириллаб йифлади. Пешонасида кон кўринди. Аёл талвасага тушиб типирчилай бошлаганида “Қассоб” унинг бошига тўппонча дастаси билан қаттиқ урди-да, иккинчи қўлини унинг бўйнидан айлантириб бўғиб олди. Аёлнинг хушсиз гавдаси осилиб қолди. Талвасага тушган одамлар ўзларини турли томонга уриб паноҳ изладилар. Шу топда ҳамманинг жони ўзига ширин эди. “Бирорни туртиб юборарман, бирор йикилиб майиб бўлар”, деган ўй ҳеч кимнинг хаёлига келмас эди. Пешонасидан кон оқаётган гўдакнинг чириллаши ҳам бирорнинг қулогига кирмасди.

Ҳамма ўлимдан қочарди. Бугун бўлмаса қачондир ўлим шаробини тотишлиарини билсалар ҳам қочардилар.

Бу онда “Қассоб”га бошқаларга нисбатан Солиев якин келиб қолган эди.

– Аёлни қўйиб юбор! – деб бақирди у тўппонча ўқталганича.

– Қайт! Тўшпончани ташла, бўлмаса отаман! – деб бақирди “Қассоб”.

Майор Солиев бир нафас иккиланди, сўнг юмшокроқ тарзда гапирди:

– Яхши, ташлайман, аёлни қўйиб юбор. Болага қарасанг-чи!

– Боласига ўзинг қарайвер. Куролингни ташламассанг иккаласи ҳам ўлади.

– Яхши, – Солиев шундай деб тўппончасини қўлтиғи остидаги гилофга солмоқчи бўлди.

– Ерга қўй, – деб буюрди “Қассоб”. – Шерикларинг-га айт, тўппончаларини жойига солиб, четта чиқишин. Билиб қўйларинг, сенларнинг ўқинг жонимни олгунича тепкини босишга улгурман.

Солиев тўппончани ерга қўйди-да, атрофга қараб

олди. Бу қарашдаги мънени англаган йигитлар түп-
пончаларини ғилофга солдилар.

– Агар бу товукқа раҳминг келаётган бўлса, майли
уни қўйиб юбораман, аммо ўрнига ўзинг келасан. Розимисан?

– Йўқ, борманг, – деди йигитлардан бири.

Солиев бир кўлини кўтариб “жим” деган ишора
килди.

– Фойдаси йўқ бу килган ишингнинг Ҳамма ёк ўраб
олинган. Барибир қочолмайсан.

– Сен менга ақл ўргатма. Бешгача санайман. Мен-
га барибир, мен ўлимга ҳукм қилинган одамман. Бир...
икки...

“Қассоб” қуруқ таҳдид килмаётган эди. Ўлимидан
олдин ҳам икки жонни баҳридан ўта олишга қодир
эди. Солиев қонга беланиб ётган милиционер йигит-
га қараб олди, назарида у ҳали тирик эди. Пешонаси-
дан қон оқаётган гўдак ҳам најот тилаганича унга қараб
йиғлаётгандай бўлди. “Қассоб” эса санаиди: тўрт... Яна
бир сониядан сўнг бу боши бузуқнинг тепкини босиб
юборишидан ҳеч нима қайтаролмаслиги мумкин.

– Розиман, қўйиб юбор уни, – деди Солиев олдингга
бир қадам босиб.

– Тўхта, сен аввал иккита кишан ол, – деб буюрди
“Қассоб”.

– Иккита кишани нима қиласан?

– Ишинг бўлмасин, айтганимни қил!

Солиев чўнтағидан бир кишан чиқариб, орқасига
каради. Йигитлардан бири унга иккинчи кишани
узатгач, “Қассоб” томон юрди. Тўрт қадам қолганда
“Қассоб”:

– Тўхта! – деб буюрди. – Кўлларингни кишанла!

Буйруқ адо этилгач, Солиев яна икки қадам босди.

– Энди ўнг билагинта кишанинг бир ҳалқасини
сол, – деб буюрди “Қассоб”. Бу буйруқ ҳам сўзсиз бажа-
рилди.

– Орқангта ўгирилиб, икки қадам тисарил.

Солиевга “Қассоб”нинг мақсади аён бўлган эди.
Унинг хаёли ҳозир “Қассоб”ни ушлашда эмас, азобланан-
ётган гўдакнинг хушсиз онаси билан қонга беланган йи-
гитни кутқаришда эди. Шу боис буйруқларга сўзсиз ито-

ат этаётган эди. Унинг мақсадини англамаётган йигитлар эса отишга шай туришарди. Солиев орқасига ўгирилган дамда уларга бир қараб олиб “зинхор ота кўрманглар” деб нигоҳи билан ишора қилди.

– Тўхта! – Солиевнинг гарданига “Қассоб”нинг сассик нафаси урилди.

Уч сониянинг ўзида кишаннинг бир ҳалқаси “Қассоб”нинг чап билагига илинди, аёл қўйиб юборилди. Шунда Солиев чаккасига тўппонча тиралишини кутган эди. Аммо кутгани содир бўлмади. Шу нуктага тикилиб турган ўнлаб кўзлар учун ҳеч бир кутилмагандан тўппонча қўйин чўнтакка солинди, ўрнига эса панжалари “лимончик” деб эркалаб аталувчи, ўсмирнинг муштумидек келадиган бужир бомбани олди. “Қассоб” бомбани эҳтиёт ҳалқачасини тишлари билан узиб ташлади-да, уни Солиевнинг кўкрагига босди:

– Қани энди отларинг, хунасалар! Ҳа, отмайсанларми!
– деди у ҳансира.

– Бақирма, нега ўкирасан? – деди Солиев хотиржам оҳангда. Бу хотиржамлик, талвасадан йироқлик “Қассоб”ни бир оз ажаблантириди. Солиевнинг аҳволидаги бошқа одам кўрқмаган тақдирда ҳам асабийлашмоғи лозим эди.

Солиев тўппончани ерга қўйганида ҳам, қўлига кишишан урганида ҳам, ҳатто орқасига ўгирилиб тисарилганида ҳам ўзини таваккал ҳукмига берган эди. “Қассоб”нинг чангалига тушгач, таваккал чекиниб ўрнини қўрқув эгаллай бошлади. Қилиб қўйган иши энди ўзига ҳам ёқмай бир оз асабийлашди. Аммо бу қўрқув, бу асабийлик қулига айланмади. Қўрқувни ҳам, асабийликни ҳам сиртига чиқармай, бўғиб туришга ўзида куч топди. Уйғонаётган талвасани сездириб қўйиши мағлубият белгиси эканини биларди, шу боис рақибиға сир бой бермади. “Қассоб” Солиевдаги хотиржамлик сабабини англамай, унинг бўйинини қисди:

– Сен менга акл ўргатма! – деб вишиллади.

– Секинроқ, – Солиев кишишали қўлларини кўтариб бўйини бўшатмокчи бўлди. – Ўлдириб қўйсанг ўзингга ёмон бўлади. Сен жазавага тушмагину мақсадингни айт: мени гаровга олдинг, энди нима қилмокчисан? Шаҳарга чиқишингта йўл очиб беришсинми?

– Жим бўлмасанг, тилингни суғуриб оламан.

“Қассоб” шундай деб бакирди-да, атрофга олазарак қараб “ўлжаси” билан турмоққа қулай ер излади. У ҳалқа орасида эканини биларди, шундай бўлса-да, кочиш имко-ни туғилиши ёки ўклар ёмғиридан кутулиш чораси изла-ниши мумкинлигини ҳам ҳисобдан чиқармаганди. Эшик томон ҳам, зинага яқин паналик ҳам унга маъкул келма-ди. У пана ерни эмас, ҳалқанинг қоқ ўртасини танлади. “Отишма бошланса бир-бирини отиб ўлдиради, у дунё-га ёлғиз кетмайман” деб фикр қилди-да, “ўлжаси” билан тисланди. Дастребки ўлжаси – хушсиз аёл ва йигит мур-дасидан **ўн** қадамлар узоклашгач, Солиев:

– Аёл билан болага қарашибсин, – деди.

– Қарашибсин, – деди “Қассоб” марҳаматли жаноб овоз-ида. Сўнг амр этди: – Хўжайнингни чакир, талабим бор.

– Хайруллинни чақиринглар, – деди Солиев баланд овозда.

Йигитлар орасидан калта чарм палто кийган одам аж-ралиб чиқди.

– Сен кимсан? – деб сўради “Қассоб” ундан.

– “Угро” бошлиғиман, – деди Хайруллин деганлари.

– Мен сенга хўжайнингни чакир, дедим! – “Қассоб” шундай деб тиззаси билан Солиевнинг орқасига тепди. – Бунингни мен этиғимга патак ҳам қилмайман.

– Бу ерда ундан каттаси йўқ. Сен айтавер, у каттамиз-га етказади.

– Каттангга бориб айт: менга битта самолёт билан бир миллион пул керак.

Хайруллин Солиев билан кўз уриштириб олди-да, “хўп” деганича орқасига чекинди.

– Бир соатда ҳал бўлмаса, шеригинг ўлади! – деб бакирди “Қассоб”.

– “Уламиз” дегин. Энди ёлғиз ўлиш йўқ.

– Тўғри айтасан, ё бирга яшаймиз ё бирга ўламиз. Сен шерикларингдан умид қилма. Уларнинг олифтагарчилик килиб тўйпонча ўқталганлари билан отишолмайди.

– Нега отишолмас экан?

– Отишга-ку, отишади, лекин тегиза олишмайди. Мен қанақа машқ қилишларингни билмас эканманми? Уч ойда учтагина ўқ отасанларми? Учта ўқ отиб мерган бор-ми дунёда? Агар гапимга ишонмасанг, гаров ўйнайман:

хозир сени қўйиб юбораману тўппончани чиқариб отишни бошлайман. Ана ўшанда кўрасан томошани: бу томондаги шерикларинг рўпарадагиларни отиб қўйишади. Камида беш-олтитанг жўнайсан ашуаларингни айт-иб.

– Бошқача йўли ҳам бор, – деди Солиев. – Сен мени қўйиб юборасан, йигирма қадамдан гуттурт чўпини қўйиб отишамиз.

“Кассоб” тиззаси билан яна тепди:

– Ё сен жиннисан ё мен аҳмокман.

– Иккинчиси тўғри. Аҳмок бўлмасанг, самолёт сўрайсанми, пул сўрайсанми? Қаёқка учиб борасан?

– Нима ишинг бор, балки Исройлга учарман?

– Исройлга учасанми ё бошқа ёққами, ерга кўнишинг билан ушлашади-ю, “Петровка”даги акаларингта икки қўллаб топширишади. Сен сиёсатчи эмассан, сенга шафқат қилишмайди.

– Ўчир овозингни!

Ҳақ гап ҳеч кимга, ҳатто одамхўрга ҳам ёқмайди. Солиев тўғри гап учун учинчи марта оркадан тепки еди.

Қамоқдан қочган жиноятчини ушлаш – милициянинг оддий вазифаларидан бири. “Тезкор гурух” деб аталган йигитлар “оддий вазифа”нинг бунаقا якун томон бурилишини сира кутишмаганди. Булар-ку, ёш йигитлар, ҳатто Солиев ҳам кўп йиллик тажрибасида бундай ҳолга дуч келмаган эди. Бир милиционернинг ўлдирилиши, зобитнинг гаровда ушлаб турилиши, жиноятчининг бомба билан таҳдид килиши бир неча дақиқа ичида катта-кичик идораларга маълум бўлди. Аввал ўринбосарлар келишиб “Кассоб” билан музокара юритмоқчи бўлишди. Сўнг вазиятнинг нақадар жиддийлиги инобатга олинниб, катталарга хабар берилди. Катталарнинг ҳам самолёт билан пул ваъда қилмоқдан ўзга чоралари йўқ эди. “Кассоб” аввалига яна бир соат кутишга кўнди. Сўнг қор ёғаётгани, самолёт учмаётгани туфайли яна кутадиган бўлди. Пулни эса бетўхтов келтирилишини талаб қилди.

Бу ўлим ҳалқасидан кутулиб кетишга “Кассоб”нинг ишончи йўқ эди. Самолётларда қочаётганларнинг қисмати, Солиев эслатмаса-да, унга маълум. Қамоқдан қочаётганида чет элдан паноҳ топиш нияти ҳам, режаси ҳам йўқ эди. “Энди тавбамга таяндин, бурнимга сув кирди, кўздан йирокроқ бирон овлоқда тинчгина яшай-

ман”, деган мақсаддан ҳам йирок эди. Тошлардан тошлиарга урилиб оқувчи бебош ирмөк суви каби қисматни аъло деб билган “Қассоб” яна қассобчилигини давом эттирмоқдан бошқа нарсани ўйламасди. Агар милиционер йигитга дуч келиб қолмаганида бир неча кундан сўнг қайси бир лақма жувон гуштидан ўзи туккан чучварани еб роҳатланиб ўтирган бўларди.

Энди эса қўлидаги бомбани чангллаганича нажот кутарди. Нажот қайдан келади – ўзи билмайди. Нажот билан биргаликда қайси бир туйнукдан ўқ отилиб чиқиб қаншарига санчилишини ҳам кутади. Талаб килган самолёт билан миллион пул ўрнига мерган отган ўқ ҳадя этилмоғи мумкинлигининг ҳақиқатга яқинроқ эканини ҳам кўнгли сезади. “Бу фараон самолёт билан миллион пулга арзирмикин ўзи? Арзимаса нимани кутишяпти? Шартта отиб ташлаша қолишмайдими? – деб ўйлаган “Қассоб” мерган яшириниши мумкин бўлган томонларга жавдираб қарайди. Жон олишни хуш кўрувчи одам жон беришни истамайди. Нажот кутаётган бу одам ўзи учун энг яхши, энг мақбул нажот ана шу мерган отган ўқ эканини тан олгиси келмайди. Қўлидаги бомба эмас, гўё ўзининг юрагига ўхшайди. Панжасини очса та мом – юракдаги жон чиқади-ю, учади-кетади. Учиб бориб қўнар манзили ҳам аниқ – азоблар отashi. Зулмдан роҳатланувчи жон учун ўзгачароқ манзил йўқ.

Не ажабки, майор Солиевга ҳам бу бомба айни дамда юракка ўхшаб кўриниб кетди. Бомба ихтирочила рининг қалтис ёки шум ҳазилимикин бу? Ҳозир неча жуфт кўз юракка ўхшовчи бу бомбага тикилиб турибди. Балки кўзга кўринмас Азроилнинг кўзлари ҳам шунга қадалгандир? Вақти-соати етганида унинг амри билан панжалар очилар, бомба портлар... Балки портламас... Балки Азроилга битта жон керакдир? Балки кимдир тирик қолар?..

“Ҳозир пул олиб келинади” деган ваъдадан сўнг жимлик ҳукмронлиги бошланган эди. Кутимаганда зинапоя панжарасига суяниб турган йигитлар овозларини кўтариб баҳслашиб қолишиди:

– Отиш керак, – деди бири, – битта ўқ билан ўлдирилса панжасини очишга улгурмаслиги мумкин.

– Бу ишончсиз, – деди иккинчиси, – ўқ отилиши билан бомба ушланган панжага маҳкам ёпишиши керак.

Солиев уларнинг мақсадини, нима демоқчи бўлишганини англади. “Қассоб” ўзбекчани тушунмаса ҳам кўнгли бир шумликни сезиб:

– Жим бўлларинг! – деб бақирди.

Солиев эса аста бош чайқаб, шерикларига “отманглар” деган ишора қилди.

– Шерикларинг нима дейишди? – деб сўради “Қассоб”.

Солиев “Қассоб”ни ҳайрон қолдириб тўғрисини айта қолди:

– Сени отиш керакми ё йўқми, деб тортишишяпти. Хўжайнинларнинг сенга ён босаётганларидан норози бўлишяпти.

Солиев шундай дейишга деди-ю, “Қассоб”нинг вужудида туваётган гумонга мой сепиб, ёндириб қўйганини англаб, тилини тишлади.

Самолёт билан пулнинг унишига ўзи ҳам унча ишонмаётган “Қассоб” атрофдагиларнинг ғимирлаб бошка чора излашаётганига амин бўлди.

Оқу қорага, пасту баландга бўлинган бу дунёнинг ишлари қизиқ. Кочган ҳам Худо деркан, кувган ҳам. Қоранинг бағрида окка қарши фитна ясалади, оқнинг бағрида қорани маҳв этмоқ режаси пишади. Атрофдагилар бомбани чанглаб турганнинг ҳаёти якунини тезлаштиришни қанчалар хоҳлашса, буниси ўз умрининг янада узайишини шунчалар истайди. Ҳар икки томоннинг ўз ҳақиқати, ўз адолати бор. Атрофдагиларнинг ҳақиқати шуки, суднинг ҳукми тўхтовсиз амалга оширилиши шарт. Узга чора бўлмоғи мумкин эмас.

“Қассоб”нинг ҳақиқати бутунлай бошка.

Фоний оламдаги одамларнинг бармоқ излари бирбирига ўҳшамагани каби, уларнинг дунёни кўришлари, фаҳм этиш даражалари ҳам турлича. “Қассоб”нинг жиноят “халтаси”да (хужжатларнинг далолатига қараганда) ўн етти аёлнинг жони бор. Агар шунчаки “ўн етти одамини ўлдирган қотил” дейилса ҳайратга ҳам, ажабланишга ҳам ўрин қолмайди. Чунки унга нисбатан бир неча баробар кўпроқ одам ўлдирганлар ҳам бор. Шундай тоифалар ҳам борки, улар кимнидир айбдор бўлгани учун

ўлдирмайдилар, балки шунчаки жон олгилари келгани учунгина қон түкадилар. Сув ичгиси келган одамнинг сув ичиши, кино кўргиси келганинг томоша кўриши оддий ҳол бўлгани каби бутунлай танимаган одамни ўлдириб бериш ҳам бу тоифа учун оддий ҳолатдир. Аммо “Қассоб”нинг қотиллиги бу “одатий ҳол” доира-сига ҳам сиғмайди. Унинг жиноятларига оид “Иш”ларда “одамхўр” деган атама ҳам учрайди. Шундай баҳо берган терговчи, шубҳасиз, янглишган. “Қассоб” одамхўр бўлганида эди, эркагу хотинни фарқламай, аралаш еяверарди. Ҳолбуки у фақат хотинларнинг гўштини хуш кўрган. Уфадаги терговчи “нега фақат хотинларни ўлдириб, гўштини егансиз?” деб сўраганида у “хотинларники ширинроқ бўлишини билмайсизми?” – деб жавоб берган эди. Терговчи бу ёлгон гапга ишонган, ҳолбуки “Қассоб” эркакнинг гўштини емаган, қайси гўшт ширинроқ эканини фарқлаши мумкин эмасди.

Уфада унинг бўйнига тўққизта хотиннинг жони илинганида у яна саккизтасининг номини, ўлдирилган жойини айтиб берди. Бу саккизтасининг қотили сифатида саккизта одам аллақачон ҳукм қилиб юборилган эди. Уфада бу саккизтани “Иш”га тиркашни аввалига хоҳлашмади. Ёниғлик қозоннинг ёниғлик қолмоғини маъқул кўришиди. “Қарға карғанинг кўзини чўқимайди” деганлариdek, Уфадагилар саккизта шаҳардаги ҳамкасларининг шарманда бўлишларини исташмади. Саккизта беайб одамнинг азобланиши уларни мутлақо қизиқтирумади. “Қассоб” эса уларнинг тақдирини ўйлади, демоқ тўғри эмас. “Яна саккизтасининг гўштини еганман”, деб ўжарлик қилиб туришига бошқа сабаб бор эди. Тўққизтага ҳам, ўн еттитага ҳам бир хил жазо бўлганидан кейин сал шов-шув билан, ўзининг қаричи билан ўлчаганда “мардлик” билан кетишни маъқул кўрди.

“Қассоб”нинг ўн етти аёл гўштидан чучвара тугиб егани ҳақиқат эди. Аммо ўлдирилганлар сони ўн етти эмас, ўн саккизта эди. Биринчи аёлни ўлдириб, гўштини емаган эди. Чунки унинг биринчи ўлжаси – ўзини туккан онаси эди.

У яшайдиган уй Сочи деб аталмиш гўзал шаҳарнинг денгиз қирғоғига яқин гўшасига жойлашган эди. Гўзал шаҳардаги боланинг ҳаёти гўзал бўлавермас экан. Баъзан

ярим тунга қадар, баъзан тонгга қадар кўчаларда санкиб юришга мажбур бўларди. Кўчада қанча юриши бир хонадан иборат уйларидағи машшатнинг қанча давом этишига боғлиқ эди. Гўдаклик чоғларида ҳали эси кирмаган пайтларда “отам ким, отам қани?” деб кўп сўраган. Оку қорани ажратса бошлагач эса “отамнинг кимлигини онамнинг ўзи ҳам билмайди” деган тўхтамга келиб, бу саволларини бас қилди. Қўшни синфда ўқийдиган олтинсоч қиз унинг ўсмирилик юрагида муҳаббат деб аталмиш туйғуни уйғотганида ҳали ўз онасига нисбатан нафратори тўлиб тошмаганди. Мактабни битириш кечаси юрак ютиб муҳаббат изҳор этганида олтинсоч малак лабини буриб “мени онангта шерик қилиб оласанми?” дегач, аклини тамом йўқотди. У дамларда мактабни битирувчилар “Сочининг сурурли тонги” деб номланган байрамни нишонлашарди. Бўлғуси “Қассоб” байрамни рад этилган муҳаббатига мотам тутган ҳолда шампан виноси ичиш билан бошлаб, “сурурли тонгни қонли бармоқларига тикилган ҳолда милиция хонасида қаршилади. Йўқ, у куни онасини ўлдирмади. Онаси бағридаги эркакка пичоқ урди, халос. Онасини қамоқдан қайтгач ўлдирди. У ҳукмни қамоқдалигига қабул қылган эди: “болалигими ни ўғирлагани учун...” Ҳукм аёвсиз эди. Жиноятга оид конунларда бемеҳр оналарга бундай жазо кўлланилтмайди. Нари борса “оналик ҳукуқидан” маҳрум этилади. Агар она гўдагини жисмонан маҳв этса, шубҳасиз, қамалади. Аммо ўзи дунёга келтирган боласининг болалигини ўғирласа, болалигини бўғиб ўлдирса – унга жазо йўқ. Шу боис онасига жазони “Қассоб”нинг ўзи ўйлаб топди, ўзи ҳукм қилди, ўзи ижро этди.

Бу ҳукм ва ижро ҳеч бир сўрок қоғозларида кайд этилмаган. Умри фоҳишлиқ билан ўтган аёл жасадининг майда-майда бўлаклари ҳузурини шаҳар ахлатхонасидаги итлар кўришди. Шубҳасизки, бу итлардан ҳеч ким “Сен бугун кимнинг гўштини единг?” деб сўрамайди...

Онасига доир воқеалар, ўсмириликнинг сурурли дамлари унинг учун олис ўтмиш бўлса-да, унуглигандан хотиралар эмасди. Унинг покизароқ кўнгил мулки шугина эди ва ундан бирорнинг баҳраманд бўлишига йўл кўйилмасди. Уфадаги терговчига, суд раисига бу кўнгил мулки эшикларини очган тақдирда ҳам, биринчи қадамга

ундаган, мажбур этгээн рүхий ҳолат барибир инобатга олиймас эди. “Үзи яхши бола экан, мухит мажбурлабди”, деган фикр ёки түхтам унинг жонини сақлаб қололмасди.

Хозирги чораси ҳам чукаётган одамнинг хаста тирмашиши каби эканини фаҳмласа-да, чиқмаган жондан умиди бор эди.

– Менга қара, фараон, – деди “Қассоб” Солиевнинг орқасига енгил туртиб. – Шерикларинг сени сарик чақага ҳам олмас экан. Ўлишинг тайин бўлиб қолди.

– Ўлишимиз, дегин.

– Ҳа, албатта бирга ўламиз.

– Худди эгизаклар каби, – Солиев шундай деб маҳзун тарзда қулимсиради. “Қассоб” бу аламли чехрани кўрмади. Шу нуктага тикилганича ҳар қандай тасодифга шай турғанларнинг айримлари илгашди-ю, аммо унинг нима сабабдан қулимсираганини фаҳмлашмади.

– Йўқ, фараон, – деди “Қассоб” юмшоқроқ оҳангда. – Эгизаклар уч-тўрт дақиқа фарқи билан туғилишади. Сен билан мен эсам бир нафасда ўламиз. Мен-ку барибир итдай отиб ташланадиган одамман. Ҳа, сенлар мени бир ҳайвон қаторида кўрсаларинг ҳам одамман. Кутурган итни отиб ташлаб қандай роҳатлансаларинг мени ҳам ўлдириб шундай ҳузурланасанлар. Факат сенгина маза кила олмайсан. Тўгрими, алам қиляптими?

– Йўқ.

– Кулоққа лағмон илма.

– Бўладиган гапни айтяпман: ўлимдан қўрқмайман. Гап қачон ўлишда эмас, қандай ўлишда.

– Ҳа... ҳали шунақами? – “Қассоб” бир оз ўйга толди. Сўнг тиззаси билан яна тепди. – Мен билан бирга ўлишдан ҳазар қиляпсанми? Тақдиринг шу экан, фараон, чида. Сен менга ўхшаганлардан нафратланиб яшадинг. Мен эса сенга ўхшаганлардан нафратланиб яшадим. Мен қаерда туғилдиму қандай ҳаёт кечирдим? Мен бошқа олам эдим, сен бошқа дунё эдинг. Қара, тақдир мени шу ерларга ҳайдаб келиб, кўлларимизни боғлади. Демак, тақдиримиз бир экан. Сенга ўзингнинг йўлинг маъкул эди. Шу йўлингни тўғри деб билдинг. Менга эса ўзимнинг йўлим маъкул эди. Энди нима дейсан?

– Нима дердим, кўлларни боғлаб турган бу кишан сен айтган тақдир занжири эмас.

Солиев “Қассоб”нинг яшаган олами ҳакида, бу оламнинг фалсафаси ҳақида уч-тўрт оғиз гап айтмоқчи эди, аммо фикридан қайтиб, гапни шу тарзда қисқа қилиб кўя қолди. Умр бўйи балчик сувидан баҳра олган одамга булок сувининг афзаллигини гапиришдан не наф? Жарга қулаётган, ҳалокати аниқ бўлган кимсани “жарга яқинлашма”, деб огоҳлантиришдан не наф?

– Фараон, сен Худога ишонасанми?

Кутилмаган саволга Солиев дарров жавоб беради.

– Фараон ўлиб қолдингми, жавоб бер, Худога ишонасанми?

– Ишонаман.

– Аҳмоқсан. Мен эса ишонмайман. Худога ишонсанг айт-чи, нима учун мени бунаقا қилиб қўйди?

– Худога ишонмаганинг учун.

– Лакиллама, фараон, ишонган сен ҳам, ишонмаган мен ҳам бир хилда ўляпмиз-ку?

– Мен ҳали ўлаётганим йўқ.

– Ўляпсан... ўлиб бўлдинг, фараон. Фақат ўлимингни расмийлаштириш қолди. Жонинг ишонганинг Худонинг эмас, менинг қўлимда. Истасам ҳозир ўласан, хоҳласам эрталабгача яшайсан. Сен ўзингни яхши одам дуб ҳисоблайсан-а? Мен эса сенинг назарингда энг ёвуз, энг тубан, энг ифлос одамман. Сен мени танимасанг ҳам шундай деб ҳисоблайсан. Чунки мен – одамхўрман. Сен шу маълумотга ишониб мени ўлдириш мақсадида бу ерга келган эдинг. Сендан олдинроқ мен шеригингни отдим. Бунга ҳам мен айборман-ми? Йўқ, бир сўтакнинг қўлига тўппонча бериб қўйган сен айборсан. Мен ўзимни ҳимоя қилдим, уни ўлдиримасам ўзим ўлардим. Хотинни гаровга олмаганинда ўша заҳоти отардинг мени. Ўйлаб ҳам ўтирмай отардинг, а? Ахир сен у хотиннинг кимлигини билмайсан-ку? Балки у мендан ҳам батгардир? Балки у йигирмата эркакни авраб, тўшагига олиб киргандир, кейин ўлдириб, гўштини егандир? Сенлар мен ўлдирган хотинларга ачинасанлар, а? Кимлар эди улар, билмайсан-ку? Билмай туриб ачинаверасан. Ҳаммасининг эрлари бор эди, болалари бор эди. Эрлари бўла туриб мен билан ўйнашишди. Бузукликлари учун эрлари ҳам индамайди, сенлар ҳам жазоламайсанлар. Эрига хиёнат қилиш

жиноят эмасми? Жиноят. Одам ўлдиришдан ҳам баттар жиноят. Шунинг учун мен уларни жазоладим. Бу яхшилигим учун сенлар мени ўлимга хукм қилдиларинг. Бу адолатдан эмас, фараон. Ҳозир сени қўйиб юборсам бошимга юзлаб ўқлар ёғилади. Баданимни илматешик қилиб ташлайсанлар. Менга биттагина ўқ кифоя килишига ақлларинг етмайди. Фараон, нега жимсан? Менинг ҳақиқатим олдида Худойинг ҳам жим қолди. Сен “Худога ишонаман”, дейсан. Лакиллама, фараон, сен Худога эмас, тўппончангта ишонасан. Сенинг Худойинг шу тўппонча, пайғамбаринг манави кишан. Ана, сенинг Худойинг ҳам, пайғамбаринг ҳам менга хизмат қиляпти. Додингни кимга айтасан?

– Биринчи марта қачон одам ўлдирган эдинг?

– Ҳа, фараон, бу сенга нима учун керак бўлиб қолди.

– Ўша пайтда кўлимга тушганингда уч-тўрт оғиз гап гапирап эдим. Энди фойдаси йўқ. Сенга қараб ўша пайтда ўқ узилган. Фақат юрагингта санчилиши қолди. Сен балки бугун қутулиб кетарсан, лекин билиб кўй, ўқ изига қайтмайди, сенга атаб узилганми, демак, адашмайди. Хукмни Уфадаги суд чиқарди, деяпсанми, бекор гап. ўша биринчи қадамингда ўзингга ўзинг хукм ўқигансан. Ўкни ҳам ўзинг узгансан. Бошқалардан ўпкалама.

– Шундайми, у ҳолда ўлим мен учун нажот, сен учун эса фалокат, жазо экан. Бунга нима дейсан?

– Мен ўлимнинг шарпасини сезмаяпман.

“Қассоб” шунақами, “сезмасанг, сезиб ол”, дегандай панжасидаги бомбани Солиевнинг кўкрагига қаттироқ босди. Ўзини ҳотиржам тутишга ҳаракат қилаётган Солиев шундан сўнг ўзини беҳол сезди. Йўқ, “ҳозир бомба портлар, танам қийма-қийма бўлиб кетар”, деб кўркмади. Хизмати юзасидан ҳамиша ўлим билан беркинмачоқ ўйнайдиган одамнинг енгил турткидан ваҳимага тушиши мумкин эмас. Алҳол, Солиев вужудидаги беҳоллик сабабини билмади. Бу сабабни кейинроқ, шифтга тикилиб ётган дамларда англайди.

Одам боласи туғилиб, дунёни кўрган онидан ўлим билан кувлашмачоқ ўйинини бошлайди. Ўлим кувлади, одам боласи эса қочаверади. Кимдир бу ўйинда тез чарчайди, ўлим тезгина қувиб етади. Баъзилар эса узоқ, жуда узоқ қочади. Ҳатто ўлим тезроқ югурға қолса эди, тезроқ

менга ета қолса эди, деб нолалар қиласи. Ҳатто югуриб ҳоригани учун секинроқ юра бошлайди. Не ғамки, шу онда ўлим ҳам югуришни бас қиласи. Югурга-югурга чарчаган, ҳаётдан тўйган одам ўлим ета қолсайди, деган илинжда тўхтайди. Не қайғуки, ўлим ҳам тўхтайди. Чунки... қулашмачоқ ўйинининг ниҳояси, окибати қочаётганинг ҳам, қувлаётганинг ҳам ихтиёрида эмас. Ҳолики олам белгилаган вакт ва манзилга етилгунга қадар бу ўйин давом этаверади.

Солиевни кувиб келаётган сайдид – ўлим айни шу бекатда сайдига етиб келдими экан? буни ёлғиз Яратган билади.

III б о б

1

Учоқ бекаси Масков ўн икки даражали совуқ билан қаршилаётганини эълон қилиб, эҳтиёт камарларини боғлаган ҳолда қўнишга тайргарлик кўришни илтимос қилди.

Ғилдираклар ерга дўкиллаб тегиб, учоқ силкинганида Манзура “Худога шукр”, деб пичирлади. Уйига етиб олишига ҳали фурсат бўлса-да айрилик кунларининг туғаётгани унинг қалбини қувонч нури билан ёритди. Шунинг баробарида шодлик қуёши юзини ташвиш булути тўсишга уринди.

Чувриндининг ўлими ҳакидаги хабарни эшитгач, қайтиш ихтиёрини билдириди-ю, уйига кўнғироқ қилиб аҳдини эрига билдиришдан чўчиди. Ана шу дамларда Асадбекнинг ўзи кўнғироқ қилиб мушкулини бир оз енгиллаштириди. Одатдаги салом-алиқдан сўнг Манзура юрак ютган ҳолда сўрамоқчи бўлди:

– Адаси, Маҳмуджонга...

Саволини охирига етказа олмай эрининг тўнг жавобини эшитди:

– Ишинг бўлмасин...

Дарвоқе, Манзура эрининг ҳаётига, ишларига аралашмоқ ҳуқуқидан маҳрум эканини унутибди. Асадбек, факат у эмас, балки бошқа эркаклар ҳам “умр йўлдоши” деб аталувчи хотинларининг чегарасини аниқ

белгилаб күйишади. Ҳалқадан иборат бу худуд орасида-гина аёллар эрларининг умрларига йўлдош бўлишлари мумкин, яъниким, тўшакда эрнинг кўнглини олиш, болалар туғиб бериш, фарзандларни тарбиялаш, эрнинг иссиқ-совуғидан хабардор бўлиб туриш ҳуқуки уларга тўлалигича берилган. Бу ҳуқук ҳалқасидан бир карич чиқиш ёки чиқишига уриниш, агар омадли бўлсалар сўкиш билан, шўрпешона бўлсалар калтак билан мукофотланади.

Ҳар бир аёл каби Манзура ҳам билиб-билмай баъзан чегара чизиқларига яқинлашиб қолади. Эрининг “ишинг бўлмасин”, ёки “ақлинг етмайдиган ишларга аралашма” деб тўнғиллаши унга чегарада турган аскарнинг “Тўхта, отаман!” деган ҳайқириғидай эшитилиб, яланг оёғи билан чўғни босиб олган одам ҳолатида изига қайта қоларди. Асадбек сўнгги марта кўнғироқ қилганида ҳам ўз одатига содик қолди: саволининг ярмини ичига ютиб “ишинг бўлмасин”, деган жавобдан қаноатлана қолди. Эри “Яна нима гапинг бор?” дегач, аҳдини айтишга қийналиб, бир зум тилдан қолди.

– Нима ўлиб қолдингми? Гапир, гапинг бўлса! – деган амрдан сўнг тилига жон қайтгандаи бўлди-ю, тутила тутила мақсадини маълум қилди. Бу хабарни эшитган Асадбек жимиб қолди. Манзура вулқон отилишини кутган бечора ҳолида, бармокларидағи қалтироқни ошкор қилмаслик учун гўшакни маҳкамроқ кисиб, қулоғига қаттикроқ босди-да, рўпарасидаги ўғилларига нажот кўзлари билан бокди. Абдулҳамид онасидағи ўзгаришни сезиб “айбни бизга юклайверинг” деган маънода кўрсаткич бармоғини кўкрагига нукиб кўйди.

Манзура кутган вулқон портламади, вазмин, дардли овоз эшигилди:

- Сени бирор ҳайдадими?
- Йўқ, адаси, ўғилларингиз...
- Самадга бер.

Ўғлиниң саломига совуқ тарзда алик олган Асадбек қачон учишларини сўраб, Масковга кутиб оловчи одам юборажагини айтишдан нарига ўтмади.

Асадбек ўғилларига индамайди, заҳрини Манзурага сочади. Манзура ишончли қалқони билан ўзини ҳимоя қилишга ҳар он шай бўлса-да, эри отган заҳарли

сүз тошлари бу қалқонни ёриб ўта олмаслигини яхши билса-да, барибир зириллаб туради. Никоҳ кечаси Асадбек чимилдикқа кириб келишидан сал олдин янгасининг “нима бўлсаям ҳамиша битта гапдан қолишни ўрган”, деган ўтити бутун умр давомида унга ишончли қалқон сифатида хизмат қилди. Агар ҳар сафар битта гапдан қолганида биттадан гугурт чўпи ташлаб кўяверганидами шаҳарни чўп босиб кетиши аниқ эди. Эринмаган одам бу чўпларни темир йўли сингари териб чиқса Ер юзини иecha бора айланар эди...

Эрга тегиб калтак емаганининг бир сабаби Асадбекнинг онаси тақдирини унуммаган бўлса, иккинчиси ана шу “бир гапдан қолиш” деб аталувчи қалқон ҳимоясида эканлиги эди.

Московнинг музлаган ерига қадам қўйган Манзура навбатдаги “бир гапдан қолиш” учун уйига ошикарди.

Чегарачилар назоратидан ўтиб, божхона расм-руслари майдончасига қадам қўйишганида Манзура тўсиқ ортида турган Жамшидни кўрди-ю, тошдай қотди. Ҳатто киприклар ҳам ҳаракатдан қолдилар. Абдусамад жомадонлар билан овора эди. Акасига кўмаклашишга ҳозирланган Абдулҳамид онасидаги ўзгаришни сезиб, тўхтади. Онаси тикилиб турган томонга қараб Жамшидни кўрди-ю, жилмайганича қўлини ҳаволатиб, саломлашган бўлди. Сўнг онасига:

- Жамшид акам келибдилар, ойи, – деди.
- Вой тавба, астағфируллоҳ! – деди Манзура пичирлаб.
- Ҳа, ойи? – деди ажабланган Абдулҳамид.
- Ростданам Жамшид акангми?
- Ҳа, танимадингизми?

Танимаганида бунчалик ҳолсизланмас эди. Бошқа аёйнларга нисбатан якинроқ, суюмлироқ бўлган Жамшидинг ўлимини Манзура ўғилларига айтмаганди. Куйиб, қовжираб, деярли кўмирга айланган жасад учун Чувриндининг уйида ўзи ўрин соганини, гассол келгунига қадар она каторида мурданинг ёнида ўтирганини, сўнгроқ эса Жамшидинг “ўлеми”ни эшитган Зайнабнинг ўзини осганини айтганида Абдулҳамид бундай деб сўрамаган бўлар эди.

Ўғли таниди. Демак, тўсиқ ортидаги йигит – Жам-

шид. Унда Чувриидининг уйида кимнинг ўлигига ўрин солди? Ётирилиб қайтдими бу йигит? Кўмирга айланганини кўрмаганида ҳам “тирилибди” деган гапга ишониши мумкин эди. Балки кўраётгани арвоҳдир? У холда... ўтлига ҳам арвоҳ кўриндими?

Божхоначиларга жомадонларни очиб кўрсатаётган Абдусамад гап талашиб овозини баландлатгач, она-бола беихтиёр ўша томонга қарашди. Абдулҳамид “Сизлар шу ерда туринглар”, деб келинлар билан Манзурани колдириб, ўзи акаси томон юрди. Ўғилларининг гап талашаётганидан, божхоначиларнинг зарда қилаётганидан хавотирланган Манзура келинларига “шу ерда жилманглар”, деб фарзандларига яқинлашди. Ўрисчани дурустроқ билмагани сабабли нима воқеа юз берганини дарров англамади. Англамаса-да, ярим ўрисча, ярим ўзбекчалаб болаларини ҳимоя қила кетди. Гўштдор мalla божхоначи “тражданка, сиз нари туриңг” деб Манзуранинг билагидан ушлаганида Абдулҳамид қизишиб “Нега онамни туртасан!” деганича унинг кўлинин силтаб тортиди. Даҳанаки жанг Манзура келиши билан росмана олишувга айланиб кетай деди. Абдусамад укасини четга тортиб танбех бераётганида Жамшид тўсиқ эшиги олдидаги соқчи йигит кафтига пул қистирди-да, шошганича йигитларга яқинлашди.

— Кеннаи, сиз келинларингизни ёнига бориб тура қолинг, — деди. Кейин Манзуранинг нари кетишини кутмай, Абдулҳамидинг елкасини ушлаб силкитди: — Калланг борми, кимга осиляпсан?

— Ўзини кўрмайсизми?

— Ўчир, аҳмоқ!

Манзура жойига қайтгач, Жамшид ака-укаларни ҳам колдириб божхоначилар билан ўзи гаплаша бошлади. Оқибат шу бўлдики, ўзи билан келган йигитга аёлларни топшириб меҳмонхонага жўнатди. Ака-укани эса юклари билан бирга милисаҳонага олиб кетдилар.

Улар билан изма-из етиб келган Жамшид милисаҳонанинг катталари билан тил топишга уринди. Божхонада тафтиш қайдномаси ёзилмагани учун бу ерда иш осон битар, деб ўйлаб янгишган эди. Милисаҳонада ҳам терговчи сўрокни бошламай ака-укаларни “изолятор” деб атальмиш вақтинчалик қамоқقا қамади. Жамшид “Иш”нинг

расмийлаштирилишига шошилишмаёттганидан, гаплари ни безътибор тинглашаёттганидан бир шумликни сезди. Шу боис улар қархисида кўпам эланмай, изига қайтди. Телеграфга кириб Бек акасига нохуш хабарни билди-ра:

– Юкларидан қора дори чиққанмиш, – деб изоҳ берди.

Бу гапдан сўнг Асадбекдан бир неча сония садо чиқмади.

– Хонгирейга айтсаммикин? – деб сўради Жамшид.

Бу сафар жавоб ҳаялламади:

– Йўқ, – деди Асадбек бўғик овозда. – Сен аралашмай тур, ўзим етиб бораман.

Милисаларга гапи ўтмагач, Жамшид Хонгирейга учрашмоқни ўйлади-ю, аммо “Хонгирейнинг иши бўлсанчи, бу?” деган савол хаёлини бир ёритиб ўтди. “Агар бу ишда Хонгирейнинг қўли бўлса, гапимни сариқ чақага олмайди. Бек акамнинг оёқларига бош уриб келишларини хоҳлайди, деган фикр уни тўхтатди.

Жамшиддан совук хабарни эшитган Асадбек ҳам биринчи галда Хонгирейни эслади. Эслади-ю, мақсадини ҳам англади: энди оёқларига бош уриб боришдан ўзга чораси йўқ. Шу топгacha эркакман, деб қаддини ғоз тутиб юрган Асадбек энди эгилишга мажбур. Бу қимор ўйинига анов-манов эмас, ўғилларининг жонлари тикилган. Кўнгли шу хорликни сезарди. Сезгани учун ҳам уларнинг қайтишларини истамаёттган эди.

Хожасига шумхабар етказган Жамшид “Бек акамнинг жаҳллари чиқди” деб ўйлади. У жаҳл эмас, нақ жоннинг ўзи чиқаёзганини фаҳмлади. Шумхабарни эшитган топда Асадбек бўлажак хорликни, таъзим қилиб бориб балчиққа булғанишини ўйламади. Йўқ, буни анча кейин ўйлайди. Ҳозир унинг кўзларига фақат болаларининг жони кўринди. “Болалар қамоқда” деган гап унга “болалар тобутда” дейилгандай эшитилиб, вужудига муз югурди. Жамшиднинг “гаплашдим, анча юмшатдим”, дейиши ҳам бу музни эрита олмади. Ўзининг тезда етиб боражагини айтгач, “Кеннайингга индамай қўя қол”, деди.

Хожаси огоҳлантирмаса ҳам Жамшид нима воқеа юз берганини янгасига айтмас эди. Ваҳима тўрига ўралиб йиғига банди бўлиб ўтирган аёлларга “аҳвол чаток,

юкинглар орасидан анча қорадори чиқибди” дейишининг оқибатини яхши биларди.

Манзура мөҳмонхонага жойлашгунига қадар, юраги ёрилиб кетгудай даражада потирлаб ураётган бўлса-да, аламли йиги бўғзидан бўғса-да, ўзини тутишга куч топди. Хонага кириб оромкурсига омонат ўтирди. Ўтирдиу мушук панжасидаги онасига мўлтиллаб тикилаётган кабутар полопонлари ҳолидаги келинларининг кўзларига кўзи тушгач бошқа чидай олмади. Ювениш хонасига ўтиб унсиз йиглади. Қалбида нидо вулқони портлаган бўлса ҳам овоз чиқармади. Унсиз йиғламоқ – унинг қисмати. Яратган унга шу азобни раво кўрган экан, дардини кимларга айтсин?

Ҳамма уни баҳтли ҳисоблайди. Агар емоқ-ичмоқ, кийинмоқ, безанмоқ баҳт ҳисобланса Манзурани энг баҳтли аёллардан бири демоқ мумкин. Ўлчови, замони, макони бўлмаган баҳт аталмиш тушунчага Манзуранинг ўзи ҳам тушунмайди.

Манзурани баҳтли деб ҳисобловчилар, “шу аёлга насиб этганингдан менга ҳам бер”, деб Тангрига тавалю килғувчилар уни ҳозирги ахволда бир кўрсалар эди, “агар баҳт шу бўлса баҳтсизлиги қандай экан?” деган муаммога жавоб топа олмай яна Яратганга юзланар ва бу аёлга ўҳшатиб қўймаслигини сўрар эдилар.

Манзура корни тўқ, усти бут бўлиши баробарида ташвиш сандиги ҳам тўла эди. У таниш-нотаниш одамлар оғзидан баъзан тўғри, баъзан миш-мишларни эшишиб қолганида “бундан кўра қимор ўйнаб юрганлари маъқул эди”, деб кўярди. Қайтар дунё, деганларидек, бошқаларга раво кўрилган зулм фарзандларига қайтиши мумкинлигини ўйлаганда эса баданига муз югириб “қимор ўйнаб, мени ютқизиб юборганлари минг марта афзал эди”, деб кўярди. Дейишига дерди-ю, кейинроқ ношукрликка йўл қўйганини фаҳмлаб, тавба қиласарди. Шу топгача хонадони бошига қора кунлар тушмагани балки шу тавбалар, дуолар туфайлидир? Шиддат билан бостириб келаётган қора кунлар сели қаршисида энди унинг тавбалари, дуолари ожизлик қилиб қолгандир?

Ровийлар айтурларким, чўпон сурувни қайтаргач, совликларни соғиб, бир қултум сутга ҳам хиёнат қилмай, хўжасига бераркан. Хўжайн эса сутга сув қўшиб,

пулларкан. Чўпон хўжасини ҳаромдан қайтармоқчи бўлганида даъвати эвазига орқасидан тепки ебди. Бир куни сурув ўтлаб юрганда қўқисдан сел келибди-ю, қўйларни суриб кетибди. Оқшомда сўппайиб қайтаётган чўпонни кўриб, хўжайн “Кўйлар ҳани?” деб сўрабди. “Сиз сутга кўшган сувлар йигилиб селга айланди-ю, сурувни суриб кетди”, дебди чўпон.

Ҳар қандай айбли ишлар, гуноҳ амаллар йигиндинг томчилардан вужудга келган кўл каби сел кудратига эга бўлишини ва бу кудрат жазо дарвозалари ни очиб юборажагини кўп қатори Манзура ҳам билмасди. Қизи Зайнаб ўтиранган куни бу жазо дарвозасининг кия очилганини, энди эса баралла очила бораёттанини у фикр қилиб кўрмади. Бошлари узра жазо шабадалири эса бошлаганда эр-хотин тавба билан саждага бош кўйганларида балки ибодатлари жазо сели йўлига тўғон бўла қолармиди, валлоҳи аълам?

Энди эса кеч.

Ёз чилласи ўрнини навбаҳор қайта эгаллай олмагани каби ғам-ташвиш булутларидан ёгила бошлаган алам дўлларига чора йўқ эди.

Манзура бугунги ҳолатдан эзилади. Юраги эса эртанинг аламларидан сўзламоқни истаб беҳаловат тепади. У эса тилсиз юрагининг фарёд билан айтаётган сўзларини англамайди.

Уларни кузатиб келиб, меҳмонхонага жойлаштирган йигит чақирирган ресторон ходимлари дастурхон тузадилар. Манзуранинг ҳам, келинларининг ҳам томокларидан овқат ёки бир тишлам нон тугул, бир култум чой ҳам ўтмади.

Манзура келинларига нима деб изоҳ беришни ҳам, нима деб юпатишни ҳам билмас эди. Унинг ўзи шу топда бир дононинг изоҳига, бир меҳрибоннинг овутишига мухтоҷ эди. Муштарий куйиб узатган чойни олишга олди-ю, кўнгил учун лабига ҳам олиб бормади. Кўзи келинларининг нигоҳлари билан тўқнашгач, шу болаларни туғиб катта айб иш қилиб кўйгандай бошини ҳам қилди.

Чўлпоной ҳам, Муштарий ҳам савол муҳрланган назарларига қайноналаридан жавоб талаб қилмаётган эдилар. Ота-оналарининг хикоялари орқали бу мамлакатни

оч, ваҳший бўри кўринишида тасаввур этган, бир ҳавотир билан йўлга чиқсан келинларнинг юраги қуш ҳадиги билан тепарди. Музаффархон билан Гулузор бегим юртларига кимлар хукмрон эканликларини билиб турсалар-да, мамлакатдаги кейинги ўзгаришларга умид билан қараб, Асадбекнинг ўғилларини куёв қилмоқликка жазм этган эдилар. Афсуским, бўрилар хукмидаги ўрмонда қашкиру шоқоллар ҳам давр суришини улар ҳисобга олмаган эдилар. “Мубҳам у диёрда қандай яшаб кетаркинмиз?” деган ташвишдаги келинларга бу ҳодиса кутилмаган, ажабтовор туюлмади. Уларнинг юраклари қандайдир нохуш воқеанинг албатта содир бўлажагини сезган эди. Аммо “мамлакат тупроғига қадам қўйишга улгурмай эрларимиз ҳибсга олинарлар” деб ўйлашмаган эди. Яхшики улар Олмон полиси билан Москва милисаси орасида осмон билан ерча фарқ борлигини билишмайди. “Адвокатлар иштирокидаги савол-жавобдан сўнг ҳадемай чиқиб келишади” деган ўй уларни бир оз бўлса-да, хотиржамликда ушлаб турарди. Эрларининг зах ва совуқ, коронғу ва бадбўй қамоқ хонасида кунишиб ўтиришганини билишсами, буни Манзура ҳам билсами, учовларининг азадор хотин ҳолатига тушмокликлари аниқ эди. Юрт соғинчи билан умр кечираётган ота-оналарининг армонлари соясида улғайган қизлар никоҳдан сўнг эрларидан ватанлари ҳақида эшитган нурли ҳикояларга бир ишониб, бир ишонмай сафарга отланишган эдилар. Абду самад ҳам, Абдулҳамид ҳам уларни алдамаган эдилар. Улар Русия истилосида унсиз инграётган Ватан нолаларини эмас, куёш нурида яшнаётган юрт табиатини мақтаган эдилар. Бунинг учун уларни ёлғончига чикармоқ ноўриндир, чунки Ватанда туриб улар Ватан нолаларини эшитмас эдилар. Бу азобли ингрокни армонда яшаётганлар жон кулоқлари билан тинглаб, юракларидаги нолалари билан жўр бўлар эдилар. “Бедарднинг олдида бошимни оғритма”, деганларидек тўкин дастурхон атрофида улғайган болаларнинг Ватан аламларидан воқиф бўлмоқликлари мумкин эмас эди. Абдусамад билан Чўлпонойни, Абдулҳамид билан Муштарийни бир-бирларига айнан шу тўкин дастурхон бирлаштириб турарди. Дунёни анламак, Ватан тақдирига куюнмак бо-

расида уларнинг қалблари бошқа-бошқа эди. Шунинг баробаринда Асадбек билан Музаффархон, Манзура билан Гулузор бегим ҳам бу масалада ўзга-ўзга оламнинг фуқаролари эдилар.

2

Жамшид таксига ўтириб меҳмонхонага яқинлашганида хожасидан бир нарсани сўраб олмаганини фахмлаб, афсусланди. Шу боис меҳмонхона назоратчиси чўнтағига беш сўмликни кистириб ичкари ўтгач, юқорига кўтарилилмай, телефон кўшклари томон юрди.

Асадбек аъёнининг овозини эшлиши билан хавотирланиб:

- Яна нима бўлди? – деб сўради.
- Кеннийимларни жўнатиб юбора қолсаммикин, деб суроқчийдим...

Асадбек бу масалани Жамшид айтмасдан илгарирок ҳал қилиб қўйган эди. Шу сабабли жавобни ҳаяллатмади:

- Тайёр турларинг, одам боради.

Жамшид еттинчи қаватга кўтарилиб, аёллар жойлашган хона эшиги олдидағи шеригига яқинлашди.

– Айтганингиздай чой-пой қилдим, – деди йигит Жамшидинг савол назарига жавобан.

- Йиги-сиғи қилишмаяптими?

- Йўқ.

- Битта-яримта кузатмаяптими, сезмадингми?

- Йўқ. Бирор яқинлашмади.

– Ичкарида гап-сўз бўлмадими? – Жамшид шундай деб шифтга қараб олди. У овоз ёзиб олувчи ускуналар ўрнатилган бўлиши мумкин, деган гумонда шеригиги аввалроқ огохлантирган эди. Йигит ҳозирги саволдан Жамшидинг мақсадини англаб, “йўқ” деган маънода бош чайқади. Шундан сўнг Жамшид эшикни аста тақиллатиб, сўнг қия очди-да:

- Кеннийи, кирсам майлимни? – деб сўради.

Қафасга солинган қушлар ҳолатидаги аёллар қия очилган эшикка нажот кўзлари билан қарашди. Жамшидинг ортидан Абдусамад билан Абдулҳамидни кўрмок илинжида термулдилар. Жамшид остона ҳатлаб ичкари кирганидан сўнг ҳам эшикдан кўзларини узмадилар.

Манзура Жамшидга яқинлашиб, палтосининг ёқасини аста ушлади-да:

– Ўғилларим қани? – деб енгил силтади.

– Озгина қоғозбозлик ишлари бор экан, келиб қолишади, – деди Жамшид хотиржам тарзда.

Она қалби бу хотиржамлик пардаси ортида ёлғон яширинганини сезиб, Жамшидинг кўзларига тикилди. Асадбекнинг баданни тешиб юборгудай ўткир нигоҳларига кўнишиб қолган Жамшид учун бу маъсума кўзларнинг тикилиши нима экан? Жамшид худди ҳеч қандай воқеа юз бермагандай, ўғиллари ростдан ҳам ҳозир кириб келадигандай хотиржам тарзда қараб тураверди, ҳатто сал жилмайган ҳам бўлди.

– Тўғрисини айт, – деди Манзура титроқ овозда. – Уларни... қўйиб юборищдими?

Манзура аслида “уларни қамашмадими?” деб сўрамоқчи эди. Аммо бу хунук сўзни тилга олишдан ирганиб “қўйиб юборищдими?” деб сўради. Жамшид Манзура тилидан учиши мумкин бўлган савол ўқларига жавоб-қалқонларини тайёрлаб қўйган эди.

– Кеннайи, болларни ушлашгани йўқ-ку? – Жамшид шундай деб мўлтиллаганча тикилиб турган келинларга қараб жилмайди. – Биз томонларда қоғозбозликни яхши кўришади. Битта ҳарф нотўғри тушса ҳам китмилик қиласверишиади.

– Қорадори-чи? – деди Манзура пастроқ овозда.

– Шунга ишондингизми? Божхонанинг томоғи кичишиша шунақа килиқ килади. Нафсиға уриб қўйдим, тинчишди. Агар ростданам қорадори бўлганида қоғозлар тўлдиришарди, ҳаммаёқни ваҳимага тўлдириб юборишарди. Битта ҳам қоғоз ёзишмади-ку, ўзингиз кўрдингиз-ку?

Манзура “алдамаяпсанми?” дегандай унга қараб тураверди, палтосининг ёқасини бўшатмади. Жамшид эса ўз онасини кучган меҳрибон ўғил каби Манзурунинг елкасига кафтини қўйди:

– Ҳозир акам билан гаплашдим, – деди суюнчилик хабарни билдиргандай.

– Айтдингми, чақирдингми?

Бу савол унинг мўлжалида йўқ эди, шу сабабли бир оз гангиди. “Чакирдим, келадилар” деса ишнинг жид-

дийлиги сезилиб қолади. “Келмас эканлар”, деса уйга қайтишганида бу ёлғон ҳам фош бўлади. Жамшид “Нима бўлганда ҳам уйга етиб боришаверишсин-чи” деган фикрда:

– Акам кутяптилар, аслида бир-икки кун Масковда айлантирай девдим...

Жамшиднинг гапи чала қолди. Манзура кўлини унинг ёқасидан олиб салгина жонланди:

– Ҳа, Масковиям жувонмарг бўлсин! – деди.

Бу гапдан Жамшид жонланди:

– Акам ҳам шундай дедилар. Ҳозир сизларни кузатиб кўяр эканман. Болалар билан ўзим изма-из етиб бораман.

Манзура “шундай қиласизми?” дегандай келинларига қараб олди-да, улардан жавоб кутмай қарорини айтди:

– Бирга кетамиз. Бир кун минг кун эмас, кутамиз.

– Билмадим... – Жамшид сикувга олиб уларнинг ҳадикдаги юракларини янада эзмаслик учун сукут саклади. Сўнг иложисиз одамнинг овози билан давом этди: – Акам нима дер эканлар. Ҳозир одам келади.

– Ким?

Ким келишини Жамшиднинг ўзи ҳам билмас эди. Шу сабабли мужмал жавоб қилди:

– Акам шу ердаги яқинларига тайинлабдилар. Агар хоҳласангиз телефонни улай, акам билан ўзингиз гаплаша қолинг.

Жамшид Манзурани кўндириш учун атайин шундай деди. У янгишмади – мўлжални аниқ олди. Эри билан гаплашиш ҳақидаги таклифни Манзура ўйлаб ҳам ўтирумай рад қилди:

– Йўқ... керакмас.

Манзура хонага кириши билан уйга қўнғирок қилишни ўйлаган эди. Аммо эрининг қаҳрли овозини эшитишдан чўчиди. “Бунга сен айбдорсан!” деган ҳукмдан кўрқди. Ҳозир ҳам ана шу кўрқув тирноқлари орасида “йўқ” деб қайтиш ҳақидаги амрга бўйсунмокдан ўзга чораси йўқлигини англади-ю, бу билан Жамшиднинг мушкулини енгил қилди.

Аёллар ҳузурида қоққан қозикдек туриш Жамшидга малол келиб, даҳлизга чиқди. Кўшни хонадан жой олган бўлишларига қарамай, бу эшикдан узоқлашмаган ҳолда соқчи каби туришди. Уларни кузатиб кўйиши

лозим бўлган одам ҳадеганда келавермагач, Жамшид тоқатсизланди. Хожасидан “Кимга айтгансиз, ким келади, ким кузатади?” деб сўраб олмаганди. Буларни сурашга ҳаққи ҳам йўқ эди. Бек акаси лозим топса ўзи айтарди. Айтмадими, демак, Жамшид буларни билмаса ҳам бўлади. Айниқса телефонда ҳар қандай гап айтила-вермаслигини Жамшид яхши билади. Билгани учун ҳам “шуни сўраб олмабман-да” деб афсусланмади. Жамшидинг бетоқатлиги замираиде “айтилган одам келадими ё йўқми?” деган ҳавотир йўқ эди. Хожаси ким биландир гаплашдими, кимгадир айтдими, демак, масала ҳал. Жамшид масаланинг тезроқ ҳал бўлишини, аёлларни тезроқ соғ-омон кузатиб, йигитлар ҳолидан хабар олиш учун милисаҳонага қайтишни истаётган эди.

Минг йиллик қари тошбақа сингари судралаётган вақт бетоқат юрагини сиқаётган дамда аёллар хонасидаги телефон жиринглади. Манзурага ҳам, келинларга ҳам телефоннинг bemavrid жиринги худди рўпараларида пинакка кетган бўғма илоннинг бехос уйғониб, бош кўтаришидай туюлиб, чўчиб кетишди. Гўшакни кўтармокқа ҳеч бирлари журъат этишмади. Телефон тўртинчи марта жиринглаганида Жамшид эшикни тақиллатиб, кириб келди. Гўшакни қулоғига тутиб “алю” дейиши билан қўнғирок қилган одам салом-аликсиз, муддаога кўча қолди: тезлик билан Домодедовога етиб боришлари лозимлигини тайинлади. Гап қисқа ва аниқ эди. Жамшид “хўп, яхши” дейишга ҳам улгурмай алоқа узилди.

Кўчага чиқишиганда мижозга маҳтал бўш таксиларга ўтиришмади. Бироз кечикиброқ чиқсан Жамшидинг шериги худди бегона одамдай уларга эътибор бермасдан кўчанинг нариги бетига ўтиб кетди. Келинлар бўш машиналардан бирига ўтирмай изғиринда кутиб туришлари сабабини билмай ҳайрон эдилар. Манзура ҳам эҳтиёт чораси кўрилаётганини билмай, танишларнинг машинаси келса керак, деган ўйда турарди. Қарши томондан уч-тўрт бўш такси ўтгандан сўнг, йигит навбатдагисига кўл кўтарди. Манзура унинг машинага ўтирганини кўриб “иши бўлса бошқа ёққа кетаётгандир” деб ўйлади. Аммо орадан бир қанча муддат ўтгач, айни шу машина рўпараларида тўхтагандан сўнг Манзура йигитларнинг мақсадини тушунди. Олд ўриндиқдаги йигит ўрнига

Жамшид ўтирди, аёллар орқадан жой олдилар. Жамшидинг шериги бошқа машина тұхтатиб, изма-из юрди.

“Домодедово” деб аталмиш аэропортда уларни ҳеч ким күтиб олмади. Шундай бұлса-да, Жамшид қандайдир күзлар таъкиб этаётганини хис қилди. Телефондаги топширикқа биноан патгаларни расмийлаштирувчи иккінчи бўлимдаги олтисоч жувонга ҳужжатларни узатди. Жувон бир ҳужжатга, бир унга қараб олди-ю, патта илинжидаги соатлаб мўлтиллаб турган йўловчиларга эътибор ҳам бермай ишга кириши.

Жамшид аёллар олдида, шериги сал орқароқда назоратчининг тўсигидан ўтиб, учокқа чиқиши. Аёллар жойлашиб олишгач ҳам Жамшид йўловчиларга зимдан кўз ташлаб кузатиб турди. Учоқ бекаси “Сиз нега турибсиз, жойингиз қаерда?” дегач, Манзура билан хайрлашиб, пастга тушди. Зинапоялар олиниб, учоқ учиш майдонига қараб юрганидан сўнгтина изига қайтди. Йигитга “Сен Бек акамни кут”, деб ўзи милисаҳонага кетди.

Учоқ булатлар оқими билан олишиб, титрай-титрай юкорига кўтарилгани сайин Манзуранинг юраги ҳам титраб-титраб, парча-парча бўлиб узилиб ерда қолаётгандай зириллайверди. Уйга қайтмоқ умидининг бу тарзда амалга ошаётганидан аламда бўлган она қалбининг хотиржам тепиши мумкин ҳам эмасди.

Үлди деб юргани йигитнинг тирик ҳолда кўргандаги ажабланиши ҳам унутилди, уйга қайтгач амалга ошажак суюнчли орзу-хаваслар юзини эса қора булут тўсди...

...Дарвоза остонасидан то меҳмонхонага қадар оқ пояндоз тўшалган... Бошларига оқ ҳарир рўмол ташлаган келинлари кутлуғ қадамлари билан пояндозни босиб остона ҳатлайдилар. Ичкарига бир қадам қўядилару эгилиб салом берадилар – таомил шундай: хонадонга, меҳмонларга, шунинг баробаринда муборак кунда йўқлаб келган рухлар хурматига салом берилади. Кимдир “ҳаётлари ширин бўлсин” деган ният билан келинлари боши устидан ширинлик сочади. Адаси (яъни Асадбек!) “ҳаётлари тўкин бўлсин”, деган ниятда пул сочади. Кейин аввал келинларининг, сўнг ўғилларининг пешонасидан ўпади. Агар бирор келиб Манзурадан “Бу дунёга нега келдингу нега яшадинг?” деб сўраса у “мана шу баҳтли

онларни кўриш учун яшадим” деб жавоб бермоги аник эди. Энди-чи?

Пояндоз солиш бирорнинг хаёлига келармикин?

Сочки сочиш-чи?

Эри, Асадбек нимани сочади, пулми?

Энди пул эмас, захрини сочади...

Манзура эрининг қай ҳолда каршилашини кўз олдига келтириб, багтар эзилди.

Булутлар бағридан юлқиниб чиқкан учоқ титроғи босилди. Лекин Манзуранинг юрагидаги титроқ сўна қолмади. Кўз илгамас кенгликдаги осмон унинг кўзига тор кўринди. Пастдаги булутлар ўркачининг гўзаллиги уни мафтун этмади, балки дўзах ўтларининг тутуни бўлиб кўринди кўзига. У учоқда учмади, бадбаҳтлик тиконлари устидан ялангоёқ югуриб етди манзилига.

Учоқ кўнгач, ўриндан туришга шошилмади. Савол назари билан қарашган келинларига “одамлар тушиб олаверишсин, туртиниб юрмайлик”, деб изоҳ берди. Агар орада ташвиш олови ёнмаганида, ўғиллари бағрида бўлганида бундай демасди, ўзи биринчи бўлиб ошиқиб тушарди, куш каби ошиқиб учарди уйи томон. Ҳозир эса эри билан учрашиш онларини бир неча сонияга бўлса-да, ортга суришни истади. Гўё сал кечрок тушса, ўғиллари ортдаги учоқ билан изма-из етиб келиб, уни эрининг қаҳрли нигоҳидан кутқариб қоладигандай эди.

Учоқ зинапоясидан ўттиз қадамча нарида икки оқ “жигули” ёнида турган Кесакполвон Манзурани кўриши билан унга пешвоз чиқиб, сўрашди. Кейин келинларнинг саломига алик олиб, “қийналмай келдиларингми?” деб кўйди. Манзура эрининг кутиб олишига унчалик ишонмаса-да, “келдилармикин?” деган ҳам илинж, ҳам хавотирда машиналарга қараб олди.

– Келинларнинг нақ шкаладидан топибсан, Манзур! – деди Кесакполвон тиржайиб.

Бу гап Манзурага малол келса ҳам, юрагидаги ғамни сездириб кўймаслик учун бош иргаб жилмай-ишга уринди. Чўлпоной ҳам, Муштарий ҳам “Манзур” деб сенсирашидан бу паст бўйли жиккак одамни яқин қариндошлардан шекилли, деб ўйлашиб “келинларинг нақ шкалад”и қандай эканини англашмаган бўлишса-да, аста жилмайиб қўйишиди. Гарчи Асадбек бир неча марта

“Бу сенга кеннаи бўлади, сизла” деб танбех берганига қарамай “сен ошнамсан, бу синглим”, деб ўз билганидан қолмаган Кесакполвоннинг сенсирашига авваллари Манзура бефарқ қаарди. Аммо ҳозир келинлари хузурида малол келди.

- Паттани бер, юкларингни болалар олади.
- Юкларни... укаларингиз олиб келишади.
- Ҳа... Асад айтувди.

Манзура олд ўриндикқа, Ҳалимжоннинг ёнига ўтириди. Келинлар орқа ўриндиқдан жой олишди. Кесакполвон ўтирган машина изма-из юрди.

Дарвоза остонасида то меҳмонхонага қадар бўлмасада, уч-тўрт қадам узунлиқда пояндоз солинган эди.

...фақат сочқи сочишмади.

...Манзуранинг баҳтига, ғазабли нигоҳдан таъна ўқлари ҳам ёғилмади.

...келинларининг пешоналаридан ўпиб, кутлаши лозим бўлган Асадбек кўринмади.

Пояндоз адогида жилмайиб кутиб олган Зайнаб аввал келинойилари билан кўришиб, сўнг онасининг бағрига сингиб кетди. Бундай онларда она-боланинг йиглаб кўришмоғи айб саналмайди, бирор ажабланмайди ҳам. Бундай йиги шодлик нишонаси деб изоҳланади. Бироқ, ҳозирги йиги фақат соғинган юракларнинг эмас, балки аламга тўла қалбларнинг нидоси ҳам эдиким, буни атрофдагилар англашмади. Онанинг қалби ҳам, қизининг қалби ҳам фақат ўзигагина маълум ғам заҳридан азобланниб нола қиласди. Агар Манзура қизи бошига тушган қора кунларни билсами, агар Зайнаб акаларининг нима сабабдан Москвада қолганларидан хабар топсами – бу йигилар янада бўлакча бўлар эди.

– Қани, Манзур, фотиха бер, қассоб қараб қолди, – деди Кесакполвон она-боланинг унсиз дил розига барҳам бериб.

Манзура қизини бағридан бўшатиб, ёноғидаги кўз ёшларини кафти билан артди-да, Кесакполвоннинг кибрли боқувчи хотини, яна “қутлуғ бўлсин”га чиқишиган кўшни хотинлар билан енгил-елпи кўришиб, ўнг қўлида пичоқ билан фотиҳага тайёр турган қассобга, оёқ остида бўйини чўзиб, бўғзига пичоқ қадалишини кутиб ётган кўйга қаради.

– Қани, овмийн! – деди Кесакполвон баланд овозда.

Манзура ҳам фотиҳага қўл очиб, пичирлаганича дуо қилди. “Йа оламлар Роббиси.ю ўзингнинг розилинг учун атадик, даргоҳингда қабул эт, ҳар на бўлганда ҳам ёлғиз ўзингдан умидвормиз, ёлғиз қудрат сохиби ўзингсан!” демади. “Эй Тангрим, болаларимни ўзинг паноҳингда асрар!” деб муножот қилди. Онанинг дилига ҳам, тилига ҳам бундан бўлак илтижонинг келмоғи мумкин эмасди. Пичирланган лаблардан учган қалб нидосини атрофдагилар эшитишмади. Эшитишлари шарт ҳам эмас, чунки тингловчи ҳам, дуоларни ижобат этувчи ҳам Тангри таолодир.

Чўлпоной ҳам, Муштарий ҳам бу ажабтовур маросимдан гангиган ҳолда, ийманибгина туришарди. Манзура бошга оқ рўмол ташлашини, остона ҳатлагач салом беришни уларга тайинламаган эди. Оқ рўмоллар жомадонда, жомадон эса Москвада. Салом бериш ва бошқа урфларни Москвадан учганда йўл-йўлакай ўргатарман, деб ўйлаган эди, айтиш кўнглига сифмади.

Кўй бўғзига пичок тортилиб, қон отилганда Муштарий чўчиб, “вой!” деб юборди-ю, юзини бурди. Бунақа манзарага биринчи марта гувоҳ бўлаётган опа-сингил хурмат-эътибор рамзи бўлмиш одатни ёввойилик, ҳатто ваҳшийлик белгиси сифатида қабул қилишиб, бир оз кўнгиллари оғринди.

Мехмонхонага кириб, тўкин дастурхон атрофида дуо қилишгач, Зайнаб онаси билан кўз уриштириб олгач, келин ойиларига имо-ишора қилиб ўрнидан турди. Қайин сингилларининг мақсадини англаган келинлар ижозат сўрагандай Манзурага қарашибди. Манзура “тура қолинглар” деган маънода им қоқиб қўйгач, бир оз хижолат бўлганлари ҳолда ўринларидан туриб, Зайнабга эргашибди.

– Акамлар аэропортда қолишидими? – деб сўради Зайнаб, ҳовлига чиқишишгач.

Келинлар “хабарингиз йўқми?” деган маънода ажабланиб қарашибди. Чўлпоной вазиятни чигаллаштирмаслик мақсадида:

– Масковинда бир озлик юмушнида япажаклари лозим ўлур эмиш, – деб изоҳ берди.

Зайнаб ширин лафзда айтилмиш бу сўзларга яхши

тушунмаса-да, мулозимат қоидасига кўра жилмайиб кўйди-да, рўпарадаги уй томон юрди. “Қайси бирингиз катта кеннойимсиз?” деб сўрашга ийманиб:

— Бу уй Самад акамга, буниси Ҳамид акамга атаб солинган. Ҳаммоми ҳам ичида, — деди. — Кириб чиқа-сизларми?

— Сиза чўх ташаккурларимиз ўлсин, Зайнаб бону, — Муштарий шундай деб юзини Зайнабнинг юзига қўйган тарзда ўпди.

— Тенгри таоло сиздан-да ризо ўлсун, — Чўлпоной ҳам шу тарзда ўпгач, ҳар бирлари ўзларига аталган уйга киришиди.

Манзура Олмонияда эканида, ҳали қайтиш фурсати маълум бўлмай туриб, аввал Чувриндининг хотинига, сўнг Зайнабга қўнгироқ қилган, келинларнинг уйларини ясатиб, келинлар учун уч-тўрт сидра кийим-бош олиб қўйишни тайинлаган эди. Чувриндининг хотини Элчин фожиасидан сўнг гангиги юрган Зайнабни ёнига олиб, шу хайрли ишлар баҳонасида овунар деган мақсадда бозорларга бирга тушиб, бирга харид қилиб, уйларни бирга ясатган эди.

Келинлар уйга кириб кетишган дамда Манзура меҳмонхонадаги аёлларга узр айтиб, ташқарига чиқди. Зайнаб бундан кувониб, онасига яқинлашди-да, маҳкам кучоқлаб олди.

- Аданг қанилар? — деб сўради Манзура паст овозда.
- Красноярга кетяпман, дедилар.
- Қачон?
- Бугун.
- Нимага кетдилар яна, айтмадиларми?
- Бобомнинг қабрларига тош қўярмишлар.
- Вой Худойим, шу шартмиди ҳозир...

Зайнаб алдамади. Отасидан эшитган гапни айтди. Гапи оҳангида ёлгон бўлмагани сабабли Манзура унга ишонди. Асадбекнинг Москвага кетгани кузатиб чиқкан Ҳалимжон билан Кесакполвонгагина аён эди. Нима учун кетгани эса Кесакполвоннинг ўзигагина маълум эди.

Дастурхонга шўрва сузилгач, телефон жиринглади. Зайнаб меҳмонхонага кириб “Кеннайим, Маҳмуд акамнинг хотинлари...” деб чақирди. Онаси айвонга чиқиши билан “хабарлари йўқдир” деган мулоҳазада “кеннайим

азадорлар, шунинг учун келолмадилар”, деб қўйди. Манзура гўшакни қулоғига тутиб, саломни эшитиши билан алик ўрнига кўнгил сўради:

– Бандалик экан, овсин, укамни бериб қўйибсиз, – деб йигламсиради.

– Қандоқ қиласиз, опажон, пешонамиз шу экан, – деган жавоб йигига уланди.

Телефон орқали йифи-сиги узокқа чўзилмай, Чуврингдининг хотини кутиб олишга чиқолмаганидан хижолатда эканини билдириб, эрта-индин албатта йўқлаяжагини маълум қилди. Манзура тил учиди “Хўп, келинг, айланай овсин”, деди-ю, “Азадор хотин чиллалик уйга келмай турса ҳам бўларди”, деб ўйлади.

Манзура хизмат қилиб юрган Ҳалимжонни чақириб, сўйилган кўйнинг бир сонини олишни, нон, нознеъматлардан солиб тугун қилишни буюрди-да, ётоғига кириб жавонни очди. Үғилларининг илгакда осиглиқ турган кўйлакларидан бир жуфтдан олиб, яхшилаб тахлаб, ялтирок қоғозга ўради. Сўнг Зайнабга “сен меҳмонларга қара, мен ҳозир келаман”, деб қайноаси ва қайниси дафн этилган қабристонга кетди. Ҳалимжон олиб келган тугунни гўрковларга бериб, ўзи машинага қайтди. Манзура эса тахта ўриндиқда узок ўтириб, Яратганга илтижо қилди.

IV б о б

1

Мархумларнинг факат қиёмат қойим бўлганида, сур чалинган онда тирилмоқлари маълумдир. Шундай бўлмаганда эди, Фиръавн тирилиб келиб Хонгирейнинг қилмишларини кўриб, аъёнлари Ҳомон ва Қорунга қаради-да, “Сенлар ўтмиш ҳаётларингдан кўп ҳам куймаларинг. Сенлардан баттари ҳам бор экан. Сенлар-ку, мени худо деб билиб қилдиларинг барча гуноҳларни. Бу бефаросат бола эса ўзини ўз оламининг худоси деб фаҳм этяпти. Мен дўзахга ҳукм қилинганман, аммо бу акли қосир билан бир ўтда куймоқликдан ҳазар қиласман”, деган бўларди.

Фиръавн тақдиридан бехабар ўнлаб, юзлаб, балки

минглаб, балки ундан-да күпроқ бандалар сафидағи Хонгирейни у дунёда кутилажак азоблар мутлақо ташвишга солмас эди. Унинг айни дамларда ташвиши фақат бу дунёга хос – синган Асадбек ўрнига ўзининг содиқ васалини кўймоқ. Ҳа, у Асадбекни синган ҳисобларди. Қуриган, синган шохларни гулханга ташлаб, оловда кўлларини иситиб роҳат олгани каби Асадбекнинг жон талвасасидан ҳузурланишни истаётган эди.

Қонундаги ўғри шохсупасида ўтирган, устози Зелихон томонидан “Князь” деб эркаланган Хонгирей қиморбозларни азалдан ёқтирилас эди. Ҳали ўғрилар оламида суюги қотмаган маҳалларда шериклари билан милиция либосини кийиб қиморхоналарни беш-олти марта босган эди. Омади келиб катта ютуқ олган қиморбозларнинг ҳам додини берган эди. Унинг учун давлат ҳазинасини ургандан кўра қиморбозларнинг шўрини куритиш дурустроқ эди. Чунки қиморбоз ахли ҳукуматга арз-дод қилмагин учун у таъкиб ташвишидан ҳоли эди. Катта қиморбозлар билан қонундаги ўғрилар орасида сулҳ мавжуд бўлгани сабабли “қонундагилар”нинг катталари Хонгирейнинг танобини тортиб қўйишгач, ресторон директорининг шўрини қуритаман деганида ўзининг шўргинаси қуриб қолди. Шу ҳолатнинг асосий сабабчилари қиморбозлар деб билиб уларга нисбатан сўнмас нафрати юрагига муҳрланди.

Шунданми, Хонгирей ўзга ўғрилардан фарқли ўларок, қимор ўйнамас эди. Ҳатто шунчаки ҳавас ёки кўнгил очар учун ҳам кўлига қарта олмас, ёнидагилар учун ҳам қиморга яқинлашмокликни ман этган эди. Ўжарлик, ўз аҳдида қатъий туришда унга бас келувчининг топилиши қийин. Аҳдга вафо қилмоқ, қатъийлик покиза қалб эгалари учун яхши фазилат саналади. Зулм уруғи ниш урган юраклар учун эса оғат эшигининг очилмоғидир.

Хонгирейнинг бу оламга кириб қолишига асосий сабаб ҳам шу ўжарлик эди.

Қофқазнинг осмон билан ўпишган ерларидаги жойлашган Ҳамзат овули фақат атрофидаги мағурур чўкқилари билан эмас, йигитларнинг бўйдор, бакувватлиги билан ҳам бошқалардан ажralиб турарди. Эндиғина ўн бешни қоралаган Афтондил эса гавдада ҳам, абжирликда ҳам йигирма ёшлар билан барадла баҳслаша оларди. Чаван-

дозлиқда, курашда овулнинг фахрига айлана бораётган эди. Майхўрлиги туфайли овулга иснод келтираётган одамнинг ўгли атроф овулларнинг ҳам назарига тушаётган пайтда шайтон ғолиблик қилди.

Тенгсиз чавандоз бўлиб етишаётган йигитчанинг уйида от тутул эшак ҳам йўқ эди. Афтондил учун эса бу бир адолатсиз ҳол эди. Бу ноҳақликка чек қўйишга аҳд қилган дамда қалбига зулм ўргимчаги ҳали тўрини ёймаган эди. Дастреб аҳдини ҳалол тарзда амалга ошироқча уринди. Тўй-ҳашамдаги пойгаларда, курашларда ғолиб чикса-чикмаса унга меҳрини боғлаганлар суюнчи сифатида пул берар эдилар. У ана шу пулларни йиға бошлади. “От бўлмаса той оларман”, деб ният қилди. Назран томондаги Ингуш овулда бир тойнинг довругини эшишиб, харидор бўлиб борди. Тойнинг эгаси нархини айтганида Афтондилнинг капалаги учеб кетди: тўплаган пули тойнинг битта туёғига аранг етарди. У тойнинг қимматини тахминан чамалаб кўрган, аммо зотдор тойнинг бу қадар қиммат бўлишини ҳисобга олмаган эди. Ўжар, мағрур, айни дамда соддадил йигитча “ҳозирча шу пулни ола туринг, қолганини кейинроқ олиб келиб бераман”, деди. Тойнинг эгаси бу соддаликдан кулиб, “бўлмайди, иним”, деб қўя қолса бўларди. Аммо у ҳазиллашиб “бу пулингга эшак олиб мина қол” деб мағрур йигитчанинг иззатнафсига тегиб кўйди.

Худо урганни, банда ҳам туртиб ўтади, дейишлари рост экан. Назрандаги Ингуш овулдан алам билан қайтган Афтондилнинг ғам дарёси икки кундан сўнг тошгандан тошиб кетди: отаси унинг пулинин ўғирлаб олиб, шериклари билан бўкиб ичибди. Афтондил ҳар қанча аламда бўлса-да, отасига карши гапирмади – ҳаддида турди, мағрур тоғликлар урфини бузмади. Айтилиши лозим бўлган гапларни онаси айтди: “Бу кунингиздан ўлганингиз минг марта яхши. Ўғлингиз от олмокчи эди бу пулга, сизда инсоф деган нарса борми?! Кеча Назранга борганида пули етмаган экан, тамом куритдингиз-ку энди!” деди. Кайфи ҳали тарқамаган отаси эса кўл силтаб “Эркак одам пулим етмади, деб ўтираверадими, ёқсан бўлса миниб келавермайдими? Битта ингушнинг тойини тортиб ололмаган чечен – чеченми” деб минғирлади. Шунчаки айтилган гап Афтондилнинг кулоғига ўрнашиб

қолди. Эртасига эса отасининг кайф аралаш айтганлари ҳақ гапга айланди. Эшак сотиб олиб минишни маслаҳат бериб ҳақоратлаган одамни жазолаш керак эди. Отаси-нинг айтганини амалга оширишни пайсалга солмади. Наз-ранга той миниб келиш қасдида жўнади-ю... уйига бир ярим йилдан кейин... қамоқдан қайтди. Той миниб эмас, “от ўғриси” деган лаънат тамгаси билан қайтди. Энди унинг кураш майдони ҳам, пойга майдони ҳам ўзгарди. Озодликдаги кунлари бир йилга бормади. Бир дўконни босаман, деганда саккиз йилга кетворди. Ёши ўн саккизга етгунига қадар ўсмирлар аҳлоқ тузатиш лагерида бўлиб, сўнг Псковдаги катталар қамоқхонасига кўчирилди. Аҳлоқ тузатиши лозим бўлган ерда ўғрилик бобида чала илмини анча тўлдирган эди. Псковга келиб эса, “олий маълумот” ола бошлади. Бу “олий маълумот”ни “академик” лақаби билан машҳур Зелихон берди. Кейинчалик “конундаги ўғри” тожини кийиши ҳам айнан шу устози-нинг тавсияси билан амалга ошди. “Афтондил” исмининг “Хонгирей”га айланиши ҳам унинг истаги билан бўлди.

Биринчи марта ўтирганида унга “Зулук” деб лақаб бе-ришган эди. Бу ном Зелихонга ёқмади. Йигитни синааб, хунарини ўргатгач, бир куни:

- Сен балчиқда туғилганимисан? – деб сўради.
- Мен тоглиқман! – деди Афтондил ғуур билан.
- Тоғда қўнгиз ҳам туғилади, бургут ҳам, – деди Зелихон. – Сен бургут бўла олармикинсан?
- Мен бургутман! – деди у ишонч билан.
- Унда нима учун шунча йилдан бери “зулук” деган паст номни ортмоклаб юрибсан. Бургут бўла олсанг, нимага чанг солишни билиб ол: кузгунга ўхшаб ўлакса овлама. Зулукнинг вазифаси нима, биласанми? Билма-санг билиб ол: у ҳаром қонни сўради. Ҳаром қон сўрувчи зулук билан ўлакса ейувчи қузғуннинг нима фарқи бор? Сен лакабингни ўзgartир. Зулук деган номдан ор қилмаганингта ҳайронман.

Чиндан ҳам ор қилмаган эди. Бу дашномдан сўнг изза чекди.

- Мен сенга Хонгирей деб ном бераман. Мен Хонги-реевлар насабиданман. Сен ҳам Гирей хонлар сингари бу оламнинг зўри бўл, хони бўл!

Афтондил – Хонгирей олтин ўрдага бўйсунмай, Крим

хонлигига асос солган Гирей хонлари сулоласини, уларнинг европага даҳшат солғанларини, Давлат Гирейнинг эса Москванинг додини берганини билмас эди. Буни Зелихон ҳам яхши билмас эди. Шубҳасизки, шогирдининг Давлат Гирей каби бўлмаса-да, Москвага ин қўйишини, Москванинг зўрларидан бирига айланишини ўйлаб ҳам кўрмаган эди.

Афтондилга устозининг биттагина гапи кифоя қилди – ўшандан бери у Хонгирей. Аммо номи ўзгаргани билан феъли аслича қолаверди. Ҳаром-ҳаришнинг, ўлаксанинг фарқига бормай яшайверди. Зелихон вақти-вақти билан унга дашном бериб турарди. Хонгирей устозининг дашномларини индамайгина эшитарди, бошини эгарди, кейин эса яна ўз йўлида давом этаверарди. У гарчи “Тоғликман!” деб ғурурланса ҳам, бургутман, деб керилса ҳам, устозига хиёнат қилишга мажбур бўлди: Зелихонни охиригача ҳимоя кила олмади. Ўз жонини гаровга қўйиб устозини сақлаб қолмоғи мумкин эди, аммо бундай килмади, юрагини мой каби ўраган худбинлик бунга йўл қўймади.

Биринчи хиёнатни кўпчилик сезмай ҳам қолди. Зелихон ўлдирилгач, унинг рухига ҳам хиёнат қилдики, буни бошқалар ҳам пайқашди. Биринчи галда Байгилдин фаҳмлади. Байгилдин ўша Псковдаги қамоқда Хонгирейни Зелихондан “қабул қилиб олган” ўтри эди. Банклар бўйича “мутахассис” хисобланган Байгилдин қамоқдан кейин ҳам Хонгирей билан бирга бўлди. Мустакил ишлашни ёқтирумайдиган Байгилдин оқибатда Хонгирейнинг ўнг қўлига айланди.

Майда ўғриликлар барҳам топиб, Хонгирей куличини каттароқ ота бошлаганда Байгилдинга иш ҳам қолмади. Аммо Хонгирей уни ёлғизлатмади, Байгилдин “маслаҳатчи” мартабасида юраверди. Байгилдин берадиган маслаҳатлари ҳавога учажагини, Хонгирей ўз билганидан колмаслигини билса ҳам уни ташлаб кетмади.

Шогирднинг Асадбекка осилаётганини фаҳмлаган Байгилдин аввалига индамади. Асадбекнинг ўғиллари хибсга олинганидан сўнггина аралашмоқликни маъкул кўрди.

Маматбей кириб Асадбекнинг ўғиллари район милициясининг қамоқхонасида ўтиришганини маълум қилгач:

— Келишганимиздек, эртагача кутамиз. Асад келса келди, келмаса ўғилларини Лефортовога ўтказиб юбораверамизми?-деди.

— Шошилма, — деди Хонгирей эснаб, — сен ўзбекларни яхши билмайсан. Ўлар жойда бўлса ҳам етиб келади. Ўзбекнинг кўзига жони эмас, боласи кўринади. Менинг кўнглим тўқ. Шу бир-икки кун ичиди Асаднинг масаласи ҳал бўлади.

— Ўғилларидан қайси бири?..

— Айтувдим-ку? Бўшангроғи қолсин, отасига ўхшаганини тинчитасан.

— Биттаси аэропортда ғалва кўтарди. Жангариrok экан.

— Ана, хукм тайин экан-ку? — Хонгирей бу сафар обдон керишиб, эснади. — Нима бало, ланжлик тарқамаяпти-ку?

— Конъяк қуяйми? — деди Маматбей ўрнидан туриб.

— Иўқ, сен чиқиб айт, аччиқ қаҳва беришсин.

Маматбей эшикни кия очиб буйруқни етказгач, яна Байгилдин ёнига ўтириди.

— Хон, — деди Байгилдин, — Сен Зеляни унутдингми?

Хонгирей унга қараб кўйди-ю, жавоб бермади. Байгилдин ҳам жавобга муштоқ бўлмаган одамдай бошқа гап қўшмади. Савол Хонгирейга ёқмадими, демак жавобдан умил қилмаслик керак. Саволни иккинчи бор қайтартмокка ҳожат ҳам йўқ.

Ўн олтидан эндиғина ошган дуркун қиз ишва билан олиб кирган қаҳвадан уч-тўрт хўплагач, Хонгирей устозига қаради.

— Ўзбекларга қўл кўтаришга ҳаққим йўқлигини биламан. Чеченларга нон берганларга қўл кўтарсам, Зели оғамнинг руҳи чиркирайди, шуни айтмоқчимисиз?

Бу гап Маматбейга маълум эди, шу боис ҳожасини кувватлади:

— Улар ўйин қоидасини буздилар, жазосиз қолдириб бўлмайди.

— Сен тўғри гапир, жазоламаймиз, тарбия қиласиз,

— Хонгирей шундай деб оёқларини пастқам стол устига кўйиб, чалиштириб олди.

Байгилдин шогирдининг ўзи томон узатилган оёқларига эътибор бермади, кўнгли ҳам оғримади. Одоб де-

ган тушунчадан йирок бўлган олам учун бундай ўтириш нима экан, агар Хонгирей шу томон қараб таҳорат ушатса ҳам парвойига келмаган бўларди. Чунки бунда ёш эмас, мартаба мухимрок.

Байгилдин шогирдини огохлантириш билан вазифасини адо этган ҳисоблаб, гапничувалаштирмади. Хонгирей эса ўнг билагидаги соатга қараб, яна эснади-да:

- Пончикни соат нечага айтгансан? – деб сўради.
- Вакт бўлди, келгандир, – деди Маматбей.
- Қара, келган бўлса чакир.

Маматбей яна ўрнидан туриб, эшикни очди-да, амрга маҳтал турган йигитта имлагач, яна жойига қайтди. Дам ўтмай эшик барагла очилиб, остоңада Селим кўринди.

– Селим, бормисан, орқадошим! – деди Хонгирей ўтирган ерида.

Селим салом берди-да, гавдасига ярашмаган ҳолда тез-тез юриб келиб, сўрашиш учун узатилган қўлни ўпиб, кўзига суртди. Бу килиқ маъкул келиб, Хонгирей ўзини чин хон қаби ҳис қилиб жилмайди-да, Селимга ёнидан жой кўрсатди.

– Қаерларда тентираб юрибсан? – деб сурари у Селим ўтиргач, елкасига қўлини ташлаб. – Қорабоғда эдинг, Бокуга кўчибсанми?

– Ҳа, энди... – Селим айбдор боладай бошини эгди.
– Қорабоғдаги қариндошларни қора тортиб борувдим, у ернинг тинчи ҳам бузилди... Боку тинчроқ бизга.

– Сен қаерга борсанг, галва чиқяпти, нима бало шумқадаммисан? – Хонгирей шундай деб кулди. Маматбей ҳожасининг кўнгли учун тиржайди. Дам сигарет тутишиб, дам қаҳва ҳўплаётган Байгилдин эса бу гапларни эшишмагандай жимгина ўтираверди.

– Сен нима учун Ҳосил билан чиқишмай қолган эдинг? – деб сўради Хонгирей жиддийлашиб. – Отангдан қолган молингни талашдингми?

- У нархни паст олди, бизга тийин ҳам қолмади.
- Ҳосил менинг одамим-ку?
- Буни билмабман.
- Сен ментларга хизмат қилдингми?
- Йўқ. – Селим шундай деди-ю, ичиди нимадир узилгандай бўлди.
- Зели оғам сени нима учун дўпослади?

– Тушунмовчилик бўлган...
– Зели оғамни ўлдиришди. Унинг ўлими сенинг бўйнингда. – Хонгирей шундай деб Селимнинг бўйнига учтўрт шапатилади. – Сенинг ҳар бир томирингни битта-битта кесиб ташласам ҳам хумордан чикмайман. Бўри ўлибди, эшитгандирсан?

– Йўқ...

– Лақиллатма, эшитгансан. Сен ҳам бир балони билсан. Сен титрама, пончик. Нима бало, иштонингни ҳўл қилиб қўйдингми, тур, чиқиб алмаштириб кел. Маматбей бунга лойиқ иштонинг борми? Хотинларники ҳам бўлаверади. Бунинг эркакка ўхшамай қолибди. Ўзингни тут, шу юрак билан Ҳосилга осилдингми? – Хонгирей шундай деб уни елкасига енгил муштлади. – Сеий ўлдирмайман. Бир қоп гўштнинг жонини суғуриб олсан иснодга қоламан. Сен ҳозир кўч-кўронингни кўтарасану Ўзбекистонга қайтасан

– Нега?

– Коқоин билан шуғулланасан.

– Ким билан... ишлайман? Яна Ҳосил биланми?

Хонгирей “Ҳосилнинг ўлимини ростдан ҳам билмайсанми?” дегандай унга тикилди:

– Ҳар ҳолда Илико билан эмас...

Бу гапдан сўнг Селим ростдан ҳам иштонини ҳўл қиласай деди. Фарғонада эканида, ҳали Зелихоннинг тепкисини емай туриб, “Бўри” – Федянинг йўригига юрмасидан аввал ғилай Шомил уни сиқувга олганида “Илико билан маслаҳатлашайчи...” деб, кимга суннажагини ишора қилиб қўйган эди. Ҳосилнинг Хонгирей билан алоқаси борлигини билганда бу гапни зинҳор айтмаган бўларди.

– Илико билан... алоқам йўқ, – деди Селим титроқ товушда. – Менга осилавермасин, деб шунчаки айтувдим.

– Биламан, – деди Хонгирей, – Илико сен билан ишлайдиган ахмоқ эмас. Икки кулогингта қуийб ол: Ўзбекистон меники. У ерга бир-икки ишончли одам керак. Алоқаларингни йўқотмагандирсан, а?

– Бор... сиз билан ишлаш биз учун баҳт.

– Тилёғламалик қилма. Мен билан ишлаган одам ҳеч қачон баҳтли бўлмайди. Сен Ўзбекистонга боравер, нима килишингни кейин айтаман.

– Мен аввал ўзим бориб, жой-пой қилсам...

– Ҳа, албатта, бир ўзинг борасан. Оилант эса Москва-да туради. Сен у ерда бошқага уйланиб, майшатингни килавер. Маматбей, бунинг ўйнашларидан хабар олиб келдингми?

Маматбей бош бармоғини кўрсатиб, “Зўр!” деган ишорани қилганича ишшайди. Селим эса оиласи гаровда эканини англаб зил кетди.

– Балки Бокуда... – деб гап бошлаган эди, Хонгирей унга ўқрайди.

– Галварс! Одамлар Москвада яшашга етишолмайдилару сен ноз қиласанми? Агар ҳалол ишласанг, уч йилдан сўнг ана у ерда, – Хонгирей устози ўтирган ерни имлаб кўрсатди, – ўтирасан.

Хонгирей шу гапни айтгач, Селим масала ҳал бўлганини англаб, ўрнидан турди. Остонага етай деганида Хонгирей уни тўхтатди:

– Ҳосилдан кўркма, у ҳам ўлган.

Селим бу хабарни энди эшитгандай, Хонгирейга ажабланиб қаради. Хонгирей бошқа гапирмади. Ичидা “Ҳа, тулки!” деб кўйиб сўкинди.

Бир неча соатдан сўнг Кесакполвон қўнгироқ қилиб, Асадбекнинг Москвага қараб учганини билдириди.

2

Бу воқеадан тўрт кун аввал, Асадбек Чувриндининг жанозасидан сўнг эски уйига келиб ўтирганида, Хонгирей Москвадан салкам икки юз чакиридам нарида жойлашган Шаховский деб номланувчи ўрмон бағрида барпо этилган қароргоҳида майшат қилиб ётарди. Чувриндининг ўлими хусусидаги Кесакполвоннинг хабари унга айнан шу ерга етказилганди. Ўшанда Хонгирей хушхабарни айтган Маматбейдан:

– Асадбекнинг ўғиллари Германияда эдими? – деб сўраб, саволига жавоб кутмаёқ амр этган эди: – Хабар олчи, ҳар ҳолда кадрдонимнинг болалари, уйига қайтадиган бўлишса, Москвада уч-тўрт кун меҳмон қилайлик.

Уларни қандай кутиб олиш, қандай меҳмон қилиш режаси айнан ўша ерда, ўша дамда пишиб этилган эди. Ёвлашиб қолган икки одамнинг бири отасидан қолган эски уйида, болалик чоғида башарасига туфлаб, ҳалқ душмани

ўғлига нафратини изҳор этган дўстлари учун ош дамлашиб ўтиради. Дўстларини кутаётган Асадбекнинг хаёли болалик хотиралари билан эмас, балки укасидай қадрдон бўлиб қолган Чувриндининг ҳалокати билан банд эди.

Шаховскойдаги қароргоҳда эса Хонгирей шохона дастурхон тузаб, ўғрилар оламига кириб топган Кац, Япончик, Тенгиз, Жамал, Михас, Каро, Якутёнок каби лақаблар билан ном чиқарган дўстларини кутаётган эди. Мазкур майшат козлов салтанатининг барбод этилгани суюнчиси эди. Хонгирей шу зиёфат баҳонасида Ўзбекистонда ҳам тўла назорат ўрната бошлаганини маълум қилиб, “сенлар у томонларга буриналарингни тикмаларинг”, деб ишора қилиб кўймоқчи эди.

Осмонга ҳукмини ўтказишга, қуёш юзини тўсишга аҳд қилган қора булутлар оҳиста ва сокин сузиб юрган бўлсалар ҳам, улардан кўрқулик. Етарли қувват тўплагач, бир-бирига яқинлашади-ю, яшин чақнаб ҳаммаёқ остин-устин бўлиб кетади. Шамол уларни ҳайдаб, қуёш юзи очилгунга қадар қора булутлар бағридан тўкилган дўл экинларни пайхон қилишга улгуради. Шаховскойдаги қароргоҳ билан Асадбекнинг эски уйи орасида салкам беш минг чақирим масофа бўлса-да, бу икки жойни, бу икки жонни кўзга ташланмас иблиснинг зулм иплари бир-бирига боғлаб турарди. Қора булутларни-ку шамол ҳайдар, аммо қора ниятларга нима тўсиқ бўла олар экан?

Асадбек “дўстлар даврасида бир оз таскин топармикинман”, деб янгишган эди. Танча атрофида фақатгина унинг жисми ўтиради. Палов сузилиб, ҳиди нафсни бир қалқитиб олди-ю, бироқ томокдан овқат ўтмади. Айниқса Жалилнинг бир гапи бошига гурзи каби урилди...

Болалиқда бирга улгайган дўстлар йигилгани билан давра сұхбати уй каби совук, узук-юлук мавзудаги гаплар бир-бирига қовушмас эди. Осмон каби тунд ўтирган Асадбекнинг кайфияти ҳазил-мутойибага йўл бермади. Ошналар “нима учун чақириди-ю, нима учун бирор еб, ўзи қуруқ қолгандай тумтайиб ўтирибди”, деган маънода бир-бирларига саволомуз қараб кўйдилар халос. Бунинг сабабини факатгина Жалил сўрай оларди. У жим ўтирибдими, демак бошқаларнинг ҳам сукут сақлаганлари дуруст. Агар Асадбек лозим топса, нега

йўқлаганини ўзи айтади. Лекин кайфияти чатоклигининг сабабини барибир билдирамайди. У ташвишини бировга дастурхон қилиб ёядиган тоифадан эмас.

Асадбекнинг қулоғига ошналарининг сўзлари дам кириб, дам кирмасди. Жалил суҳбатга қўшилмасидан олдин гап нима ҳақда кетаётганини англамай қолди. Тўлқин маҳалладаги бир қариянинг фарзандлари беоқибат, бемехр чиққанини айтаётганида Жалил унинг гапини шарт бўлиб:

— Худодан қайтиби, унинг ўзи ҳам отасини хорлаган эди, — деди.

Худодан қайтиби... Зайнаб ўғирланганида Жалил томонидан айтилган бу гап унунтимай, юрагини сичқон каби кемириб ётган эди. Ҳозир ўша оғиздан чиққан ўша гап хонада момақалдироқ сингари гулдирагандек бўлди. Асадбекнинг бошига гурзи каби урилиб, товонига қадар зириллатди.

“Худодан қайтиби?.. Мени гапирияптими?” Асадбек шу хавотир билан ўртоқларига қаради. Жалил унинг бокишига эътибор бермай айни кунларда эзилаётган оқсоқолнинг бир вақтлар отасини қандай хорлаганини гапира бошлаган эди. Асадбек суҳбат мавзуини қисман англаган бўлса-да, бошига тўқмоқ каби урилган гапнинг заҳридан кутула олмади.

Худодан қайтиби... Асадбек ўшанда “Менинг майшат қилганимни кўрдингми?” деб баланд келишга уринса-да, фақат ўзигагинаю Оллоҳга маълум киликларини эслаб, бу ҳақ гап олдида таслим бўлган эди. Ана шу таслимлик ўшандан бери азоб берарди. Жалилнинг ҳозирги гапи бошқа одамга тегишли бўлгани билан унинг ярасини янгилади.

Худодан қайтиши...

Зайнабнинг қисмати, Маҳмуднинг ўлими... Яна Худонималарни қайтариб, бошига солар экан?..

Ош ейилиб, бир пиёладан чой ичилди-ю, дўстлар давраси ортиқча лутфсиз тарқалди. Шундан сўнг Асадбек ҳам ўрнидан турди.

— Уйингта борасанми? – деб сўради Жалил ундан.

— Сени олиб бориб қўйишади, — деди Асадбек тўғри жавобдан бўйин товлаб.

Жалил бу гапдан “Борар ерим билан ишинг бўл-
масин”, деган маънони уқиб:

– Автобусда кетавераман, онам мени машинада туг-
маганлар, – деди.

Асадбек яна тўнғиллаб қолишнинг олдини олиш
мақсадида ҳазил оҳангидা:

– Сени ойинг гармдорининг устига тукқанлар, – деди.

Бир нима деб жавоб қайтаришга Жалилнинг тили
кичиди-ю, аммо дўстининг ақволини инобатга олиб,
ўзини тийди.

Асадбек уйига қайтмади, Чувриндиникига борди.
Шом кириб, хассакашлардан бўлак одамлар тарқалишган
эди. Асадбек машинадан тушмай турибок, атрофга қараб
Кесакполвонни қидирди. Ҳовлига, ундан меҳмонхонага
кирганида ҳам нигоҳ уни излади. Муштоқлиги учун
эмас, аксинча кўргиси келмаётгани учун ҳам қидирди.
Жалил “ошнам укасининг ўлимидан эзилиб кетди, шун-
нинг учун жанозадан сўнг азадор хонадонга боргиси кел-
мади”, деб ўйлаб бир оз янгишди. Тўғри, эзилди. Бироқ
Чувриндининг уйига келишидан тийилишига асосий са-
баб Кесакполвонга рўпара келиш қўркуви эди. Ҳа, ай-
нан қўркуви эди. У ўзини тутолмай аъёнига ташланиб
қолишдан чўчириди.

Асадбек Кесакполвонга қабр тепасида туриб “юра-
гимга тупурдинг” деган гапини аниқ ишончга эмас, гу-
монга суюниб айтган эди. Фалокат тасодифан юз бер-
дими ё бирор атайин уюштиридими, Асадбек аниқ бил-
масди. У ҳаёти давомида катта-кичик фалокату фожиа-
ларга кўп дуч келди. Ана шу ҳаётий тажриба унда “ҳеч
қандай иш тасодифан юз бермайди” деган ақидага ишон-
тириб қўйган эди. Шу боис ҳам “машинаси тасодифан
тўқнашиб кетибди” деган фикрни четлаб ўтди. Кейинроқ
“яrim кечада бу кўчада “КамАЗ” нима қилади, бу ҳечам
тасодиф эмас”, деб ақидасига содиқ қолди.

Фожеа ҳақидаги хабарни эшишиб то Чувриндининг
уйига келгунича турли гумонларни ҳақиқат тарозуси
паллаларига қўйиб кўрди. Унга дадил қарши чиқиши
мумкин бўлган Ҳосилнинг жасадини аллақачон лаҳад
күртлари еб адо этгандир. Шомилнинг танасиз боши ҳам
неча күртларга озука бўлгандир. Ҳосилнинг бошқа йи-
гитлари бундай ишга жазм эта олмас. Унда ким?

Бу саволга Кесакполвоннинг кўзлари жавоб бергандай бўлди. Кесакполвон Асадбекнинг тили билан алдашга кўп уринган, лекин ҳар сафар кўзлари панд бериб кўярди. Асадбек буни болалик йиллари мактабда перо ўғирлаш воқеасидаёқ кашф этган эди. Ўқитувчи “Ҳайдар, сен-чи, тупурмайсанми?” деганида Асадбек билан унинг нигоҳи тўқнашган, ўшанда Ҳайдар кўзларини олиб қочиб, ўғрилигини фош этиб кўйган эди. Ўшанда Асадбек “ўзим кўрдим, сен ўғирладинг”, деган ёлғон гапини унинг қарашидаги ана шу хавотирликка асосланиб айтганди.

Эрта тонгда Чувриндининг ҳовлисига қадам босиб кирганида рўпарасида Кесакполвон пайдо бўлди. Рўпара бўлди-ю, якин кишисидан айрилган одамнинг дарди, қайғуси билан эмас, айбли кишининг хавотирли нигоҳи билан қаради. “Асад, Маҳмуджондан айрилиб қолдик”, деди унинг титроқ лаблари. Аммо нигоҳи “ажал укахонимизни юлиб олди”, деб фарёд урмади. Аксинча, Асадбекнинг савол зуҳурланган тик қарашига дош беролмай, “кечир мени, билмай қилиб қўйдим бу ишни” дегандай бўлди.

Асадбек бу икки аъён орасидан гап қочар, тахт ташар, оқибатда келишиб олишар, деб ўйларди. Бироқ, бир-бирини ўлдириб юборар деган фикрдан йироқ эди. Айниқса Кесакполвон ўзи топган, ўзи тарбия қилган одамни ўзи яксон қилас, деб кутмаган эди.

Чувриндининг ҳовлисида тўқнашган нигоҳлар оқибатида туғилган гумон Кесакполвонни таъқиб эта бошлади. Чувриндининг ўғли “чакиртирган экансиз”, дегач, бу гумон ҳакиқатга айлана борди. Ана шу ҳакиқат маълум нуқтага етгач портлаши мумкин эди. Асадбек айнан шуни истамади. Қабр тепасида туриб аъёнини ҳайдаган бўлса-да, кейинроқ “ишқилиб адашган бўлайин, ишқилиб бошқа одам бўлсин”, деб умид қилди. Чувриндининг ўлими уни заҳарли ўқ билан яралади. Асадбек “қачондир кимдир мени ўлдириб кетар, ўз ажалим билан ўлмасам керак”, деб хаёл қиласарди. Охирги ойларда Ҳосил бойваччадан хавотирланди. Агар хавотири чинга айланса, Ҳосил отса ёки сўйса унчалик алам қилмас эди. Агар ҳозирги гумони тўғри чиққудай бўлса, аламга чидолмас, жонини шу алам панжаси суғуриб олар...

Асадбек Чувриндининг уйида Кесакполвонни учратмагач, бир оз енгил тин олди. Хизмат қилиб чарчаган йигитлар Асадбекни меҳмонхона остонаси қадар кузатиб, ўзлари ён томондаги хона томон юрдилар. Меҳмонхонага аввал Чувриндининг катта ўғли, салдан сўнг бошига қора рўмол ташлаган хотини кирди. Она-бала “жанозадан кейин кўринмай қолдингиз, тинчликми?” деб сўрашмади, Асадбек ҳам узр айтишни лозим топмади. Бир неча фурсат бир-бирларига қарашга ботинмай жим ўтирилар. Асадбек сўз айтиш аввал ўзидан лозим эканини биларди. Ҳамманинг тилидан бирдай учадиган “бандалик...”дан бошласинми?

Асадбек сўз бошлашга қийналиб ўтирганида аёлларнинг бесабрлик одатига содик қолган келин (Чувриндининг хотинини у чин келинлик мартабасида кўрас эди) тилга кирди:

– Мулла ака, қишлоқда тоғалари бор экан, айттирсакмикин?

Савол келини томонидан берилган бўлса-да, Асадбек унга жавоб қайтариш ўрнига жиян мартабасидаги Чувриндининг ўғлига қараб сўради:

– Илгари борди-келди киласаларинг?

– Иўқ, – деди жиян “тўғри жавоб беряпманми?” деган маънода онасига қараб олиб, сўнг дадилроқ оҳангда кўшиб кўйди: – Биз уларни танимаймиз.

– Танимасаларинг нима киласанлар хабарлаб. Тиригида ярамаган тоға энди келиб тирилтириб берармиди. Меҳрга арзидиган одам бўлса, Маҳмуднинг ўзи оқибат киласарди. Энди гап бундай, Умиджон болам, аданг раҳматли етимликда катта бўлган эди. Сен “менинг ҳам пешонам шу экан”, деб сиқилма. Сен мени “опок дада” деб катта бўлдинг. Ўлгунимча сенга ҳам, укаларингга ҳам дадаман.

– Мулла ака, сизнинг тани-жонингиз соғ бўлсин. Сиздан бошқа бизнинг яна кимимиз бор? Бола-чақангизни роҳатини кўринг. Фотиҳага келаётганларга йигирманинг качон бўлишини айтиб кўйсакмикин?

Асадбек бу сафар ҳам жиянига қараб жавоб берди:

– Буларни ўйламаларинг. Қачон, қаерда, нима қилишни ўзимиз биламиз. Умиджон болам, сен адангларнинг цехларига бориб туармидинг?

— Ҳа... — Йигит бу сафар ҳам онасига айбли одамнинг никоҳи билан қараб олди.

— Уч кун бу ерда тургин-да, кейин ишга қара. Адангнинг ишларини энди ўзинг юргизасан.

— Мулла ака, — келин мурожаат этишга этиб қўйиб, фикрини баён қилмокқа иккиланганича паст овозда деди:

— Ўғлингиз ўқишини тиклаб, давом эттирсамикин, девдик. Укангиз билан ҳам маслаҳатимиз шунақа бўлувди. Ўғлингиз бир эси йўқлик килибми ташловди ўқишини, энди ўзи ҳам пушаймон, “ўқийман”, деяпти, опок дадаси. Яна... Умиджон ўғлингиз ёш... бу ишларни эплолмайди.

Буралган тарзда баён қилинган фикрга яширилган мақсадни Асадбек англади.

Бу аёл эри бажарадиган барча ишларни аниқ билмасда, одамларнинг гап-сўзларига ишониб, тахмин қиласарди. Лаззатли келинлик оламига кирган дастлабки ҳафталаар, ойлар, йилларда эрининг уйга қайтишини хавотир билан кутиб, туни билан Манзура каби жойнамоз устида ўтиришни одат қилмаган, лекин ажинадан кўрқсан қизалоқ каби ҳадиксираб кун ўтказарди. Гарчи шу оламнинг ноз-неъматларидан баҳрамандликда яшаса-да, фарзандларининг бошқа бехавотир олам фуқаролари бўлишларини истарди. Бу жиҳатдан унинг нияти Манзуранинг, нафақат Манзуранинг, ҳатто Асадбекнинг умидлари билан уйқаш эди. Шу сабабли ҳам Асадбек гапнинг замиридаги маънени дарров уқди. Уқди-ю, бирок, аччикланмади, “ношукр экансан!” деб ғазабланмади. Аксинча бу таклифни хотиржамлик билан қабул қилди.

— Ўқийди, ўқимаганига қўймайман. Маҳмуд менга ҳам “ўқишини тиклатаман”, девди...

Асадбек бу гапнинг ёлғонлигини билдириб қўймаслик учун худди рост гапираётган одам каби она-болага бир-бир тик қараб олди. Тўғри, Чувринди ўғлининг ўқишидан гап очган эди. Фақат ҳозир Асадбек айтган тарзда эмас, балки “Бек ака, сизнинг ўғилларингизга ҳавасим келади. Умиджонимда ўқишга сира тоқат йўқ. Болалигидан шунақа. Китоб ўки, десам йигларди. Энди-ку “ўқимайман” деб дангал айтди. Ўқимаса ўқимас. Лекин битта диплом тўғирлаб қўйсаммикин”, деган эди. Ҳозир Асадбек “ўқимаганига қўймайман” деганда ўша “диплом

тўғирлаш”ни назарда тутди. Бир озлик сукутдан сўнг у фикрини давом эттирди:

– Ўзимнинг болаларимни ўқитиб, сеникиларни кўчага ташлаб кўяманми? Сен айтмасанг ҳам ўқитаман. Хотиржам бўл, болаларингнинг ҳаммаси ўқийди. “Холамайман” дейдиганини ҳам тинч кўймайман.

Хизмат қилиб юрган Хумкалла учта кося кўйилган патнисни кўтариб киргач, уларнинг гаплари узилди.

– Кеннайи, қўшнилардан қайнок мошхўрда чиқди. Бек ака, сизникини қатикламадим-а?

Хумкалла шундай деб косаларни дастурхон устига қўяётганида келин юзига оҳистагина фотиҳа тортиб, ўрнидан турди-да, “Мен ичкарида ича қоламан”, деб эшик томон юрди.

– Кеннайи, сизникини олаверайми бўлмаса? – Хумкалла шундай деб битта косани патнис устига кўйиб, изига қайтди.

Чувриндининг ўғли Хумкалла киришидан то чиқкунига қадар унга ғалати қараш билан қаради. Асадбек буни сезиб, у ҳам Хумкаллага тикилди. Тикилди-ю, унда саросима ёки довдираш ҳолатини илгамади. Кўпроқ Чувринди билан бирга бўлувчи Хумкалланинг феълини, қиликларини яхши билмагани учун ҳам Асадбек ҳеч нарса сезмади.

Асадбек ота уйидаги паловхўрлиқда Жалилнинг зўри билан уч-тўрт қошиқ ош еган эди. Бошқа пайт бўлганида балки таомнинг ҳиди нафсни қитиқлаб уйготарди. Аммо бир неча соат олдин ўлик чиқкан уйда нафс уйғона олмади. Асадбек кўнгил учун кўлига қошиқ олди-да, овқатга ботириб айлантириди.

– Ич болам, совутма, – деди меҳрибонлик билан.

Чувриндининг ўғли ҳам кўнгил учун бир қошиқ ичиб опок дадасига қараб олди.

– Кечаси телефон қилган одамнинг овозини танидими? – деб сўради Асадбек, косани сал нари суриб. – Мен адангларни чакирмаган эдим. Бу гап орамизда қолсин. Аянгга ҳам айтма. Овозни кимга ўхшатдинг?

Умид елка қисиб, ерга қаради.

– Айтавер, кўрқма. Бу тасодифга ўхшамаяпти. Агар адангларни... ўлдиришган бўлса... унда сен...уларни ўлдирасан. Кетган келаркан, кетмонлаган қайтиб кел-

мас экан. Мен бу ишнинг тагига етаман. Ғаламисни топиб ўлдирмасак, аданглар биздан рози бўлмайди. Ҳаёт шунақа, Умиджон болам, эркак одам қасос учун яралган.

Асадбек ҳаёт ҳақидаги, яралиш ва ўлим тўғрисидаги, меҳр ва зулм хусусидаги ўз дунёқараши, ўз хulosала-рига таяниб айтди бу гапларни. У “ал қасосу минал Ҳақ” – “қасос Ҳакдандир” деган ҳақиқатнинг маъно-сига етмас эди. Асадбекдай одам бу ҳақиқат мағзини чақолмаса ҳаётнинг аччиқ мевасини эндиғина тотган бу йигит нима десин? Ярим тунда отасининг ўлими ҳақидаги хабарни эшитибок “адамни ўлдиришибди”, деган хаёлга банди бўлиб қолган йигитта Асадбекнинг ҳозирги гаплари қанот берди. У отасининг мурдаси уйга олиб келиниб, ғассолнинг қўлига топширилгунича ҳам, ерга топширилиб, то фотиҳачилар оёғи узилгунича ҳам “Ким ўлдириди?” деган саволга жавоб топмоқ истади. Кўнгил сўровчиларнинг аксари унинг қўзига қотил бўлиб кўринди ҳам. “Бандалик...” деган сўzlари йигит-нинг қулогига “Болладик...” дегандай эштилди. Ҳатто... “опоқ дада” деб эркалаб меҳр кўйгани Асадбек ҳам бу рўйхатга бир кириб чиқди.

Хозир опоқ дадасининг дардли оҳангдаги гапларини эшита туриб ундан гумонсирагани учун уялди.

– Ота-боболаримиз ҳамиша шундай қилишган, – деди Асадбек. – Биз ҳам шундай қиласиз. Агар сен билан мен эплай олмасак, укаларинг улғайганида ўлдиришади у палидни. Агар укаларинг катта бўлгунича у ўлиб қолса, ифлослиги учун болалари жавоб беради. Ҳукм шу. Бошқача бўлиши мумкин эмас. Энди айт, овозни танидингми? Умиддан садо чиқавермагач, Асадбек унинг ҳозирги қарашига асосланиб – Хумкалла эмасми? – деб сўради.

Умид опоқ дадасига бир қараб олди-ю, ишончсизлик билан бош ирғади.

– Бўпти, бирорвга оғиз очма. Сен қарашингдан гумонингни сездириб қўйяпсан. Чакирган Хумкалла бўлса, чакиртирган ким? Бу ёғига аралашмай турасан.

Боланинг ташки қўриниши отага ўхшагани билан феъли ҳамиша ҳам бир хил бўлавермайди. Умиднинг бўй-бости отасига тортса-да, қизиқонлиги ўхшамасди. Ёш йигитлардан вазминлик, чукур мулоҳаза юритишни талаб қилишнинг ўзи тўғри эмас. Қизиқонлик барча ёш-

ларга хос. Вақти келиб, бош турли деворларга урилиб, күзи очилгач, ўша вазминлик, сермулоҳазалик ўз-ўзидан уйғонади. Худо умрини берса, балки Умид ҳам отаси каби бўлар, валлоҳи аълам.

Хозир эса... Агар хозир Асадбек “тўғри фаҳмлабсай, отангни шу ўлдирган” деса, ўйламай-нетмай қўлига пичоқми ёки болтани олиб югуриб колар эди. Асадбек шуни назарга олдими, ҳар нечук уни тийди.

Бола – бола-да. Асадбек “аянгта айтма”, деб тайинлаган бўлса-да, онаси “опок даданг билан нималарни гаплашдинг?” деб сўраганида бир озгина гуллаб қўйди. Тўғри, гумонини, қасос ҳакидаги гапларни айтмади. “Бу тасодифга ўхшамасмиш”, дейишининг ўзиёқ онасини бир қалқитиб юборди.

Чувриндининг хотини бу айриликнинг тасодиф эмаслигини хабар эшигтандаёт ҳис қылган эди. У бир кунмас бир кун окибат шу бўлар деб қўрқиб яшади. Қўрқиб кутганининг юз берганини билибок кўз олди коронғулашди. Бир неча лаҳза тилдан қолди. Ҳаёлидаги “ким ўлдирди?” деган савол булути қуюқлашди. Бу борада она-боланинг фикр-ўйлари ҳамоҳанг эди.

Умиднинг гапларини эшишиб қалқишига сабаб бўлган нарса гумонининг тўғри экани эмас, балки бу ҳақиқатдан ўғлининг хабар топиши эди. Отасининг ўлдирилганини билган қайси ўғил тинч юраркан? Ёшликтининг қайноқ қонига қасос ўти ҳақорат берса янги фалокат юз очмасми экан? Бу фалокат боласини бирон балога гирифтор этмасми экан? Шу хавотир онанинг юраккинасини ёриб юборай деди. “Опок даданг адашганлар. Аданг бирорвга ёмонлик қилмовдилар. Бирорнинг адангда хусумати бўлмаган. Бу бир фалокат, бир тасодиф”, деб ўғлини чалғитмоқчи бўлди. Узи ҳам ишонмайдиган бу гапга ўғли ишонарми экан?

Бу ҳакда ўйламади.

3

Эртасига эрталаб Асадбек яна келди. Ба сафар меҳмонхонага кирмади. Ҳассакашлар учун дарвозахонага қилинган жойга ўтирди. Кесакполвонни кўриб феъли бир бузилди, ранги бир бўзарди-ю, дарров ўзини кўлга

олди. Худди кеча қабр тепасида туриб “Йўқол!” деб ҳайдамагандай, сир бой бермаган ҳолда сўрашди. Аъёнииг “Ўзинг тузукмисан, хавотир олиб уйингта борувдим, йўқ экансан”, деган саволига “Яхшиман, шукур”, деб жавобни қисқа қилди. “Сен меникига борганингда мен бу ерда эдим”, дейишининг ҳожати йўқ эди. Асадбек уйига қайтгач, бу ердан чиқиб қозихонага борган Хумкалла барча хабарни ҳожасига етказган, ҳатто қатиқ қўшилмаган мошхўрданинг ичилмаганини ҳам айтиб “бир нимадан хитланмадилармикин?” деб илова қилган эди. У садоқати учун ҳожасидан ширин сўз кўринишида бўлса ҳам бир мукофот кутган эди. Шўринг курғур Хумкалла шўри куриб қолганини, охирги мукофот ўлим шароби эканини тасаввур ҳам қила олмас эди. Умри адогидаги сўнгги хабарни айтиб бўлган Хумкаллани Қози майшатга таклиф қилиб “ижозат беринг” деган мъянода ҳожасига қаради. Кесакполвон:

– Бўпти, бугун жа-а эзадиган кун бўлди, би-ир чигил ёзди қилларинг, – деб марҳамат қилди.

Асадбек Кесакполвонга сир бой бермай ўтиргач, атрофни зимдан кузатиб Хумкаллани қидираётган паллада шаҳар чеккасидаги ахлатхона атрофида ҳамиша оч юрувчи итларнинг байрами авжга чиқсан эди. Итлар галасидаги зўрлар коринларини тўйидириб, узун тиллари билан тумшукларини ялаб нари кетишган, заифроклари эса Хумкалланинг сўнгти этларини суюкдан айириб ейиш билан овора эдилар.

Кесакполвон ҳозирча ўз тахтида ўтирган ҳожасининг олазарак қараб қўйишларини сезди, Ҳалимжонни чақириб қулоғига шивирлаганини кўрганда сергакланди. Ҳалимжон кетгач, Асадбек аъёнини имлаб чақирди.

– Дастанхонга қараб қўйсанг бўлмайдими? – деди Асадбек бир оз зардали оҳангда. – Ўлар жойда эмасмизку, ё бозорда мева-чеванинг уруги куриб кетибдими?

– Энди... маъракада сипороқ бўлсин, дебман-да. Ҳозир қотирамиз, – деб ўзини оқлади Кесакполвон.

– Ўтири, – деди Асадбек, – Ҳалимни жўнатдим. Сен йигирмани ўйладингми?

– Ҳа, ўн тўқиз кунда қиласиз. Маҳмуднинг ҳурмати бор, дарров ўтказиб юборсак, айб бўлар.

- Қаерда бўлади?
- Шу ерда, ховлиси кенг, bemalol.
- Осмонга қараб қўй-чи?
- Уч-тўртта парашют олиб келиб тўсиб таштаймиз.
- Бўлмайди. Анҳор бўйини гаплаш. Тузукроқ кориларни айт.
- Қориларнинг хўррозини топтираман. Ё Собитхонингни Кўқондан олдириб келайми?
- Уни безовта қилма. Сен бундан буёғига йигитларга кўз-кулок бўлиб тур, бевошлик қилишмасин. Аввал ҳам айтувдим, а? Эсингдами? Замонга қараларинг, нозиклашиб қолди. Қозихонангни ёпдингми?
- Аллақачон ёпиб ташлаганман.
- Ҳосилнинг боллари тинч юрибдими?
- Гах, десанг қўлингга кўнадиган қилиб қўйганман.
- Ҳайдар энди иккаламиз қолдик. Бирга бошлаган эдик, охирида ҳам иккаламиз қолдик.
- Охирида деганинг нимаси?
- Ҳамма нарсанинг охири бўлади, оғайни. Мен сенга суюнаман, мени ёлғизлатма.

Асадбекнинг дардли оҳанг либосига ўраб айтган бу ёлғони худди рост гапдай эшитилиб, Кесакполвонни эритди. “Ҳа, энди ўлимини бўйнига олибди”, деган фикр хаёлини бир ёритди. Асадбекнинг елкасига қўлини ташлаб, меҳрибонлик билан қучди:

- Унақа совуқ нафас қилма, ошна. Ҳали қиладиган ишимиз кўп.
- Буни тўғри айтдинг. Қиладиган ишимиз кўп...

Асадбек шундай деб аъёнига қаради. Бу қарашиб замира “Сенинг ишинг тахтта чанг солиш, менинг ишим эса бошқа”, деган маъно яширганини Кесакполвон фаҳмламади.

Шу пайт хизматчи йигитлардан бири яқинлашиб, Москвадан Хонгирей сўраётганини айтди. Асадбек Кесакполвонга савол назари билан қаради-да, ўрнидан туриб, меҳмонхона томон юрди. Аъёни эса икки қадам кўйиб эргашди-ю, сўнг тўхтади. Асадбек бундан сергакланди: “Нега тўхтади? Хонгирейнинг гапига нега қизиқмади?”

Шаховскойдаги қароргоҳидан меҳмонларни кузатиб, Козлов масаласида ҳам, Асадбек масаласида ҳам муддао-

сига етган Хонгирей ҳол сўрагач, қайгули хабар эшиштаганини айтиб, таъзия билдириди-да:

– Асад, мен доимо сен билан биргаман, – деб тасалли берди.

Асадбек миннатдорлик билдиргач, қисқа сұхбат якун топди. Хабарнинг Москвага етгани ажабланарли ҳол эмас. Телефон гүшаги кўтарили-са, бир-икки дақиқада ҳар қандай хабар Москва нима, дунёнинг нариги чеккасига ҳам етади. Лекин ўша гўшакни ким кўтарган, ким Хонгирейнинг рақамларини терган? “Хонгирейнинг шу атрофда изғиб юрган лайчаларими ё бағримда исиниб ётган илонлардан бирими?” – деб ўйлади Асадбек изига қайтар чогида. – “Сен билан биргаман”, деди. Ҳа, албатта биргасан. Ўлсан ҳам сени бирга олиб кетаман”.

Кесакполвон жойига қайтиб ўтирамай, дарвозахонада турган эди. Асадбекни қаршилаб кўзини олиб қочган ҳолда:

– Тинчликми? – деб сўради.

– Тинчлик, – деди Асадбек унга тикилиб, – кўнгил сўраб қўйди. Мехр-оқибати яхши шу йигитнинг.

– Ҳар нима қилса ҳам мусулмонлиги бор-да, – деди Кесакполвон.

“Ҳа тулки, шу “мусулмон”га қул бўлмоқчимисан? Агар шу Хонгирей мусулмон бўлса, мен бўлмадим. Шунақа мусулмондан яна ўнта бўлса бу дунёда кофирнинг ҳожати йўқ”. Асадбек бу фикрини ошкор қиласлик учун ўзини мажбурлаб жилмайди-да:

– Тўғри айтдинг. Козлов деб унинг кўнглини хира килганимиз чакки бўлди, – деди.

Ярим соатга қолмай Ҳалимжон елим чеълакни тўлдириб узум олиб келгач, Кесакполвоннинг гумони тарқади. Ҳалимжон хизмат қилиб юрган йигитлар даврасига қўшилганда Асадбек уни яна имлаб чақирди. Ҳалимжон қулогига айтилган гапга маъкул ишорасини қилди-да, кўча томонда турган Кесакполвонга яқинлашиб: “Зайнабни олиб келаман”, деди.

Кесакполвон “Мен ҳам қизимни олиб келсам бўларкан”, деб ўйлаб, йигитлардан бирини имлаб чақирди.

Ҳалимжон Зайнабни олиб келгач, дарров изига қайтди. Фотиҳачилар билан овора Кесакполвон унинг

гойиб бўлганини билмай ҳам қолди. Ҳалимжон бу сафар хожасидан олган асосий топширикни бажариш учун кетди. Асадбек бу топширикни эрталаб йўлда келаётганида айтиб кўйган эди. Шунга мувофиқ Ҳалимжонни ўша ондаёқ жўнатса бўларди. Лекин у йигитни икки марта чақириб, қулоғига шивирлаганда кўзи Кесакполвонда бўлди. Аъёнининг саросимага тушиш ёки тушмаслигини текширмоқчи эди, кутгани амалга ошди.

Ҳалимжон Чувриндининг жони узилган ерга бориб, ўша ердаги хонадонларда яшовчилар билан учрашиб, ўзини “милиция ходими” деб таништиргач, “КамАЗ”дан тушиб қочган одамнинг қиёфасини суриштириди. Одамлар учун “мен милицияданман” деган гапнинг ўзи кифоя килди. Биронтаси ҳужжат сўрамади. Айни дамда тайинли гап ҳам айтмади. Барчалари ярим тундаги фожиадан уйғонгандарини, кўчага чикқанларида “КамАЗ” да ҳеч кимни курмаганликларини айтишди. Фақат биргина кампир “КамАЗ”дан тушаётган паст бўйли одам корасини кўрганини билдириди. Ҳалимжон бу маълумотни эшитиши билан тезгина изига қайтди-да, фурсат топиб туриб Асадбекка билдириди.

Бу хабардан Асадбекнинг кўзлари ёнди:

– Хумкаллани топ, нега кўринмаяпти? – деди.

Ҳалимжон яна бир соатча гойиб бўлиб, Хумкалланинг уйида тунамагани ҳақидаги нохуш хабарни етказди. Бу янгиликни эшитган Асадбекнинг кўкрагида бир нима портлагандай бўлиб, бу портлаш кучидан ҳосил бўлган тўлқин бўғзига қадар бостириб келди. Атрофида ҳеч ким бўлмаганида “мени гўл қилиб кетишди, анқайиб қолдим-а”, деган афсус билан пешонасига бир шапатилаган бўларди. Ўзига неча жуфт кўз тикилиб тургани учун ташвишли эмас, хуш ёкувчи хабарни эшитгандай ўзини мажбурлаб жилмайди.

Пешинда қўшнилар пишириб чиқарган ошдан биринки қошиқ еган бўлиб, кетишга чоғланганида Жамшиднинг машинаси кўринди. Икки уй нарида тўхтаган машинадан Жамшид тушди-ю, юратини ҳам, юрмасини ҳам билмай тўхтаб қолди. Фожеани йўлда эшитиб, ишониб-ишонмай келаётган Жамшид бу кўчага бурилди-ю, дарвоза ёнидаги одамларни кўриб юраги увишди.

Бир неча ой муқаддам шу дарвозадан куйиб кўмирга

айланган майитни олиб чиқишган эди. Тутинган укасига “аза очган” Чувринди шу дарвоза оғзида уч кун бел боғлаб турган эди. Буни Жамшид билмайди. Билгани – Маҳмуд акасининг ўрнида ҳозир Умид бел боғлаб турибди. Кеча бу ердан кўтариб чиқишгани ҳам бироннинг куйган мурдаси эмас, айнан маҳмуд акасининг жасади... Юришга мажоли қолмаган Жамшид кўчага чикиб келаётган Асадбекни кўргач жойида қотди.

Жамшидга кўзи тушган Асадбек ҳам тўхтади-да, Кесакполвондан:

- Бунинг қаерда эди, нега кўринмади? – деб сўради.
- Ҳайронман, – деди Кесакполвон елка қисиб, сўнг Жамшид томон тез-тез юрди-да, унга яқинлашиб, баланд овозда:
  - Қаерларда санқиб юрибсан, маржабоз? – деб сўради.

Жамшид унга “қаердалигимни ўзингиз биласиз-ку?” деган маънода ажабланиб қараганида Кесакполвон пастроқ овозда “Сени мен эмас, Маҳмуд аканг юборган”, деб шипшиди.

Кесакполвон орқа ўгириб тургани учун Асадбек унинг кейинги гапини эшифтади. Лекин Кесакполвоннинг бирдан у томон юриб қолганидан ажабланди. Бунақа пайтда битта имлаб қўйилса кифоя эди. Жамшид югуриб келарди...

Кесакполвонга эргашиб юриб келган Жамшид Асадбекдан бир қадам берида тўхтаб, салом бергач, “Бандалик...” деб таъзия билдириди.

- Қайси гўрларда юрибсан? – деди Кесакполвон жеркиб.
- Термизга бориб келдим, – деди Жамшид ерга бокканича.

Саломга алик олмаган Асадбек бу гапдан кейин унга ажабланиб қаради-ю, индамади. Кесакполвон “Аҳмок, Термизни айтиб қовун туширди-ку”, деб ичида сўкиниб қўйгач, сўрокни давом эттириди:

- Термизда нима бор экан сенга?
- Мехмонларни олиб бориб келдим.
- Қанақа меҳмон?

Жамшид ерга қаради, саволга жавоб бермади.

- Сендан сўрайпман, серраймай жавоб бер: қанақа меҳмон?
- Махмуд акамнинг... меҳмонлари. Уларни танимайман.
- Нимага боришибди?
- Билмайман. Битта уйга кириб чиқишиди. Мен машинада ўтирувдим.

Асадбек ундан саросимани сезса ҳам, парво килмагандай бўлиб машинаси томон юрди. “Махмуднинг қанақа меҳмони бор экан, Термизга нимага борди?” деган саволга ҳар қанча уринмасин, жавоб топа олмади.

Жавобни кечкурун Жамшиднинг ўзи олиб келди.

Асадбек телефонда Манзура билан гаплашиб, унинг қайтиш ҳақидаги қароридан ғашланиб ўтирганида болохонадаги йигитлардан бири Жамшиднинг киришга изн сўраётганини мълум килди. Жамшид қайтганидан бери “мендан нари юрсин”, деган ҳукмга итоат этиб, суюкли ҳожасига яқинлашмайтган эди. Шу боис ҳам бемалол остона ҳатлаб кира оладиган хонадони эшиги олдида тўхтаб, рухсат сўради. Асадбекка унинг бу одоби маъқул келиб, “кирсин” деди.

Ховлига тасодифан чиққан Зайнаб дарвозахонадан кириб келаётган Жамшидни кўрди-ю, вужуди титраб кетди. Бироқ, оний саросимани енгишга ўзида куч топиб, тез-тез юрганича ошхонага кирди.

Яхшики шу дамда Асадбек дераза оша ҳовлига қарамади. Бу ҳолни кўрганида яна эски ярасига туз босилиб, Жамшид билан муомаласи бошқача бўлиши аниқ эди.

Жамшид хонага бир қадам қўйиб, салом берди-ю, тўхтади.

– Кир, киравер, ўтири, – деди Асадбек, унга рўпарасидан жой кўрсатиб.

Бу хонадонга ўғил, энг камида ука мақомида бўлган Жамшид энди худди бегонадай кириб, бегонадай омонат ўтириди.

– Термизга нима учун борганингни айтгани келдингми? – деди Асадбек заҳарли оҳангда.

– Ҳа, – деб жавоб берди Жамшид унга тик қарай олмай. – Сизга ёлғон гапиравдим.

– Билганман. Энди рост гапирмоқчимисан? Агар сени

Маҳмуд юборганида мен хабардор бўлардим. Менга-ку, майли, тупурдинг, ўлган акангта тухмат қилишга уялмадингми? Бунақа палидликни Хонгирейдан ўрганиб келдингми?

- Бек ака, мени нима қилсангиз қилинг, лекин ўша жойда шундай дейишга мажбур бўлдим.
- Кимдан кўрқдинг?
- Кўрқмадим... Рости, мени Ҳайдар акам юборган эдилар.
- Мехмонлари ким эди, ростдан танимасмидинг?
- Сал-пал танирдим. Хонгирейнинг йигитларидан эди. Бек ака, бу ишдан латта ҳиди келиб турибди. Уларнинг нияти – қорадори.
- Қаёқдан биласан?
- Гапларидан фаҳмладим. Озгина юк ҳам олишди.
- Ахмок! Кўлга тушиб қолсанг учеб кетардинг-ку, ўйламадингми?
- Иложисиз эдим...
- Қани ўша меҳмонларинг?
- Самарқандда кузатдим, Москвага учеб кетишди.
- Ҳайдар акангта ҳисоб бердингми?
- Ҳа.
- Нима учун Ҳайдар акахонингни менга сотяпсан? Ахир у бечора сенинг жонингни сақлаб қоламан, деб каерлардан ўлик қидириб топган-а!
- Узингиз айтдингиз... Маҳмуд акамга тухмат қила олмадим.
- Сени ўлимга мен ҳукм қилган эдим.
- Бу гап эсимдан чиққан.
- Ростданми?
- Эслаган куним – ўлганим.
- Яхши. Сен Ҳайдар акангдан узоклашма. Ҳозирча битта нарсани билсанг етарли – унинг фикри бузилган, эҳтиёт бўл.
- Ҳайдар акам менга яна битта иш буюрганлар.
- Қанақа иш?
- Ҳалимни ўлдиришим керак экан.
- Ҳалимними? Нега?
- Хитларнинг одами, дедилар. Мен сал-пал ҳид олгандай бўлдим. Гапларида жон борга ўхшайди.
- Яна текшир. Хитларнинг одами бўлса, ўлиши ҳечам

мумкин эмас. Сен... шу ҳафта ичи Масковга борасан, Кеннайинг билан укаларинг келишяпти, кутиб оласан.

Асадбек шундай деб “Сенга рухсат” дегандай ўриндан турди.

Унинг “кеннайинг билан укаларинг” дейиши орадаги тўсикни олиб ташлаб, Жамшиднинг яна энг ишончли одамга айланганидан далолат эди.

Асадбек Жамшид чиқиб кетгач, Ҳалимжон ҳақидаги гапни мулоҳаза килиб “Хитларнинг одами бўлса, яна яхши, Ҳайдарнинг хизматини килиб юраверади”, деган қарорга келди.

4

“Гуноҳларни сиз қилдингиз-у, жабрини болалар тортишинми?..”

Кимдир шундай деб бақиргандай бўлди.

Ҳа, Жамшид Москвадан телефон қилиб Абдуҳамид билан Абдусамаднинг милисаҳонада ўтирганини хабар қилган ондаёқ қайдандир шу овоз келди. Бир неча ҳафта илгари Зайнабга “Ўзингни ос” деган маънода арқон ташлаб чиқаётганида ҳам шунга яқин гап айтилиб эди. Унданги овоз Жалилники эди. Буниси... Манзураники!

...Гуноҳларни сиз қилдингизу...

Бирон марта бўлсин эрига тик қарамаган Манзура бу сафар бақирди. Умр бўйи тўпланиб, куч йиққан дарди шу онда гўё портлади. Портлади-ю, Асадбекнинг руҳини тилка-тилка қилиб юборди. Агар Манзура унга рўпара бўлиб шундай деса Асадбек илгариgidек “ўчир овозингни” деб кайириб ташлашга куч тополмасди.

“...Юкларидан қора дори чиқсанмиш...”

Асадбек буни тасодиф ёки тушунмовчилик оқибати деб қабул қилмади. Илоннинг думини босиб олиб кўркувда яшаётган одам каби Асадбек кейинги ойлар ичи Хонгирейнинг заҳар солиш онларини хавотир билан кутиб яшади.

Манзуранинг қайтиш ҳақидаги қарори Асадбекнинг режаларини бузиб ташлади. Табиб муолажасидан сўнг Зайнабнинг ўзига келгани, Элчиннинг ҳолатидаги хавотирли онлар ортда қолганидан хабар топган Асадбекда қизини Олмонияга жўнатиш фикри қатъийлашди. У

карорини Чувринди орқали билдирганда Зайнаб “эримни бу ахволда ташлаб кетолмайман” дебди. Асадбек бу гапдан ғашланиб Чувриндига:

– Эрини бўри ермиди, хужжатларни тайёрла, боради, – деди.

Ўша кунук воқеадан сўнг Асадбек гапи бўлса Чувринди орқали етказарди. Зайнабнинг жавобини ҳам Чувринди билдириб, орада холис воситачи вазифасини бажариб қолган эди. Эри яралангунига қадар Зайнаб отасига кўринмасликка ҳаракат қилди. Элчин касалхонага тушгач, асосан ота уйида яшай бошлади. Шунда ҳам ота-боланинг ўзаро муомаласи салом-аликдан нарига ўтмаётган эди.

Асадбек куёвини Абдураҳмон табиба кўрсатишни ҳам ўйлади. Фикрини айтганда Чувринди маъқуллаб:

– Табиб кўриб қўйганидан кейин Элчинни ҳам бирга юборсакчи? У ёқда зўр дўхтирлар бор, – деди.

– Йўқ, – деди Асадбек бош чайқаб. – Дўхтири зўр бўлса зўрдир, лекин янги қудаларга “куёвимни тузатиб беринглар” деб юбораманми? Кўй, Абдураҳмон табиб ҳар қанақа касални тузатиб юборади.

Чувринди Зайнабнинг хужжатларини тайёрлаб қўйган эди. Агар ўлим ғолиб келмаганида эрталаб бориб идорадан хужжатларни олиб чиқсан бўларди. Унинг ўлимидан сўнг ҳам Асадбек Зайнабни жўнатиш фикридан қайтмади. Манзуранинг ногаҳоний қароридан шунинг учун ҳам аччиқланди.

– Зайнабни жўнатаётган эдим-ку? – деди бўғилиб.

– Вой, адаси, қудаларингизга айтиб қўйдим. Зайнаб кейинроқ келиб кетар.

– Ҳей!.. – Асадбек “онангни...” деб бир “ширин” гапини айтмоқчи бўлди-ю, ўзини тииди. – У ер амма холангнинг маҳалласими, Зайнабнинг бугун бўлмаса эртага лип этиб бориб келаверадиган...

– “Бўпти, билганингни қил”. – Асадбекнинг шундай деб чекинишдан ўзга чораси йўқ эди.

Билганини қилди хотини.

Оқибат бу...

Шунинг учун донолар “хотиннинг гапига қулоқ солу тескарисини қил”, деб айтишгандир...

Асадбек аввалига Манзурани айблади. Кейинрок,

ховури босилгач, ўзининг калтабинлигини тан олиб, барча айбни ўз елкасига олди. “Манзура бечора тағин ҳам чидаб турди у ерда. Бугун бўлмаса эртага барибир қайтиши керак эди. Ўлганимдан кейин шунақа қопқонга тушса ким қутқаради?..”

“Ўлганимдан кейин...”

Ўлганидан кейин ҳам Хонгирей уларни қўймайдими? Хонгирейга нима керак? Асадбекнинг ўлими эмасми? Асадбек уруғи билан қирилиб кетиш даражасида гуноҳ қилибдими? Ҳўп, Козлов масаласидаги ўжарлиги дуруст бўлмади. Хонгирей “йўлимдан қоч”, деганида нари турса олам гулистон эди. Бунда гап фақат ўжарликда эмас. Орада Козлов билан аҳднома бор эди, Асадбек бу аҳдга хиёнат қилиб паст кетишни истамади. Бугун Козлов масаласида чекинса, эртага бошқа ишда қуллук қилиб турса Хонгирейнинг уни эшакка айлантириб миниб олиши ёки бошига чиқиб истаган номаъкулчиликни амалга ошириши мумкинлигини ҳам ҳисобдан чиқармаган эди.

Ҳосилнинг ўлими учун ҳисоб бериши керакми? Ахир уни Хонгирейга ўчакишиб ўлдирмади-ку? Ҳосил ўлимини ўзи сотиб олди-ку? Фақат беномус отагина Ҳосилнинг қилиғига чидаши мумкин эди. Агар ана шу номус қасоси учун жон бериши шарт бўлса – Асадбек тайёр!

“Хонгирей... дардинг бўлса эркакчасига дангал айтмайсанми? Найрангга бало борми? Ёки... дард чекиб инграганимда роҳат топасанми? Ундан кўра ўлдириб, жасадимни ёқиб, шу олов тафтида қўлингни иситиб маза кила қолмайсанми, номард!..”

Москвага учадиган учоқ ердан кўтарилигунича шу каби хаёллар куршовида бўлган Асадбек Хонгирей билан учрашажаги аниқ эканини биларди, фақат қаерда, қай ҳолда кўришажаги хусусидаги тасаввури алдамчи эди. Хонгирей тайёрлаб қўйган найрангларнинг навбатдагисини у етти ухлаб тушида кўрмас эди.

У ёргулик оламидан тобора зимистон дунёсига кириб, ана шу зулумот қаъридан ёргуликни умид қилиб борарди.

Ўғилларининг юклари орасидан чиндан ҳам қора дори чиқкан бўлса, қўрқулик эмас. Бир неча кунда бўлмасада, узоғи билан уч-тўрт ҳафтада чиқариб олишга ишона-

ди. Аммо бу Хонгирейнинг иши бўлса... чораси қийин. Томирида иблис қои оқувчи кимса ҳам Хонгирей дарражасида бешафқат бўлмас. Асадбек ўғрилар оламида “Княз” деб ардоқланувчи бу одамнинг қилиқларини эшишиб юради, бироқ, гилай Шомилнинг калласини қутига солиб юборганини билгач, ундаги бешафқатлик дарајасининг чегара билмаслигига амин бўлди. Қонундаги ўғриларнинг “Ўгридан бошқа ҳеч ким инсон тақдирини ҳал қилиш ҳукуқига эга эмас”, деган ақидасига содик ҳолда иш юритувчи Хонгирей Асадбекнинг, унинг ўғилларининг тақдирини қандай ҳал этар экан?

Учоқ булутлар бағрини ёриб юқорига кўтарила маҳалда қаттиқ титради. Бунақа пайтда ҳар қандай одам Худони эслаб қолади. “Ўзинг асрарин, Тангрим, фалон-фalon гуноҳларни бошқа тақрорламайман”, деб тавба қиласди, онт ичади. Учоқ титроқдан тўхтаб, оҳиста уча бошлагач, тавба ҳам унуптилади, Худо ҳам. Кўп каби Асадбек ҳам шундай эди. Ҳозир ундаи бўлмади. Учоқнинг кулашидан, ўзининг ўлимидан кўркмади. Аксинча, “бу кунимдан ўлиб кетганим минг марта яхши эмасми?” деган фикр уни караҳт қилиб кўйди.

Ёши элликдан ошибди. Қанчадан қанча нарсаларни кўрибди. Қизиқ... Нималарни кўрди? Ўйлаб караса, ҳеч нимани кўрмагангча ўхшайди. Рўпарасида зулмат, ортига ўтирилиб қараса, қоронғу бўшлиқ. Факат уқубат учун туғилган одам ҳам у каби уқубат чекмаса керак... Қоқ суяқ топган ит ҳам ўзини баҳтли ҳис қилар балки. Шунча бойлиги бўла туриб нима учун Асадбек баҳтсиз?..

Ҳар бир одамнинг баҳт дарахти ўзига алоҳида бўлади. Бу баҳт дарахтини бойлик булоги суви билан суғориб мева олмоқчи бўлганлар янглишадилар.

Асадбек ана шу адашувчилардан бири эди.

Факат иймон булоғидан сув ичган баҳт дарахтигина ширин мева беришини ҳамма ҳам англаб етавермайди.

Асадбек ана шу англамаганлардан бири эди.

Зулм булоғидан сув ичган баҳт дарахти қиёматда закқум дарахтига айланажагидан барча хабардорми?

Асадбек хабардор бўлмаганлардан бири эди.

Учоқ титроғи тиниб, булутлар устига чиқиб олган онда икки қатор олдиндаги ўриндикда ўтирган одамга Асадбекнинг кўзи тушиб, юраги бир ҳаприқди. Боши-

га дўппи кийиб олган бу одам ён томондан Собитхонга ўхшаркан.

Асадбек ўзининг сиҳати, ташвишлари билан андармон бўлиб уни йўқлай олмаган эди. Ҳозир шу дўппили кишининг чиндан ҳам Собитхон бўлиб қолишини истаб, унга қайта-қайта тикилди. У киши ортидан кимнингдир каттиқ тикилаётганини сездими, бир-икки ўтирилиб қаради. Дўппили бу кишининг ҳам соқол-мўйлови бўлсада, Собитхон бетларидағи нур йўқ эди.

Шу киши баҳона бўлиб, Асадбек Кўқондаги шифохонада бўлган сұхбатни эслади:

Икки юз йил умр кўрган одам: “Балоли йиллар, фаровон йиллар... кун ўтади, тун ўтади. Туккан тугади, ўлган ўлади. Туккан тұғмасайди мавжудот тугарди. Ўлган ўлмасайди – Ер юзи ундагиларга тор бўлиб қоларди”, деган экан.

Ҳа... Ўлганлар ўлиб турибди. Лекин шунда ҳам Асадбекнинг назарида, кенг дунё жуда тор бўлиб кетаётган эди. Тор бўлмаса, салкам беш миллиард одам сиққан шу дунёга Маҳмуд сиғмасмиди? Дунё янада торайиб, энди кимларни сиқиб чиқаради экан?

“Бек ака!..”

Ёнидаги одам Собитхоннинг овози билан чақирғандай бўлди. Асадбек беихтиёр равишда унга қаради: бурнига кўзойннак қўндириб, газетага мук тушиб ўқияпти.

Овоз эса такрорланди:

“Бек ака... Яхшилаб ўйлаб қаралса, бу дунё ҳаётидан тубанроқ нарса йўқ экан. дунёни йиқилишига юз тутган деворга ҳам ўхшатишади.

Деворнинг йиқилажагини билган ҳолда унга суюнамиз, а? Дунё ҳаётини сирпанчикка ҳам ўхшатишади. Бу сирпанчикда ҳеч кимнинг оёғи событ турмайди... сирпаниб яшаймиз... Кейин эса... сўнгти зиёраттоҳга қараб жўнаймиз. Сўнгти зиёраттоҳимиз – қабр. Бу зиёраттоҳни ҳеч эсламаймиз, эслагимиз ҳам келмайди. Ажални унтишда бир-биримизни ортда қолдириб кетамиз...”

Кўкон шифохонасидағи ўша учрашувдан сўнг кўп ойлар ўтди. Красноярда юрганида, айниқса хасталик ўлим дарвозасига ҳайдаб келган кунларда Собитхоннинг гапларини кўп эслаган эди. Кейинроқ ўлим осто-насидан қайтиб, умид дарвозасига етганда ибодатдан

йироқлашгани каби бу гапларни, Абдураҳмон табибининг гаплари қаторида, эслашдан узоқлашди.

Ер билан осмон орасида эслashi...

Осмонда нима бор?

Ерда нима қолди? Бир-бирларинин бўридай гажийдиган одамларми?

Шу савол хаёлига урилиши билан қулоғи остида Анварнинг гапи жаранглади. Ҳа, айнан ўша овоз, айнан ўша гап:

“Бўридай дессангиз бўрилар хафа бўлишармикин? Бўрилар ахил яшашаркан...”

“Бўричалик ҳам аклимиз йўқ, – деб ўйлади Асадбек.
– Бу дунёда сирпаниб яшарканмизми? Мен сирпана-
сирпана шу ҳолга келдимми? Энди сўнгги зиёратгоҳ
қолдими? Йўқ, ҳали вақт бор... Биламан, Махмуд у дунё-
да кимнидир оловли гулхан билан кутиб турибди. Аввал
ўша гул эгасини топиб, жўнатай...”

Асадбек зулм либосига ўралган ниятини қандай амал-
га оширишини ўзи ҳам яхши билмайди. У бир йил ав-
валги Асадбек бўлганида зулматли олам ичра бу қадар
сарсари кезмасди. Аравалар отлардан олдин чиқиб кет-
ган замонда бир қаноти қирқилган, иккинчиси эса хиё-
нат қилган күш баланд уча олармикин? Ўлжага дадил ва
бехато човут сола олармикин? Ҳеч бўлмаса ўзини ҳимоя
эта олмоққа куч топармикин?

Бир қанотнинг киркилиши кутилмаган ҳол бўлди.
Аммо иккинчи қанотнинг хоинлиги тасодифми? Бир
қанотнинг қиркилишига сабаб бўлган иккинчи қанотнинг
хоинлиги қачон бошланди? Ўзини зийрак ва сергак деб
хисобловчи Асадбек нечун бу ҳолни пайқамай қолди?

Қимор ўйнаб юрган кезларида рақибининг қарта тут-
ган бармоқларига, жавдираған кўзларига қараб ғирром-
танинни фахмлаб оларди. Бу ўйиндаги ғир-
ромликни нечун сезмади?

Бир куни Кесакполвон Асадбекка:

– Укангнинг танобини тортиб қўй, менинг илдизимга
болта ураман, деб овора бўлмасин, – деган эди.

Шунда Асадбек юмшокроқ оҳангда:

– Ҳаммамизнинг илдизимиз бир, болта урилса, бара-
вар қуриймиз, – деб жавоб берган, Кесакполвон эса, кўл
силтаб, зарда билан:

– Сен ҳам укахонингнинг гапларини айтяпсан, – деган эди.

Кесакполвон хиёнат кўчасига шундан сўнг кирдими ё у дамда кириб бўлганмиди?

Асадбек Абдураҳмои табибникида шифо умидида юрган кезлари ўзи барпо этган олам қасрининг ёрила бошлаганини сезиб, “бу офат қачон бошланди?” деган саволига жавоб излаган эди. У Зайнабнинг ўғирланиши барча ташвиш эшикларини очиб юборди, деган тўхтамга келиб эди. Бу дунёда дунё умидида юрган кўп ғофил бандалар каби Асадбек ҳам Яратганинг “Ябна Одам! Из раайта-л-гинаа муқбилин аълайни. Факул занбун аъжилатун укубаътуху”* деган хитобидан бехабар эди. Хабардор бўлганида ҳаёти илларининг чигилини ечишда бу қадар қийналмас эди.

Бойлик ҳам келди, унинг изидан гуноҳ ҳам ҳаялламади.

Азоб-укубат ва жазо ҳам нақд бўлди...

Ғофил банда буни билмайди.

Мухрланган қалб кўзларининг нурини ҳам олиб қўйган.

Кўзлари очик, аммо оёқлар остидаги вайл чўғларини кўрмайди.

Бунинг ўрнига энг яқин аъёни бўлиб келган хиёнатчи қанотининг хиёнатларини ўйлади. Ўйлай-ўйлай хиёнат кўчасига бурилиш нуқтасини ўзича топгандай бўлади ҳам.

Зайнабнинг ўғирланишини ундан гумон қилмайди. Аммо тўйдан сўнг Элчиннинг кўчасига йигитларни қўйганида “Кимдан қўрқасан, Асадбек чумчук пиrr этса, юраги ширр этадиган бўлиб қолибди, деган иснодга қолмошимисан?” деб қайтарди. Асадбек “Тўғри, энди кимдан чўчийман?” – деб унинг гапига кириб аҳмоқлик қилди. Кейин Бўтқани масъул қилиб кўчага пойлоқчи кўйди, аммо бу тадбири уй ёниб бўлганидан сўнг сув сепиш каби бир чора эди.

Асадбек ўша нуқтадан то ўғилларининг бугун-

М а з м у н и б у д и р: Эй Одам фарзанди! Агар сенга бойлик келаётганини сезсанг, билгилки, азоб-укубати ва жазоси нақд бўлган гуноҳ келаёттир (“Ҳадиси кудсий”дан).

ги кисматига қадар бўлган гап-сўзлар, воқеаларни хаёл чигириғидан бир-бир, қайта-қайта ўтказиб кўрди.

Бир жанг аввалида мунажжим сохибқирони акбарга “юлдузлар бу кунингизни шарафлашмаяпти”, деганида у зот “Биз ўз ғалабамиз билан бу кунни шарафлагимиздур”, деган эканлар. Агар мунажжим пайдо бўлиб Асадбекка шу мазмунда бир гап айтса, у шарафли кунга ишонч билан қадам кўя олармиди?

Холбуки...

Тун хунук фожиага ҳомиладор бўлиб, кун уни туғишига тадорик кўрарди.

Учоқ ерга кўнганида қуёш бош кўтараётган эди. Ёргуллик ваъдасида кўтарилаётган қуёшми бу ё мажхул сароб – ҳеч ким билмасди.

V б о б

1

Зулмат...

Ҳа, зулмат эди.

Нафас олди-ю, нафас чиқаришга улгурмади. Худди бирданига чироқ ўчирилгандай бўлди. Зулмат қандай бостириб кирганини сезмай қолди. “Ана энди ўлдим”, деб фикрлашга ҳам улгурмади.

“Қассоб” қўлида асир эканида “Бу жинни қўлидаги балони портлатиб юборса, ўлар олдидан оиласманга бир оғиз ҳам гапиролмай кетаманми?” деб афсусланган эди. “Келиб-келиб шундай ўлим менга насиб қиласми-я? – деб ўйлади майор Солиев. – Уйда ҳеч бўлмаса уч-тўрт кун оёкни чўзилтириб ётиб, бола чақага васиятни қилиб, сўнг жон беришнинг ҳам гашти бор экан-да, а?”

Айтадиган гаплари кўп ҳам эмас, болаларига “онангни ҳурмат қилларинг, ҳалол еб, ҳалол яшаларинг”, дейди. Отаси унга шундай васият қилиб эди. Отасидан ошириб у нима дея оларди?

Аслида бу гапни кунда бўлмаса-да, тез-тез айтади. Аммо ўлими олдидан айтса у оддий гап мақомидан чиқиб, васият мартабасига кўтарилади.

Хотинига ҳам кўп гапирмайди. “Келининг билан ҳадеб ўчакишаверма, бечорани эзаверма”, деди ҳалос.

Аслида бу гапни кунда бўлмаса-да, тез-тез айтади. У айтишдан чарчамайди, хотини ўзи билганча яшацдан ҳоримайди. Солиев қайнона-келин можаросига пойдевор бўлгувчи, кўпчилик зътибор бермайдиган бир сабабни аниқ билади: унинг хотини ҳам кўп оналар сингари ўғлини келинидан кизғанади. Йигирма йилми ё ундан кўпроқми ҳамиша қанотида юрган фарзандининг хуфтондан сўнг “ғойиб” бўлишига аввалига кўниколмайди, кейин-кейин эса чидолмай қолади. “Қизил оёқ келиб, қизил юздан жудо қилди”, деган мақолнинг айнан ўшандай “кизғанчик” оналар тўқигани бежиз эмаслигини Солиев англайди. Гаплари шамолга соврилишини билса-да, танбех бераверади.

Жон чиқиши олдидан сўнгти бор айтса бўларди. Аммо энди буниси оддий гаплар сафидан васият даражасига кўтариларди. Нодон хотини ҳеч бўлмаса, бир-икки хафта васиятга амал қилар ахир. Сўнг қизганиш олови янада баттарроқ аланга олар. Олдинлари ёнида эри бўларди, ёлғизлик музхонасининг совуғи унга камроқ сезиларди. Эри ўлгач, музликлар аро ялангоёқ, ялангоч қолгандек бўларди. Тонгта қадар азобланади. Азобнинг аламини кимдан олиши эса тайин...

Темир йўл бекатида кўкрагига бомба босилган ҳолда ночор турган майор Солиев айттолмайдиган васияти баҳонасида шуларни ҳам ўйлаши кимгадир ғалати, балки ишончсиз туюлиши мумкин. Ҳолбуки, ғалат ҳолатларда ғалат ўйларнинг фикрни ёритиб ўтиши мутлақо ғалати эмасдир. Агар Солиевнинг ўрнида бир неча соат аввал “Қассоб”нинг ўқидан жон берган милиционер йигит бўлганида бошқача ўйлаб, ўзгача васиятни фикр қиласарди. Агар унга “ҳозир “Қассоб” сени отиб ўлдиради, васиятнинг айтиб ол”, деб имкон берилсами, биринчи галда ҳомиладор хотинига қараб: “Мендан кейин турмушга чиқсанг, болани “детдом”га берма, ота-онамга колдир”, демоғи шубҳасиз эди. Бирок, унга бундай имкон берилмади, васиятсиз кетди. Солиевнинг ўйларида жон бор: васиятни айтиб, сўнг жон бериш ҳам ўзига яраша бир баҳт – Тангрининг буюк марҳаматларидан бири...

Зулмат қаърида эканида ҳаёт ва мамот, васият тўғрисидаги ўйлар уни безовта қилмайди. Зулмат парда-си тешилиб, ойдинликнинг заиф нури қоронгулик билан

олиша бошлаганида ниманидир сезди, қандайдир товушни эшилди. Ҳатто нималарнидир күргандай ҳам бўлди. Аммо сезгани, эшилгани, күргани нима эканини идрок эта олмади. Қулокларига кираётган товушлар нотаниш, димоғига урилаётган ҳид ҳам бегона эди.

Кейин...

Ҳа, кейин “Қассоб”ни кўрди. Ҳамма ёғи қонга белан-ган “Қассоб” аввалига даф қилиш мақсадидами, у томон бостириб келди.

Солиев ётган ерида қимирлай ҳам олмади.

– Қорним очди, – деди “Қассоб”. – “Чучвара егим келяпти. Лекин сенинг гўштинг чучварага ярамайди. Эркак гўштини ейиш – менинг принципимга тўғри келмайди...”

Темир йўл бекатида чангалида бомба ушлаб турганида ҳам шундай деган эди. Бу гапни эшитиб Солиев “Шутавиянинг ҳам принципи бор-а...” деб ўйлаб ғаши келган эди.

Ҳозир ҳам шундай ўйлади. Бир нарса демоқчи эди, тили айланмади. Ғудранди.

– Ҳали ҳам ўлганинг йўқми? – “Қассоб” шундай деб зингашган эди, Солиевнинг кўкрагига қон томди. Томчи қон қайноқ сув каби этини куйдириб, азоб бера бошлади.

Кутилмаганда “Қассоб” тисарилди. Кутилмаганда Солиев кувватга кириб, қаддини ростлади. Буни кўрган “Қассоб” қоча бошлади. Солиев қувмоқчи бўлди: негадир куш каби енгил учди.

– Тўхта, қочма, нега қочяпсан? – деб бақирди.

– Кувлама мени, барибир ета олмайсан.

– Тўхта, гапим бор сенда.

– Гапларингга бир кеча камлик қилдими? Сен билан бир тун бирга бўлдим. Энди ўлгунингча мени эслаб юрасан. Ўлгунингча мени кувлайсан. Кувлаш жонингга тегиб ҳам кетади.

Шундай деб “Қассоб” ҳам уча бошлади. Охири кўринмай кетди. Йўлда қонли излар қолди.

Шундан сўнг кўзларини очди.

Қаерда эканлигини билмади. Кўргани – оппок шифт унга қаерда эканини англатмади. “Қассоб”ни қува-кува етиб келганим шу ерми, деган ўйда бир неча фурсат кўзлари бакрайганича қотди. Нотаниш товушлар ҳам тинди. Сукунат жарангидан кулоқлари шанғиллади. Кўп

қатори у ҳам “Суқунат – жимлик демакдир” деб ҳисоблар эди. Аммо ҳозирги ахволида сукунатдан қулоқлари қоматга келди. Сукунат шовкинини даф этмоқ учун қулоқларини кафтлари билан беркитмокчи бўлди, бироқ қўллари унинг ҳукмига бўйсунмади. Билаклари оғир тошга боғлаб қўйилгандай кўтарилимади. Шунда қотиб қолган нигоҳи ҳаракатта келди. Унга хиёнат қилмаган жони аввалига киприкларини ўйнаб пирпиратди. Сўнг шифтга қадалган нигоҳ аста пастлади. Дастреб кўргани – тўнтариб қўйилган дори шиша идиш пўкағига уланган шаффоф ичак бўлди. Шиша идиш ичидаги яримлаб қолган заъфарон суюқлик қайнашни бошлиётгандай дамбадам пуфакча чиқариб қўяди. Майор Солиев ана шу пуфакчаларни санаётгандай тикилиб ётди.

“Касалхонадаманми?”

Саволига заъфарон суюқлик оқиб ўтаётган шаффоф ичак жавоб берадигандай нигоҳини юқоридан пастга томон туширди. Бироқ, қўзлари ичакнинг каерга қадалганини кўролмади. Шундан сўнг бошини аста ён томон буриб, қўшни каравотда ётган одамни қўрди. Ҳаракатсиз ётган одамнинг тирикми ё ўлиқ эканини билмади. Унинг тепа томонидаги тўнтарилган шиша идишда пуфакчаларни кўргач, қўшниси ҳали ҳаёт эканини англади. “Ким бу? – деб ўйлади у. – “Қассоб”ми? Шунча отишмадан сўнг ҳам тирик қолдими?” Хонадаги ёруғлик етарли эмасмиди ёки Солиевнинг қўзлари хирадашганиди, ҳар ҳолда тикилгани билан ён томонда ётган одамини таний олмади.

Бу орада эшик очилиб, ҳамшира кирди. Солиевда ҳаёт нишонасини кўриб, унга яқинлашди-да, ҳеч бир сўз айтмай, ўзини зўрлаган ҳолда жилмайди.

– Қаердаман?

Бу сафар ҳам овози чиқмади, фақат лаблари аста қимирлади. Ҳамшира лабларнинг қимирлашидан саволнинг мазмунини уққандай, ўша сохта жилмайишини канда қилмаган ҳолда майнин кафтини унинг пешонасига қўйиб:

– Хавотирланманг, кризис ўтди, – деди. Кейин далда берувчи оҳангда қўшиб қўйди: – балки эрта-индин реанимациядан умумий хонага олишар...

“Кризис...”, “Реанимация...”

“Зулмат – кризисиди? Менга нима бўлди ўзи? – деб ўйлади Солиев – Бомба портламаган эди. Йигитлар киришганди. Балки ўшандан кейин портлагандир? Ёнимдаги яралангандардан биттасими? Бошқалари қани?”

Тили гапга айланиб, буларни сўраганида ҳам ҳамшира жавоб қайтара олмас эди. Ҳамшира ён томондаги беморнинг ҳолдан хабар олгач, чиқиб кетди. Ҳамшира киргач, қайси бир бурчакка биқиниб олган сукунат у чиқиб, эшик ёпилиши билан яна хонага ўз ҳукмини ўтказа бошлади. Солиевнинг баҳтига бу сафар қулоқлари шангилламади. Ахён-аҳёнда даҳлиз томондан соатнинг чиқиллашини эслатувчи узук-узук, ожиз-ожиз товуш сукунат ҳукмига зарба бериб турди. Ҳаёллари аста-секин тиниклаша бошлаган Солиев зулмат дунёсига кириш арафасидаги воқеаларни эслади.

2

Солиев жиноятчиларнинг изларидан тушган пайтларида кўп тунларни бедор ўтказган, бироқ, “Тун” деб аталмиш вақт бирлигининг бу қадар узун, бу қадар оғирвазмин бўлишини сезмаган экан.

“Қассоб” ҳам, Солиев ҳам, атрофда сергак турган йигитлар ҳам “Тезроқ тонг ота қолсайди” деб кутишарди. Гўё бу машмашага тун айбдору, отажак тонг барча балоларни даф этадигандай эди.

Ўлим ёки ҳаёт дарагини бермоғи лозим бўлган тонг ҳам отди.

“Қассоб” чала бўғизлаб қўйилган ҳўқиз товушида бақириб, яна талабларини такрорлади. Бу томон ваъдани яна қуюқ қилди. Талаб ва ваъдалар қачонга қадар давом этажагини, қандай якун топажагини ҳеч ким билмасди. Ҳамма қандайдир мавхум тасодифга умид қиласди.

Солиев ваъда бераётганлардан ҳам, атрофда кузатиб турганлардан ҳам ранжимас эди. Чунки бу муаммонинг ечимини ўзи ҳам билмасди. Билганда-ку, “шундай-шундай қилинса – олам гулистон” деб ғазабланса ҳам арзирди.

Юракни эслатувчи муштдеккина темир неча соатдан бери неча-неча юракларни беҳаловат тепишга мажбур

қиларди. Портламай қолса-ку, барча масала бир нафасда ҳал бўлади-қолади. Тонгга яқин ҳолдан тойган Солиев бомбанинг портлаб кетишини ҳам истади.

У томон ҳеч қачон талабни бажармайди. “Қассоб” эса ўзича инсофга келмайди. Шундай экан, нимадан умид қилмоқ мумкин?

– Ҳа, фараон, чарчадингми? – деди “Қассоб” унинг ҳолини англагандай.

– Чарчашимнинг бирорга фойда-зиёни йўқ. Ўзинг чарчаганга ўхшайсан. Бармоқларинг титраяпти. Кўйиб юбора қол ўша зормандани.

– Чарчабсан, фараон ўлимни бўйнингга олдингми, демак, тамом бўлибсан. Иштонинг қуруқми ишқилиб? Ҳар ҳолда ҳўл иштонда ўлсанг шерикларингга кулги бўласан. Мен сенга бир яхшилик қиласай: иштонинг қуригунича кутаман. Икки соат олдин ўламанми ё кейинми, менга барибир. Сен, – “Қассоб” истеҳзо билан тиржайди. – “мардларча ҳалок бўлсанг” битта медалга илиниб қоласан.

Солиев индамади. У “Қассоб” бақираётган пайтда талабларидағи қатъийликнинг сусайганини сезган эди. Ҳозир гапириш оҳангининг ҳам тундагидан фарқ килаётганини фаҳмлади. Факат бу ўзгариш сабабини билломади.

– Фараон, – деди “Қассоб”, – қара, атроф ёришиб қолди. Лекин қуёш кўринмаяпти. Мен қуёшсиз кунни ёмон кўраман. – “Қассоб” шундай деб пича сукут саклади-да, сўнг таъкид этди: – Жуда ёмон кўраман.

“Қассоб” тўғрисини айтган эди. У болалик чоғларида дengиз қирғогида ўтириб қуёш чиқишини томоша килишни яхши кўрарди. Онасининг майшатига ҳалал бермаслик учун кўчага чиқиб кетганида у кўпинча қирғоқка борарди. Тўлин ой нурининг тўлқинчалар билан ўйинига узок-узоқ тикиларди. Сўнг эса қуёшни кутиб оларди. Тўлқинчалар юзини силаган ой нури қанчалик мафтункор бўлмасин, уфқни титратиб кўтарилиган қуёшнинг ўзгача латофати бор эди. Боланинг назарида табиат чиройини очиб юборган қуёш унга янги кунда ширин ваъдалар берётгандай бўларди.

“Бугун отанг қайтиб келади”, дер эди Күёш.

“Энди сени ҳечам ташлаб кетмайди”, – деб ишонти-рарди Күёш.

“Онанг энди бегоналарни бошлаб келмайди”, – деб ваъда қиларди Қуёш.

“Энди тунлари кўчаларда санқимайсан”, – деб умид чироғини ёқарди Қуёш.

“Бугундан бошлаб сени бирор “шилтанинг боласи” деб камситмайди”, – деб ҳимоясига оларди Қуёш.

Ўзининг онгидаги туғилган бу ваъдаларга ишонарди.

“Отам қайтиб келса ҳам, тунларда санқимасам ҳам, барибир сени кутгани тонгда келаман”, деб ваъдалар берарди.

Булутли тонгларни эса ёмон курарди.

Онаси “Отанг кимлигини ўзим ҳам аниқ билмайман”, деган рост гапни шубҳасизки, айтмас эди. Шу боис “отанг бизни бока олмай ташлаб кетган”, деган ёлғонга бола ишонарди. Қуёшни кутаётган маҳалларида пул тошиш, бойиб кетиш йўлларини изларди.

Бир куни ўртоғига юрагини ўртаётган орзуларини айтди:

– Пулни нима қиласан, машина оласанми? – деб сўради ўртоғи.

– Йўқ, отамни топиб, уни бокаман.

– Нега? – деб ҳайрон бўлди ўртоғи.

– У бизни боколмай ташлаб кетган экан. Эркак кишининг бундай килиши – номардлик. Номардлик жазосиз қолмаслиги керак. Мен уни бокиб жазолайман. Ҳар тишлам нонни тишлаганда мени ташлаб кетганидан улади, афсусланади. Афсусланиб, афсусланиб, юраги сикилиб қийналади. Қийналиб-қийналиб, охир ўлади...

Норасидалик чегарасидан ўтган ўсмирнинг истаги шу эди. У фақатгина Худога маълум бўлган онасини жазолашнинг турли усулларини мўлжаллаб кўйган эди. Тасодиф туфайли отасини топиб, ўлаб кўйган жазолаш усулларидан бири қўлланилган тақдирда ҳам у болани айблаш жоиз бўлармикин? Ҳар ҳолда валади зинодан яна нималарни кутмоқ мумкин?

Унинг мурғак қалби, кирланишга улгурмаган онги фарзандини ташлаб кетмоқлик номардлик эканини фаҳм этарди. Номардлар қандай усулда бўлмасин жазо топмоқликлари шарт, деб ҳисобларди. Ушанда ўртоғига жазонинг охири нима билан якунланишини айтмовди. Унинг режасича, отаси “афсусланиб-афсусланиб” ўлгач,

тобутга солиб күмилмайды. Балки, жасади крематорийга топширилиб, күйдирлади. Унинг кули бир кутичага солинади, сўнг музейга топширилади-да, тагига “Номард отанинг кули” деб ёзиб кўйилади. Буни курган эркаклар оқибатини ўйлаб қоладилар ва фарзандларини ташлаб кетмайдилар.

Болалик тасаввури шундай эди. Болаларини ташлаб кетувчиликнинг ҳаммасига шундай жазо қўлланилса, музейларда жой етишмай қолишини у ўйлаб кўрмаганди.

Болалик орзулати ўттиз кунлик ой нури каби унга хиёнат қилди – зулмат қаърига сингиб кетди.

Аммо... куёшга бўлган муҳаббати сўнмади.

Булутли тонгга бўлган нафрати сўнмади.

Зотан...

Унинг бутун умри булутли тонг каби эди.

Шубҳасизки...

Умри адогида айнан шундай булутли кунда бўла-жагини у билмас эди.

Куёшли тонгни суйган бола умри адогида куёшни бир мартагини кўрмоқ илинжида кўз юмади...

Болалигига тонг қуёши уни алдарди.

Алҳол, унинг куёши хиёнат қилди. Сўнгти нафасида бир қараб олишни истамади.

Куёш-ку... балки истагандир. Бироқ, заҳарли булутга чирмалган умри эвазига бу баҳтдан маҳрум этилгандир...

У отасининг жасадини кўйдирмокни ният қилган эди. Нияти ўзига насиб этди...

Унга қадар эса...

Чангалида бомбани ушлаганича, ҳазин овозда:

– Қуёшсиз кунни ёмон кўраман, – деди.

Майор Солиев унинг овозидаги ҳазинликни сезди-ю, “ишқилиб бу ўзариш яхшиликка бўлсин-да”, деб ўйлади.

– Фараон, сен Худога ишонаман, дединг, а? Шайтонга-чи? Шайтонга ишонасанми?

Солиев дарров жавоб бермади. “Қассоб” ҳам “тез бўл!” деб кистамади. “Агар бу дунёда шайтон бўлса, бу сенсан”, деб ўйлаган Солиев фикрини сиртига чиқармади. Илохий туйгулардан маҳрумлиги боис руҳлари ўлик, ҳайвоний ҳислари эса қувватли бу одамга нисбатан шу гаплар айтилса, балки шайтон алайҳизлаъна ранжирми-

ди... Ибليس “Қассоб”ни ҳидоят йўлидан адаштиргани рост, Худога бегона қилгани тўғри, хийлалари тўрига ўрагани, васвасалари гулханида ковургани айни ҳақиқат. Бироқ, иблиснинг ўзи хотинларни ўлдириб, гўштларидан чучваралар тушиб емагандир... “Энг ширин чучвара сен майшат қилган жувоннинг гўштидан бўлади”, деган хийласига ишонтира олган иблис ҳозир “Қассоб” лақабли бандасининг қонларини кўпиртириб қандай васваса қиляпти экан? Ёки “мана, охирги манзилингга эсон-омон етиб келдинг, энди мен сенга дўст эмасман”, деб қочиб қолдими?

Ажаб... “Қассоб” умрининг сўнгги соатларида нечун қадрдони шайтонни эслаб қолди? Қизиги шуки, шайтон етовида юргувчилар ҳамма вақт ҳам ўз йўлбошчиларини эслайвермайдилар.

Бир озлик сукутдан сўнг “Қассоб” қадрдонини нима сабабдан эслаганини маълум қилди:

– Мен шайтонга ишонаман, – деди у. – Билиб қўй: барчаларимизнинг хўжайнимиз шайтон бўлади. Менинг шайтоним бақувватми, демак, мен зўрман. Сенини кучлими, демак, сен зўрсан.

– Ҳозир... сен зўрмисан? – деб сўради майор Солиев.

– Зўр бўлмасам шунча одам атрофда титратиб туармиди? Лекин... фараон, билиб қўй: шайтон ҳар бир одамнинг кўкрагига мана шунаقا бомбани босиб туради.

– Кейин портлатадими?.. Қачон портлатади?

– Ҳар куни портлатади. Кейин юракни қийма-қийма килиб ейди. Эртасига юрак яна ўсиб чиқади, у яна портлатади, яна ейди.

– Фалсафанг қизик экан. Мен шайтон томирлардаги қонга аралашиб оқиб юради, деб эшитувдим. Сен ўша шайтон билан олишиб кўрганмисан?

– Нега олишаман? У менга доим қувват берган.

– Юрагингни қиймалаши-чи?

– Буни азоб деб ўйлајпсанми? Йўқ, бу мен учун зўр роҳат эди.

– Ҳозир ҳам роҳатланяпсанми?

– Ҳа.

– Ўзингни ўзинг алдама: ҳозир кўркяпсан!

– Алжима, фараон... – “Қассоб” шундай деб бир силтаб, бомбани унинг кўкрагига қаттиқроқ босди.

– Шайтонинг энди сенга кувват бера олмайди. Йўл ҳам кўрсата олмайди. Биттагина йўлинг бор сенинг.

– Биттагина йўл? Таслим бўл, демокчимисан? Ақлинг калта экан, фараон. Иккинчи йўл-чи? Панжаларимни очиб юбориш учун менга кувват шарт эмас. Яна битта йўлим бор. Балки... кўрарсан.

– Ҳамма йўлларингнинг номи бир – чорасизлик.

– Бўлди, ўчир! Фалсафа сўқма менга.

– Мен фалсафа сўкийдиган файласуф эмасман. Тўғри гапни айтяпман. Сен иккита фожианинг ҳалкумидан бўғиб турибман, деб уйлаяпсанми? Панжаларингни очиб юборсанг дунёни ларзага соладиган фожиа юз берадими? Томизгичда денгиз сувидан икки томчи олиб ташланса нима ўзгаради? Дунё ғариблашиб қоладими?

– Томчи дедингми? Тўғри айтдинг. Сен чиндан ҳам арзимас бир томчисан. Шунинг учун ҳам миллион ҳам, самолёт ҳам менга берилмайди. Нега лакиллатишаётганларини билмайманми? Хўжайнинг Москвадан буйруқ кутишяпти. Москва марҳамат қилиб “сўраганини беринглар”, деса, отиб ташлашади. Москва учун сен кимсан? Ҳеч кимсан. Сендақалар миллионта. Москва нимадан кўрқади, биласанми? Ҳалқаро жанжалдан. Бу ерда эса ҳалқаро жанжал йўқ. – “Қассоб” шундай деб енгил титраб олди. – Фараон, тўғри айтибсан, чарчабман. Ҳамтоворкларингга айт, бир шиша ароқ беришсин.

Солиев “Кўй, бу ахволда ичма”, демоқчи бўлди-ю, айтажак гапи харсангошга отилган кесак каби наф бермаслигини билиб, тилини тийди. Шунинг баробаринда “бунга ароқ беринглар” ҳам демади. Чунки “Қассоб”нинг баралла айтган гапини сал нарида турган йигитлар эшишишган, улар учун Солиевнинг тасдиқ маъносидаги ишораси кифоя эди.

– Заҳарламай олиб келларинг, аввал шерикларинг ичади, – деди “Қассоб” йигитларга қараб. Сўнг яна буюрди: – автомат юхонадаги қирқ етгинчи бўлинмани очасанлар. Шифри – 01958. Сумкани олиб келасанлар. Кулфини очишга ҳаракат қилмаларинг, бомбага уланган.

Солиев сумкани нима мақсадда олдириб келмоқчи бўлганини фаҳмлади:

– Хумори тутдими? – дед у хотиржам тарзда.

– Зийрак экансан, фараон. Шерикларингга айт: мен

куруқ пўписа қилмаяпман. Сумкада ростдан ҳам кичкинагина бомбача бор. Кичкинагина бўлса ҳам уч-тўрт ҳамтовоғингни тинчтишига кучи етади.

Солиев буйрукни бажарди.

“Қассоб”нинг талаби ҳам тезликда адо этилди.

Сумка оёги остига қўйилгач, у кулди.

– Қара-я, фараон, ароқни бир пасдаёқ олиб келишибди. Машиналарингда майшат учун олиб юрасанларда, а? Мен аҳмоқ, самолёт сўраб ўтирибман. Аслида сени икки шиша ароққа алмаштириб юборсам бўларкан. Энди нархингни билдингми? Қани ол, оч ароқни. – Солиев буйрукни бажаргач, “Қассоб” шишанинг ярмидан сал юқорироғига бармоғини тираб деди: – Шу ергача ич. Қолгани менга.

– Мен ичмайман, – деди Солиев.

– Сендан “ичсанми?” деб сўрамадим, “ич!” дедим.

Солиев одобли бола сингари буйрукқа итоат этиб шишани кўтарди, бироқ, икки қултумдан кейиноқ қалқиб кетди. Йўтали босилгач, кейинги буйрукқа итоат этгани холда сумкани кўтарди.

– Ҳожатхонадаги учта шеригинг димикиб кетишгандир, айт, даф бўлишсин, – деб буюрди “Қассоб”.

“Оббо занғаре, шуни ҳам билиб турган экан-да?” деб ўйлаб, йигитларга ишора қилди. “Қассоб”нинг талаби бажарилгач, ҳожатхона сари юрдилар. Солиев эшикни очиб, остона ҳаттайман, деганида “Қассоб” уни тўхтатиб, орқасига ўгирилди:

– Шерикларингни тўсиб оламан, қийналиб кетди. Халақит бермаларинг. Эшикни очган – ўлади!

Ичкари киришгач, “Қассоб” кишанинг калитини сўради. Калит шимнинг чўнтағида, Солиев кишанли қўли билан ололмас эди. Шунда “Қассоб” панжасидаги бомбани Солиевга тутди:

– Ушла, фараон, жон ширин бўлса, маҳкам ушла.

Панжаларига бомба тегиши билан Солиевнинг юраги “шув” этиб кетди. Бош бармоғи билан эҳтиёт тугмасини босгунича товонидан сочининг учига қадар бир совуклик югуриб ўтди.

“Қассоб” эса хотиржам равишда унинг чўнтағига кўл солиб, калитни олди. Ўзининг билагидаги ҳалқани ечиб, Солиевни сув кувурига кишанлаб қўйди-да, эшикка ха-

вотир билан қараб-қараб олганича сумкани очди. Ундан елим халтача олиб, кафтига кукун ташлагач Солиевга “ана энди хуморбосди қиласман” дегандай қараб олди. Кейин кукунни бурнига тортди. Күзларини юмиб чукур нафас олди. Ҳузурли онлардан роҳатлангач, бу кайфни кувватлантириш максадида арокни кўтарди.

— Сен дунёning мазасини билмайсан, фараон. Ўлсам ҳам менга алам қилмайди. Чунки мен маза қилиб яшадим. Мен қамоқдан ўлимдан кўркканим учун қочмадим. Ўлимимни кутиб ётишдан безиб қочдим. — Шундай дегач, яна кукун ҳидлади.

— Фараон, — деди у ҳузурланиб кўзларини юмган ҳолда. — Сени бир миллионга олишмади. Сенинг ўлимингга рози улар. Лекин мен рози эмасман. Кел, сен билан шартнома тузайлик: мен сенинг ҳаётингни сақлаб қоламан. Сен эса менинг ўлигимни крематорийда ёқтиришмайсан. Одам қаторида тобутга солиб қўмдирасан. Гўримнинг тепасига битта бут ҳам кўйдирасан.

— Худога ишонмайсан-ку?

— Ишонмаслигим тўғри. Лекин... ким билади, балки бордир? Сен эҳтиётдан бут қўявер. Балки фойдаси тегиб қолар. Келишдикми?

— Келишдик.

— Сенга ишончим бўлмаса ҳам ишоняпман. Бошқа иложим йўқ. Фараон, умрингда биттагина ўғил болалик қил: ваъдангни бажар, хўпми?

“Қассоб” шундан сўнг гапирмади. Солиев ҳам уни кузатиб жимгина ўтираверди. Арокнинг сўнгти култуми бу дунёдаги ҳузурли роҳатнинг сўнгги нафаси якунланганига далолат бўлди. “Қассоб” шишанинг бўғзидан икки бармоғи билан ушлаганича баланд кўтарди-да, унинг ичидан бир нима излагандек тикилиб турди. Сўнг бехос ташлаб юборди. Шиша чил-чил синди. “Қассоб” чап кафтида қолган кукунни шиша синиклари устига сочди-да, Солиевга яқинлашиб, панжасидан бомбани олди, аммо эҳтиёт тутмасини босмади.

— Фараон, бўлди, ўзингни қийнама. Бу бомба портламайди. Сенларни лакиллатиб хумордан чиқдим. Менга шу етади, — “Қассоб” шундай деб бомбани тувакка ташлади.

“Қассоб” портламайди, дегани билан Солиев кучли

портлашни кутди. Ана шунда юраги яна бир қалқиди. “Қассоб” эса ён чүнтагидан икки түппончани олди-да, ўқдонни текшириб, Солиевга қарамаган, “хайр” ҳам демаган ҳолда эшикка яқынлашди-ю, уни зарб билан тепиб очиб ташқарига отилди.

— Қани, отларинг энди! — деганича ҳайқириб түппончаларнинг тепкиларини босди.

Солиев жонхолатда:

— Отмаларинг! — деб бақирди.

Лекин унинг овозини ҳеч ким эшитмади. Пала-партиш отишма бир неча сонияда тинди.

Солиев шуларнигина эслайди.

Йўқ, бўшапшиб, нафаси қайта бошлаганида йигитлар киришди...

Демак, ўзи чидаса ҳам юраги дош беролмабди-да...

Солиев бир оз ўзига келгач, “Қассоб”га берган ваъдасини эслади. Эслади-ю, ночор экани ҳам маълум бўлди: у бехуш ётган кунларда “Қассоб”нинг эгасиз жасади куйдирилган эди...

3

Ер ости йўлагига олиб тушувчи зинапояда майор Илёсовни кўрган Зоҳид унга яқынлашган онда бекат ҳожатхонасидаги “Қассоб” чап кафтидаги кукунни шиша синиклари устига сочган эди. Зоҳид Илёсовдан “Нима гап?” деб сўрашга ҳам улгурмай, ичкарида отишма бошлианди. Бир дақиқа атрофида давом этган пала-партиш отишма тингандан сўнг ҳам ўраб турган соқчилар ҳалқаси тарқалмади. Зоҳид-ку, эндингина келди, таъбир жоиз бўлса, у “чакирилмаган меҳмон”. Аммо туни билан мижжа қокмай, соқчиликда турган Илёсов ҳам ичкарига қўйилмади. Аслида Зоҳиднинг ичкарида қиласидиган иши ҳам йўқ, устози Мақсуд Солиевнинг тақдирни ҳам у учун номаълум эди. Атрофда юрган одамлардан фарқсиз ўлароқ, унга ҳам ичкарида нима воқеа юз берганини билишгина қизиқ эди. Солиевнинг туни билан гаровда ушлаб турилганидан хабардор бўлган Илёсов эса биродари тақдиридан хавотирлангани туфайли ичкарига интилган эди.

Отишма тингач, сал четроқда шай турган “Тез ёрдам”

машиналари бекатнинг ойнаванд эшиклари қархисига келиб тұхташди. Замбил күтариб шошиб юрилганидан ичкарида ҳамма масала ҳал этилгани аён бўлди. Аввал бошдан оёққача чойшаб тортилган одамни олиб чиқишид. “Кимдир ўлибди... Кимнинг жасади бу?”.. деган савол назари билан Зоҳид билан Илёсов бир-бирларига қараб олдилар. Саволга икковларида ҳам жавоб йўқ эди. Бекатни ўраб турган соқчилар ҳалқаси заифлашиб, чекинди. Улар бекат эшигига анча якинлашишганда яна бир замбиль күтариб чиқилди. Зоҳид “Тез ёрдам” машинасидан ўн беш қадамча нарида турган бўлса-да, кўзлари юмуқ, ранглари оқарган Солиевни таниб, юраги “шув” этиб кетди. “Яралангланларми, ё...”

Илёсовга қараган Зоҳид унинг кўзларидан ҳам айни шу саволни уқди. Уларнинг қарашидаги савол ҳам бир, жавоб ҳам бир эди: яралангсан! Ҳаёлларидаги жавобнинг хатолигини улар кейинроқ биладилар.

Ўша куни Илёсовдан “Иш”га алоқадор гапларни сўрашнинг мавриди эмасди. Одамлар тарқай бошлигач, Зоҳид ҳам ишга қайтди-да, Шокаримов ўлимига доир маълумотларни қайтадан синчиклаб ўқий бошлиди. Марҳумнинг шахсига тааллуқли сатрларга келганда нигоҳи бир нуқтада қотди. “Кеча нима учун эътибор бермадим? Бу тасодифми?..” деган хаёлда Шокаримов ишлаган жойларнинг номларини қайта ўқиди. Бетон заводига ўтгунига қадар таксопаркка директор бўлгани сирли кулфни оча оловучи калит бўлиб кўринди. Зоҳид ён дафтарчасига таксопарк рақамини ёзиб, тагига уч-тўрт чизик тортди-да, ундов ва сўроқ белгиларини кўйди. Бу таксопарк Зоҳидга яхши таниш эди. Шилимшиқ ўз ўлимини топгунига қадар айнан шу саройнинг янги “Волга”сини миниб юрган. Айнан шу Шокаримов ва унинг қанотидагилар таксопаркдан машина “ўғирланганини” то Шилимшиқ ўлдирилгунига қадар “билдирмай” юришган. Устига устак, Кесакполвоннинг топширигини бажарив, ўликхонадан мурда олиб бориб берган Сайфи Турдиев ҳам айнан шу ерда ишлаган.

Зоҳид ён дафтарчасидаги ёзувга тикилганича ўйланиб қолди. Назарида ҳозиргина ёзиб, остига чизилган ракам оддий белги эмас, балки сирлар сандигининг сирли очкичи эди. Зоҳид бармоқларини ёйиб, соchlари-

ни юқорига қараб қайта-қайта таради. Сўнг пешонасидаги тери билан эт орасига чумолилар кириб олгандай гимирлаб ғашини келтира бошлагач, чап кафти билан силади. Ўйлагани сайн ўйлари уни ўзи истамаган ҳолда асадбеклар олами томон тортаверди. Агар асадбеклар олами шахмат тахтасига қиёс этилса, Зоҳиднинг фикрича, Шокаримов ҳам Намозов каби пиёдалардан бири эди. Шоҳнинг манфаати учун пиёдаларнинг қурбон бўлиши табиий бир ҳол. “Пиёда” Шокаримов қандай манфаат учун қурбон килинди экан? “Пиёда” Намозов илмли, олим эди. Буниси эса ҳунар-техника билим юртини таомлаган. Демак, мактабдаги ўқишини қойиллата олмаган. Ўқитувчиларнинг зўри билан “ҳунар ўрганиш иштиёқида” билим юртига борган. Касби – гишт терувчи! Бу ҳам Зоҳид учун ажабланарли сир эди. Шокаримовнинг кўлига гишт ушлаган-ушламагани қанчалар жумбоқ бўлса, унинг қайси йўллардан юриб таксонарк бошлиги курсисига ўтиргани шу қадар сир эди. Зоҳид “Иш”ни қайта-қайта ўқиб “Шокаримовнинг ўйнаши ҳам, ҳайдовчиси ҳам бесабаб ушлаб турилибди, эҳтиёт чораси ўзгартирилиши керак” деган тўхтамга келди. Аммо Илёсов билан сухбатлашмай туриб қарорини амалга оширишга шошилмади.

Бекатдан қайтар маҳалида устозининг яраланмаганини, балки юраги ўйнаб, хушсиз бўлганини эшитган эди. Пешиндан кейин Солиевнинг аҳволидан хабар олгани касалхонага борди-ю, “инфаркт” деган ташхисни эшитиб, беихтиёр равишда “Нега?” деб юборди.

Солиевнинг ҳаётидан бехабар одам “Қассоб”нинг панжасидаги бомбадан қўркиб юраги ишдан чикибди”, деган хulosага келиши мумкин. Ҳар ҳолда бекатдаги тунни бедор ўтказганлар, айникса, Солиевни беҳуш ҳолда кўрганлар шундай деб ўйлашган эди. Ҳолбуки “Қассоб”нинг панжасидаги бомба сўнгти туртки эди. Бу сўнгти турткidan хабарсиз бўлган Зоҳид касалхона ҳовлисидаги кимсасиз айвон устунига суюниб, заиф қор учқунларининг сар-сари учишларига тикилиб турарди. У устознинг ҳаётини қисман бўлса-да билагни учун “Нега?” деган саволига ўзи жавоб топди. Неча ҳафталаб, ҳатто ойлаб бедор юриб, жонини гаровга қўйиб жиноят илдинин очганида биттагина телефон қўнғироги билан барча

ҳаракатлари чипакка чиқарилганида юрагидаги битта томир узилмадимикин? Жиноят иши катталардан бирининг тантиқ ўғлига тақалганида, қатъий туриб олгани учун, “ўз вазифасига муносиб эмас”, деган тамға билан ишдан четлатилганида-чи?

Солиев бошига тушган савдолардан айримларини ибрат тариқасида айтиб берганида Зоҳид “юрагингиз темирдан экан, чидабди”, деганди. Мана энди маълум бўлди, юраги темирдан эмас экан.

Зоҳиднинг кишлогида, уларнидан олти хонадон нарида бир одам яшарди. Асл исми Файрат бўлган бу кишини ҳеч ким ўз номи билан атамай, қиска ва лўнда қилиб “Фийбат” деб юритишарди. Унинг яна бир лақаби “Офат” бўлиб, айримлар борига барака усулида уни “Фийбат Офат” деб улуғлашарди. “Фийбат” дейилса-да – ярашикли, офат дейилса-да – арзирли бу одам атрофда-гиларнинг ёқтирасликларини фаҳмларди. Шу боис дуч келган хонадонга кириб, ўзида йўқ обрўсини тўккиси келмас, мўмин-қобил бўлгани учун Зоҳиднинг отаси билан ҳамсухбат бўлишни ёқтиради. “Ҳамсухбат” дейиш ҳам нисбий тушунча. Чунки Зоҳиднинг отаси сухбатлашмас эди, тилининг тагига бир чеким нос ташлаб факат эшитарди. Ўн икки йил муқаддам Зоҳид Фийбат Офатнинг раис билан олишуви ҳақидаги “ахборот”ни бехос тинглаб, ғазабланган эди. “Менга мошин бермагунингча ҳар куни келаман, юқорига ёзиб сени тинчитмайман. Ё сен менга мошин берасан, ё мен сени инфаркт қиласман!” Фийбат Офат бу гапни алоҳида бир ғурур билан айтган эди.

Раис бу одамнинг айби биланми ё бошқа сабабданми инфарктдан кўз юмган эди. Ўшанда Зоҳид “пичоқ уриб ёки бўғиб ўлдирганни “қотил” деймиз, қамаймиз, ҳатто ўлимга ҳукм қиласмиз. Раиснинг қотили ким? Фийбат Офатни айблай оламиزم? Пичоқ урмоқ билан инфарктга олиб бормоқнинг фарки нимада? Фақат усул бошқа, охир оқибат эса бир – бевакт ўлим!”

Хозир касалхона ҳовлисидаги айвон устунига суюниб турган Зоҳид шуларни эслади. Эслай туриб “бировларни инфаркт килувчи одамларнинг ўзлари ҳам инфаркт бўлармикинлар? Улар қандай ҳолда жон бераркинлар?” деб ўйлади.

Илёсов жойига ўтиргач, пешонасини тириштирганича Зохидга қаради. Зохид бу қараашдан “Ука, bemavrid келибсан, бошимни қотирма”, деган маънони ўқиб, хона соҳибининг сўз бошлишини кутди. Илёсов эса эринчоклик билан стол тортмасини очди-да, сигарет олиб, лабига кистирди.

– Нима бўлганини эшитгандирсиз? – У шундай деб сўраб, жавоб кутмай сигарет тутатди.

– Касалликларини билдим.

– Худо бир асрабди ошнамни. Ундан кўра елкасиданми ё сониданми яралангани минг марта яхши эди. Инфарктнинг иши қийин, ука. Энди уни бу идорада бошка кўрмайсан, мажрухликка чиқариб юборишади. Мана шуниси инфарктнинг ўзидан ҳам ёмонроқ. Умр бўйи кўчада юрган одамнинг “қачон инфаркт бўларкинман, иккинчи сида ўлармикинман ё учинчисидами?” деб уйда Азроил келишини кутиб ўтириши осонми? Мени қанча кутдингиз?

– Ярим соатча.

– Одам одами ярим соатми ё беш соатми кутса бетоқатланади. Ҳар дақиқа, ҳар соатда ўлимни кутсачи? Буни ҳеч ўйлаганмисиз? Сиз ҳали ёшсиз, хаёлингиз бошка ёқда. Мен ҳам кам ўйлайман буни. Лекин ошнам энди тинмай шуни ўйлайверади. Ўйлай-ўйлай ўзини еб адо қиласди. Инфаркт нима, биласизми? Бу касаллик эмас, аслида Азроилнинг ташриф қозози. Кутилганга нисбатан кутилмаган меҳмон анча дуруст.

Илёсов ҳаёт ва мамотга доир фалсафасини айтиб бўлгунича Зохид тоқат билан ўтирди. Ортиқча гап қўшмади. Яқин одами бошига кулфат ёғилса ёки хасталикка чалинса киши “бу менинг тақдиримда ҳам бордир” деб хавотирланади. Ўзини гумонидаги кулфатни қаршилашга руҳан тайёрлайди. Ҳозир Илёсов ҳамкасбининг тақдирини куйиб гапираётган бўлса-да, кўнглининг бир четида “каминанинг ёзуги ҳам шу” деган ҳақиқат ғимирларди. Ўзининг ҳам қачондир инфаркт бўлиши мумкинлиги ҳақидаги фикр кечмиш ва келажакка оид фалсафаларини тўкиб солишга ундарди. Зохид

ҳамсуҳбати руҳий ҳолатидаги түғённи сезгани учун ҳам халал бермай тек ўтириди.

Азага келган хотин ростданми ё ёлғонданми ҳарчанд йиғламасин, оқибат ўзининг ташвишларига кучади. Илёсов гапира-гапира бир оз енгил тортгандай бўлиб, “бу йигит менинг ҳасратимни эшигтгани келмагандир”, деган хижолатда изоҳ берди:

– Максад акангиз сизга устоз бўлганлари учун айтяпман бу гапларни.

Илёсов бир неча нафас сукут саклагач, фалсафа оламидан ҳақиқат дунёсига кўчди:

– Шокаримовнинг ишини сизга беришибди, эшигтдим. Мендан бирон нарса сўрамоқчимисиз?

– Ҳа, – Зоҳид шундай деб ўрнида бир кимиirlаб олди.
– Қоғозга тушмаган гаплар бўлса...

– Қоғозга тушмаган гапларми? – Илёсов Зоҳидга тикилиб қолди. – Қоғозга тушмай қолган гапларнинг асосийсини Шокаримов ўзи билан гўрга олиб кетган. Унчабунча қолган гаплар ўйнаши билан ҳайдовчисининг тилида турибди. Билмадим, ҳақиқатни тилларига қўшиб сугуриб олиш керакми? Ҳар холда мен улардан керакли маълумот ололмадим. Балки сизга ёрилиб қолишар? Сиз қидирадиган сир шу иккаласининг орасида. Узокқа бориб юрманг, ука.

– Улimgа бошқа сабаб бўлиши мумкинми?

– Масалан?

Зоҳид таксонопаркка асадбекларнинг таъсири борлигини айтишни истамади. Шилемшиқ, Сайфи Турдиевга доир гапларни бу одам билмаслиги ҳам мумкин. Билмаса, хабардор бўлмай тургани ҳам маъкул. Алҳол Зоҳиднинг мақсади уни гумонларидан огоҳ этиш эмас, билакс, ундан бирон янгилик эшитиш эди.

– Масалан... таксонопарк директорининг бетон заводига бошлиқ бўлиб қолиши мени ажаблантиряпти. У соҳада ҳам бу соҳада ҳам маълумоти йўқ экан?

– Бунака ўриниларда ўтириш учун маълумот шарт эмас, ука. Пул санашни, пулни тўғри тақсимлашни билса бўлди. Сиз китоб кўриб улғайган йигитсиз. Агар қокилмайин десангиз, энди бу китобларингизни четга кўйиб ҳаётнинг китобини ўкинг.

Илёсовнинг бу ўгити Зоҳид учун янгилик эмасди.

Илмдаги муаллими Ҳабиб Сатторовдан ҳам, бу соҳадаги устози Мақсуд Солиевдан ҳам эшитган. Ёши улуғроқ одам борки, Зоҳидга ўхшаганларга шундай маслаҳат қиласи. Зоҳидга бу гапларни эшитавериш эриш туюлади. Чунки у ҳаёт бошқа, китоб бошқа деган фикрни мутлако ҳазм қила олмайди. Унинг ақидасига кўра, ҳар қандай китоб ҳаёт тажрибасига асосланган тарзда юзага келади. “Доно”лардан бири Зоҳидга “ҳаёт китобини ўқинг”, деганида у ғашланиб:

– Ўзингиз ҳеч китоб ўқиганмисиз? – деб сўраган эди.

– Китоб ўқиб, бошимни оғритиб нима қиласман, мен ҳаёт кўрганман, – деган эди “Доно”. Ўшанда Зоҳиднинг тили кичиб ўртоғига айтган гапларни айтиб юборган, кейин афсусланиб “Доно” ранжийди, деб ўйлаган эди. Аммо “Доно” Зоҳидни ҳайрон қолдириб ранжимади. Ҳолбуки у гап унча-бунча одамнинг баданини тешиб юбориши мумкин эди: бир куни Зоҳид уйда ётганида ҳамкишлок ўртоғи йўқлаб келди:

– Ҳа, яна бош оғрияптими? – деб кўнгил сўрагач, ўзича ташхис қўйди: – Китобни кўп ўқыйсан-да. Мен сенга минг бир марта айтдим: ҳадеб ўқийверма. Мана мен битта ҳам китоб ўқимайман. Шу ёшга кириб бир марта ҳам бошим оғримаган.

Зоҳид ўртоғига ярим ҳазил, ярим чин оҳангида:

– Бошингнинг оғримаслиги китоб ўқимаганингдан эмас, сен яна юз йил яшасанг юз йил бош оғриғи нималигини билмайсан. Сенда оғрийдиган бошнинг ўзи йўқ, – деган эди.

Ҳозир Илёсовга ҳам шунга ўхшаган гап айтворай деди-ю, тилини тийди. Фикрни чалғитмаслик учун муддаодан четламади:

– Ўйнаш билан ҳайдовчига қўлланилган эҳтиёт чораси сал ошириб юборилмаганми?

– Мен уларни ўз билгимча қамамадим. Жиноятга алоқаси бўлгани учун мен таклиф этдим, прокурор тасдиқлади. Хотинини қамаб қўйганим йўқ-ку?

– Эҳтиёт чорасини ўзгартирсаммикин, сиз нима дейсиз?

– Энди ука, “Иш” сизнинг қўлингизда. Нима кильсангиз қилинг. Факат шошилманг. Хўжайнилар “Ҳа, бўл!” деб туришса ҳам арконни узун ташлайверинг. Мен

шошилмаган эдим, “Иш”ни сизга олиб беришди. Ақлим етганича гумонларим бор, аммо буни ҳозир сизга айтмайман. Үзингиз бир ҳаракат қилиб күринг. Кейинрок маслаҳатим зарур бўлиб қолса келарсиз.

Илёсовнинг бу тарзда сұхбатга якун ясаши Зоҳидга малол келса-да, оғир олганини сездирмай хушмуомалалик билан хайрлашди. Умри “Угро”да ўтаётганларнинг терговчиларни, айниқса, ёшларни хушламаслиги, айрим ҳолатларда менсимаслиги Зоҳидга аён. Барча соҳаларда бор бўлгани каби ёш-кари мутахассис орасидаги муаммо бунда ҳам мавжуд. Ёшлар катталарни дормада, яъни котиб қолганликда айблашади. Катталар эса уларни “думбул” деб ишларидан айб излашаверишади. Камчилик топилган тақдирда мамнуният билан танбех беришади. Мусулмон одобига зид ўлароқ, бирон ёшнинг қокилишини истовчилар ҳам йўқ эмас. Афсус шуки, бу тоифа “ёш биродарим илойим қоқилмасин, қоқилгудай бўлса ўзим суюйман”, демайди. “Қоқилсин, йикилсин, пешонаси ғурра бўлсин, бурни қонасин, шунда кўзи очилади, менинг қадримга етади”, деб умид қиласди. Курук умид билан кифояланса кошки, баъзан киши билмас тарзда қокилишига ёрдам бериб қўяди. Зоҳид бундай кимсаларни илм оламида ҳам кўрди, бунда ҳам учратиб, кўзи пишди. Хайриятки, туннинг муқобилида кун бўлгани каби, ёмоннинг пайини киркувчи яхши ҳам бор. Солиев шу тоифадан бўлгани учун Зоҳид уни беҳад хурмат қиласди. Зоҳид “Илёсов Солиевнинг акаси”, деган фикрдан узоқ. У ҳақда ёмон гап эшитмаган. Ажабланарлиси шуки, яхши гап ҳам, айтайлик, “фалончига ёрдам берибди, кўллабди, ёнини олибди”, деганга ўхшаш олқиши ҳам кулоғига чалинмаган.

Бирорга яхшилик ҳам, ёмонлик ҳам қилмайдиган одамдан эҳтиёт бўлиш керакми ё фақатгина абраҳликни касб қилиб олгандан кўрқиши зарурми – Зоҳид бу масалани ҳам ўзича ҳал қилиб олган: у учун кейинги тоифа хатарли эмас, чунки бундай одамларнинг ҳужумига эртаю кеч шай турасан. Илимилиқ (Зоҳид биринчи тоифани шундай атайди) одамлар офтобда қолган сувга ўхшайди. Чанқаб келасану ичолмайсан, иссанг кўнглинг ағдарилади.

Илёсов айрим ишларни Солиев билан бирга бажаарди. Унинг тажрибали, мулоҳазали экани Зоҳидга шундан маълум. Илимилик эканини яхши билмас экан, бугунги муомаласидан бунга амин бўлди. Зоҳид лозим бўлиб қолганда Илёсовни бу ишга жалб қилиши мумкин эди. Хонадан чиқа туриб “бу илимилиқсиз ҳам куним ўтар”, деб қўйди.

5

Миркаримовнинг уйида мотамсаролик сояси йўқ эди. Кўк кийган аёлни, ғамнок болаларни учратарман, деб ўйлаган Зоҳид янглишиди. Кейин “Бу уйдан ўлик чиққанига анча бўлди шу пайтгача ох-воҳ килиб ўтиришармиди”, деган фикрга келди.

Баъзилар пул топадилару ақл топмайдилар. Ёки довруғи етти иқлимга кетадиган тўй киладилар, ё ҳар йили бир марта машиналарини янгилайдилар, шу зайлда қармоққа илингандарини ўзлари ҳам сезмай қоладилар: “Социалистик мулкни талон-тарож қилиш”да айбланиб бор будларидан айриладилар. Зоҳид дарвоза олдида турганича атрофни кузатиб “Миркаримов бу тоифадан бўлмаган экан”, деган тўхтамга келди. Дабдабали тўй қилганми-йўқми – хозирча билмайди. Билгани – Миркаримовнинг номида машина ҳам, уй ҳам йўқ. Уй қайнонасининг номида, сутранг “09” хотинининг номида. Миркаримовнинг ақлига беш кетиш керакки, фақат хотинигина ўзининг номида. Қўлга тушгудай бўлса суд “мол-мulkни давлат ҳисобига мусодара қилинсин”, деган ҳукм чиқарганда маълум бўладики, бу “бечора”да мол-мulkнинг ўзи йўқ. Агар жиноят кодексида “Хотини ҳам мусодара қилинсин”, деган модда бўлсами, бу зотлар хотинни ҳам бошқа бировнинг номига расмийлаштириб қўйишармиди, валлохи аълам?

Бу дунёning қонунларини шу тариқа четлаб ўтиш мумкин. У дунёдаги сўроклардан қай тарзда бўйин товланар экан? У дунёда хотининг номидаги машина қай тарзда харид қилингани хусусида ҳам ҳисоб берилармикин?

Шаҳар чеккасидаги қишлоқда чиройли пештоқли,

кўқрак кериб турган оқ тунукали уйлар кўзга деярли ташланмайди. Аксинча, синчи ёки пахсаси кўтарилиб, у ёғига кўл калталиги туфайли ташлаб кўйилган уйлар кўпроқ. Миркаримовнинг уйи бошқалардан фарқли ўлароқ, кўча юзига эмас, боғ ичкарисига қурилган. Уйнинг дабдабасини боғдаги дараҳтлар ёмон кўзлардан химоя қилиб туради.

Зоҳид тўрт пахса баландлигидаги девор билан үралган боғ дарвозаси олдида чалинган қўнғироғига жавоб куттиб анча турди. Бетокатланса-да, тиркишдан мўралашдан ўзини тийди. Тўртинчи қўнғироқдан сўнг дарвоза ортида аёлнинг “Ким?” деган овози эшитилди. Зоҳид ўзини танитгач, дарвоза ўртасидаги эшик кия очилиб, эгнига пахталик нимча кийиб, елкасига жун рўмол ташлаган, киприклари узун-узун, қошлари камалак каби эгилган чиройли жувон кўринди.

“Қошму ёсинму дейин, кўзи қаросинму дейин”, деган ашулани шоирлар шундай гўзалларга қараб туриб ёзишганда...” Зоҳид буни айни дамда, дарвоза остонасининг бу томонида турганида эмас, кейинроқ қайтар маҳалида ўйлади. Ҳозир эса савол назари муҳрланган чиройли кўзларга қараб туриб мақсадини айтди. Жувон “бу одамнинг уйга киришга ҳаққи борми, кўйами ё кўймайми”, деган ўйда пича турди-да, сўнг чекиниб эшикни кенгрок очганича “киринг”, деб йўл бошлади. “Уйда эркак йўқ, гапингиз бўлса шу ерда сўрайверинг”, дейиш “эркаксиз уйга бегоналарни киритма”, деган одобдан дарс олмаган жувоннинг хаёлига ҳам келмади. Унинг изидан бораётган Зоҳид “бу кизими ё келиними?” деб ўзича фол очди. Бу қўҳлик жувон Миркаримовнинг иккинчи хотини деган ҳақиқат тушига кирибдими?

Қишининг ҳукм суриш вақти тақвимга кўра адоғига етган бўлса-да, совук нафаси ҳукмронликни давом эттираётгани сабабли ташқарида туриб гаплашиш имкони йўқ эди. Кунгай қилиб солинган ойнаванд айвон иссик экан. Зоҳид “шу ерда ўтира қолайлик” деган таклифни айтишга улгурмай жувон телевизор каршисидаги стулни кўрсатиб “ўтиринг” деди. Ўзи ён томондан жой олиб, елкасидағи жун рўмолни суюнчиққа ташлади. Сўнг портфелини очиб, қофзларни олаётган Зоҳиднинг ҳаракатларини зийраклик билан кузатди.

– Ўлдирган одамни топдннглармн?

Сўрокқа тайёрланаётган Зоҳид учун бу савол кутилмаган бўлмади. Бундай саволларни қўп эшиштани учун ҳам шошилмай, қоғозларни қўздан кечириб олди-да, жавобни қисқа қилди:

– Топамиз.

– Сиздан ҳам олдин бир киши икки-уч марта келди. Котилни сизларга биз топиб беришимиз керакми?

– Сиз овора бўлманг, опа, ўзимиз бир амаллаб топамиз.

– Шунақами? – жувоннинг камалак қошлари чимирилди. – Унда нима учун келдингиз? Адаларини... бу уйда ўлдиришмаган. Энди бошқа келманглар. Биринчи куни олиб кетган нарсаларингни ҳам қайтаринглар.

“Адаларини... Демак, бу хоним Миркаримовнинг бевалари экан-да?” Зоҳид шу хаёл билан жувонга тегишли сахифаларни вараклади. “Ойсанам Эркаева. 1958 йилда туғилган... Ёшига кеча эътибор бермабман. Эридан ўн саккиз ёш кичик экан...” Зоҳид беванинг талаб оҳангидаги гапларига ҳам совуққонлик билан жавоб кайтарди:

– Миркаримовнинг бу уйда ўлдирилмаганини биламан. Лекин ўлимидан олдин шу уйдан ўз оёғи билан чиқкан. Олинган нарсалар вақти келганда қайтарилади, хавотирланманг. Рўйхат билан олинган, рўйхат билан қайтарилади, игнадек нарса ҳам йўқолмайди. Ойсанам опа, – Зоҳид шундай деб жувонга тик қаради. Чиройли қўзларга дош бериш кийин бўлса-да, нигоҳини олиб қочмади. – Мен сўрайдиган айрим нарсалар сизга бемаъни ёки эриш туюлиши мумкин, лекин шуларни сўраб, аниқлашга мажбурман. Эшишишмча, Миркаримов серҳиммат, қўли очик, меҳмондўст, хотамтой одам эканлар, – шундай деб Зоҳид атайин ёлғон айтди. Пулдор одамлар, уларнинг оиласлари баҳил бўлсалар-да, ўзлари хақида шундай тавсифни эшишмоқни хуш кўрадилар. Зоҳиднинг мўлжали аниқ чиқиб жувон узоридаги катъийлик сояси чекиниб, мамнунлик офтоби кўринди. Зоҳид эса бу ўзгаришни сезмагандай давом этди: – Кунда бўлмаса ҳам кунора меҳмон кутгандирсиз. Меҳмондўст одамнинг хотини бўлиш осонмас.

– Нимасини айтасиз... – жувон шундай деб енгил хўрсинди.

Якин ўтмишнинг totли хотираси юрагини энтиктirdи. Мехмон кутишда у эрталабдан хамир қориб нону сомса ёпмас, бир қозонда суюқ, иккинчисида куюқ овқат ҳам пиширмасди. Мехмон кутишни пазанда йигитлар, хизматчи аёллар ўрнига кўйишарди. Бу оппок, бўлик бармоқлар қозон-сочик нималигини аллақачон унутиб юборган. Мехмон кутиладиган кун бу бармоқлар пиёз арчиб, тўғрамас, балки тилла узуклар билан ороланаарди. Таманно билан юриб, кўп кўзларни куйдиради. Эри “эркакларнинг олдига ҳадеб чикаверма” деса-да, “чойингларни янгилаб берайнинми?” деган меҳрибонлик билан кириб-чиқиб турарди. Унинг хаёлида бузуклик йўқ эди, эрига хиёнат қилмоқни ҳам ўйламасди. Фақат эркак зотининг еб қўйгудек бўлиб сукланиб қарашидан роҳатланнаарди. Мехмонга тақинчоқларини такиб борганида эса эркакларнинг хирсадай қарашларига қўшимча равишда аёлларнинг ҳасад билан бокишлидан маст бўларди. Ҳозир ўша омон-омон дамларни эслаб энтиқди. Жувоннинг бу олами Зоҳидга коронғу эди. Шунинг учун енгил хўрсиши сабабини бошқача тушунди.

– Тез-тез келадиган одамлар орасида Асадбек aka бўларми билар?

– Ким у киши?

– “Асадбек” деса бутун шаҳар танийди-ку? Сиз... эшитмаганмисиз?

– Эшитмаганман... оғайнилари орасида бунақаси йўқ эди шекилли?

– Ҳайдар aka, Маҳмуд деганларини-чи?

– Эсимда туради, дейсизми? Биласиз-ку, бизда эркаклар алохида ўтиришади. Ўрисларга ўхшаб биллалашиб чўкишириб ичишмаймиз.

– Бу гапингиз ҳам тўғри. Мен Асадбек акани танийсиз деб ўйлабман. Сизни қаердадир кўргандай бўлиб ўтирувдим. Энди эсладим: Асадбек аканинг тўйларида кўрган эканман.

Зоҳид бу ёлғонни таваккал қилиб айтди. Унинг фаразича, тўйга шаҳарнинг барча пулдорлари келишган. Асадбекларга хизмат қилиб юрувчи таксоларк директо-

рининг келиши эса исбот талаб этилмайдиган ҳақиқатлар сирасига киради. Шундай дабдабали түйга бундай гўзал хотинни олиб бормаслик эса нодонлик бўлади.

Зоҳиднинг бу ёлғони ҳам яхши самара берди. Жувон кафтини ўнг бетига босиб, ўйлагандай бўлди.

– Қайси тўйни айтяпсиз?

– Машхур ҳофиз Элчинни куёв қилди-ку?

– Ҳа... сиз ҳам борувмидингиз?

– Факир киши панада, дейишади-ку, бир четда ўтириб маза қилганмиз. Демак, эсладингиз, Асадбек aka келиб туармидалар?

– Йўқ, у киши келмасдилар. Балки ўғилчамизнинг тўйида келгандирлар. Нима, ўша кишида гумонингиз борми?

– Бе, шундай улут одамдан гумонсираймизми? – Зоҳид шундай деб кулимсиради. – Шунчаки сўрадим, қўйдим. Мендан олдин сизникига милициядан Илёсов деган одам келган. Ўша одамга “ҳеч кимдан гумоним йўқ”, дебсиз. Ростданам гумонингиз йўқми?

– Кимданам гумон қиласдирдим?

– Ҳайдовчидан... – Зоҳид “ўйнаш” демоқчи бўлди-ю, жувонга бу сўз ёмон таъсир қилиши мумкинлигини англаш, юмшоқроқ тарзда: – яна бир таниш аёл, – деди.

– Аёлни билмайман, – деди Ойсанам, – лекин ҳайдовчи деганингиз... акамдан қанақасига гумон қилишим мумкин?

Бу гапни эшитиб Зоҳид сергак тортди:

– Нима, акам дедингизми? Ўз акангизми?

– Ҳа, – жувон шундай деб ажабланиб елка қисди, – туғишган акам. Сиз нимага ҳайрон бўляпсиз?

– Илёсовга ҳам айтганимидингиз буни?

– Эсимда йўқ... айтгандирман.

– Акангизнинг фамилияси?..

– Мен биринч эримнинг фамилиясида қолганман.

Бу янгилик Зоҳид учун кутилмаган жумбок бўлди.

VI боб

1

“Англашилмовчилик бўлибди”?!

Асадбек қулоқларига ишонмади. “Уйкусираяптими бу малла капитан ё кечаси билан отиб чиқсан бўлса калла карахтми?”

Четдан қараган кишига милисаҳона навбатчисининг дарчасига тирсагини тираб турган Асадбек гап уқмас бўлиб кўринади. Бу хонада капитандан бошқа четдан қаровчи одам йўқ эди. Унга эса Асадбек айнан шундай кўринди.

– Тушунмадингизми? – деди у энсаси қотган тарзда.
– Тушунмадим, – деди Асадбек.
– Нимасига тушунмайсиз? Англашилмовчилик бўлибди, – деди капитан. – Милиция номидан узр сўраймиз. Ўғилларингиз ҳозир чикишади, олиб кетаверасиз. Ю克拉ингизни қараб, текшириб қабул қилинг.

Неча хил ўй-хаёл, неча хил режа билан бу ерга келган Асадбек учун буниси сира кутилмаган “совга” бўлди. У аввалига тўғри Хонгирейга учраб “талабингни айту болаларимга тегма”, демоқчи бўлди. Лекин бу аҳди қатъийлашмади. “Хўп, бордим, айтдим. – деб ўйлади у, – “ўғилларингни мен қаматмадим”, демайдими? Дейди. У хунаса чақалоклигига тулкининг сутини эмиб катта бўлган. Ўзини билмаганга олади. “Ия, шундай бўптими?” деб ачинади. Кейин менга марҳамат қилади. Э, йўқ, менга бу харифнинг марҳамати керакмас. У менинг бош эгиб кириб боришимни жуда-жуда истаяпти...”

Асадбек йўқотилган бойликнинг ўрнини тўлдириш мумкинлигини, йўқотилган номусни эса асло тиклаб бўлмаслигини яхши билгани учун ҳам Хонгирейнинг хузурига бормади.

Ўғиллари учун жонини беришга тайёр Асадбек номусини булғаб бўйин эгипга келганда чидай олмади. Номус жонга нисбатан улуғлик қилди. Ўзини тұхтатди. Номуснинг топталишини энг сўнгти чора деб билди. “Гадонинг душмани гадо бўлади”, деганларидек, Москвада Хонгирей якка ҳоким эмас, унинг пайига тушадиганлар ҳам топилади. Асадбек ҳозир чора излаб улардан бирининг хузурига бормоги мумкин эди. Лекин бу йўлнинг айни

дамда хатарли эканини, яра патос бөглаб кетмоғи мумкинлигини у фаҳмлади. Шубҳасизки, Асадбек Москва ерига қадам босиши билан Хонгирейнинг одамлари уни кузатадилар. Асадбек Хонгирей учун нобоп тўдага арзини айтгани ҳамон ўлжани бўғиб турган илон заҳарлашни пайсалга солмайди.

Тўғридан тўғри милисаҳонага боравериш фикри уни кутиб олган Жамшидга ҳам маъқул келди. Балки “беш-үн сўм” совға эвазига иш пишар деган умидда навбатчи дарчасига тирсагини тираганича ўзини танитиб, муддаосини айтиши ҳамон капитан англашилмовчилик бўлганини маълум қилиб турибди.

Умидига осонлик билан етгани учун қувониши лозим бўлган Асадбек “англашилмовчилик” деган сўз иккинчи марта такрорлангач, беихтиёр газабланди. “Иккита бегуноҳни тикиб кўйиб яна “англашилмовчилик” деб безраясанми, энағар!” деб бақиришга ҷоғланганида хожасининг феъли айниганини сезган Жамшид уни чепта тортди.

Асадбек “нега аралашасан!” деган маънода ўтли нигоҳини унга қадади.

— Бу ердан чикволайлик, кейин гаплашамиз, — деди Жамшид.

Ким билан, қачон, қаерда, қандай тарзда гаплашажгини ўзи ҳам билмаса-да, хожасини тинчтиши учун ишонч билан айтди бу гапни. Асадбек “эртага сенга шоколад олиб бераман”, деган алдовга учган гўл бола сингари ювош тортди. Энди унинг жавдираган кўзлари ҳар ён бокиб, ўғилларининг чиқиб келишларини кутарди.

Орадаги ярим соат худди ярим йил сингари рухни зғигилаб ўтди. Вактнинг ўн беш дақиқаси “хозир чиқишиади”, деган ишонч билан, қолгани эса “яна англашилмовчилик бўлибди, беайб бошқа одамлар экан, сизнинг ўғилларингизни чиқармаймиз” деб қолса-чи?” деган гумон талvasаси билан ўтди.

Ярим соат Асадбекни беш йилга қаритди. Зайнаб мажаросида чўккан гавдаси яна чўқди. Хожасини кузатиб турган Жамшид енгил титради: хожасининг соchlари бирданига оқариб кетди. Асадбекнинг соchlарига оқ оралаган эди. Лекин хозир, бир оннинг ўзида қиров қўнгандай бўлди. Жамшид “аввал ҳам шундайдир, эътибор берма-

гандирман”, деб ўйлаб янгишди. Сочнинг айнан шу дамда оқарганини навбатчи капитан ҳам сезгани учун тез-тез караб-қараб қўяётган эди.

Сукунат...

Сукунатнинг тили борми? Бўлса, сассиз равища нималар деяпти экан? Балки ўзининг тилида чинқириб Асадбекни қарғаётгандир? Балки соchlарининг оқариб кетгани қарғишнинг ижобат бўлаётганига бир ишорадир?

Олдинда кўллари кишанланган Абдусамад, орқарокда Абдуҳамид кўриниши билан Асадбек ўзини тута олмади. Унинг кейинги ойлар ичи заифлашиб қолган иродаси, саботи кўздан қуилиб, киприкларига қадалган ёш томчиларини тўхтата олмади.

Хали “англашилмовчилик бўлганини” билмаган, “Турларинг！”, “Девор тарафга ўгирил！”, “Кўлингни чўз！”, “Битта-битта юр”, “Гаплашма！” деган буйруқларга мўмин бола сингари итоат қилиб чиқиб келаётган, хаёллари “Энди бу ёғи нима бўларкин？” деган савол билан банд ака-ука ойнаванд девор ортида оталарини кўрдилару кўнгиллари тўлиб, бўғизларига йигини тўхтатишга курби етди. Агар Асадбек ўғиллари кўзларида ёш кўрсами, бўғзига қадалиб турган фарёдни тўхтата олмасди. Яхши ҳамки ойнаванд деворнинг хиравлиги оталари ёноғига думалагаи кўз ёшни парда қилиб тўсди. Тўсмасами эди, балки ёшлик матонати ҳам ожизлик қилиб қолармиди...

Гўзал ёрлари ҳамроҳлигига уйга кириб бормокни, келинсаломдан қувонган оталари билан кўришмоқни орзу этган ўғиллар хира ойнаванд тўсик ортидан “Адажон, бизнинг ҳеч гуноҳимиз йўқ” деган маънода жавдираб қарашарди. Кўлларидаги кишанлар ечилиб, чўнтакларидан олинган нарсалар рўйхат бўйича бир-бир қайтарила бошлагач, улар чиндан ҳам “гуноҳлари йўқлигини” англаб енгил тортишди. Икковлари ҳам барварига “адам чиқариб олдилар” деб ўйлашди.

Соғинч ва ташвишдан ўтганган юраклар ҳадик сояси остида учрашганлари учун тилга сўз келмай қолди. Титроқ тиллар “Болам！”, “Адажон！” дейишгагина қувват топа олдилар холос. Асадбек ўғилларини бағрига босиб, кўнгли бир оз ором топгач, қулочини кенг ёйиб иккенини қанотлари остига олди-да, “Кетдик！” деди. Сўнг

жиянлари қатори суюмли бўлиб қолган йигитлар билан кўришиш баҳтидан бебаҳра қолаётган Жамшидга қараб:

– Юкларни ўзинг олиб чиқ, – деди.

– Бек ака, қараб олайлик, – деди Жамшид айбор одамнинг овози билан.

– Паст кетма буларнинг олдида. Бир-иккита матоҳни олган бўлса олгандир.

– Олса майли-ю, қўшиб кўйган бўлса-чи? Кўчага чиққанимизда яна ҳунар кўрсатишмасин, дейман...

Жамшид “хўжайнга ақл ўргатиб балога қолмасайдим” деган хавотирда гапини калта қилди.

Асадбек кейинги йилларда фақат Чувринди укасигина ақл ўргатса чидарди. Ҳатто Кесакполвон тўғри маслаҳат берса-да, аввал бир бобиллаб, сўнг амал киларди. Жамшид хожасининг бу одатини яхши билгани учун ҳам фикрини баён қилишда бир оз чўчиди. Шу пайтга қадар “Бек акам “нимага?” деган савонни ёмон кўрадилар. Акамга “хўп бўлади” кўпроқ ёқади”, ақидасига амал қилиб келган одам учун юракдаги зардолари тошиб, алам вулқони портлай деб турган хожасига бундай дейиш ўзига хос жасорат эди.

Фарзандларини қанотлари остига олиб эшик томон бир қадам қўйган Асадбек тўхтаб, аъёнига ўгирилди. Портлаш ўриига Жамшид учун кутилмаган ҳорғинлик билан:

– Гапинг тўғри, – деб ўғилларини қанотидан чиқарди.

Жамшид йигитлар билан енгил-елпи кўришиб олгач, капитан чакиртирган милиса иштирокида жомадонларни очди. Шу онда телефон жиринглади. Навбатчи гўшакни кулоғига тутиб, ўзини танитгач, Асадбекка қаради-да:

– Ҳа, шу ерда, – деди. Сўнг эшитган буйруғига итоаткорона тарзда: – Хўп бўлади, – деб Асадбекни чакирди: – Асад Абдуллаев, сиз мен билан юринг.

Жамшид ҳам, ўғиллар ҳам кутилмаган бу йўқловдан ажабланиб, капитанга савол назари билан қарадилар:

– Сизлар ишингизни давом эттиринглар, бу ўрток ҳозир қайтади, – капитан шундай деб Асадбекни даҳлиз бўйлаб бошлади. Даҳлиз адогига етганида ўгирилиб, Асадбекка: “Шу ерда тўхтанг”, деб амр этгач, ўнг қўлдаги эшикни тақилятди.

“Тўхта, деворга ўгирил, кўлингни орқага қил!” дема-

ди, шунисига шукр, – деб ўйлади Асадбек. – Мени ким чакирди, мақсади нима? Ўз оёгим билан озод юриб келиб, маҳбус бўлиб чиқмасайдим...”

Бу хаёл вассваса ҳосили эмасди. Хонгирейдай одам бир қилиқ билан ўғиллари ўрнига ўзини тикиб қўйиши ҳеч гап эмасди. Агар ҳозир ичкарида тиржайиб ўтирган Хонгирейни кўрса Асадбек мутлақо ажабланмаган бўларди.

Киришга рухсат бўлгач, капитан Асадбекнинг ортидан эшикни оҳиста ёпди. Асадбек ичкари кириб салом берди. Чарм палтосини ечмай стулда эмас, столда ўтирган йигит саломга алик олиш ўрнига ўзини “КГБ ходими”, деб таништириди. Гувоҳномасини кўрсатмади. Асадбек эса талаф қилмади.

– Абдуллаев, биздаги маълумотга қараганда Афғонистонда тайёрланган кокоин сен орқали Россияга узатилар экан.

Йигитнинг дабдурустдан сенсираши Асадбекка малол келса-да, ғазабини ютди. Чунки кўяётган айби олдида бу сенсираш ҳеч гап эмасди. Хонгирейнинг асл мақсади шу айбномадан сўнг ойдинлашгандай бўлди. “Дардинг мени йўқ қилиш экан, нима қилардинг болаларимни эзиб”, деб фижинди.

Саволга дарров жавоб бермагани учун чарм палтоли йигит ўрнидан туриб унга яқинлашди:

– Биз ҳатто наркокуръерларингни¹ ҳам биламиз.

Асадбекнинг талвасага тушишини кутган йигит унинг кўзларига тикилиб хавотирни кўрмади.

– Ким бўлса ҳам сизга ногуғри маълумот берибди. Мен ҳеч қачон қора дорига аралашмаганман.

– Ҳа, – йигит тисарилиб яна столга омонат ўтириди:

– Гапинг тўғри. Бизда бунақа маълумот ҳам бор. Хўш, қайси бири ҳақиқат?

– Иккинчиси.

– Қара, фикримиз бир ердан чиқди: мен ҳам ҳамкасларимга шундай дедим. Аммо улар ишонишмарти. Уларни ишонтириш учун нима қилиш керак?

Асадбек елка қисди-ю, “билсанг ўзинг айт” дегандай унга қараб тураверди.

¹ Корадори етказиб берувчи дастёrlар.

– Сен биз билан ҳамкорлик қилишинг керак. Тушун-япсанми? Ҳеч бўлмаса бир-иккита наркокуръерни бизга тутиб берасан. Мулоҳазага ўрин йўқ. Кўнишга мажбурсан. Ҳар ҳолда ўғилларингни бекорга чиқармаяпмиз. Улар гаровда, билиб кўй!

Чиндан ҳам тортишиш, мулоҳаза юритишга фурсат йўқ эди.

– Ким билан боғланаман?

– Сен билан ўзимиз боғланамиз. Энди боравер. Уйингга қайтиб, тўйингни бошлайвер. Кўркма, энди сен бизнинг ҳимоямиздасан.

Асадбек паст овозда “хайр” деб хонадан чиқди. Саломига алиқ олинмагани каби хайрлашишга ҳам лутф қилинмади.

Жамшид билан ўғилларининг савол билан қарашларига жавобан:

– Тезроқ бўлларинг, мен тоза ҳавода тураман, – деб ташқарига юрди.

Кўчага чиқди-ю, куруқ кор бўрони юзига урилиб нафаси қайтди. Палтосининг ёқасини кўтариб, бошини тошбака каби ичига тортди. Москванинг совуғига мосланмаган юпқа палтоси бўрон ҳамласини қайтара олмади. Бир пасда баданига муз югуриб қақшай бошлади. Изига қайтмоқчи бўлганида беш қадам нарида, кўча четида қорга бурканиб турган “Волга” эшиги очилиб Жамшидинг шериги тушиб келди:

– Бек ака, бўлдими, чиқишадими? – деб сўради.

Асадбек “ишинг нима!” деб жеркимоқчи бўлди-ю, кўл қовуштириб сомеъ турган йигитни ўкситгиси келмай кисқагина килиб:

– Ҳа, – деди.

– Ҳайрият-е, Бек ака, мошина иссик, ўтириб туринг. Мен ичкарига кирайми?

Йигит энди ҳаддидан ошган эди. Шу боис бу сафар хожасининг ғазабидан бенасиб қолмади:

– Жойингга бор, ишингни қил!

Йигитнинг маҳмаданалиги ғашини келтиргани учун у таклиф этган иссик машинага бормай жойида тураверди.

Унинг хаёллари кўчада сарсари кезаётган кор бўрони каби тўзиган эди. “У мени кутиб ўтирган эдими? “КГБ ходимиман” деганида ишониб қўя қолганим

яхши бўлди. Гувоҳнома сурасам гап майдалашарди. Майли, мени калтафаҳм деб ҳисоблаб ўтираверсин. Агар унинг КГБ эмас, Хонгирейга тобе лайча эканини билмасам, унда чиндан ҳам пайтавафаҳм бўламан. Хонгирей қорадорифурушликка тоқатим йўқлигини билади. У ўзича усталик билан қўл-оёғимни боғлади. Агар ҳароми Ҳайдар билан тил бириктирган бўлса, ишини қилаверади. Мен нодон эса наркокуръерларни аниқлаб, хабарлайман. Бу маълумот тўғри Хонгирейнинг кўлига бориб тушади. У энағар илгаритдан қанжик¹ эди. Мени ҳам ўзига ўхшатяпти шекилли? Яхши, ўхшатса ўхшатиб турсин. Мен унга ўхшаган паст ўғри эмасман. Менини битта гардкам бўлади. Остидан ҳам устидан ҳам қўпориб ташламасам юрган эканман. У башарасига ниқоб тақиб арслонман деб кериляптими? Башара арслонники, дум эса тулкиники. Э, нодон, ўша тулки думингнинг остига сенинг...” Асадбек шундай деб сўкиниб ён томонга ўгирилганича тупурди.

Биринчи жомадонни кўтариб чиққан Жамшид:

— Бек ака, совукда турманг, юринг, — деди меҳрибонлик билан.

Асадбек Чувриндига қандай итоат этган бўлса, Жамшидга ҳам шундай бўйсуниб, эргашди.

Кўчада турганида этини зириллатган совук меҳмонхонага борганида кучини кўрсатди. Баданида безгак титроғи тутиб, ҳолдан тойди. Жамшид устма-уст жунчой-шабга ўраб қўйса ҳам исимади. Ҳожасининг титроғи пасайиш ўрнига зўраёттанини кўрган Жамшид ресторанга кўнғироқ қилиб қайноқ карам шўрва билан ароқ буюрди. Айтганлари мухайё бўлгач, шишадаги арокнинг ярмини ҳожасига зўрлаб ичирди. Асадбек карам шўрвадан учтўрт қошиқ ичгач, пешонасида тер маржонлари кўринди. Жамшид зўрласа ҳам шўрванинг ярмидан камроғи қолди. Шундан сўнг Жамшид ҳожасини ечинтириб, баданини ароқ билан обдон артиб, худди чақалоқни йўргаклагандай ётқизиб қўйди. Ана шу амалдан сўнг Асадбекнинг баданига илиқлиқ югуриб совук титроқ азобидан қутулди. Ҳатто ташвишли гаплардан ҳам йироқлагандай бўлиб ўзи

* Хукумат идоралари билан ҳамкорлик қилиш ўғри учун ўз қонунларига хоинлик ҳисобланиб, шундай “унвон” билан тақдирланадилар.

сезмаган равишда оромли уйкуга кетди. Аммо бу ором олами уни бағрида узок ушлаб туролмади. Бир соатта етар-етмай у яна ташвишли дунёсига қайтди.

Ювениш хонаси томондаги ғүнгир-ғүнгир товушлар қулогига кирмаганида узокроқ ухлаши мумкин эди. Аввалига буни күраётгани мажхул тушга оид товушлар деб ўлади. Товушлар аввал унинг сезгиларини үйғотди. Сүнг күзлари очилди. Бир зум қулоқ тутиб ётди-да:

– Маҳмуд, ким келди? – деб сүраб қаддини күтарди.

“Жамшид” демай “Маҳмуд” деб юборганини ўзи ҳам сезди. Жамшид эса устози ўрнини эгаллаётганини фаҳмлади. Ётоқ эшигини қия очиб:

– Маматбей келди. Хонгирейнинг саломи бор эмиш, – деди.

– Ҳа... келибди-да, жуда яхши. Ҳозир кийиниб чикаман. Сен чой-пой буюр.

– Ўтирас эмиш. Сизни олиб кетгани келганмиш. Мен нам тайёрланайми?

– Сен укаларинг билан қоласан. Хонгирейнинг билан ўзим би-ир отамлашай.

– Шеригим борақолсинми?

– Кераги йўқ. Бу сен ўйлагандака учрашувмас. Яраш яраш бўлади. Акангнинг зиёфатини еймиз бугун. – Асадбек кийина туриб шундай деди-да, заҳарли тарзда кулимсираб қўйди.

У Хонгирейдан чопар келишини кутган эди. Шу сабабли милисаҳонадан чиқишигач, меҳмонхонага боражагини билдириди. Ҳожасининг мақсадини англамаган Жамшид ажабланиб қараб қўйиш билан қаноатландио “Ичкарига чакиришганда бир гап айтилгантир-да”, деган ўй билан чекланди. “Нега чакиришибди, тинчликми?” деб сўрашни хаёлига ҳам келтирмади. Айтиш лозим бўлса, ҳожасининг ўзи айтарди. Сир сакладими, демак, бу сир қальясининг эшиклари Жамшид учун тақа-тақ берк. Очишга уринишлик эса энг камида сўкиш билан мукофотланади.

Асадбек милисаҳонадан тўғри “Домодедово” деб аталмиш жойга қараб бормоғи, икки соатдан сўнг эса учоқка ўтириб уйига жўнаб қолиши ҳам мумкин эди. Шундай қилса унинг ҳар қадамига тикилиб, кузатиб турганлар жуда бўлмагандага кўрқоқлик тамғасини босар

эдилар. Ёки юклар қайта текширилиб бирон машмаша чиқарылмоғи мұқаррар эди.

Асадбек кийиниб дахлизга чиқиши ҳамон Маматбей күчоқ очиб кутиб олди.

– Ҳа, эски оғайнилар топишиб олдингларми? – деди Асадбек енгил пичинг охангида.

– Ү, жан гардашим, бу ўғлунг чўх буюк инсан. Бек гардаш, таъзияларими қабул эт. Маҳмутбей чўх буюк инсан эди. Афсуслар чекмақдамиз, афсуслар.

– Оғанг Хонгирей қалтай, дурустми?

– Ташаккур сана, гардаш. Сана Хонгирейнинг саламлари вар.

– Эрталаб зиёратига бораман деб турувдим.

– Зиярет биздан лазим ўлур, Бек гардаш. Санда биза кўнакдирсан. Санида азиз этиб баҳларимиза кўтаражакмиз. Хонгирей орқадаш бу онда сани кутмакдадир.

– Кутаётган бўлса кетдик.

– Жамшидбейда бизим ила боражакми?

– Йўқ. У укалари билан шаҳар айланмоқчи бўлиб турувди, шаштини қайтармайлик.

2

Милисаҳонадан чиқиб, машинага ўтиришгач, орқадаги ўғиллари томон кия ўтирилиб:

– Кийнашмадими? – деб сўраганида Абдусамад:

– Йўқ, – деб жавоб қилган, Абдулҳамид эса:

– Факат билакдан қон олишди, – деб қўшимча қилган эди.

– Нега қон олади? – деб ажабланганди Асадбек.

– Қорадорини ўзимиз истеъмол қиласизми, йўқми – билишмоқчи экан, – деб изоҳ берганди Абдулҳамид.

Асадбек “қийнашмадими?” деб сўраганда тан азобларини назарда тутган, Абдусамад ҳам айни шу маънода “йўқ” деб жавоб қилган эди.

Одатда милисаҳонага тушиб чиккан ҳар бир одамдан шундай деб сўрашади. Ҳеч ким, ҳеч қачон рух азоби билан қизиқиб кўрмайди. Кўп қатори Асадбек учун ҳам болаларининг калтакланмагани мухим эди. Руҳларининг фарёдини эса у эшита олмас эди. Зотан, айни дамда

ўзининг безовта руҳи ҳам чинкириғини бас қилмаган эди.

Тангри таола бандаларини хўп ажиди тарзда яратмиш экан. Худа-бехуда йиғлашни, уввос тортишни аёлларга касб қилиб бериб, баъзи-баъзида йиғлаши мумкин бўлган эркакнинг хўнграшини хунуклик либосига ўраб кўймиш экан. Бу йигининг зоҳирий кўриниши. Ботиндаги руҳларнинг фарёдига ҳам товуш ато этилсами, дунёнинг қулоқлари қоматга келарми эди...

Абдусамад юкларни текширишда бошланган машмаша қўлга киshan урилиши билан якунланади, деб сира ўйламаган эди. Сермулоҳаза, босик табиатли бўлган бу йигит ўргада бир қинғир ўйин бошланганини фаҳмлаб, кўпам талашиб-тортишмади. Қони қўпирған, олишмоқ иштиёқидаги укасини ҳам оғир бўлмоққа ундан турди.

Алоҳида хонага қўйилғанларида Абдусамад сездики, бу томошани тайёрлаганлар эҳтиёт чорасини унугтмаганлар. Терговга чакирилмаётганларидан фаҳмладики, бу томоша замирида унинг ақли бовар қила олмайдиган бир сир-синоат мавжуд. Бу сир-синоатнинг илдизи отасининг қиммишларига бориб тақалишини у тасаввур қилиб кўрмади. Алҳол, бу ифвога хориждаги ҳаётимиз сабабдир, деб гумон килди.

Улар ўқишга кетишаётганда Берлин девори ҳали маҳв этилмаган бўлса-да, Фарб деб аталмиш дунё билан оралиқдаги тўсиклар олина бошлаган эди. Сиёсатчилар Совет Иттифоқининг ташки олам билан муносабатида яхшилик сари бурилиш содир бўлаётганини мақтаётган онларида ўкиш учун Олмонияга отланган ака-ука маҳсус сухбатга чорланиб, ватандошлар билан яқин алоқага кириш баробаринда уларнинг орасидаги гап-сўзлардан хабардор қилиб туриш вазифаси топширилди. Такдир ёзуғи шундай эдики, маҳсус топшириқсиз ҳам улар ватандошлар билан яқин алоқа ўрнатдиларким, оқибат бу алоқа никоҳ билан якунланди. Никоҳ ҳакида гап чиқишдан аввал ҳам, тўй арафалари, кейин ҳам ака-ука маҳсус топшириқни эслаб туришарди. Сўралгудай бўлса сўровчиларни кандай чалғитиш маслаҳатини пишишиб олишарди. Бироқ, Олмонияда “топшириқни бажаряпсизларми?” деб бирор йўқламади.

“Энди шу иғво баҳонасида сўрашадими? Сўраш учун бу ерга олиб келиш шартмиди?”

Дунёнинг кўп қингирликларидан бехабар ака-укалар “маҳсус топширик фақат бизга берилди”, деб ўйлашганди. Хорижга чиқаётган ҳар бир одам зиммасига шундай топширик юкланишидан, четдаги ватандошларнинг хатти-харакатлари, мақсадлари, гап-сўзлари буларнинг хизматисиз ҳам маҳсус идораларга маълум эканидан бехабар эдилар.

Вақтингчалик қамоқхонанинг темир панжарали эшиги шарақлаб ёпилгач ака-ука узоқ вакт гап-сўзсиз ўтирилар. Абдусамад гумону-тахмин, фаразларини тарози палласига бир-бир кўйиб кўргач, уф тортиб:

- Биз ростданам гўл сичконлар эканмиз, – деб кўйди.
- Нима дединг?

Оралиқдаги фарқ бир ёш бўлгани сабабли Абдулхамид акасини кўп ҳолларда сенсиради. Фақат отонаси хузурида танбех эшитмаслик учунгина сизлаб кўярди. Укасининг бу қилиғига кўнишиб кетган Абдусамад ҳозирги сенсирашга ҳам аҳамият бермади.

– Устознинг гаплари эсингдами? – деди укасига қараб.

Эсида...

Ватанга қайтиш қуни, вақти аниқ бўлгач, доктор Худоёр уларни меҳмонга таклиф этди.

– Мени авфу айлангиз жигарбандларим, сизлар учун вақтимдан бир соатини белгиладим. Қаҳва ичиб сўзлашажакмиз. Сўнг менинг юмушларимда вордур.

Устозларининг немисларга хос меҳмондўстлиги уларга янгилик эмасди. Зиёфатларда майшат қилиб узок ўтириш ёки уйда зиёфат ташкил этиш унинг табиатида йўқ эди. Шогирдлари билан мулоқотда бўлганида “енглар, ичинглар, аммо исроф килманглар” ояти калимасини тез-тез тилга олар, “исроф қилмаслик фақат таомгагина нисбатан эмасдур, вақтга ҳам тааллуклидир, валлоҳи аълам. Қиёмат қуни беҳуда исроф этган умримиз учун ҳам ҳисоб беражакмиз. Ҳамонки, бешикдан қабрга қадарли илм олмоқлик бизларга фарз этилмиш экан, вақтни зое кетказмакдан бизда қандай наф келур?” деб насиҳат киласарди.

Ватандошлар доктор Худоёрнинг бу табиатини ҳазм

кила олишмас, “илмдаги омад уни кибрга олиб борди”, деб афсусланишарди. Гап келганда отасини аямайдиган доктор Худоёр Саъдулохонга ўхшаганлар билан тез-тез баҳлашиб “Сизлар Ватан ҳижронида эмас, бойлик ҳасратида юрган бандасизлар”, деб уларнинг нафратини қўзириди. Унинг аччик ҳакиқати факат Музаффархонгагина маъкул бўларди. Шу боис уйидаги бирон-бир йиғин Худоёрсиз кечмас эди. Ана шу яқинлик оқибатида тўрт ёшни бир-бирларига қовуштириди.

Доктор Худоёрнинг чорлаши ўзига хос хайрлашиш маросими эди. Устоз Ватанга қайтаётган шогирдларига ҳаваси келаётганини қайта-қайта таъкидлаб:

– Дунёда омматан абадий ўлан ҳеч нимарса йўқтур. Хоссатан Ватаннинг истилодаги умрининг адоги кўринмакдадир. Оҳким, мана бу қадар чўх марҳаматлар этган Тангрим яна биргина каромат этса-да, ман Ватан озодлигини кўрсам, Ватан эрки хусусинда даракни эшит-самгина бас, орада тўрт уммон ўлса-да, сузиб ўтажакман, Ватан туфроғин ўпажакман! Банда учун шу баҳтнинг ўзи басдир. Банда бандага таъзим этмас, аммо ман – банда Ватан истиқтолин олам аро овоза этмиш бандага таъзим қиласжакман. Сиза сўзим шулдир, азизларим.

– Биз билан бораверсангиз бўларди. Тўйимиз баҳонасида орзуга етардингиз. Сиз – олимсиз, советларга ёмонлигингиз йўқ. Москвага бордингиз, индашмади-ку?

– Оҳ, жигарларим, қалбимдасиз! Мен қўркув исканжасидаги ожиз бир банда эмасдурман. Манинг-да бу кўзларим истилодаги юртни эмас, хур Ватанин кўрмак истаюр. Қалбим топталмиш туфроғни эмас, озод ўлмиш заминни ўпмакни орзу этиюр. Ожиз фикрим айтурки, бу кунлара инша Оллоҳ, тезда етажакмиз. Унга қадар эса эҳтиёт ўлмоғингиз жоиздур. Жон талвасасидаги бу бесллар иблис эплолмаган ишларни-да қилмокқа қодирдирлар. Ўтмиш ёз чоғиндаги месхетиялик орқадошларимизга қилинмиш иғволарни унутмаслик шартдир. Советнинг тавбаси мушукнинг тавбаси ила оҳангдош ўлмиш. Англаюмисиз? Мушук ила сичқон хусусинда чўх ривоятлар битилмиш. Мазкурлар орасинда ибрат шулким, бир қари мушук ўлар олдиндан гўёким инсофга кирмиш экан. Сичқонларга мактуб битиб тавбаларини изҳор этибдур ва яна дебдурким “сизлара бир зи-

ёфат берсам-да сўнгра жон версам. Сичқонлар бу ваъдага ишониш ёхуд ишонмасликни-да билмай донишмандга юз тутмиш эканлар. Донишманд дебдики: “Мушукнинг тавбасига зинҳор инонмангиз. Ўлиб, кўмиб-да қўйилмиш мушукнинг бир дона мўйлаби туфроқдин чиқиб турганини кўрмоқ бўлсангиз-да ҳов наридан айланиб ўтмагингиз дуруст ўлур”. Сичқонларнинг жўжуклари насиҳатга зид ўларок мушук хузурина борибдилар.

– Дунёда ҳеч бир мушук шу онга қадарли тавба қилмаган эди, сен нечук истиғфор айтмакни ихтиёр килиурсан? – деб сўрабдилар.

Дўмбоқ сичқонларни кўрган мушукнинг-да феъли ўша он айнибди, нияти-да бузулибди.

– Сенлар айт-чи мана, сенлар инсофсизми ёки мен? Сенлар нечун қопнинг оғзи очиқ ўлгани ҳолинда остидан тешасанлар? Мен шу саволга жавоб истаб сенларни йўқлаган эдим.

Мушук шундай дебди-ю, нодон сичқонлар унинг нонуштаси бўлибдилар экан...

Мана шу ривоятни айтиб доктор Худоёр совуб қолган қаҳвага узоқ тикилиб, жим қолган эди.

Москва милисаҳонасининг вактинчалик қамоқхонасида ака-ука ўша хайрлашув онларини, устози айтиб берган ривоятни эслашди.

– Сичқонлар нодон бўлишса ҳам “тавба қил!” дейишига улгуришибди-ку, – деди Абдулҳамид акасининг гапига жавобан.

– Совук нафас қилма, нима бизни ҳозир шартта отиб ташлашармиди?

Абдулҳамид “буни Худо билади”, дегандай қўл силтади.

Уларнинг хибсдаги соатлари адодига етиб, эркинликка чиқишигач, тўғри уйга қайтиш ўрнига меҳмонхонага бориб қолганларидан ажабланишди. Жамшид ҳожасини муолажа килиб чикқач, “Нега уйга кетмаяпмиз?” деб уни сўрокқа тутишди. Негалигини кошки Жамшид билса. Бир кўнгли “Аданглардан ўзларинг сўранглар”, демоқчи бўлди. Бирок, гапничувалаштираслик учун “Бек акамнинг бу ерда қиласиган ишлари бор экан, эртага қайтадиган бўлдик”, деб уларни тинчитди. Эртага қайтар-қайтмаслигини ўзи ҳам аниқ билмаса-да, шундай

деди. Агар эртага ҳам Москвада қолсалар “Бек акамнинг ишлари битмабди”, деган баҳонани айтишдан осони йўқ.

Асадбекнинг баданидан иссик ўтиб ухлаган дамда ака-ука уйга телефон қилиб оналарининг безовта юрагини тинчлантирилдилар.

Жамшид эса ётокнинг эшиги ёнига стул кўйиб ўтириб, оёкларини узатиб чалиштириди-да, бошини бетон деворга ёпиштирилган гулли қоғозга тираб мизғиди.

3

Асадбек одатига кўра орқа ўриндиққа ўтирмоқчи бўлиб машина эшигини очган эди, Маматбей тўхтатди:

– Бек гардашим, янима ўлтур, сухбатлашиб кетажакмиз, – деди кулимсираб.

Асадбек унинг гапига эътибор бермай орқага ўтириб, эшикни ёпди-да:

– Орқадаги хатар ёмон-да, а? – деди.

– Хатар дединг? – Машинани ўт олдирган Маматбей кулимсираб бош чайқади. – Сендан хатар кутмаклик мен учун чўх нодонликтур.

– Маматбей, қардош, хатар деганлари сен билан менга ўз соямиздан ҳам якин. Кимдан қандай мукофот олишингни билмайсан.

– Чўх гўзал фалсафа сўйладинг, гардаш. Хатар ҳам, ўлим ҳам бизлара ҳамроҳ ўлур.

“Ўлим-ку, бизлара билан бирга туғилган. Хатарни эса ўзимиз арzon-гаровга сотиб олганмиз”, деб ўйлади Асадбек. Маматбей эса “Гапим унга ёқди”, деган хаёлга бориб, рўпарасидаги кўзгу орқали Асадбекка бир қараб олди.

Бўрон тинган бўлса-да, осмон Асадбекнинг кўнгли каби тунд эди. Баланд-баланд иссиқлик минораларидан сизиб чиқаётган буғ оғир булутлар қатламини ёриб ўтишга ожизлик қилиб, кўп қаватли иморатлар томлари узра енгил сузади. Яхмалакка қарши сепилган туз кучини кўрсатган, серқатнов кўча юзини қоплаган қор қоп-кора аталага ўхшаб кетган эди. Олдиндаги машиналарнинг орқа ғилдиракларидан отилган бу атала-балчиқ баъзан пешойнага зарб билан урилиб, кора парда ҳосил қиласди.

“Ҳаёт ҳам шу аталага ўхшаб қолди, – деб ўйлади Асадбек, – Баъзан кўзингга сачраб кўр қиласай дейди”.

Ҳамроҳининг жимиб қолгани Маматбейга ёқмади. У хўжайинидан “йўл-йўлакай гаплашиб, кайфиятини бил. Дардини ичига ютса ҳам, узоқ чидолмаса керак”, деган топшириқ олган эди.

– Ай гардаш, хаёлларинг кувибла ташла. Киши киши или сўйлашмагидан улуг ўлан чўх гўзал нарса йўқтур.

– Гапингнинг мағзини чақиб кетяпман, – деди Асадбек кулимсираб. – Менга қара, сен ўзинг ўлимдан кўрқасанми?

Маматбей йўлдан кўз узмаган тарзда бош чайқаб:

– Йўқ – деди. Сўнг таъкидлади: – Кўрқмайман.

– Сен шундай деб ўзингни алдайвер. Бошқаларни лакиллатма. Ўлимдан кўрқмайдиган одам бўлмайди.

– Мен кўрқмайман. Мен жўжиқларимнинг етим қолишидан кўрқаман, гардаш.

– Али хўжа, Хўжа али, – деди Асадбек.

Маматбей бунинг маънисига тушунмай орқасига тезгина ўтирилиб, Асадбекка қараб олди:

– Англамадим, на дединг?

– Ҳар иккови ҳам бир демокчиман.

– Ўзинг-чи? Кўрқмайсанми?

– Ҳамма кўрқади...

Асадбек инсон зоти борки, барчанинг ўлимдан кўркишига амин бўлса-да, “мен ҳам...” деб тан олишни истамади.

Абдураҳмон табибининг уйида шифо умидида яшаган кунларнинг бирида худди ҳозиргидай ўлим ҳакида сўз кетган эди. Ўшанда табиб айтган фикр Асадбекка маъкул келиб, ёдига муҳрлаган эди. Алҳол ўша гапларни эслади: “Инсон ўлим ҳакида дастлабки таассуротта эга бўлган ондан бошлаб ўзига осон ўлим излайди. У гўё ҳаёт ке-чираётгандай бўлади. Баъзан гўё баҳтсизлик сахросида азоб чекади. Банда билмайдики, баҳтли кунида ҳам, баҳтсиз қора кунида ҳам у асли бир юмуш билан машғул – ўлимини қувиб бораётган бўлади. Маррага қачон, қай тарзда етади – ёлғиз Оллоҳга маълум. Ҳар ҳолда сира куттилмаган, исталмаган онда етади бу манзилга...”

Табибнидан уйга қайтганида бу ақли гапни Чувриндига айта туриб:

– Ана шунака, ўлимни кува-кува етолмай қайтиб келдим шекилли. Менга чап берди ўлим, – деган эди. Чувринди эса:

– Чап бергани рост бўлсин, – деб бошини қуий эгиб нималарнидир ўйлаганди. Ўшанда Асадбек бу ҳолатга унча зътибор бермовди. Ҳозир қоронги уйда бирдан чироқ ёқилиб, хонадаги барча ашёлар аниқ-тиник кўрингани каби ўша манзара кўз олдида гавдаланди. “Ўшанда ўлимни ўйлабмиди? Маррасига яқинлашганини кўнгли сезибмиди?..” Уларнинг бу сұхбатлари табиатнинг ўлим фаслида – кузда бўлган эди. Туғилиш фасли – баҳор арафасида Чувринди маррасига етди. Осонлик билан етди. Асадбек каби кувиб-кувиб чарчамади.

“Чувриндини Кесакполвон ўлдиртирган”, деган гумон билан яшаётган Асадбек ўлим сиртмоғининг бир учи бу томонларда эканини ўйлаб кўрмаган эди. Ҳозир гумонлар тогининг чўққилари ана шу ҳақиқат чақмоғи нуридан ёришгандай бўлди. “Ҳайдар ўзича журъат этолмаган бўларди”, деган фикр бу ҳақиқатта қувват берди. “Махмуд Шомил билан келганда қанақа гаплар бўлиб ўтган? Шомилнинг калласи олинганини мендан яширган эди. Яна қанақа гапларни яширган? Хонгирейга нимаси ёқмай қолган? Хонгирейнинг мақсади менинг қанотимни қиркишмиди? Ё “Сен Ҳосилни ўлдирдинг, мен ўзингни эмас, энг яқин одамингни...” демоқчимиidi? Энди Ҳайдар билан топишдими? Бўлиши мумкин, икки ўғри бирбирининг тилини тез тушунади...”

Ўғилларининг ташвиши чиқиб қолмаганида шу кунлар ичиёқ Асадбек Кесакполвонни сикувга ола бошламоқчи эди. Ҳозир “буйрук бу ёқдан бўлган”, деган тўхтамга келгач, “тегмай турганим яхши бўлган экан”, деб кўйди.

Маматбей рўпарасидаги кўзгу орқали Асадбекка икки-уч караб олди. Ҳамрохининг хаёлларини қандайдир гумонлар исканжага олаётганини сезди. Унинг хўжайинига “қандайдир” эмас, аниқ гап керак. Асадбек ҳам нодон эмаски, бир-икки гапга лақиилаб ичидагиларни дастурхон қилиб ёйса. Маматбей буни ҳам билади. Билса-да, “чиқмаган жондан умид”, деганларидек, бирон гапни гуллаб кўярмикин, деб умид килади.

– Ай гардаш, эрта қаримакдан сақлан, кўп ўйланма.

Наларни ўйламақдасан, яна ўлимми? Күй ўлимни. Ўлим лабларидан ўпич олмоғимиз чўх узокдир. Аллах сенида, бизни-да роҳат ила яшасин, деб яратмиш экан, мен роҳатга тўйганим йўқтур. Сен-да тўймагансан. Ўйнамак ва кулмак, кулмак ва ўйнамак керак! Гулла-гулла яша, гардаш! – Маматбей шундай деб кулди-да, орқасига ўтирилиб қараб олди.

Асадбек қарашидаги жиддийликни ўзгартирмагач, кулгисининг умри қисқа бўлди. Асадбек “Абдурахмон табибининг гапларини айтиб берсаммикин”, деб ўлади. Аммо “бу пайтавафаҳм тушунармиди”, деган мулоҳазада гапдан тийилди. Асадбек “мен кимману у ким? У бир лайча бўлса...” деган фикрда суҳбатлашишни истамади. Маматбей машинанинг олд ўринидига таклиф қилганидаёқ “бир лайча-ю, ўзини хондай тутади-я!” деб ғижинган, ўзининг кимлигини таъкидлаб қўймок мақсадида ортга ўтирган эди. Йўл-йўлакай суҳбатта чорлашга интилаёттанидан мақсад не эканини ҳам билди. Бу ҳам тилининг тийилишига сабаб бўлди. Лекин индамай кетишни ҳам маъкул кўрмади. Буларни сергаклантириб, ўзгача ўйга бошлиб қўйиши мумкин бўлгани сабабли машина “Динамо” стадиони ёнидан ўтаётганда:

– Қаёққа кетяпмиз? Ҳали узокми? – деб сўради.

– Роҳатсиз ўлма, аз қолди. “Сокол” метросиндан чап тамон ўтажакмиз, унда гардашимиз чўх гўзал бир ресторант ятмиш. Номи-да чўх гўзалдир: “Лебединая песня!”

Асадбек бу номни, унга берилган таърифни эшишиб ажабланди. “Гапининг маъносини биладими?” деган фикрда сўради:

– Номини нима дединг?

– “Лебединая песня”, яъниким, “Аккуш қўшиғи”! Чўх гўзал, а?

– Ҳа, гўзал, – Асадбек шундай деб ҳамроҳининг кўнглини кўтариб қўйди. Ўзининг кўнгли эса яна хуфтон коронғулигига юз бурди. Чунки у “оккуш қўшиғи”нинг асл маъносини биларди: айтадиларким, оккуш ўлими яқинлашганини пайқаб, баландларга парвоз этарканда ҳаётидаги сўнгти қўшигини куйларкан...

“Оккуш қўшиғи” – демак, ўлим даракчиси. Шубҳасизки, Маматбей мақтовини келтирган “гардаш” Хонгирейнинг одами. Ресторан ҳам уники. Оккуш

кўшигининг маъносини билиб, тушуниб қўйганларми ё бу бир тасодифми? Ё бу ер Хонгирей хукми адо этиладиган масканми? Бу ресторанга меҳмон бўлиб кириб, мурда бўлиб чиқилмайдими?

4

Эллигинчи йилларда қурилган маҳобатли иморатнинг ертўласи қайта жиҳозланиб ресторанга айлантирилган эди. Укувсиз рассом кўли билан чизилган оққуш расми ва “Ристоран “Лебединая песня” деган ёзув бўлмаса бу ернинг оддий ертўлалардан фарки йўқ эди. Ташқи томонига зеб берилмаганидан бу ресторон маҳсус одамлар учунгина хизмат қилишини, ортиқча шов-шувга муҳтож эмаслигини билса бўлади.

Зинадан пастга тушаётган Асадбек “Ҳамма ҳашами ичидадир”, деб ўйлаб янгишмади. Тунги майшатларга мўлжалланган хос хоналар дид билан безатилган эди. Кундуз куни бўлгани учунми ё Хонгирей “Ҳеч ким қўйилмасин”, деб амр этганими, ҳар ҳолда хизматчи йигитлардан ташқари ҳеч ким кўринмади. Хос хоналардан ҳам товуш чиқмади.

Асадбек телпагини ечиб хизматчи йигитга узатаётган дамда Маматбей унга қаради-ю, оқариб кетган соchlарини кўриб таажжубланди. “Қачон бунчалик оқарди? Ё бўятиб юрармиди?” деган саволига жавоб топишга ҳаракат ҳам қилмай, Асадбекни каттароқ зиёфатларга мўлжалланган кенгроқ хонага бошлаб кирди.

Йигирма беш кишига мўлжалланган стол усти олийшон макондаги каби ноз-неъматлар билан тўлдирилган эди. Эти устихонига ёпишган, кал боши чироқ нурида ялтиллаб турган, кўзлари маъносиз равишда чақчайган одам дастурхон тўрини эгаллаган эди. Хонгирей эса унинг муқобилида даханини муштумига тираганича тикилиб ўтиради. Маматбей кириб салом бергач, Хонгирей орқасига ўгирилди. Асадбекни кўриб аввалига ажабланди. Маматбейнинг хаёlinи ёритган савол унга-да насиб этди. Унинг ажабланганини Асадбек сезди. “Ҳали ҳам тирикмисан?” деб ҳайрон бўляпти шекилли?” деган фикрга келиб, “Сен учун афсуслар бўлсинким, Худога шукр тирикман”, маъносида жилмайиб кўйди.

Асадбекнинг чехрасини силаб ўтган жилмайиш Хонгирейга таъсир қилди. Тунд юзи ёришди. Ўрнидан турди. Узок вақт кўришмай соғинган қадрдон каби кучоклади. Шарқликларга хос одоб билан аввал ўнг, сўнг чап бетини бетига қўйди.

Унинг бу тарзда кўришишидан таажжубланган Асадбек “Бу бола ўғри эмас, артист бўлиши керак эди”, деб ўйлади.

Хонгирей қучогидан бўшаган ондан бошлаб Асадбек унинг кўзларига тикилди: бирон маъно уқмади. Асадбек унинг карашида ошкорами ёки яширинми “Ўғилларингни кўлга тушириб бопладимми? Мен билан ўчакишадиган сенмисан ҳали?!” деган маъно бўлиши керак, деган фикрда эди. Хонгирейнинг қарашида ҳам, ҳаракатларида ҳам бу фикрни исбот этишга арзигулик ҳолат кўринмади.

Улар кўришаётган онда тўрдаги одам тили ғўдираган равишда:

– Афтандил! – деб чақирди.

Хонгирей ўтирилиб ўз тилида бир нима деди. Чақчайган кўзлари юмилай деб турган кал ҳам нимадир дегач, Хонгирей Асадбекнинг билагини ушлаб ўтиришга жой кўрсатди.

– Бу менинг отам, – деди Хонгирей. – Сен билан ичишни хоҳлаяпти. Сен ундан ирганма. Унинг турган битгани шу. Мен уни шу ҳолича ҳам яхши кураман. Чунки у менинг отам. Кутаисига борган эдим, қайтища овулга кирсам отам ётиб қолибди. Жигар куриб битганмиш. Дўхтирлар “яқинда ўлади”, дейишибди. Онам ҳам қизиқ аёл. “Касал экан, ўлар экан”, деб ароқ бермай қўйибди. Бир ёқдан касаллик азоби, бир ёқдан хумор азоби отамни еб ташлабди. Ҳолига қарагин... Чиндан ҳам унинг елкасида Азроил ўтирибди. У умр бўйи ичди. Онамдан яшириб ҳам ичди, уришиб ҳам ичди, ялиниб ҳам ичди. Энди ўладиган пайтда кийнашнинг нима кераги бор? Тўғрими? Ичсин, тўйиб-тўйиб ичсин, армонсиз кетсан.

Хизматчи йигит кириб бўғзи оқ сочиқ билан ўралган шишадаги ароқни қадаҳларга қўйди.

– Ота, бу Асадбек, менинг иззатли меҳмоним, – деди Хонгирей русчалаб. – Мехмоним саломат бўлсин. Ичамиз! – Хонгирей шундай деб ароқдан хўплаб қўйди.

– Отангни соғлиғи учун! – Асадбек ҳам охиригача ичмади.

– Тилагинг учун раҳмат, – деди Хонгирей. – Лекин у энди соғаймайди.

Отаси титроқ қўллари билан чангаллаган катта қадаҳни лабига яқинлаштириб, афтини бужмайтирди. Кўнгли ичишни истамасди, вужуд арокка тўйган эди, аммо нафс ҳамон оч эди. Тўймоғи ҳам мумкин эмас, чунки имони ожиз кишиларнинг оч нафси фақат лаҳад тупроғи билан қаноат топади. Хонгирейнинг отасидаги кўнгил билан олишуви арокни хўриллатиб ичиш билан якунланди. Асадбек чой, шўрва хўриллатиб ичганини кўрган, бироқ бунақасига энди дуч келиши эди. Хўриллатиш ҳам ҳолва экан, ароқ ичиб бўлингач, тамадди қилиш ўрнига ён томонга қараб тупурилди. Эшик ортида шай турган хизматчи йигит кириб унинг оғиз-бурнини оқ сочиқ билан артиб қўйди. Йигит изига қайтишга улгурмай бурун обдон тортилиб сўнг яна тупурилди.

– Унга эътибор берма, – деди Хонгирей. Сўнг аввали гапини такрорлади: – Уни шундайлигича ҳам яхши кўраман. У – менинг отам!

Асадбек Хонгирейнинг мақсадини англамади. Отасига ичирмоқчи экан уйидами ёки шу ресторанинг бошка хонасидами ичиравермайдими? Бу ирkit тамошанинг нима кераги бор экан?

– Кеча бу пайтда овулда эдим. Онам билан анча тортишдим. “Отангни олиб кетма, мусофирикда ўлмасин”, дейди. Москвага бугун эрталаб келдим. Ҳозир жони чиқса, овулга ҳозироқ қайтаман. Бу ерга кўммайман. Чечен ўз тупроғида ётиши керак. Академикни билардинг, а?

– Зелихонними?

– Ҳа, Зелихан! У менинг устозим эди. Тоғда машинаси ҳалокатга учрабди. Ўлигини олдириб, овулига кўмдирдим. Кўлимдан келгани шу бўлди. – Хонгирей шундай деб хўрсинди-да, бир оз сукут саклади. Кейин:

– Кутаисига бориб келдим, – деб Асадбекка савол назари билан қаради: – Нега бординг, деб сўрамайсанми?

– Нима учун борганингни айтгинг келса мен сўрамасам ҳам айтарсан, – деди Асадбек хотиржам тарзда.

– Суликони күмишга бордим. Танирдинг-а?

Хонгирей Асадбек билан Суликонинг қадрдонлигини яхши билса-да, “Танирдинг-а?” деб атайин таъкидлаб сурди. Хонгирей Кутаисидаги дағн маросимига Асадбек ҳам етиб келар, деб ўйлаган эди. У ерда учратмагач, “нима учун келмади экан?” деб күп ўйлади. Суликонинг вафотидан Асадбекнинг бехабар эканини у билмасди.

Асадбек учун Хонгирейнинг хабари кутилмаган зарба бўлди. Кеча ўғилларининг ташвиши билан Суликонинг уйига сим қоккан, жавоб бўлмагани учун “бирон ёққа кетгандир”, деб гумон қилган, “биров ўлдириб кетгандир”, деган фикр эса хаёлига ҳам келмаган эди. Сулико-дан дарак бўлмагач, укаси Иликога телефон килиб “Босс Кутаисига кетган” деган жавобни эшитган эди. Илико-нинг ёрдамчиси Асадбекни яхши таниса ҳам фожиани нима учундир айтмаган эди. “Кутаисига бирон иш билан кетгандир” деб ўйлаган Асадбек унга Манзура билан ке-линларини зудлик билан Москвадан жўнатиб юборишга ёрдам зарурлигини айтган эди.

Асадбек кучли муштдан зарба еган одам каби бир зум карахт ўтириди-да:

– Сулико? Датунашвилими? – деб сўради.

– Ҳа, ўша, эски қиморбоз ошнант, – Хонгирей шундай деб суюнчиққа ястанди. – Сен билан телефонда қачон гаплашдим? Ҳа, шунинг ё эртасига ё индинига уйига кириб чопиб ташлашибди. Ундан аввал омади келиб катта пул ютган экан. негадир пулга тегишимабди. Иликони биласан-а, ҳа, укаси. Унинг мендан гумони бормиш. Бу биласанми, кимларнинг иши? Славянларнинг иши. Кавказликларни бир-бирига қайрашяпти. Пўстаккалла Илико эса буни тушунмаяпти. Славянларнинг менда алами бор. Бир-иккитасининг пачагини чиқариб ташлаган эдим. Шулардан бири – сенинг Козловинг. Илико ҳам Козловнинг ёнини олган эди. Нега Козловни ҳимоя қилди, билмайсанми?

Асадбек саволдан келиб чикувчи мақсадни англаш, истеҳзо билан жилмайди:

– Билмайман, азизим. Мени ўртага тушган деб юрувдингми? Менинг даллоллик қиласидиган одатим йўқлигини билмасмидинг? Мен Сулико билан ошна эдим. Укаси

менга нисбатан сенга яқин. Ўзини кўрмаганинг ҳам бир йилдан ошдиёв.

– Буниси менга маълум, – Хонгирей шундай деб чукур нафас олди-да, кўзларини лўқ қилиб Асадбекка тикилди. Асадбек ундан нигоҳини олиб қочмади. Уларнинг шу ўтиришлари болаларнинг “кўз уриштириш” ўйинини эслатарди.

Тўкин дастурхоннинг бир томонида Хонгирей, иккинчи томонида эса Асадбек – иккови ўзига хос икки мулкнинг эгаси. Ўзини ақлли деб ҳисобловчи бу икки нодон билмайдики, улардан-да аввал, улардан-да зўрроқ соҳиби мулклар ўтганлар. Лекин осмон барчасини ўз гардишига олиб, кулга айлантирган.

Олдинроқми кейинроқми лаҳад тупроғи билан тўлувчи бу кўзлар ҳозир бир-бирига тикилганича бир-бирига кафан бичади:

– Сенга жаҳаннам гуллари насиб бўлсин, – дейди Асадбекнинг кўзлари.

– Махмуд укангнинг ўлимини унутма, битта ўлик сикқан гўрга иккитаси ҳам сиғади, – деди Хонгирейнинг кўзлари.

Хонгирейнинг Илико ҳақидаги гапларидан Асадбек бу меҳмондорчиликдан мақсадни фаҳмлагандай бўлди. Москвага бугун эрталаб келганини қайта-қайта айтишидан мақсади – “ўғилларингнинг машмашасига менинг алоқам йўқ, мен Москвада йўқ эдим” демоқчи. Бунаقا ишни амалга ошириш учун Москвада бўлиши шарт эмас. Телефон деган беминнат дастёр бор экан, дунёнинг нариги четида туриб бу четини остин-устун қилиб юбориш ҳеч гап эмас. Хонгирейнинг тагдор гаплари – кичкина боланинг гўллик билан топган баҳонаси.

Хонгирейнинг асосий мақсади бошқа: Асадбекка ҳужуми ҳал қилувчи паллага кирганда вазият ўзгариб колди – Илико унга ёвлашгандай бўлиб турибди. У ёкда Махмуднинг фожиаси, кейинроқ эса Суликонинг ўлими бир-бирига алоқадор бўлмаса-да, Илико буларни занжирнинг икки ҳалқаси деб билиши мумкин.

Иликода гумон уйғонганини у Кутаисидан қайтгач билди. Илико чиндан ёвлашдими ё бу шунчаки хом гапми, Хонгирей ҳали тагига етганича йўқ. Шундай бўлсада, эҳтиёт чораси шарт, деб билди.

Хонгирей Илико билан яkkама-якка ташлашишдан күркмайди. Күнглидаги умидларидан бири – вакти келганды Иликони ҳам янчиб ташлаш. Иликони янчиш деган гап мутлақ ҳокимликка бир қадам қолди, демакдир. Лекин у фараҳбахш кунларга ҳали фурсат бор. Уни ҳозир чўчитиб тургани – агар Илико ҳамла қилса ёнига бошқалар кўшилади. Хонгирейнинг Шаховскийдаги қароргоҳида зиёфатини еб, унга оқ фотиҳа берганлар ҳам бу вазиятда Илико томонга ўтиб олишлари мумкин.

Асадбек Хонгирейнинг хавотирини илғагандай бўлди. У Илико билан жуда яқин алоқада бўлмаса-да, акаси Сулико билан оға-инилар каби қадрдонлиги бор эди. Хонгирей буни яхши билгани учун ҳам Асадбекни йўлдан олишда тўғридан тўғри ўзи ҳужум қилмай аввал Ҳосилбойваччадан, сўнг Чувринди билан Кесакполвоннинг ўзаро зиддиятидан фойдаланмоқчи бўлди. Суликонинг дағн маросимидан сўнг тўғри Москвага қайтган эди. Отасининг оғир хасталигини билса-да, Асадбекнинг ўғиллари келаётгани учун овулига ўтмади. Отасини ўзи эмас, йигитларидан бири бугун тонгда олиб келди. Онаси эса унинг амири билан “Хонгирей келиб отасини олиб кетди”, деган гап тарқатиши лозим эди.

– Илико Москвага эртага қайтади. Хоҳласанг таъзияга бирга боришим мумкин, – деди Хонгирей орадаги сукутни бузиб.

– Яхши бўларди, – деди Асадбек ундан кўз олмай.

Хонгирей айтмаса ҳам Асадбек бу ердан чиқиб Суликонинг уйига боришини ўйлаб турган эди.

Асадбек янги уйланган кезлари, ҳали қиморни ташламаган пайтларда “Тамбовда катта ўйин бўлади”, деган хабарни эшилди-ю, “Ўша катта ўйинни ҳам бир кўрай”, деб белни бақувват қилиб борди. Сулико билан ўша ерда, қимор устида танишган эди. Асадбекдан бир оз ёшрок бўлган Суликонинг кавказликларга хос қизикконлиги бу ўйинда панд бериб, каттага тушди. Тушгунда ҳам Асадбекка тушди. Ўйин охирлаганда ҳеч вақоси қолмаган Сулико дабдурустдан:

– Мен номусим билан хотинимни тикаман! – деди.

– Эркак одам номусини қиморга тикмайди, – деди Асадбек унга жавобан.

– Унда хотинимни тикаман, – деди Сулико газаб би-

лан сўнг Асадбекка ўқрайганича кўшимча қилди: – Сен менга ақл ўргатма, нимани тикишни ўзим биламан!

Асадбек хотиржам равишда қарта тарқатди. Бир неча сонияда хотинини ютқизган Сулико катта қадаҳга тўлдириб ароқ қуиди. Қадаҳни лабига олиб борди. Бироқ кутилмагандаги ароқни ўзининг юзига сепиб юборди-да, алам билан:

– Хотиним Кутаисида. Хоҳлаган пайтингда олиб кет, – деб манзилни айтди.

– Хоҳлаган пайтимда олиб кетаверайми? – Асадбек шундай деб унга қаради. Сўнг икки қадаҳга ароқ қуиб бирини Суликога узатди:

– Мен хотинингни ютиб олдим. У энди менини, нима истасам шуни қиласман, тўғрими?

Сулико Асадбек узатган қадаҳни олди-ю, унга ташлашиб қолмаслик учун ўзини аранг тутиб, саволига титрок овозда “Ҳа”, деб жавоб қилди.

– Унда эшил, – деди Асадбек: – Мен уни хотин килмайман, хотиним бор. Ўйнаш қилмайман, ўйнашлар тиқилиб ётиби. Менинг синглим йўқ. У менга сингил бўлади. Сен эса куёв. Орамиз очик, куёв бола... Аммо битта шартим бўлади: синглимни бундан буён қиморга тикмайсан.

Қиморбозлар орасида бунақа тантилик кам учрайди. Шу боис тўпланган қиморбозлар бу гапга бир ишониб, бир ишонмай тарқалишди. Сулико эса “Мен билан хозироқ Кутаисига жўнайсан”, деб туриб олди. Асадбек кўнимагач, уч кундан кейин хотинини олиб уникига келди. Асадбек “синглим” деб аталган жувонни кўрди-ю лол қолди, бундай гўзал аёлни у ҳали учратмаган эди.

– Шундай хотинни қиморга тикдингми, аҳмоқ! – деди Асадбек.

– Аҳмоқлигим рост. Фақат, сендан илтимос, қиморни хотинимга айтма... Ташлайман шу қиморни.

Кўп ўтмай Асадбек қиморни ташлади-ю, Сулико аҳдида туролмади. Охири шу туфайли бошини ебди...

Ўшанда Сулико қўярда-қўймай Асадбекни Кутаисига олиб кетган эди. Мард одамнинг қадрига етгувчи гуржилар учун Асадбек азизларнинг азизи мартабасига кўтарилигган эди. Суликонинг бобоси тоғлар орасидаги кичик бир қишлоқда яшар экан. Асадбекни ўша ерга ҳам

олиб боришди. Русчани бузиб-бузиб гапиравчи чолнинг хайрлашув чоғидаги бир гапи Асадбекнинг эсида қолган:

– Инсон ўзгаларга меҳр-мурувват курсатиш учун яралган. Йўқса, дунёда жониворлар етарли...

Оқсоқол ўшанда гапира туриб эҳтирос билан ҳатто шеър ўқиб юборган эди:

– “Дўстлар учун жонфидолик гоят улуг фазилат,

Оғир кунлар синовида билинади дўст фақат” – Биласанми, бу кимнинг гапи? Бу – Руставели! – оқсоқол фахр билан шундай деб яна ўқиганди:

– “Улуғлайлик, дўстларни деб жонни берган эрларни,
Кадрлайлик яхшиликка булок бўлган дилларни”.

Оқсоқол шундан кейин яна гурур билан “Бу – Руставели!” деб қўйган эди. Ўшанда шеърнинг мазмуни ёқиб, эслаб қолишга уринди. Бир қанча муддат эслаб ҳам юрди, аммо кейинчалик ёдидан кўтарилди.

Ўшанда Сулико билан Иликони мириқиб кулдирган воқеа ҳам содир бўлганди. Оқсоқол фахр билан тилга олавергани учун “Руставели буларга қариндош шекили?” деб сўраганда ака-ука қотиб-қотиб кулишган эди. Кейин унинг кимлиги, ёзган асарларини гапириб беришганди. Асадбек асарнинг тўла номини эсдан чиқарган, ёдida қолгани – йўлбарс териси ҳақидаги нарса...

Тақдирнинг ёвуз ўйинини қарангки, меҳр-мурувватдан гапиравчи оқсоқолнинг бир набираси ўғрибоши, яна бири киморбоз эди. Донишманд ахли “Мол текин келса дил бераҳм бўлади”, деб бежиз айтишмаган. Текин молга маҳлиё бўлиб яшаёттганларида вақти келиб ўзлари каби яна бир бераҳм дилнинг курбонига айланишларини ўйлашмайди.

Бераҳм диллар салтанати фуқароларида меҳр-мурувват, яхшилик-ёмонлик тушунчалари йўқ демоқлик ноўрин. Улардаги мавжуд меҳр ҳам, мурувват ҳам ўз нафсларининг амрига кўра белгиланади. Улар бир одамга яхшилик килмоқ учун иккинчисининг жонини оладилару буни мурувват деб баҳолайдилар. Яхшилик ва ёмонликни бошқа-бошқа, бир-биридан айри – айри нарса деб фахмлайдилар. Яхшилик ва ёмонликни икки эмас, бир тушунча, яъниким, яхшилик ёмонлик килмаслиkdir, деб англамоқлик неъмати уларга насиб этмаган.

Бир дастурхон атрофида ўтириб, гапи гапига қовушмаётган одамларнинг бири иккинчисига қандай тузоқлар кўйяпти экан? Иккинчиси биринчисига қандай чоҳ қазияпти экан?

Валлоҳи аъламки, балки айни шу дамда шайтон алайҳиллаъна ўзининг қилмишларидан ифтихор қилган тарзда мақтанганича бу икки одамни кўрсатиб: “Эй ўн саккиз минг оламни тўлиқ ҳикмати или яратган Тангр! Сен ихлос ва муҳаббат билан яратган Одамнинг бу болаларини кўриб кўй. Булар асло сенинг бандаларинг эмас энди. Уларни мен банд этганман. Биттагина буғдой донасидан бошлаган васвасаларим мевасини кўряпсанми? Ер юзидаги уларнинг ададини ўзим ҳам санаб саноғига етолмайман. Ҳадемай кўриб турганинг бу икки инсоннинг бири сенинг ҳузурингга жўнайди. Бу дунёда қилган гуноҳлари рўпарасига дастурхон қилиб ёйилганида шубҳасизки, мени эслайди, менинг номимни тилга олади. “Шайтон йўлдан урди”, деб мени айблайди. Эй, барча нарсалардан боҳабар Тангри, ўзинг гувоҳсан, мен уларнинг қўлларидан маҳкам ушлаб, зўрлаб етаклаганим йўқ. Сен уларга ҳам ақл ва зеҳн берган эдинг. Мен фақат уларнинг ақл кўзларини нафс пардаси билан тўсиб кўр қила олдим, зулм дунёсини уларга чиройли қилиб кўрсатдим халос. Менинг оламимга улар ўз оёқлари билан юриб кириб келдилар, яйраб яшадилар. Сенинг ҳузурингта бормоқ ва ҳисоб бермоққа мажбур эканликларини унутдилар. Яратмиш Тангрини унугувчиларга бу дунёда қандай ажр бермоқ – қандай ўлимни раво кўрмок ўзингга ҳаволадир”, деяётгандир...

Ҳақ таоло одамларга инсонийлик жомасини иноят қилган экан, бу либос йиртилмас, ифлос ҳам бўлмас экан. Афсус шуки, бу либос барчага бирдай насиб этмас экан. Ким бераҳм диллар оламига тобе бўлибди, бу либосдан маҳрум этилибди, умрини яланғоч ҳолда яшаб ўтибди. Эски кийимда бўлгани билан кишининг одамгарчилиги йўқолиб қолмагани каби устидаги энг яхши либос ҳам кимсанинг инсонийликдан узоқлигини яшира олмайди. Дарёни кўзага қамаш мумкин бўлмаганидек, бу бераҳм диллардан тошиб чиқаётган зулм оқимини жиловлашнинг имкони йўқ.

Ақл ва нафс бир-бирига зиддир. Ақл рад этган нарсаны нафс даъво қиласы.

Уларнинг нафслари эса зулмга ҳомиладордир...

Ёмонликни касб қилиб яхшилик умид қилувчилар қанчалар нодонлар. Улар Тангрининг “Фа ман йаъмал мисқола зарратин хойрон йароҳ, Ва ман йаъмал мисқола зарратин шаррон йароҳ” деган амрини билсаларми эди... балки қоронғу фикрларига ёруғлик мўраларниди...

Бир-бирига рўпара ўтирган икки одам буларни билмайди. Умрлари адогига қадар ҳам билолмай ўтсалар эҳтимол.

Хонгирей Асадбекдан кўз узмаган ҳолда:

- Ўзинг соғмисан, Бек? – деб сўради.
- Соғман, раҳмат, – деди Асадбек тетик овозда.
- Ўтган сафар кўрганимда рангинг паст эди. Ҳозир яхвисан, кўриниб турибди.
- Ҳа, рангим баъзи одамларга ғалати туюлган эди,
- деди Асадбек тагдор қилиб. – Баъзилар “Асадбек ўладиган бўлди”, деб жанозамни ҳам ўқиб қўйишибди.
- Ўлиш учун ўладиган касал бўлиш шарт эмас, – Хонгирей шундай деб отасига қараб олди: отаси стул суюнчиғига ястаниб, бошини бир ёнга қийшайтирганича ухлаб ўтиарди.
- Қизинг тузалиб кетдими? Ҳосил касал, дегандай бўлувди.

Бу гапни эшитган Асадбекнинг бети учди. Бу ўзгаришни сезган Хонгирейнинг юзини эса мамнунлик ели силаб ўтди. “Ҳа, хунаса, буни ҳам етказган экан-да”, деб ўйлади Асадбек. Сир бой бермасликка интилиб, жавобни ҳаяллатмади:

- Қизим яхши, тузалиб кетди.
- Оиланг тинч бўлса, хурсандман, Бек. Агар йўқ демасанг, энди ишдан гаплашсак. Москвага нима учун келдинг?
- Пиво цехи очсаммикан, девдим. Шунинг ҳарактида юрганимда ўғилларим чет элдан қайтадиган бўлиб қолишибди. Кутиш баҳонасида бу ишни ҳам пишириб оларман.

¹ Залзала сураси 7-8 оят.

- Ўғилларинг келишдими?
- Ҳа. Меҳмонхонада туришибди.
- Олиб келмабсан-да, меҳмоним бўлишарди.
- Шаҳарни соғинишибди.
- Пиво цехига тегишли ишларингга ёрдам берайми?
- Масала ҳал бўлай деб турибди. Иш пишмаса ўзингта айтарман.

– Бир-биримизга ёрдам бериб турмасак бу дунёда яшашимиз қийин. Славянлар бизларни янчиб ташлашади. Бек, агар сен менга муҳтоҷ бўлмасанг, менга сенинг ёрдаминг керак.

- Кўлимдан келса...
- Кўлингдан келади. Хоҳишинг бўлса бас. Мен жуда катта ишни бошлаб қўйганман. Охирига етказа олсам бир вагон пул бўлади. Сен қора дори олиб ўтишимда ёрдам берасан.
- Княз, адашма. Бу масалага муносабатимни биларсан, девдим.
- Биламан. Энди муносабатингни ўзгартиришинг керак.
- Кўлимдан келмайди. Хоҳишим ҳам йўқ.
- Ҳосилнинг шерик бўлиш аҳди бор эди. Уни ўлдирдинг. Гапни айлантирма! Ўлдирганингни аниқ биламан. Майли, битта одам ўлгани билан дунё гарибланиб қолмайди. Маҳмудбей гилайни бошлаб келганида менга ёқди. Шериклик қилишга ваъдаси бор эди. У ҳам ўлди. Нега ўлди, а? Аниқламадингми?
- Аниқлайман.
- Балки ўзинг ўлдиргандирсан? Менга шерик бўладиганлар сенга ёқмайди-ку? Майли, сен титрама. Маҳмудбейни сен ўлдиргансанми ё бошқами, менга фарқи йўқ.

“Шерикликка ваъда бериши мумкинмас. Акси бўлгандир”, деб ўйлади Асадбек. Аммо хаёлига келган фикрни тилига кўчирмади.

– Биласанми, биз киммиз? – Хонгирей саволига жавоб кутмай гапини давом эттирди: – Биз ғизиллаб юриб кетаётган машинанинг муруватларимиз. Машина яхши юриши учун эски муруватларни алмаштириб туриш керак.

“Демак, мен эски муруватман. Алмаштирасан. Янги муруват ким? Ҳайдарми? Қани, гапираверчи...”

– Сен киморбоз эдинг, Бек. Киморда ҳадеб омад кела-вермайды, тушуняпсанми?

– Тушуняпман. Ҳозир сенинг омадинг келдими?

– Аниқрок айтайми: сенинг омадинг кетди. Шунга яраша иш кил. Менга шерик бўлмасанг четта чикиб тур. Ўгилларингнинг тўйини қилу неварадарингни боқиб ўтиравер. Энди йўлимда пайдо бўлиб қолсанг, аяш йўқ – янчидан ташлайвераман, – Хонгирей шундай деб кафти билан столга уриб қўйди.

Асадбек унинг бу килиғини кўргач истеҳзо билан кублиб, бир нима демокчи бўлди-ю, ўзининг “мен гап одами эмас, иш одамиман”, деган ақидасига содик қолиб тилини тийди. Мўмин қиёфасини ўзгартирмади. Бироқ, айтмокчи бўлганини дилига тугди: “Ҳали сен мени янчмоқчимисан? Қани, бир урин-чи? Мени янчмоқчи бўлганларнинг биринчиси сен эмассан. Охирги си ҳам эмасдирсан ҳар қалай. Мени пачоқлаб ўтмокчи бўлганларнинг қанчаси қоқилди, қанчасининг оёқлари синди, бўйни эгилди. Яна қанча оёқлар синишга маҳтал бўлиб турибди. Сенинг бу чиллак оёқларинг ҳам шуларнинг олд қаторида. Сен бефаҳмларда андиша деган нарса йўқ. Шунинг учун бизлардаги андишани қўркоклик деб ҳисоблайсанлар. Мен ҳозир сенинг кўзингга чорасиз кўзичоқ бўлиб кўриняпманми? Яхши. Лекин билиб қўй: йўлбарс ҳар қанақасига йўлбарсдир, у ҳеч қачон қўй бўлолмайди!”

“Оккуш қўшиғи” ресторанидаги сухбатда кўп гаплар айтилмади. Зулм булоғидан баҳра олгувчи мақсадлар гўё сирлар пардасига ўралган эди. Гўё дейилишига сабаб: оҳанрабонинг икки қутби каби бўлмиш бу икки одам бир-бирининг ниятини яхши англаб турарди. “Болта тушгунича кунда дам олади”, деганлариdek, ҳозирча ўзларини бир-бирларининг қора ниятларидан бехабар қилиб қўрсатадилар. Уларнинг ҳар бири ўзини болта, ҳарифини эса кундага қўйилгувчи бош деб ҳисоблашади.

“Оккуш қўшиғи” ресторанидаги икки одамнинг қайси бири бу кун сўнгти қўшиғини айта бошлади – ёлғиз Яратганга мълум.

VII боб

1

Қайси бир куни Жалил Кесакполвоннинг қилиқла-
ридан ғаши келиб, Асадбекдан:

– Дунёда учта нарса йўқ, биласанми? – деб сўраган
эди. Асадбек болалик йилларидан эсдалик бўлмиш бу
топишмоқни эшитиб кулимсираган, жавобни билса ҳам
“ҳозир бошқа гап топади”, деган хаёлда индамай қўя
қолиб янглишмаган эди.

– Ҳовузнинг қопқоғи, осмоннинг устуни йўқ, а? – де-
ган эди Жалил. Сўнг: – Учинчиси-чи? Билмайсанми? –
деб жавоб талаб қилганда Асадбек:

– Учинчиси – ошпичоқнинг қини йўқ, – деб осонгина
кутилмоқчи бўлиб, бу сафар адашди.

Ушлаган жойини кесувчи Жалил унга синчиклаб ти-
килган ҳолда:

– Ростдан билмайсанми? Хўп, осмонга устун, ҳовузга
қопқок қилиб бўлмайди. Лекин ошпичоғингта қин килиш
қийинмас. Учинчисини билмасанг билиб ол: оғайнинг
Ҳайдар паканада виждон йўқ! Бу ҳароми ошнанг дунёда
виждон нима эканини билмай ўтар, – деган эди.

Жалил виждон тушунчасини ўз ақли қамрови би-
лан ўлчар эди. Бу соҳада Асадбекнинг, айниқса Кесак-
полвоннинг ўлчовлари айри-айри эди. Ҳатто Жалилга
виждонсизлик бўлиб туюлган нарса улар учун виждон-
нинг юқори мартабасидаги кўриниш ҳисобланарди. Бир
тупроқ устида истиқомат қилиб, бир ҳаводан нафас олиб,
бир сувдан ичиб кун кўрганлари ҳолда бошқа-бошқа
оламда яшовчи бу одамларнинг виждонга оид ўлчов ва
тушунчалари бир хил бўлиши мумкин ҳам эмас.

Чувриндининг ўлимида Кесакполвон гумонсирилаёт-
ганидан Жалил бехабар эди. Билганда “бу гумон эмас,
ҳақиқат! Бу қабиҳлик факат унинг кўлидан келади”, дей-
иши муқаррар эди.

Асадбек, отаси қамалиб, “халқ душманининг
боласи”га айлангач, бир йил синфда қолиб, оқибатда
“детдом боласи” ҳисобланмиш Ҳайдар билан бир-
га ўқиган эди. Бўлажак Кесакполвонни у пайтда ҳамма
“Ҳайдар пакана” деб атарди. Перо ўғирлаш воқеасидан
сўнг Ҳайдар пакана Асадбекдан узоклашмади. “Детдом

боласи” деган ваҳимали номи, ёнида буқлама пичокча олиб юриши устига Асадбекнинг ҳимоясига ўтиб олгани унга қалқон вазифасини ўтаган эди. Болалар ундан зулм кўришса-да, жавоб қайтаришга ботинмай туришарди. Бу масалада фақат Жалил тап тортмасди. Ҳайдар пакана унга ёмонлик қилмаса ҳам, кунда бўлмаса-да, кун орами, ишқилиб Жалилнинг тепкисини еб турарди. Бир куни Асадбек Ҳайдар пакананинг нолаларини инобатга олиб, Жалил ўртоғига:

– Нега бекордан бекорга тепаверасан, сенга ёмонлик қилгани йук-ку? – деб танбех берган эди. Шунда Жалил:

– Шу пакана ошнангнинг турки совуқ, башарасини кўрсам, оёғим қичиб “Теп!” деб тураверади. Шу пакананг аслида тепиш учун яралган. Ёмонлик қилмаса ҳам тепавераман, сен аралашма. Ёмонлик қилса, айтиб қўй, шартта ўлдириб қўя қоламан, – деган эди.

Мактабни битиришганда “энди қораси ўчар”, деб ўйловди, янгишди – қораси ўчмади. Кейинроқ кис-савурлик қилиб қамалганида “энди чикқан жойига кириб кетди, қораси ўчиши аниқ”, деб ўйлаб яна адашди. Ҳайдар пакани деганлари қамоқда ўзига мос ҳамтоворқ тополмаганми, яна Асадбек атрофида хира пашшадек ўралашаверди.

Асадбек уйланганидан сўнг Жалил куёвжўралиқ мартабасидан фойдаланиб “бу гаркўз ошнанг энди осто-нангни ҳатламасин”, деб шарт қўйди. Асадбек “хўп” де-дию аҳдига вафо қилмади. Ҳайдар пакана шу оиланинг яқин кишисидай кириб-чикиб юраверди. Асадбек Тамбовдаги ўйинга кетар маҳали Жалилга “келинингдан хабардор бўлиб тур”, деб тайинлаган эди. Ошнаси кетган ондан бошлаб Жалил хотинини Манзуранинг ёнига чиқарди. Эртаси куни норинга хамир кориш учун чиққан хотини дарровгина қайтди. “Ҳа, норин кормайдиган бўлдиларингми?” деб сўради Жалил хотинидан. “Мулла-камнинг анов ошналари келиб қолди”, деди хотини. Хотини бир марта “Ҳайдар aka”, деб унинг номини тилга олганда Жалил “Бу ҳароми қачондан бери сенга “aka” бўлиб қолди”, деб сўкиб берган эди. Шу боис “муллакамнинг анов ошналари” деганда Жалил ким назарда тутилганини дарров фахмлади-да “Овсинингни ёлғиз ташлаб чиқавердингми, аҳмоқ!” деб сўкиб, ўрнидан турди.

Жалил ҳовлига кирганида Ҳайдар пакана уй остонасида тұғон бўлиб туриб олган, Манзура эса ичкарида сайёд түрида иложисиз қолган ғаззола каби жонсарап кўзлари билан нажот изларди. Жалил ютуриб келдию ҳе йўқ, бе йўқ Ҳайдар пакананинг юмшоқ ерига тениб қолди. Пакана ўгирилишга ҳам улгурмади – ичкарига қараб мункиди. Жалил эса унинг энса соchlаридан маҳкам чангллаганича турғазиб, ҳовли томон тортди-да яна бир-икки тепиб кўчага чиқариб ташлади. Овоз чиқариб сўкмади, Ҳайдар пакана ҳам “нега тепасан!” деб дағдаға қилмади. Манзура худди гуноҳ устида кўлга тушгандай, иснод ўтида ёниб ичкари кириб кетди.

Жалил Ҳайдар пакананинг узоклашишини кутиб турди-да, сўнг ҳовлига қайтиб, худди ҳеч қандай воқеа юз бермагандай:

– Манзура, тезрок бўлларинг, корин таталаб ноғора чалиб юборди! – деди. Бу гапни меҳрибон aka овозида айтди. Унинг назарида бу оҳанг Манзурага далда бериши лозим эди. Аммо ичкарида титраб турган жувонга ҳар бир сўзи тўқмоқ каби зарба берганини билмади.

Асадбек қайтгач, Жалил айтадиганлари Манзурага жабр бўлишини англаб, машмашани маълум қилмади. “Урса хотинини бир-икки урарди, аммо бу паканани йўқотарди”, деб бу иши учун ўзини кейинроқ койиди.

Эски ҳовлига қадам босищдан олдин Жалилниги хавотир билан қарайдиган бўлиб қолган Ҳайдар пакана Асадбек янги уйга кўчгач, бу хавотирдан кутулди. Жалил ҳам ўртогини назорат килишдан тийилди.

Жалил Кесакполвоннинг барча қилиқларини билганида ошнасига жумбокли савол айтиб, виждон ҳакида гапириб ўтирасди. Ўшанда Асадбек “икки гапингнинг бирида “ошнанг одам эмас”, дейсану виждондан масала сўкийсан. Агар одам бўлмаса, унда виждон нима килади?” демоқчи бўлдию “арининг уясини кавламай қўя қолай” деб фикрини тилга кўчиришдан тийилди.

Чувриндининг ўлимидан сўнг Асадбек ҳасрат дастурхонини ёйиб гумонини айтсами, Жалил эски пахтани чувиган мисол барча танбеҳу дашномларини бир-бир эслатиб “ана энди эсинг кирганга ўхшайди. Лекин кечикиб кирган эснинг фойдаси бўлармикин? Шу паканангнинг разиллигини билишинг учун яқин одамингнинг ўлимини

кутишинг шартмиди? Илгариrok эсинг кирганда шу бола увол кетмасди-я...” деган бўларди.

Кесакполвон Жалилда мавжуд нафратни биларди. Жалил тепмай кўйган бўлса ҳам ундан тепкидан зўррок, тепкидан ёмонроk бир нарсани кутиб юрарди. Айниқса икки ошна ҳоли қолиб гаплашгудай бўлишса, бу томонда Кесакполвоннинг қулоқлари динг турарди.

Қабристонда Асадбек ғазабга тўлган кўзини қадаб “Йўқол!” деганида бир оз чекинди-ю, Жалил яқинлашиб нималардир деганида хавотирга тушди. Икки ошна қабристондан бирга чикиб, бирга кетиб, сўнг майит чиқарилган хонадонга қайтиб боришмагач, бу хавотир янада ошди. Ана ўшанда “сал оширворибман, ҳозирча ўлдирмай бошқа чорасини қилиб турсам бўларкан”, деб афсусланди.

Кесакполвонда “шу ишни тўғри қилдимми?” деб тарозига солиб фикрлаш одати йўқ эди. Чувриндининг ўлимидан сўнг бу одатини канда қилиб ўйлаб кўрди. “Бошқа чора”нинг қандай бўлиши мумкинлигини кўп ўйлади. Ноилож ақли охир-оқибат “ўлимдан бошқа чораси йўқ эди”, деган ҳулосада тўхтаб, унга тасалли берди. Виждон азоби нима эканини билмайдиган унинг рухи бу сафар ҳам безовта бўлмади.

2

Асадбекни кузатган Кесакполвонда ўзин ҳам тушунмаган бир ҳис уйғонди. Ошнасининг тахтини тезроқ эгаллаш умидида яшаётган бу одамдаги тушунуксиз ҳисни армон демоқ-да мушкул, ҳамдардлик демоқ-да ноўрин. Балки мувакқат тарздаги ачиниш демоқ жоиздир? Ҳа, воқеан шундай. Кесакполвоннинг назарида Асадбек ўғилларини олиб келиш учун эмас, Москвада ўзи учун ясад қўйилган темир тобутга тушиб қайтиш мақсадида кетаётгандай эди. Болалик йилларидан бери яқин бўлиб қолган одамини сўнгти марта тирик ҳолда кўраётгандай эди. Ана шу ачинишга ҳамоҳанг тарзда “шу ишларга қўшилишим шартмиди, бунинг соясида ёмон яшаётганим йўқ эди-ку?” деган умри қисқа фикр тугилиб, ўлишга ҳам улгурди. Асадбек хасталанганда унинг тузалиб кетишини истаган одам энди ошнасининг темир тобутда қайтишини

хоҳларди. Ана шу хоҳиш ачиниш ҳиссини бўғиб кўя қолди.

Жалил айтмоқчи, Кесакполвонда виждон бўлмаса-да, унда ўғриларга хос зийраклик мавжуд эди. Угри учун виждон, адолат, меҳр деган фазилатлар ортиқча юк, буларсиз бемалол ҳаёт кечиравериши мумкин, бироқ, зийракликсиз яшай олмайди. Чувриндининг ўлимидан сўнг ана шу зийраклик яна бир фойда берди: ошинасининг кўнглидаги гумонни сезиб, этагини ёпиб олиш чорасини килиб кўйди – биринчи галда Хумкаллани йўқотди. Чувриндининг ҳовлисида Асадбекнинг безовта назари Хумкаллани излаётганини сезди-ю, эртасига ўзи гап очиб:

– Даюснинг боласи кўринмайдими? – деб Асадбекдан сўради.

Асадбек “Даюснинг боласи ким?” деган маънода қараб кўйди.

– Хумкаллани айтаман. Кеча ҳам кўринмади. Уйига бола юборувдим, милиса ҳам суриштириб келганмиш. Бит ишкан чиқардими дейман. Сен иш-пиш буюрмовдингми?

Асадбек бу саводдан ажаблангандай аъёнига тикилди. Унинг гумони бўйича, агар Маҳмудни Кесакполвон ўлдиртирган бўлса, бегонанинг эмас, ўз яқинларидан бирининг қўли билан қиласи бу ишни. Бунақа ишда қотил – асосий гувоҳнинг яшамоги мумкин эмас, сирни ўзи билан бирга нариги дунёга олиб кетиши шарт. Кесакполвон тағин ҳам марҳамат қилди – Хумкаллага яна бир кун яшашга имкон берди. Қотил йўқотилгач, изини ҳам ёпиши керак. Милиса “КамАЗ”нинг ҳайдовчисини эрталабга қолмай топиб, қамаб қўйган. Бўкиб ичган ҳайдовчи мастиликда “КамАЗ”ни кимга, неча шиша ароқ эвазига сотиб юборганини эслолмади. Хумкалла милисага керакмас, унинг ўлигини ҳам, тиригини ҳам қидиришмайди. У Асадбекка керак. Қотилнинг хожаси бўлмиш Кесакполвон буни билмайдими? Балони ҳам билади у. “Хумкалланинг изини йўқотиш учун шу найрангни йўлаб топдими? – деб ўйлади Асадбек. – Менинг кавлаштиришимни билади, бу хунаса. Хумкалланинг уйига милиса юбортриб ишни пухталаб қўйгандир... Қизик, бу илгари ҳам без бўлиб қараб туармиди ё энди шунақа бўлиб қолдими?”

Асадбек айёнига бир оз тикилгач, афсусланган одам каби уф тортиб, бош чайқади-да:

– Болларинг бебош бўлиб кетди. Жиловни жа-а бўш кўйвординг, – деди.

Кесакполвон ҳам афсусланган одам каби иягини кафти билан силаб:

– Мен эмас, – деди. – Бек, хафа бўлмагин-у, Маҳмуд бўш кўйворди. Майли, ер етказмасин-у, лекигин, кўнгли бўш бўлиб қолувди укахоннинг. Сенам сезмай юрдинг, бир иш буюрсанг охирига етказмасди. Мен билардиму, жаҳлинг чиқмасин, деб айтмасдим. Укахон шу Хумкаллага дўхтири қурит, деб топширган экан,

– Кесакполвон шундай деб Асадбекка синовчан боқди. Хожасининг юзларида ўзгариш сезмагач, осойишта оҳангни ўзгартирмаган тарзда давом этди: – Хумкalla ўлдирмабди ўша дўхтири болани. – Бу гапдан сўнг Асадбекнинг қошлари хиёл чимирилди. Кесакполвон буни сезмаган каби гапидан тўхтамади: – Уни яшириб кўйибди. Ўзим ҳам бугун билиб қолдим.

– Кимдан эшитдинг? – деб сўради Асадбек юзини тескари буриб.

– Толмас айтди, – деди Кесакполвон.

– Толмасинг ким?

– Чойхонадаги қозимиз бор-ку, ўша. Maiшат устида Хумкалла ёрилибди-да, ярим кечада майда-чуйда қилиб боришибди ўша дўхтири яшириниб ётган жойга. Нима қиласай, болларга айтами, дўхтири тинчтиб келишсинми?

– Йўқ, – Асадбек шундай деб яна унга қаради. – Тегмаларинг. Бўлди, яширинмасин. Ўтган гап ўтди. Ишини қилиб юраверсин.

Асадбекни қузатиб келаётганида Кесакполвон мана шуларни бир-бир эслади. Хожасининг тикилиб қолиши, қошларининг билин-билинмас чимирилиши, юзини тескари буриб олиши... буларнинг барчаси унинг хотирасига муҳрланган эди. Салкам кирқ йилдан бери ёнида юрган одам хожасининг тик қараши, қошларининг чимирилиши ва окибат юзларини буриб олиши сабабини билмас эканми?

Асадбекка “Ўқилон” деган лақабни Кесакполвоннинг ўзи берган эди. “Сен чақмайсан-у, лекин товоңдан тешиб

кириб, мияни ўириб чикиб кетасан”, деган ҳазил билан бошланган гап оқибатида Асадбекка “Ўқилон” деган ном тожини кийдирган эди. Чувринди уларнинг бағридан иссиқ макон топган дастлабки ҳафталаарда бу лақабдан ажабланиб:

– “Кобра” дейилгани яхшимасми, ё “Анаконда”ми?..
– деб сўраганда Кесакполвон:

– Кўзойнакли илонинг чақишидан олдин лунжини шишириб хунар кўрсатади, тебраниб тураверади. Иложини қилиб уни тинчтиш мумкин. Бўғма илонинг ҳам хатарли эмас. Лекигин ўқ илон қачон ташланишини билмайсан. Бек аканг ҳам шунаقا. Калласида қанақа мўлжал бор, кимга ташланади, қачон товонни тешади – билиб бўлмайди. Сен ундан мана шу одатни ўрган. Мен минг ўрганай дедим-у, эплолмадим. Табиатим бошқа менинг...

Кесакполвон уйга қайтатуриб шу воқеани ҳам эслади. У Чувриндининг ўлими туфайли Ўқилоннинг талвасага тушажагини ҳисобга олган эди. Бирга бўлган йиллари давомида у Асадбекнинг гашини келтирадиган, жаҳлини чиқарадиган ишларни кўп қилди. Бу ишлари хожасининг қаҳрли қараши ёки болохонадор сўкишлари билан ёпди-ёпди бўларди. Чувриндининг ўлимини ўша ишлар сирасига киритмаса-да, хожасини ларзага солувчи катта фожиага айланар, деб ўйламовди. Фожианинг заминида таҳт талашиб масаласи ётмаганида, бу ишлардан Хонгирейнинг совуқ нафаси келиб турмаганида балки Кесакполвоннинг мўлжали аникроқ чиқарди. “Бек, жон ошнам, аҳмоқлик қилдим, кечир”, деса Асадбек балки узрини қабул қиласди.

Кесакполвон адашганини жаноза қуни, қабристонда эканида англаб қолди. Англади-ю, думи босиб олинган Ўқилон энди товонини тешажагини фаҳмлаб чўчиди. Кейинги кунларда эҳтиёт чораларини қилиб юрган бўлсада, кўнгил безовталиги кучайса кучайдики, аримади. Шу боис ҳам хожасининг темир тобутда қайтишини жудажуда истади. Назарида айнан шу тобут унинг халоскори эди.

У яна эҳтиёт чорасини қилиб, идорага бормай, телеграфга кириб Хонгирейга кўнғироқ қилди. Янгиликдан огоҳ этиб қўйиш баҳонасида Термиздан мол олиб, Самарқанддан кузатилган меҳмонларнинг эсон-омон

етиб олганлари билан қизиқиб, бу хизмати звазига янги хўжайинидан олқиши олишга умид қилган эди. Олқиши ўрнига “ҳа, бўлти” деган ланж жавобни эшитгач, кўнгил ғашлиги кучайди. Кўчага чиқиб, қулларини шимининг чўнтағига тиққанича бир оз харакатсиз турди. Идорада қиладиган иши йўқ – боргиси келмади, кўнгил майшатни ҳам истамади. Ҳатто ичишни хоҳламади. “Би-ир ичсам-микин?” деган фикр хаёлига келиши билан кўнгли айниди. Камдан кам содир бўлувчи бу ҳолатидан ўзи ҳам ажабланиб, беихтиёр равишда сигарет тутатди.

Кесакполвоннинг кайфияти бузилганини сезган Қози машина эшигини очди-да, бир оёғини ерга қўйиб “Хузурингизга борайинми, хўжайнин?” деган маънода қаради. Кесакполвон сигарет тутунини бир –икки чукур-чукур тортгач, охиригача чекмай четга улоқтирди. Сўнг нимадандир хавотирланган одам каби ён-атрофга аланг-лаб олди-ю, машина сари юрди.

– Ака, бир хуморбосди қиласизми? – деб сўради Қози меҳрибонлик билан.

– Хуморбосдими? – Кесакполвон шундай деб яна беихтиёр равишда чўнтағидан сигарет чиқариб, лабига кистирди. – Сен бола ўпкангни бос. Хумор дейди-я...

Қозининг бу меҳрибонлиги болохонадор “ширин сўкиш” билан тақдирланди. Қайси айби звазига бундай олий мукофотга зришганини англамади. Қози машина моторини ўт олдирди-ю, “қаёққа юрай?” деб сўрашга ботинмай, хўжайнинга қаради.

– Юрмайсанми? – деди Кесакполвон асабийлашиб.

Қози машинани жойидан жилдирди-да, бомба устида ўтирган одам каби хавотирланиб, қайси томонга юриши кераклигини сўради. Кесакполвон жавоб беришдан аввал яна боягидек қўполдан қўпол сўкиниб олиб, сўнг:

– Уйга ҳайда, – деб амр этди.

Шундан кейин бир неча дакиқа ундан садо чиқмади. Машина трамвай йўлинни кесиб ўтиб унинг кўчасига бурилганда, Кесакполвон Қозига қараб:

– Бек аканг сендан ҳеч нима сўрамадими? – деди.

Кесакполвон кеча ҳам шу саволни бериб “йўқ” деган жавобдан қониқмаган эди. Шу сабабли Қози “Кеча сўровдингиз...” деган маънода хожасига бир қараб олди.

– Нега қааяпсан? – деди Кесакполвон зарда билан.

— Акахонимнинг мияси ачиб қолибди, кечаги гапини яна сўрайпти, демоқчимисан?

— Худо урсин, хўжайин, бунақа гап калламга келмади.

— Калланг бўлса келади-да... Ҳали буфетда нега имлаб чакирди?

Кесакполвон йўл ҳаки тўлаётганида Асадбек қаҳва ичиш баҳонасида буфетга ўтиб Қозини имлаб чакирди. Унинг Қозига айтадиган зарур гали йўқ эди. Айниқса Ҳумкалладан гап очиб буларнинг пайтаваларига қурт туширишни истамаганди. Шунчаки “Бўтқа билан биллалашиб Зайнабнинг уйидан хабардор бўлиб турларинг”, деб тайинлаган, гапириш чоғида эса Кесакполвонга ўғринча қараб олган эди.

Асадбекнинг ўзи фақат яқин олган одамларигагина бир иш буюрарди. “Бек ака, буюринг”, деб илҳак турувчи йигитлар вазифани аъёнлар орқали олишарди. Бу одатдан боҳабар бўлган Қози Бек акасининг шахсан ўзидан “махсус топширик” олганидан мамнун бўлди-ю, орадан кўп ўтмай бу масалада хожасига ҳисобот бериши лозимлиги ни фаҳм этмади. Қанчадан қанча одамнинг тақдирини ҳал этиб келган унинг акли катта хўжайин билан кичиги орасида пинҳона уруш очилганини англаб етишга қосирлик қилди. Шу сабабли каттанинг топширигини кичигига оқизмай-томизмай етказмоқ вазифаси борлигини билмай, газабли нигоҳга дуч келди. Газабли нигоҳ ундан ўзини оқловчи баҳона эмас, аниқ жавоб кутарди. Қози бир оз довдираган ҳолда Бек акасидан эшитган гапни айтди-да, “Шу ҳам катта айбми?” дегандек Кесакполвонга қараб олди.

“Куёви касалхонада ўламан, деб ётибди. Қизи уйда бўлса... Қаровсиз ҳовлининг нимасини пойлайди?” Кесакполвон топшириқдан кўзда тутилган мақсадни англамай:

— Шунинг ўзими? – деб сўради.

— Бошқа ҳеч нима демадилар.

— Ҳумкаллани сўрамадими?

— Сўрамадилар.

“Қизик, нега сўрамади? Гумонини ҳақиқатга айланишини истаса сўраши шарт эди. Мен ўзим вос-вос бўлиб қолдимми? Ундан бекорга хавотирланяпманми? Э, йў-ўқ... унинг кўзлари мени алдолмайди. Кўзига қараб,

ицида нима ёнаётганини шу пайтгача билмай юрсам, ғирт ахмок бўлардим. Хумкаллани барибир бу боладан сўрайди. Дўхтири ҳам тинч кўймайди. Бекорга “тегмалинг”, демади. Ҳали сайратади уни...”

Машина Кесакполвоннинг дарвозаси қаршисида тўхтаганида томчилаётган ёмғир жалага айланди. Болохонадаги йигит чаққон тушиб дарвозани очгач, Қози машинани ичкари ҳайдаб кириб, чап томонга тақаб тўхтатди. Йигит илдам юриб келиб, олд эшикни очди. Кесакполвонга унинг бу иши ёқмай, ўқрайди-да, эшикни зарда билан тортиб ёпди.

- Хумкаллани сўраса нима дейсан?
- Ӯзингиз тайинлаган гапни айтавераман-да.
- Қани, айт-чи?
- Шу... уч-тўрт кун олдин майшат қилганмиз, кечаси дўхтирий йўқлаганмиз...
- Дўхтири қаёқда эди?
- Буни айтмовдингиз, хўжайин?
- Бек аканг сўраса ҳам шунаقا дейсанми, э эшак мия!

Сен дўхтири топ.

- Хўп, хўжайин.
  - Қаёқда писиб ётганини уйдагилар билар.
  - Бу ёғини қойил қиласиз, ҳаммаси бехит бўлади.
  - Менга қара, шу дунёда миллион дўхтири бормикин?
- Қози елка қисди. “Хўжайин, санаб чиқ, десандиз санаб чиқаман, лекин ҳозир анигини билмайман”, дегандай караб тураверди. Кесакполвон унга бокмаган ҳолда, ўзига ўзи гапиргандай давом этди:

- Миллион дўхтиридан биттаси куриса дунё камбағаллашиб қолмас, а? Нима дейсан?

Қози хўжайинининг мақсадини англаб ишшайди:

- Хўжайин, асли ҳисоб-китобни тўғри қилиб қўйиш керакмикан? Дўхтирининг сони битта кўп экан?
- Унақада Бек аканг келгунича ҳисобни тўғри қилиб қўй.

Кесакполвон шундай деб эшикни очди-да, машинадан тушиб уй томон юрди. Хизматга маҳтал йигит эса кўлларини қовуштирганича ўзини четта олди. Қози ҳам машинадан тушиб калитни йигитга узатди-да, “ўртага олиб, яхшилаб арт”, деб буюргач, болохонага чиқди.

Меҳмон кутишга мўлжалланган катта хонанинг ойнаванд томондаги оромкурсиларни банд этган Кесакполвоннинг хотини, қизи, күёви ва хос сартарош карта ўйинига шу даражада берилиб кетган эдиларки, ҳатто эшикнинг очилиб-ёпилганини ҳам сезмадилар. Кесакполвон остоини ҳатлаб ўтиб, уларга бир оз қараб турди. Қайнона билан куёв, Моника билан сартарош шерик бўлиб, бир-бирларини енгмоқ қасдида қарта ташлашарди. Пастак столнинг четидаги оғзи очик коњяк, билтур қадаҳчалар ҳам Кесакполвоннинг назаридан четда қолмади. Аввалига бакириб, сўкиб бергиси келди. Лекин шу онда қулоғига кимдир “биринчи марта кўраётганинг йўқ-ку, буни” деб шивирлагандай туюлиб, ғазабини ютгандек бўлди. “Ютгандек бўлди”, демогимиз сабаби бор: Кесакполвон бош кўтарган ғазабни ноумид қайтарувчи номардлардан эмас. Ҳозир ҳам одатига хиёнат қилмади. Ғазаб ўқларини сал киялатиб, күёви томонга отди:

– Вей, менга қара, куёв бола, сенинг уй-пуйинг борми, хотининг билан уйингда ўтирсанг ўласанми?

Тўсатдан янграб, магнитофондан тараляётган мусиқа товушини босиб кетган бу овоздан тўрттовлари ҳам чўчиб тушишди. Моника бармоғида қистириғлиқ сигаретни шошиб кулдонга ташлади-да:

– Ой, папул келди, – деб ўрнидан турди. Бунақа бакиришларга кўникиб кетган куёв ҳам эриниб, қўзғолди. Моника тез-тез юриб келиб дарғазаб отасини кучоқлади. Кесакполвон жаҳли чиққанини яна бир карра таъкид этмоқ мақсадида қизини одатдагидай ўпиб, эркаламади.

– Папул бугун вне настроенияда, – деди Моника аразлаб.

– Папанглар чарчаганлар, – Кесакполвоннинг хотини шундай деб унга яқинлашди: – Ҳа, адаси, тинчликми?

Кесакполвон хотинига ўқрайиб қараб, хонаси томон юрди.

– Ҳай, адажониси, бир минутга тўхтант, у нас новости. Ленинградда парикмахерларнинг международний виставкаси бўлаётган экан.

– Виставка эмас, конкурс, – деб изоҳ берди сартарош.

- Ну да, конкурс. И шу конкурсга Гогик бориши керак.
  - Борса ана катта күча, күлидан ушлаб турганим йўқ,
  - деди Кесакполвон минфирилаб.
  - Как это “катта күча?” Бу простой конкурс эмас, международний ахир. И Гогик победител бўлиши керак. И Моника ҳам бориши керак Ленинградга.
  - Ҳа, қизинг ҳам сартарош бўлиб қолдими?
  - Ну зачем, адажониси, Гогик Мониканинг сочини прическа қиласди.
- Кесакполвон “Бор-э!” дегандай қўл силтаб, хонасига кириб кетди. Диванга ёнбошлаган чоғида эшик очилиб, юзини буриштирган Моника кўринди.
- Папул, кетаверайми? – деди у остоноада турганича.
- Аразчи қизининг чўччайган лабларига кўзи тушган Кесакполвоннинг қаҳри бир оз юмшаб:
- Ленинградами? – деб сўради.
  - Уйимга! – деди Моника пўписа оҳангидага. – Между прочем, биза кўчада қомаганмиза. И слава богу, уйимиз бор. Просто силага скучна бўлмасин, деб келамиза. Энди скучат қилсангиз ўзийз бориб кўрасиз.
  - Оббо, бўлди, шунга ҳам аразми? Ойинг сени гармдорининг устига тукқан-да, а, асалим, – Кесакполвон туриб келиб қизини ёноғидан ўпди.
  - Посторонний одамни олдида просто унижат қилиб юборасиз.
  - Ҳазиллашдим, қизим, ҳазиллашдим. Посторонний йўқ-ку, бу уйда. Гогикми? У ҳам ўзимизники хисоб. Ҳазилимни тушунади.
  - Ленинград нима бўлади?
  - Ойинг билан маслаҳатлаш, билганларингни қилларинг.
  - Мерси, папул, – қизи шундай деб эркаланганича ўпди-да, кувноқлик билан изига қайтди.
- Кесакполвон қизидан фақат “хўп” деб кутилиши мумкинлигини яхши билгани учун ҳам тезгина таслим бўла қолди. Қизини бирор эмас, ўзи эркалатиб ўстирди. Бу ўринда “тарбия қилди”, демок ножоиз. Чунки отадан яхши тарбия кўрган киз бундай бўлмас. Кесакполвон “Нима учун мен эмас, фалончи кучайиб кетялти?” “Нима сабабдан фалончи мендан бойроқ?” деб ўзини саволга

тутарди. Бирок, ҳеч қачон “нимага фалончининг фарзанди унақаю, меники бунақа?” деган саволни хаёлига ҳам келтирмаган.

Бунақа қарта ўйнаб ўтиришганини энди кўрибдими, ҳозир кайфияти чатокроқ бўлгани учунгина бақирди. Кизининг сартарош билан Ленинградга бориши ҳам унинг учун аҳамиятсиз бир нарса эди. Агар кайфи чоғ пайтда бу янгиликни эшитганда “Ие, зўр-ку, албатта бориши керак”, демоги шубҳасиз эди.

Кесакполвон диванга чўзилиб, ётган ерида керишди. У шифтдаги нақшларга, деворга чизилган гулларнинг расмига қараб ётишни яхши кўрарди. Номдор наққошни топдириб келиб ишлатишга пулни аямаган эди. Наққош айниқса рўпарадан шундай безаганки, бегона одам минг тикилсин, девор орасида пўлат сандик борлигини илғай олмайди. Пўлат сандик ичидаги нималар борлиги факат Кесакполвоннинг ўзигагина маълум. Бундаги бойлик невараларининг еб-ичиши, ўйнаб-кулишигача етиб ортади. Пўлат сандик тўлган, лекин кўз тўймайди.

Асадбек қизи ўғирланган кезлари маъюс оҳангда “Топган-тутганларимиз невара-чевараларимизга ҳам етиб ортади. Бизга яна нима керак?” деганида Кесакполвонга бу гап эриш туюлган эди. “Бизга яна нима керак? Бу дунёда нима деб юрибмиз ўзи? Бой бўлмасанг бироров сени одам ўрнида кўрмайди. Худо бериб турганида тўплайверсанг-чи! Невара-чеварангта етадими-йўқми, ҳисоблаб нима қиласан? Ҳисоблаганинг сайин барака кочади...”, деган хаёл билан хожасини тентакка чиқарган эди. “Ҳисоблаб нима қиласан”, дегани билан унинг ўзи пўлат сандик ичидагиларни санаб туришни ёқтиради. Санётганида бармоклари яйрайди, юрагига эса ғалати бир кувват оқиб киргандай бўлади. Ҳозир ҳам туриб санагиси келди. Бирок, ён хонада одамлар борлигини эслаб, бу роҳатбахш юмушни кейинга қолдирди.

Девордаги гуллар расмига тикилиб ётган чоғида Асадбекнинг “Бизга яна нима керак?” деган гапи ёдига тушди. “Агар тирик қайтсанг, невара-чеварангга етадиган бойликларингни е-еб ётаверасан. Олифтагарчилик қилувдинг, мана, Худо бераридан қисди. Ўлмай қайтганинг ҳам дуруст ошнам, бойликнинг қадрига етасан. Ҳонгирей жонингни олмаса ҳам тахтингни олади. Бир пайтлар

чүтталчи эдинг, кунинг яна шунга қоладиган бўлди...”, деб ўйлаб, кулимсираб қўйди. Кейин хаёлига қўккис бир фикр келди: “Масковга кетган Ўқилон чувалчанг бўлиб қайтади. Чувалчангдан кўркиб ўтирибманми?” Мазкур фикр вужудига роҳат бериб, бу сафар яйраб керишди.

Кесакполвон девор ичига ўрнатилган пўлат сандикдаги бойликларни, бу уй, бу қимматбаҳо жиҳозларни... ҳамма-ҳаммасини ўзиники ҳисобларди. “Шу бойликларнинг эгасиман”, деб хузурланарди. Нодон банда бу дунёдаги ҳеч нарса уники эмаслигини билмасди. Ҳа, ҳеч нима! Ҳатто ўзининг гавдаси: бош-кўзлари, қўл-оёқлари... Ўзига тегишли эмаслигини фикр ҳам килиб кўрмаган. Буларнинг барчаси вақтинча эканига ақли етмайди. “Менинг бойлигим” деган нарса эса жон чикиб, жасад лаҳад куртларига топширилганда аскотмайди.

Диванда талтайиб ётган Кесакполвон буларни ўйламайди. Бундай ўй учун миясида бўш жой ҳам йўқ. Бу каби одамларнинг оғирлиги тўрт ярим килодан зиёд бўлган мияларида лоақал зарра микдордаги улуш охират ўйи билан банд бўлганида эди, ҳаёт ўзгача тарзда кечармиди, валлоҳи аълам?

Йўлдаги кўнгил ноҳушлиги тарқаб, Кесакполвоннинг ичгиси келди. Жавонда ўн-ўн беш хил ичимлик хизматга бел боғлаб турибди. Лекин улардан бирини олиб очмоқ учун дивандан турмоқ керак, икки ярим қадамли узун масофани босиб ўтмоқ зарур, қўлни чўзмок, шишани олмоқ, қопқокни очмоқ, пиёлага қўймоқ лозим. Кесакполвон учун бу юмушлар анча мушкул туюлиб, осонрок йўлини топди. Ётган ерида:

– Ҳов, бу уйда тирик жон борми?! – деб бақирди. Икки нафас ўтмай қўшимча қилди: – Ўлиб қолдиларингми ҳамманг!

Тахминан бир дақиқадан сўнг эшик очилиб, хотини кўринди:

– Етиб келгунимча чутли оламни бузиб юборасиз-а, – деди у остона ҳатлаётиб.

– Лопилламай тезроқ юрсанг ўласанми? – деди Кесакполвон зарда билан.

– Келдим-ку? Чут что дарров бақирасиз. Нима, ман сизга ёш келинманми?

– Ҳа, яхши, қарилгингни бўйнингга олдинг.

– Ҳа, қариман, ваабше старушкаман. Хўп, нимага чакирдингиз?

– Кўй, анавиндан.

– Қайси биридан?

– Эркакнинг хўррози “Наполеон”дан ичади-да. Бакувват килиб куявер, буфетчиларга ўхшаб қўлларинг қалтирамасин.

Хотин пиёлага тўлдириб конъяк қуйиб, тортмадан шоколад олгач, эрига тутди. Кесакполвон ичиб, шоколаддан тишлаганида:

– Адажониси, бугун сал нетуроқмисиз? Уйга киришга успет кilmай бакирдингиз-а?

– Бақиришим ёқмай қолган бўлса, ана, жавобимни бериб қўя қол. – Кесакполвон шундай дегач, ҳузурланиб чўзилди. Хотини эса оёқ томонга омонат ўтирди.

– Менга каранг, чут что “жавобимни бер”, дейдиган бўлиб қолдийза. Шошилманг, кутулиб қоларсизам. Аввал мени олиб бориб кўмиб келингда, ана, уч кундан кейин пожалуйста, уйланаверинг.

– Шунақами, – Кесакполвон заҳарли илжайди. Хотининг жигига тегиш учун оёғининг учи билан юмшоқ ерига аста тепди. – Уч кун кутадиган ахмоқманни мен. Сени кўмиб, уйга қайтишдаёқ уйланаман. Сенга жаноза ўқиган мулла ярим соатдан кейин мени никоҳлаб қўяди.

Хотин дийдиёсини авжга чиқариш баҳонасида оғиз жуфтлади-ю, аммо “вот что” деганича қолди. Кесакполвон уни гапиртиргани қўймади:

– Бўлди, вижи-вижи қилаверма. Нима дейсан, дардингни айт.

– Дард? Какой дард...

– Фингшима. Сен бекорга мингирламайсан. Нима, сенам Ленинградга бормокчимисан?

– Фу! – Хотин шундай деб лабини бурди. – Сто раз борганман ўша Ленинградингизга. Ваабше менга ёқмайди у шаҳар.

– Ленинград ёқмаса, ана, Ялтага бор.

– Ялтага? Ҳозир? Вы что, адаси устимдан куляпсизми?

– Устингдан кулмай, тагингдан кулайми? – Кесакполвон шундай деб яна оёғи билан туртди: – Бўпти, нима дейсан?

- Между прочим, Ойсанамхон Японияга кетаёттган-мишлар.
- Ойсанамхонинг ким бўлди?
- Как ким бўлди? Эри ўлди-ку? Началник таксопаркими? Ну вот, эри бўлмасаям кетяпти Японияга.
- Сенга қийин бўпти-да, а? Эринг бўлсаям ўтирибсан Японияга бормай.
- Сиз... издеватся қилманг. Вот, Пошша опам ҳам юрибдилар Германияда мазза қилиб. Бирга юборсайиз бўларди, ҳар ҳолда чужой эмасмиз-ку?
- Жиннимисан! – Кесакполвон энди қаттикроқ тепди.
- Ўзи таклиф қилмаса, “хотинимни билла олиб кетинг”, деб ялинаманми? Боргинг келиб, ичагинг узилай деб турган бўлса, ана, боравер.
- Унда, майли, Германия подождет. Японияга бирга борайлик. Одамлар завистдан куйиб кетсин.
- Нима? Бирга борайликми? Энди қилмаганим Японияда бир қоп гўштни етаклаб юришим қолувди.
- Нима? – Хотин Кесакполвоннинг сонини чимчи-ламоқчи бўлди. – Шу мешок гўштни, между прочем, ўзингиз яхши кўриб олгансиз.
- Ҳа... унда дўмбокқина эдинг-да. Бўпти. Гапни қисқа қил. Японияга борасанми, ундан наригами, боравер. Бошимни қотирма!

Эр-хотиннинг ширин суҳбати якун топганини билгандек, ёзув столи устидаги телефон жириングлади. Бу хона-донда иккита телефон бўлиб, мазкур ракам фақат якин одамларгагина маълум эди. Шу сабабли Кесакполвон ўрнидан туриб, гўшакни ўзи кўтарди. Кимнингдир гапларини эшлитиб, билагидаги соатга қаради-да “яхши” деб гўшакни жойига илди:

- Ана, Хизрни йўқласанг бўларкан, Пошша опанг келяпти.
- Келинлари биланми ё бир ўзларими?
- Буни келганида ўзидан сўрайсан.
- Вой, интересносиз-а, если келинлар билан келсалар, майда-чуйда қилишим керак-ку?
- Майда-чуйдангни тайёрлайвер, бакувватроқ тайёрла, қўлинг қалтирамасин.

Хотини чиқди-ю, дам ўтмай изига қайтди:

- Сизни күчада сўрашаётганмиш, – деди нозлирок оҳангда.
- Ким экан?
- Между прочем, бир ёш хотинмиш.
- Хотин бўлса яхши, – Кесакполвон шундай деб керишди-да, овоз чиқариб эснади. – Юр, сенам.
- Мен нима қиласман? – деди хотини ажабланиб.
- Кўриб қўй. Хотинликка номзодлардан биттасидирда. Уйлансанм ҳам сенга ёқадиганига уйланаман. Яна ётган ерингда “Вой, савил, келиб-келиб шуни олдингизми, ундан кўра ўзим сто раз яхшимасмидим”, деб сасиб ётмагин.
- Вуй, ваабше нетерпимо бўлиб кетяпсиз, – Хотин шундай деб муштимини қисди-да, пўписа қилиб, орқасига чекинди.

Кесакполвонни айвонда кутиб турган йигит Хумкалланинг хотини келганини айтиб балога қолди. Хўжайнини унга эшакка қандай қариндошлиги борлигини маълум қилгач:

- Йўклар, девормайсанми? Қанақа қаланғи-қасанғи келса кўяверасанми? – деди.
- Йўклар, десам, остонаяга ўтириб олди. “Ярим кечада келсалар ҳам пойлайман”, дейди.

Кесакполвон яна ғўдираниб сўкинди-да, йигитта эргашиб кўчага чиқди.

- Ҳа, сингил, келинг. Нима ишингиз бор менда? – деди уни танимагандай.

– Мен... Миродил аканинг аёллариман, – деди жувон унга нажот кўзи билан қараб. У “Ие, укахонимизнинг аёллимисиз, тинчликми, нима гап?” деган ширин гап кутган эди. Бирок бошқа оҳангдаги гапни эшилди:

- Ким? Миродил дейсизми? Сен танийсанми шунақа одамни? – деди Кесакполвон орқасидаги йигитта ўгирилиб. – Эрингиз қаерда ишлайди?

– У киши... сизда...

– Менда? Мен такси кооперативининг хўжайниниман. Менда Миродил деган бола йўқ. Сиз адашганга ўхшайсиз, синглим.

- Сиз... тўйимизга боргансиз...
- Мен кунда ўнта тўйга бораман. Ҳўп, нима дардингиз бор, эрингизни ишга олайми?

— Йў-ўқ... адамиз беш кундан бери уйга келмайдилар. Милиса ҳам суриштириб қолди.

— Үх-хў, синглим, милиса аралашган иш билан менинг олдимга келманг. Эрингиз уйингизга қайтмаган бўлса, милиса билади, дарров милисага учранг. Мен эрингизни танимайман, бора қолинг. Иккинчи бу қўчадан ўтманг.

Аёл рўпарасидаги жонзотнинг одамми ёки шайтон эканини фарқлаб олмоқчидаи унга бир оз тикилиб турдида, сўнг аста орқасига ўгирилди. Кесакполвон “қарасанг қарайвер, кимлигимни икки дунёда ҳам билолмайсан”, дегандек унинг тикилишига монелик қилмади. Жала кучдан қолгани билан, ёмғир тинмаган эди. Аёл ёмғир томчиларининг кузатувида юриб борарди.

Эрининг жони арzonга кетди. Кунда уч-тўрт маҳал овқат, неча ўн ёки юз ютум ароқ, вино... вассалом. У “акахон, хизматингизда бўлай”, деб хузурига келган эди. Аслида “муҳтарам жон олғувчи акахоним, сиз жонимни олингу эвазига мени боқинг”, деса ҳам бўлаверарди...

VIII 606

1

Уйга кечрок қайтган Зоҳид жиянини кўрдию юраги қандайдир ноҳушликни сезгандай увишди. Үғлини ухлатиб чиқкан Фотиманинг кўз қарашларида ҳам ғалати бесаранжомликни илғагандай бўлди. Жиянидан “опам, поччам, укаларинг яхшимилар, катта ҳовлига ўтиб турибсанми, бувинг, опоқ даданг соғ-саломатмилар?” деб сўрагач, “Тинчликми?” деган сўроғига “Тинчлик, ўзим шунчаки бир айланиб келувдим”, деган кўнгил ташвишини босувчи жавоб кутди. Ёши ҳали ўн бешга етмаган ўсмирнинг даладан шаҳарга “шунчаки айланиб келиши” мумкинмаслигини билса ҳам ўзини шундай жавоб билан овутишни истади. Жияни дилга ором бера олувчи гапни айтишга улгурмай хотини унинг умидини чиппакка чиқарип кўя қолди:

— Пешиндан бу ёғига ишхонангизга минг мартача қўнғироқ қилгандирман. Вой... — хотини шундай деб кўкрагига қўлинни қўйди. — Ҳозир юрагим ёрилиб кетади.

Барча аёлларга инъом этилган ваҳима касалидан Фо-

тиманинг ҳам баҳраманд экани Зоҳидга маълум. Дўконда бир соат навбатда туриб сут етмай қолса ҳам у эрига шикоят қилиб “ҳозир юраги ёрилиб кетажагини” албатта айтади. Бунаقا пайтда Зоҳид “юрак ҳам сал нарсага ёрила-верар экан”, деб кулимсираб қўярди. Юракнинг ёрилиши ҳакидаги гапнинг оҳангига ҳозир хавотир мавжудлиги учун Зоҳид кулимсирамади. “Нима бўлди?” деб жиянига қаради. Жиян сўз айтишга улгурмай Фотима у олиб келган хабарни янада ваҳимали оҳангда маълум қилди:

– Дадамлар отдан йиқилиб тушибдилар. Елкалари синганмиш.

– Қачон?

Фотима “асосий гапни мен айтдим, бу ёғига ўзингиз жавоб бераверинг”, дегандай жиянига қаради. Келин-аясининг бу лутфидан фойдаланган жиян жавобни ҳаяллатмади:

– Уч кун бўлди... шу якшанбада.

– Уч кун бўлди? Энди хабар берасанларми?

– Айб ўзингизда, – деди Фотима жияннинг ёнини олиб, – якшанбада борамиз дедингиз, сўзингизда турмадингиз. Борганимизда шу фалокатнинг олди олинарди. Улоқ ўлгургаям чиқмасийдилар.

Фотиманинг шу гапи дард устига чипқон бўлди. Зоҳиднинг вужудини куйдира бошлиған хавотир ўтига алам мойи сепилдию хотинига беихтиёр ра-вишда “бир пас вайсама!” деб бақирди. Ҳуда-беҳудага бақираверадиган эрларнинг хотинлари бир вайсашга тушсалар тинишлари мушкул. Бу мушкулотни ечмоқ учун кўпинча эрнинг мушти ишга солинади. Хотинига ҳадеб бақиравермайдиган Зоҳиднинг “Бир пас вайсама!” дейиши Фотимага кифоя қилди.

– Уйдамилар, касалхонадамилар? – деб сўради Зоҳид жиянидан.

– Уйдалар. Дўхтиrlар гипслаб қўйиши. Лекин... жудаям оғриётганмиш. Бугун Улоқчи бува келувдилар. Шаҳарда Моштабиб деган одам бор экан. Улоқчи бува-нинг беллари синганда тузатган эканлар. Сиз ўша одамни топиб, олиб борар экансиз.

Отасини кўргани ҳозироқ йўлга чиқмоchi бўлиб турган Зоҳиднинг шашти қайтди. Тўртта нон кўтариб боришдан

фойда йўқ. Азоб чекаётган отаси табибга мухтож. Эрининг индамай қолганидан таажжублаған Фотима:

– Ўша одамни танийсизми? – деб сўради.

Зоҳид жавоб бермай, дераза томонда тўшалган кўрпачага бориб ўтириди.

Моштабиб деганларини танишга-ку, танийди-я. Уни ўйлантириб қўйган барча мушкулот ҳам ана шу танишида эди.

Депара ички ишлар бўлимида амалиёт ўтаб юрган кезлари бошлиқ ўринbosари чакиртириди-да, хонасида ўтирган одамни “Капитан Темиров” деб таништиргач, шу нозирнинг ихтиёрида бўлажагини билдириди. Зоҳид вазифаси нимадан иборат эканини йўлда кетаётганларида нозирдан эшитди:

– Эски шаҳарда Моштабиб деган одам яшайди, эшитганимисиз? – деб сўради. Нозир Зоҳиддан “йўқ”, деган жавобни эшитгач, афсус маъносида бош чайқаб гапини давом эттириди: – Шундай машҳур одамни эшитмаганмисиз? “Моштабиб” деган ном билан Худо билади, минг йиллардан бери неча юз табиб ўтган экан. Отадан болага ўтиб келаверган-да. Моштабиблар Амир Темурни ҳам даволашган.

Нозир кейинги гапини худди “Амир Темур”ни даволашаётганда ўзим ҳам бор эдим, подшонинг оёгини ўзим ушлаб турганман”, деган оҳангда, фаҳр билан айтди.

– Минг йиллардан бери одамларга хизмат қилиб келган моштабибларнинг иши эндиги замонда заарали эмиш. Шу маҳаллада бир-икки ғаламис бор, юқори идораларга хат ёзгани ёзган. Улар ёзади, калтак эса менинг бошимда синади. Ёзадиганларнинг биттаси дўхтири. Ўзим бориб гаплашдим ўша билан. “Барака топгур, Моштабиб сенинг касалларингни тортиб олиб, нонингни яримта қилаётгани йўқ. Сен қорин дўхтири бўлсанг, у синди-чиқдига қараса, кўй энди”, десам, “Сен феодализм сарқитини ҳимоя қиляпсанми, сен илгор Совет медицинасининг нақ душмани экансан”, деб башарамга дангал айтди. Айтса ҳам майли, кейинги хатига мени ҳам тикиштирибди. Сал қолди урилиб кетишимга. Битта юлдузни, – Нозир погонига ишора қилди, – ўшандада камайтиришди. Бу қизталоқлар пичанга боғлаб қўйилган итга

ўхшашади. Ўзлари ҳам ейишмайди, бирровга ҳам бергилари келмайди. Ҳўжайнилар ҳам қизик, ука, мен аниқ биламан, олдинги катта хўжайнини шу одам шифолаган. Бу одамнинг яхши табиблигини ҳаммалари билишади. Лекин барибир ғаламис хат келса питирлаб қолишади. “Хат рўйхатдан ўтган, чора кўриш керак”, деб буйруқ бераверишади. Шифо топган улар-у, шу хат орқали балога қолган мемман. Ҳозир давр шунака бўлиб қолган, ука, билиб қўйинг. Ана энди иккаламиз уч-тўрт кун кўчада қоқкан қозиқдек ўтирамиз. Ўтган-кетгандар ичларида сўқадиларми, ҳар ҳолда нима дейишса дейишар. Башарамизга тупуриб ўтишмагани учун дўйпимизни осмонга отсак ҳам арзир. Ука, сиз шу соҳани танлабсиз, билиб қўйинг: мана шунаقا ишлар милисани одамлар кўзига бало қилиб кўрсатиб қўяди. Шу жамиятнинг ишларига ҳам қойил қолмайман баъзида.

— Койил қолмасангиз ҳам шу жамиятта хизмат қиляпсиз-ку? – Зоҳид шундай дейишга деди-ю, нотаниш, синалмаган одамнинг хафа бўлиши ёки аччиқланниши мумкинлигини ҳисобга олмаганини фаҳмлаб, унга хавотир билан қараб қўйди. Баҳтига нозир ранжимади, аччиқланмади ҳам, аксинча, енгил “уф” тортди-да:

— Тириклик шу бўлганидан кейин ҳар қанақа хизматни қиласкерамиз-да, – деди. – Аслида мен бу касбни ишкибоз бўлиб танламаганман. Ҳарбийдан қайтганимда комсомол юборган. Ўқий десам, уқувим йўқ эди, бирор ҳунарга ҳам қизикмабман. Сизнинг йўриғингиз бошқа. Ўзингиз яхши кўриб, ўқиб келяпсиз. Сизга ўхшаганлар кўпайса мендакаларга нон қолмайди.

Ҳали уйланмаган ғур йигитга ҳасратини айтиб бораётган нозирнинг тақдири юриб бораётгандар эски шаҳарнинг кўчалари каби эди. Жин кўчаларнинг жони йўқ – ҳадемай бузилиб, ўринларида янги йўл тушажагидан хавотирланишмайди. Нозирнинг тақдири ноҷоррок...

Жин кўчалардан ўтиб бораётган Зоҳид ўз тақдирига оид бир масалани кашф этди: ўқиши тамомлагач, шунчаки бўш бир ўринга келмайди. Балки хизматни “тирикликда” деб ҳисобловчи айнан шу одам ўрнига ҳам келиши мумкин. Шунда тириклик ташвиши билан юрган яна бир бошқа одам унга ола қарамайдими? Бора-бора Зоҳиднинг ўзи ҳам ўзгармайдими? “Адолат

учун курашаман!” деган шиорини тирикчилик либоси бўғиб ташламайдими? Вақти келиб ўрнини ёш йигитга бўшатаётганида уни қандай ҳис чулғайди: “Худога шуқр, адолатга етишдим”, дейдими ё шу одам каби “тирикчилик экан-да, ука”, деб хўрсинадими? Ёки “яна уч йилги на бўшатмай туришса уйнинг чаласини битказиб олиб, ўглимнинг тўйини ҳам ўтказиб, кутулардим-а”, деб афсусланармикин?

Бозордан ўтиб, трамвай саройининг орқа томонидаги кўчага бурилишганида нозир Темиров:

- Шу муюлишга капа тикиб ўтирамиз. Чапдан иккинчи эшик Моштабибники, – деди.
- Уйларига кирмаймизми? – деб сўради Зоҳид.
- Нима қиласиз кириб? – Нозир ажабланиб Зоҳидга қаради.
- “Табибликни йифиштиринг”, дейишимиз керакми? Вазифамиз шунақами?

– Вазифа-ку, шу. Лекин кирмаймиз. Энг муҳими – шу ерда қоқкан қозикдек туришимиз керак. Хат ёзган галамислар формали одамларни кўришлари шарт. “Хатим инобатга олинибди” деб кувонишин. Беш-үн кун тинчидан ўтиришади. Хўжайнилар ҳам “чора кўрилди” деб ҳисоб беришади. Кейинги хат ёзилиб, керакли жойга бориб тушгунча биз ҳам дам овлоламиз.

Шу пайтда улар яқинидан яшил “Жигули” ўтиб, табибининг эшиги рўпарасида тўхтади. Машинанинг олд ўриндигидан тушган йигит орқа эшикни очиб, ёши ўтган аёлга елкасини тутди. Аёл йигитта суюнганича, чап оёгини босолмагани сабабли, ҳаккалаб юриб ичкари кирди.

– Сиз билан мен ҳозир бориб шуларни орқага қайтаришимиз керак. Борасизми? – Нозир шундай деб савол назари билан қаради. Зоҳид бу савол замирида синов борлигини фахмлаб, “ўзингиз биласиз” деган маънода елка қисиб кўйди. Дам ўтмай, ҳалиги аёл йигитта суюнмаган, ҳаккаламаган ҳолда чиқиб келди. Чап оёгини сал эҳтиётлаб босаётгани ҳисобга олинмаганда ҳозирги мажруҳ аёл шу, дейилса бирор ишонмас эди. Зоҳид ажабланиб:

- Бўлдими? – деб сўради.
- Бўлди, – деди капитан Темиров мамнун оҳангда.

Унинг ёришган чехрасини кўрган Зоҳид “Худди ўзи даволаб, қойил қилгандай кувонди-я!” деб ўйлади.

– Оёғи чиққан экан-да, – деди нозир табобат сирлари ни яхши билувчи одамнинг оҳангига. – Синган бўлганида то жойига солиб боғлагунча уч-тўрт дақиқа вакт кетарди. Энди хоҳласангиз бориб суриштиринг берган бўлса бир сўм, жуда бойваччалиги туттган бўлса уч сўм бергандир. Ғаламислар аслида шунисига чидашолмайди. Табиб бойиб кетяпти, деб ўйлаб ичларини ит таталайди. Сиз бир сўм билан бойиб кетган табибни кўрганмисиз? Мен ҳам кўрмаганман. Одамнинг жони оғриб турганида кўзига пул кўринмайди. “Мана, минг сўмни олингу тузатинг”, дейди. Оғрик тўхтагач, минг сўмни атаганини унугиб, “кўл ҳаки” деб бир сўмгина ташлайди. Шунда ҳам мардлари ташлайди ўша сўмни. Бир танга ташлаб кетадиганларни ўзим кўрганман. Ғаламисларга шуни айтсан ишонишмайди. Уларнинг назарида бу хонадонга бош уриб келган одам борки бир-икки мингдан ташлайди.

– Белтилаб кўйган нархлари йўқми?

– Қанақа нарх? – Нозир шундай деб “эсинг жойидами, ука?” дегандай қараб олди.

– Чиққанини солишга бунча, синганга мунча, – деб изоҳ берди Зоҳид.

– Э, – Темиров ҳафсаласи пир бўлиб кўл силтади.

– Баъзи бир хил дўхтирларда бўлади бунақа гаплар. Ташиб берганини олади. Дўхтурга ўхшаб минғирламайди, аксинча, шифо тилаб дуо килади.

Зоҳид бу ерда кун бўйи келиб-кетувчиларнинг саноғига етмай қолди. Кунига шунча одам майиб бўлади, дейилса ишонмаслиги тайин эди. Агар бошқа даҳаларда ҳам табиблар мавжудлиги, дўхтирхоналарга ҳам мурожаат этувчилар сони ғисобга олинса, одамнинг ҳайрат тўрига ўралиб қолиши тайин.

Капитан Темиров моштабибларнинг тарихи, таърифи тавсифини ўзи билгани қадарли айтиб тутатгач, “Энди ука, менинг бир зарур ишим бор, ров бораману ров келаман”, деб кетди. “Ров бориб-келиш”ни Зоҳид узоги билан ярим соатли мuddат деб ўйлаб янглишган эди. Кун тиккага келиб, ташналика кўшилган очлик забтига олганда ҳам Темировдан дарак бўлмади. Шунда Зоҳид бу кўчада беҳуда пойлоқчилик қилавериб безган нозирнинг

аҳволини тушунди. Очлик, ташналикка ҳам чидаш мумкин эді-ку, бироқ ўтган-кеттганинг назарларига тоқат қилиш қийин кечди. Күн пешиндан оққан маҳалда капитан қоғоз халтада сомса, шишада маъданли сув келтириди. Зоҳид таомланиш учун ҳам бу кӯчани тарк этмоққа ҳаққи йўқлигини билиб, ортиқча савол бермади.

– Тўхтамай олаверинг, мен қозонбошида тўйдим, – деди Темиров шишанинг тунука қопқоғини очиб.

Капитан олиб келган сомсанинг номи кўп эди. Айримлар лўнда килиб “кулок-бурун-бўғиз” деб сомсанинг нималардан тайёрланганини таъкидлашса, баъзилар пи-чинг оҳангидга улуғлаб “думба-жигар” дер, бирорлар эса кулги оҳангидга “итларнинг кувончи” деб таъриф қиласар, бошқалари оддийтина “тўрт тийинлик” деб кўя қолишарди. Зоҳид бугунги аҳволига қиёсан сомсанинг кувончига тааллукли таърифи тўғрирок, деган тўхтамга келиб, тақдирига тан берганича нозирнинг “зиёфати”дан баҳраманд бўлди...

Ўша куни беморларни кузатиб чиқкан Моштабиб улар томон қараб-қараб қўйди-ю, зътибор бермагандай ичкари кириб кетаверди.

Отасининг отдан йикилиб елкаси сингани ҳақидаги ноҳуш хабардан гангиган Зоҳиднинг ташвиши Моштабибни топиб, кишлоққа олиб бориш топшириғини эшитгач, ўн карра ошди. Ихчам чўққи соколли, кўк духоба дўуппи кийган, котма, серғайрат Моштабибининг қиёфаси кўз олдига келиб, вужуди ҳолсизланди. Назарида Моштабиб “Ҳа, ўзинг ҳам келаркансан-ку”, дегандай бўлди. Фотиманинг “Шунаقا одам борми, эшитганмисиз?” деган саволи уни эзувчи хотиралар оқимидан қутқарди. Фотима эрининг “ҳа”, деган маънода бош иргаб қўйишига қаноат қилмай, саволини яна қайтарди:

– Танийман, – деди Зоҳид истамайгина. – Эрталаб учрашиб кўраман. Узокқа бориш-бормаслигини билмайман.

– Боргиси келмаса индамай орқангизга қайтмасдан, прокурорлигингизни айтинг-да.

– Прокурорнинг бошида шохи борми?

Минғирлаб айтилган бу гапга жавобан Фотима бир нима дейишига оғиз жуфтлади-ю, эрининг авзойини кўриб, оқила аёлнинг ишини қилди – тилини тия қолди.

Аммо “Менга нима, азоб чекаётган ўзингизнинг отангиз-ку” деган маънода лабини буриб қўйишдан тийила олмади.

Зоҳид жиянига “Сен кетавер, мен табиба учраб кейин ўтаман” деб уни кузатиб қўйгач, ёшлик йилларидан нохуш хотира бўлиб қолган ўша эски шаҳарнинг эски кўчасига борди. Пойлоқчилик қилган муюлишдан ўтаётганида беихтиёр тўхтади. Оқлаб қўйилган кесак девор назарида унинг ҳолидан кулгандай туюлиб, оёқларидан қувват кетгандай бўлди. Беморни кузатиб чиқкан Моштабибининг хушчақчақ овозини эшиитмаганда юрмоги қийин эди. Икки эшик орасидаги йўл Зоҳид учун гоят узун туюлди. Моштабибининг ичкарига кириб кетмай кутиб туриши ҳам Зоҳидга далда берди. Моштабиб унинг саломига алик олгач, жилмайган ҳолда:

- Келинг биродар, хизмат? – деб сўради.
- Дадам отдан йиқилибдилар. Вақтингиз бемалол бўлса олиб кетсам девдим.
- Олиб кетмайсизу, бирга бориб келамиз, – деди Моштабиб кулиб. – Мен қиблагоҳимга айтиб чиқай.
- Унгача машина топиб келаман.
- Топиб нима қиласиз? Мана машина, – деди Моштабиб эшик яқинидаги кўк “Жигули”ни кўрсатиб. Зоҳид бу машинани бирорта bemорники деб ўйлаган эди. Моштабибининг дарровгина кўниши унинг ақлини шоширган бўлса, бу марҳамати янада лол қолдирди. У сўз айтишга улгурмай Моштабиб ичкари кириб кетиб, дам ўтмай кўлида кутича ушлаганича қайтди.

Лой кўчалардан ўтишаётганда Зоҳид бир оз хижолат бўлганича:

- Узр ака, борадиган жойимизни айтмовдим, сал узокроқ, – деди.
- Узоқ дейсизми? Хиротда эмасдир? – деди табиб кулиб.

Унинг хушчақчақ табиати Зоҳидни туни билан қийнаган уятли ҳолатдан қайтарди. Уйқусиз тунда моштабиба учрашишнинг бир неча шаклини мўлжал қилган эди. Охири “Бораману тўғрисини айтаман, олти-етти йил аввал кўчангизда пойлоқчилик қилган милиса мен бўламан. Лекин сизга ёмонлигим йўқ эди”, демоққа қарор қилганди. Бироқ, Моштабибининг “келинг биродар”

дэйиши бу хом қарорни йүкка чиқарди. Йўлда кетатуриб ўша пойлоқчилик воқеасини тилга олиб узр сўрамоқقا тарааддудланди, аммо бунга ҳам журъати етмади. “Узр сўрайдиган одам бошига ташвиш тушгунича олти-етти йил кутармиди”, деб ўзини ўзи койиди.

Моштабиб Зоҳидни турли хаёллар қийнаётганини сез-гандай ўзи гап бошлаб қолди:

– Биродар, йўлимиз узок экан, жим кетишни жиним ёқтирмайди. Хўп десангиз, мен сизга бир нима айтиб бераман.

– Яхши бўларди, – деди Зоҳид, сўнг узрли оҳангда кўшиб кўйди: – Мен асли гапга нўнокроқман.

– Гапга нўнокмасдирсиз. Одам ташвишланганида тилига гап келмайди. Энди эшиштинг: Фариуддин Аттор ҳазратларида ривоят бор: эмишки, мамлакатда одам роппа-роса ўн йил подшо бўларкан. Ўнинчи йилнинг сўнгги куни адогига етгач, подшони таҳтдан тушириб, қайиққа ўтказишаркан-да кимсасиз оролга олиб бориб, қип-яланғоч ҳолида ташлаб келишаркан. Шу ривоятни эшишганмисиз?

– Йўқ, – деди Зоҳид айбдор одам оҳангиди.

– Унда дикқат билан эшиштинг: бунақа ибратли ривоятларни қадимги мактабларда ўқитишган экан, ҳозиргилар билишмайди. Менинг баҳтим чопиб, бир ақлли одамдан сабоқ олганман. Бўлмаса камина ҳам омилигича қоларди. Хуллас, навбатдаги одам подшо бўлиб таҳтта ўтиргач, юм-юм йиғлармиш. Вазири ажабланиб: “Шоҳим, нега қайғурасиз?” деб сўрабди. “Нега йиғламай, ахир менинг ҳам қисматим салафларим кабидир. Ўн йил ўтгач, мени ҳам кимсасиз оролга қўйиб келадилар. Ўн йиллик кайфу сафо эвазига азоб-укубат чекаман. Оқибатда илон-чаёнларга ем бўламан.” дебди. Шоҳнинг баҳтига вазири доно экан. у дебдики: “Эй, зукко шоҳим, ҳамонки шунга ақлингиз етибди, энди бир иш қилинг: ўзингизни бехуда кайфу сафодан тийингда бунинг эвазига ўша кимсасиз оролни обод этишга киришинг. Дараҳт экинг, боф қилинг. Шунда сизни азоб эмас, роҳат кутажак”. Бу маслаҳат подшохга маъқул келибди. Ривоятга тушундингизми?

– Ҳа, – деди Зоҳид.

– Йўқ, ҳали тўла тушунмадингиз, – деди Моштабиб унга қараб олиб. – Бу ривоятнинг асл мазмуни руҳга

тааллукли, жуда чуқур. Аттор ҳазратим айтмоқчиларки, ҳар бир одам ўзига ўзи подшоҳдир. Румий ҳазратларида зўр бир фалсафа бор: “Киши тушида ўзини шоҳ сифатида кўрса, атрофидаги одамларнинг парвона бўлишига қараб туриб: “хукмдор менман, мендан ўзга подшоҳ йўқ”, дейди. Бироқ, уйғониб, уйида бир ўзини кўргач “Бу – менман ва мендан бошка ҳеч ким йўқ”, дейди. Бу – ҳақиқат. Ҳақиқатни кўрмок учун эса бедор кўз керак. Уйқули кўз кўрмайди”. Зўр гап-а!

Зоҳид “Ҳа” деди-ю, унга ажабланган одам кўзлари билан қаради: “бу табиби ё олимми?” деб ўйлади. Ундаги ўзгришни сезган Моштабиб эса йўлдан кўз узмай гапини давом эттириди:

– Хуллас, подшоҳ – ҳар бир одамнинг ўзи. Вазир – одамнинг виждони. Одам белгиланган муддатини яшаб бўлгач, уни қайикқа ўтқазадилар. Қайиқ – тобут дегани. Тобутнинг одамлар елкасида қалқиб бориши денгиз тўлқинларидаги қайикқа ўхшайди, тўғрими? Кимсасиз оролга яланғоч ҳолда ташлаб келиш – лаҳадга жойлаш дегани. Буни охират ороли десак ҳам бўлади. Бу охират ороли кишининг ҳаётлиги чоғидаги яхши, савоб ишлари билан обод бўлади. Виждон айтяптики, “эй инсон, ҳадеб майшатга берилавермай, одамларга яхшилик ҳам кил, шунда бокий дунёда сени шу хайрли амалларинг кутиб олади. Ўзингга бошпана, ҳамроҳ бўлади. “Ривоятнинг асл мағзига кўра, биродар, бугунги ишимиз билан сиз ўз охиратингиз оролига бир хайрли ниҳол экдингиз. Солиҳ фарзанднинг ота-онаси учун килган ҳар бир хайрли иши охиратини обод қиласи.

Бу гапни эшишиб Зоҳид бошини эгди. Моштабиба бир қараб олгиси келди-ю, ботинмади. “Солиҳ фарзанд... – деб ўйлади, – отаси тўрт кундан бери азоб чекиб ётибди. Бу солиҳ фарзанд эса энди кетяпти...”

Зоҳид ҳамроҳининг мақтовини ҳазм қила олмади – ўзини солиҳ фарзандлар каторига кўшмокқа ҳақсиз хисоблади. Айни шу чоқда яна бир нарсани кашф этди: авваллари ҳар шанба қишлоғига бориб, якшанба оқшомида шаҳарга қайтиш одат тусига кирган эди. Кейинроқ икки ҳафтада, сўнгроқ ойда бир йўқланадиган бўлди. “Адолат учун кураш”даги ишлари ғоят кўпайиб

кетган ўғилларининг вақти йўқлигини англаган отаоналарининг ўзлари келиб туришди.

Зоҳидни бемеҳрликда айблаш ноўрин. “Вақти йўқ”, деб авайлаш ҳам жоиз эмас. Яратган эгам бандасига куну тун ҳисобидан йигирма тўрт соат вақт бериб қўйибди. Ақл билан, тадбир билан иш юритилса ҳар қандай юмуш учун вақт топмок мумкин. “Вақтим йўқ” демоқлик ношудларнинг байроғига ўчмас бўёқлар билан ёзилган бир шиордир. Шундай бўлса-да, Зоҳидни ношудликда айбламоқ ҳам инсофсизликдир. Унинг бу соҳадаги камчилигини балки эътиборсизликдан деб ҳисоблаш дурустдир. Шу эътиборсизлик оқибатида қайси бир юмуш биринчи, қайсиниси иккинчи... ўнинчи даражали эканини фарқламай қолади. Буни хасталик десак, бу касаллик билан оғриган биргина Зоҳид эмас. Зоҳиднинг-ку ота-онаси кишлоқда яшайди. Бориб-келиш учун камида ярим кун фурсат керак. Ота-онаси билан бир ҳовлида яшайдиганларга ҳам ана шу хасталик илашган бўлса нима дейсиз? Эрталаб ярим соатли уйқудан воз кечиб бозорчага чиқадиган, иккитагина иссик нону қаймоқ олиб келиб ота-онаси билан нонушта қиласиганлар кўпми? Балки шошиб туриб, чала-чулпа ювиниб, чойини апилтапил ичиб “ойи, мен кетдим, кеч қоляпман!” деб отаонасининг дуосини кутишга ҳам тоқат қилмай чиқиб кетадиганлар кўпроқдир? Ёки ишдан келиб, тайёр таомни еб, сўнг чўзилиб ётиб телевизор томоша қиласиган ёки кўчага чиқиб қўшнилари билан ярим тунга қадар нарда ташлайдиганлар озмикин? “Болам билан бир озгина гаплашай”, деган илинждаги ота-онани ўйламайдиганлар йўқми? Айни шу кун, айни шу соатда ота-онаси билан сўнгги учрашув бўлиши мумкинлигини кўпчилик ўйламайди...

...Эртага барвақт ҳам турар, бозорчага чиқиб қаймоқ ҳам олиб келар... унда шу қаймоқни тотиб кўрувчи меҳрибонлари бу дунёда бўлмайди...

...Эртага “Ойижон, дуо қилинг, хизматимга эсон-омон бориб келайн, Тангри мени ярлақасин!” дегиси келар, аммо дуогўй бу дамда бокий дунёда бўлади.

...Эртага ишдан қайтгач, сухбатлашиб ўтиргиси келар, бироқ унинг гапларини жон кулоги билан тингловчи, ютуғидан мамнун бўлувчи, омадсизлигидан таш-

вишланувчи меҳр эгаларининг кўзу қулоқларига тупроқ тўкилган бўлади...

Орадан йиллар ўтар, умр ўтар, ота-онасининг ёшига етар, чойини чала-чулпа ичиб ишга шошилаётган фарзанди изидан мўлтиллаб ҳам қолар...

Йўқ, Зоҳид бу тоифадан эмас. Қишлоғига борганида кўчага кам чикади. Акаси ўлдирилганидан сўнг бу ердагилар билан борди-келди қилишни истамай қолди. Барчадан баравар нафратланмаса ҳам, кўчага чикқанида ё қотилларнинг ўзига, ё дўстига ёки қариндошига дуч келиб ғазаби кўзгайди. Шу сабабли ҳам томорқадан чиқмасликка ҳаракат қиласди.

Ўзини бемехр фарзандлар қаторига қўшмайдиган Зоҳид Моштабибнинг ҳозирги гапидан сўнг ўзини айни шу тоифада кўриб, эзилди. Оғир гунохини бўйнига олган тавбагўй сингари синик овозда:

— Дадамнинг йикилгандарига тўрт кун бўлиби... Мен кечак эшитдим... — деди.

Табиб Зоҳиднинг нима демоқчи эканини англади-ю, унга бир қараб олиб тасалли берди:

— Тўрт кундан кейин билсангиз нима бўпти? Бунга сиз айборд эмассиз. Оталар табиатан шунаقا бўлишади. Фарзандларини аяшади. Ўзлари азоб чекишса ҳам болаларини безовта қилгилари келмайди. Ҳозир бориб эшистасиз: қиблагоҳингиз “ўғлимизга хабар берайлик”, деганлар. Адангиз эса қайсарлик билан “Кўй, уни овора қилма, анча тузукман, ҳозир”, деб унамаганлар. Тўрт кун шу машмаша билан ўтган. Сизга хабар юборилганини адангиз билмасалар ҳам керак. Ҳозир борсангиз “Қаердан эшитдинг?” деб ҳайрон бўладилар.

Табиб шундай деб кулди.

“Ҳа, менинг дадам шунақалар, — деб ўйлади Зоҳид. — Мўъминликни баъзан ҳаддан ошириб юборадилар.”

Зоҳидни яхши танийдиганлар “отасига ўхшаган мўъмин-қобил бола”, дейдилар. Зоҳид бу таърифни инкор этмайди. Баъзан ҳазиллашиб “ювошлигим дадамдан, жаҳлим чикқанида аямга ўхшаб коламан”, дерди. Чиндан ҳам аяси дадасига нисбатан гапга чечанроқ, қўполпроқ тарзда айтилса, бетга чопарроқ эди. Инсонга доир фазилату кам-кўстлар улашилганда дадаси ювошлидан мўлгина баҳраманд бўлиб, қайсарлик, шарттакилик каби

одатларни пештахта устида унугиб қолдиргану аяси эса “Эримга тааллуки бу “фазилат”ларни увол кылмайин”, деб үзига күшиб ола қолган эди. Зоҳиднинг кичик синглиси туғилган дамларда кўшни “ҳовлингизни узунасига бўлинту менга сотинг. Пулига болаларингизни катта қилиб оласиз”, деб авраса, дадаси кўнибди. Ҳовли ўртасига қозик қокилаётганда гап нимада эканини билиб қолган аяси норозилигини “қорнинг тешилгур бой” деган лутф билан бошлагач, қокилган қозиклар ҳам жойида қолаверди. Аяси ўша куни заҳрининг ҳаммасини кўшнисига сочмади. Эрига ҳам озгина олиб қолди. Хотинининг одатини яхши билган эр заҳар косаси бўшагунича тоқат қилди, охиридаги жавоби эса жуда қисқа бўлди: “Ер талашма, хотин, битта одамга иккى қулоч ер етарли”. Зоҳид бу гапнинг маъносини улгайганида англади.

Табиб тўғри айтади: дадаси уни авайлайди. Зоҳид отасининг бу одатини билар, “факат менинг дадамгина меҳрибонлар” деб ҳам ўйларди. “Деярли барча ота-она фарзандига шу қадар меҳрибон, мана, ҳатто кўзингизга ажалнинг ўқидай кўринувчи Асадбек ҳам фарзандларининг тақдиридан қайғуриб Москвада юрибди”, деб кўрингчи, сиз билан муроса қила олармикин?

Бир оз жим юришгач, табиб ундан:

– Ота-онангизга қараб хеч “уф” деганмисиз? – деб сўраб қолди.

Зоҳид кутилмаган бу саволдан ажабланди:

– Очигини айтсам... эсимда йўқ, – деди иккиланган тарзда.

– Ҳа, эсимизда бўлмайди, – деди табиб жиддий оҳангда. Бир гаплари ёки буюрган ишлари ёқмай “уф” деб кўямиз баъзида. Ота-онасининг ўлимини кутадиганлар олдида бу арзирли нарса эмасга ўхшайди. Қариганда одам инжиқ бўлиб қолади. Бир куни соғ бўлса, уч куни беморликда ўтади. Ҳатто ҳозиргина овқат егани, корни тўклиги ҳам ёдидан кўтарилиб “очман” деб нолииди. Ақлсиз фарзандлар шунисига чидашолмайди. Ақлсиз деганимнинг сабаби: қари ота-онага яхими-ёмон қараш – Оллоҳнинг улуг бир синови. Балки эшитгандирсиз, ривоятга кўра бир одам қари отасидан безиб, қопга солибдида, “дашту биёбонга ташлаб келаман”, деб йўлга отланиди. Чарчаб, дам олишга тўхтаганда қоп ичидаги отаси

нуқул кулармиш. “Ота, мен сизни бўриларга ем қилиш учун олиб кетяпман, нега куляпсиз?” деб сўрабди ўғил. Шунда отаси “Менам отамни қопга солиб олиб кетаётганимда айни шу ерда тўхтаб, дам олган эдим, ўғлим”, дебди. Ривоятнинг кисқалигини қарангут чукур маъносига эътибор беринг.

– Ҳа, – деди Зоҳид, – Ривоят эмас, ҳақиқатта яқин гашга ўхшайди. Болалигимда аям шунга ўхшаган чўпчак айтиб берардилар. Бир оиласда қари отага яхши қарашмас экан. Ўзлари чинни косаларда таом ичишса қари отага эски, ёғоч косада овқат беришаркан. Бир куни кичкина ўғилтой ёғоч ўяётганмиш. “Нима қиляпсан?” деб сўрашса, бола “сизларга коса ўйяпман, қариганларингда шу косада сизларга овқат бераман”, деб жавоб берган экан.

– Яхши, яхши, буни эшитмаган эканман, – деди табиб.

– Аям буни кўп марта айтганлар. Ўшандада бошқа чўпчакни билмас эканлар, деб ўйлабман.

– Аянгиз доно эканлар. Бу ҳақиқатни миянгизга сингдирганлар. Ота-онага бемеҳр фарзанддан Оллоҳ ҳам рози бўлмайди. – Табиб гапининг давомида араб тилида нимадир деди. Кейин Зоҳидга бир қараб олди: – Тушумагандирсиз? Мен Куръони каримдан оятлар ўқидим. Оллоҳ таборак ва таоло айтяптики: “Роббинг фақат унинг ўзигагина ибодат қилишингни ва ота-онага яхшилик қилмоғингни амр этди. Агар хузурингда уларнинг бирлари ёки икковлари ҳам кексаликка етсалар, бас, уларга “уфф” дема, уларга озор берма ва уларга яхши сўз айт. Икковларига меҳрибонлик илиа хокисорлик қанотингни пастлат ва “Роббим, алар мени кичикликда тарбия қилганларидек, уларга раҳм қилгин”, деб айт. – Табиб “шуларни билармидингиз?” деган маънода Зоҳидга қараб олди.

Кўп қатори Зоҳид ҳам Тангрининг каломларида нималар баён этилганини билмас эди. Унинг назарида бу илоҳий китобдаги сатрлар инсон онги қабул қила олмайдиган, фақат айрим зукко одамларгина тушуниши мумкин бўлган даражада мураккаб эди. У Куръонни билувчи одамнинг сұхбатидан баҳраманд бўлмагани сабабли ҳам адаш фикрда юарди. Болалигига бобоси “қани,

дүнгпешоналар, бери келларинг-чи”, деб чорлаб айтиб берувчи ривоятлар, насиҳатлар ўзининг гапларимиди ё Куръон оятларими ёки ҳадиси шарифлардан мисолмиди – Зоҳид у пайтларда фарқлай олмасди. Ёши улғайгач эса, буларни фарқлаб олишга ҳаракат ҳам қилмади. Ўзича адолат учун курашаман, адолат аламбардори бўламан, деб умид қилди-ю, ҳақ йўли бу томонда эканидан хабарсиз қолаверди. Ботировни тергов килаётганида унинг учун коронгу бўлмиш бу йўл бошида бир учкун кўринди-ю, аммо ёритишга курби етмади. Зоҳид “Куръон – мўъминлар учун насиҳат, кофирлар учун ҳасрат”, деган ояти каримани аввалроқ эшигтанда бу муқаддас китобга бўлган муносабатининг ўзгариши шубҳасиз эди.

Талабалик йиллари ётоқхонасида Саша Климович деган ён қўшниси бўларди. Ҳукукка доир ҳар қандай китобни таҳлил қилиб, кутилмаган хулоса чиқаришга уста бўлган бу йигит паловни, тандирда ёпилган пиёзли нонни яхши кўрарди. Зоҳид якшанба оқшомида кишлоғидан қайтиши билан Климович ҳеч бир таклифсиз, манзиратсиз кириб келиб, қорни тўйгунига қадар меҳмон бўларди. Зоҳидга унинг мантикли сұхбатлари ёқарди. Меҳмондорчилик сўнгидаги Климович ўзича дуо қилгандек бўлиб “Худо бизга соғлиқни берса бас, колганини сотиб олаверамиз”, деб куларди. Бу одатини ҳеч тарк этмасди.

Бир якшанбада Климовичдан дарак бўлмагач, Зоҳид ажабланиб унинг эшигини такиллатди. “Марҳамат, эшик очик”, деган таклифни эшигтгач, ичкари кирди. Ёзув стодлига мук тушган Климович қалин китобдан ниманидир кўчириарди. У ёзаётган сатрини охирига етказгач, бош кўтариб қаради-ю, сал ажабланган равишда жилмайди.

– Ие, келдингми? Вақт ўтганини сезмай қолибман. Қара, қандай китоб топдим. Куръон! Саблуков таржимасида!

Зоҳид Саблуковнинг номини ҳам, унинг таржимасидаги куръон маънолари китобини ҳам энди эшигаётганини яшириш учун “Зўр-ку”, деб кўя қолди.

– Зўрки, у ёқ бу ёги йўқ. Бу китобнинг чиққанига юз йил бўлган. Куръоннинг русчага таржима қилинган бошқа нусхалари ҳам бор. Аммо Саблуковники энг зўри ҳисобланади. Ўзбекчаси борми?

Зоҳид бу саволдан довдираб, елка қисиб кўя қолди.

– Мен ўзбекчаси борлигини эшитмаганман. Нега таржима килишмайди, а? Қизик! Дунёдаги ҳамма тилларга таржима килинган-ку? Отамнинг кутубхонасида немис, инглиз нусхаларини ҳам кўрганман.

– Ўқияпсанми ё кўчирияпсанми? – деб сўради Зоҳид қалин дафтарга ишора қилиб.

– Ўқиб чиқдим. Энди кўчирияпман. Кўчириб ёзганда эсда яхши қолади. “Таврот” билан “Инжил”ни кўчириб бўлганман. Ҳа, нимага оғзингни очиб турибсан? Бу ишим сенга ёқмади шекилли? Климович аҳмоқ эмас, бу ишни бекорга қилмайди. Сен билан мен атеистмиз. Худони тан олмаймиз. Бу китоблар илохий эмас, одам онгининг маҳсули деймиз. Хўп, бу масалаларда Климович баҳслашмайди. Бироқ, бир нарсага аниқ жавоб талаб қиласди: дунё одамлари Тавротга уч минг, Инжилга икки минг, Куръонга бир минг тўрт юз йилдан бери яшамоқнинг асосий қонуни сифатида амал қилиб келяптилар. Сен билан мен эртага одамларнинг тақдирини ҳал қиласмиз. Улар фақат бизнинг конунларимиз асосида яшамайдилар. Демак, биз буларни билишимиз керак. – Климович фалсафасининг Зоҳидга таъсир этмаётганини сезди-ю, гапни бура қолди: – Палов олиб келдингми? Климович ҳам одам, вақти-вақти билан овқатланиб туриши шарт.

Климович илмий ишга рағбат билдириб, ўқишини аспирантурада давом эттирди. Зоҳид киссавурларнинг изига тушиб, овлоқларда уларнинг йўлини пойлаб тонг оттирган кезлари Климович илм билан банд бўлди. Уч йилга қолмай номзодлик диссертациясини ёқладио Исроилга отланди. Ҳар қалай индамасдан кетмади. Палов, пиёзли нон билан сийлаб турган қўшнисини қидириб келди. “Ҳар бир онгли инсон ўзининг тарихий Ватанида яшаши керак”. Климович бу конунга амал қиласди, – деб қалин дафтар тутқазди. – Эсингдами, Саблуковнинг таржимасини кўчирган эдим. Бу сенга, эсадлик. Сен буни ўки, тушуниб ўки. Климович ўқиб зарар кўрмади.

Шундай деб хайрлашди. Зоҳид Одессада туғилган, ёшлиқ йиллари Ўзбекистонда ўтган дўстининг тарихий Ватани қаер эканини ундан хат олганидан кейин билди.

Зоҳид ўша кезлари дафтарни вараклаб бир-икки бет ўқиган бўлди-ю, битхат билан битилган саҳифаларга кўз

ташлашга тоқати етмади. Дафтарни ўқилмай ётган китоблари устига құйганича қайта құл урмади.

Хозир табибдан барча учун аник, тушунарли бўлган ояти каримани эшитиб, ўша дафтарни эслади. “Ўқиб қўйсам бўларкан”, деб ўзига дашном берди.

– Бу ояти каримани фақат сиз учун айтдим, – деди табиб йўлдан кўз узмай. – Кўп жойларда кўп такрорлайман. Ҳаммамиз бандамиз. Унтиб қўйиш иллатимиз бор. Унтиб қўймаслик учун такрорлаб туришимиз жоиз.

Табиб бу изоҳи билан Зоҳиднинг руҳиятидаги оғир юкни енгиллатди. Бир оз юришгач, Зоҳид сухбатни давом эттириш мақсадида:

– Табиб ака, ҳали охират ороли ҳақида гапирганингизда “дараҳт экдингиз” деб бирликда айтдингиз. “Дараҳт экмадикми?” Сизнинг ишингиз ҳам хайрлику?

Моштабиб кулиб, унга бир қараб олди:

– Тўғри, лекин ишим хайрлилик мартабасига етиб, охират оролида хайрли ниҳол бўлиб кўкариши учун адангиз аввал шифо топишлари керак. Мен тузатувчи эмасман. Шифо берувчи – Оллоҳ. Агар Оллоҳ иромда килган бўлса, мен бир сабабчиман. Энг муҳими – менинг хизматимдан сизлар рози бўлсаларингиз ниҳол амал олади. Бўлмаса йўқ.

Табиб янглишмаган эди. Зоҳид уйга кириб келиши билан отаси “ие, сен қаердан эшитдинг?” деб ажабланди.

Отаси хона тўридаги қалин тўшак устида ўтиради. Ётишга кийналгани учун девор томонга устма-уст қўйилган ёстиқларга суюниб олган эди. Бу ҳолати ҳам жонига ором бера олмаётгани сабабли безовта равишида тез-тез қимирлаб қўярди. Унинг рўпарасида деразага орқа қилиб ўтирган ота қадрдон – Улокчи бува жойидан жилмай, қўл узатиб кўришди. Зоҳид уни “ота қадрдон”, деб билса-да, у одам бу мартабага қаноат қилмай, “Мен буванг билан ҳам самовархонада ошхўрлик қилганман”, деб “бува қадрдон”лик даражасини талаб қиласарди. Гапу муомаласи ҳам шунга яраша эди. Отасининг “Сен қаердан эшитдинг?” деган саволига Улокчи бува жавоб қайтарди:

– Үғлингта ман одам юборувдим. Милиса бўлса, идорасида милиса. Бу ерда сенга ўғил, бошқа гап йўқ. Ўғил бўлганидан кейин ўғиллигини қиласин. Уч-тўрт кун ишга

бормаса дунёни ўгри босиб кетмайди. Ўгри жониворлар ҳам баҳонада дам олволишади. Ҳов милиса, яна икки бармоғингни бурнингга тикиб келавердингми?

Зоҳид бу дашномдан изза чекиб, жавоб бера олмади. Йўлдаги бозорчага яқинлашганда табибдан “бир пас тўхтанг, мен нон-пон олволай” демоқчи бўлди-ю, “илтимосим малол келиб, пешонаси тиришмасин, ҳали жиянни чиқарарман”, деган фикрда ўтиб келаверган эди.

Улоқчи бува айни дамда уни бунинг учун гадабламаганди. Зоҳид ўзини оқлаш мақсадида гап излаётганида, уни бу оғир юмишдан кутқариб, ниятини очик айта қолди:

– Мен сенинг афти-ангордингга зор бўлиб чақиртирмадим. Жиянинг бориб нима деди? “Моштабибни топиб келаркансиз” демадими?

Бу пўписадан сўнг Зоҳид сал енгил тортди. Бироқ, хижлатликдан буткул кутилмаган тарзда табибга қаради. Кўл қовуштириб турган табиб “изза чекманг, шунақаси ҳам бўлиб туради”, деган маънода қулимсираб қўйди.

– Улоқчи бува, ўтирасак майлими? – деди Зоҳид ҳам илтимос, ҳам киноя оҳангида.

– Ўтириб нима қиласан? Сен изингта қайтиб, Моштабибни ернинг тагидан бўлса ҳам топиб кел. Бошқа гап йўқ. Қара, отанг азоб чекяпти. Сен томоша қилиб ўтирганинг билан енгиллаб қолмайди.

Зоҳид болалигига “амаки” деганида самовархонада буваси билан ошхўрлик қилган бу одам “бува” дейишини талаб қилган эди. Ҳозир Зоҳид шу талабга амал қилган ҳолда:

– Буважон, – деди меҳрибон набира овози билан, – мен сизнинг галингизни ҳеч икки қилганманми? Моштабиб келдилар.

– Қани? – Улоқчи бува орқасига ўтирилиб, дераза оша ҳовлига қаради.

– Таксир, хизматингиздамиз, – деди Моштабиб қулимсираган ҳолда.

– Сенмисан? – Улоқчи бува унга тикилиб қарагач, бош чайқади. – Сенлар бориб Моштабибни кўрмаган бошқа одамни лақиллатларинг. Моштабиб менинг синган белимни жойига солиб қўйган. Мен уни кўзларимни юмиб туриб ҳам танийман. Сенинг отинг нима?

- Абдужаббор, тақсир.
- Ҳа, ана, отинг ҳам бошқача. Моштабибинг оти... – Улоқчи бува бир оз ўйланди. – Зокир қори эди.
- Сал адашдингизмикин, Собир қори эмасмиди?
- Ҳа, ҳа! Собир қори! Танийсанми уни?
- У зот менинг дадамлар.
- Йўғ-е, – Улоқчи бува унга яна тикилди. – Ҳа, ўхшайсан. Қани отанг, нега ўзи келмади?
- Тақсир... дадамиз дунёдан ўтганлар.
- Ие, шунаками? Сен тузукроқ ўрганиб қолганмисан ишқилиб?

Улоқчи буванинг бу гапларидан Зоҳид хижолат бўлди. Табиб эса малол олмай жавоб берди:

- Худо юқтирган даражада, тақсир.
- Унда қараб кўй, чойни кейин ичаверасан.
- Ҳўп бўлади, тақсир.
- Ҳой, сен бунча мени “тақсир”лаб қолдинг. Мен сенга мулла эмасман. Тақсир дема. Мен чавандозман!

Табиб кўксига кўлини кўйиб “хўп” ишорасини килдида, беморга яқинлашди. Зоҳид унинг тирсакка қўл юборганини кўрди-ю, нима қилганини сезмай қолди. Кулогига “кирс” этган овоз урилиб, сесканди. Отаси бир “оҳ” деб кўйди. Табиб “Яна буюринг, тақсир” дегандай Улоқчи бувага қаради:

- Нима бўлди? – деди Улоқчи бува.
- Тирсаклари ҳам чиққан экан, солиб кўйдим.
- Бўлдими?
- Йўқ, бўлмади.
- Яна нима қилиш керак?
- Гипс нотўғри солинибди, – Табиб шундай деб беморга ўтирилиб сўради: – Қўлтикларингиз тортиб оғрияптими?

Бемор тасдик ишорасини қилгач, табиб Зоҳидга “нима қиласми?” деган маънода қаради.

– Дўхтирга олиб бориб айтиш керак. Рентген қоғозга яхшироқ қарасин.

– Моштабибинг ўғли бўлсанг ўзинг тузатасан, бошка гап йўқ. Гипс қўйишни билмайдиган дўхтирингга бошка бормайди.

– Агар розилик берсангиз уриниб кўраман.

Ўзга чора бўлмагач, нима қилишсин? Гипс олингач,

табибнинг бармоклари елкани силаб бориб бир нуктани каттиқроқ босди. Бемор инграб юборгач, Улоқчи бува чўккалашиб олиб, табибнинг ҳаракатларини дикқат билан кузатди. Зоҳид буюрилган нарсаларни келтиргач, табиб Улоқчи бувага юзланди:

– Энди менга кўмаклашиб юборадилар. Соғ елкаларини маҳкам ушлаб турадилар. – Улоқчи бува табибнинг амрига бўйсуниб, унга яқинлашгач, Моштабиб бир боғлам докани олди: – Амаки, шуни маҳкам тишланг. Озгина оғриқ бўлади, чидайсиз.

– Бақирмасин, деб тишлатяпсанми? Кўй бунингни, ошнам чидамли бола, унча-бунча дард бақиртиrolмайди. Отанг ҳам менга дока тишлатмаган.

Бу аралашув табибга ёқмай, қошлари чимирилди. “Бунингиз канақа одам ўзи?” дегандай Зоҳидга қараб олди. Изоҳ беришни ёқтирмаса ҳам ёқимсиз ёрдамчисини тинчтиш учун:

– Бехосдан тилни тишлаб олишлари мумкин, – деб кўйди-да, ишга киришди. Табиб чаққон ҳаракатлари билан бир неча нафасда муолажани якунига етказган бўлса-да, отасининг азобланаётганини кўриб турган Зоҳид учун бу фурсат жуда узоқ туюлди. Елка боғлаб бўлингач, табиб bemorning пешонасидаги терни артдида, кўз қорачигига тикилди. Сўнг яна қилинажак ишларни Зоҳидга тайинлаб, қутичадаги малҳамни бергач, қайтишга чоғланди.

– Отангга балли, кўлинг енгил экан, ошнамнинг кўзларини мошдек очиб кўйдинг. Энди биз билан бир пиёла чой ич. Бошқа гап йўқ, – деди Улоқчи бува амр оҳангиди.

Моштабиб уйда онаси бетоб эканини, хасталар келиб кутаётган бўлиши мумкинлигини бу одамга айтишнинг фойдасизлигини анлагани учун “бир пиёла чой ичишга” ўтирди. Улоқчи бува эса чой қайтараётган Зоҳидга қараб:

– Менга қара, милиса бола, – деди, – сен менга бир нарсани тушунтириб бер: уч-тўрт йил бурун раисимизни пахтадан ўғрилик қилган, деб қамовдиларинг.

– Мен қамамаганман, адашманг, бува, – деди Зоҳид, табибга чой узата туриб.

– Сен бўлмасанг, ошналаринг қамашган. Лекин тўғри қамовдиларинг, ўғрилиги бор эди. Энди замон ўзгариб,

чиқарибсанлар. Энди... нима энди... – Улоқчи бува ўйланди, – Ивановмиди? Яна биттаси ким эди?

– Гдлянми? – деди Зоҳид.

– Ҳа, ўша. Хулласи, энди ўшалар муттаҳам экан. Қайси бири тўғри?

– Ҳамма нарсанинг охири тўғри бўлади-да.

– Сен милиса, мени лақиллатма. Ҳалиги Эшим аканг бор-ку, мактабингга директор бўлган, ўшанг айтсан, “Сиз раиснинг бойлигини кўролмайсиз”, дейди зангар. Мени биласан-а, “оқмаса ҳам сой яхши, боқмаса ҳам бой яхши”, дейдиган одамман. Мана, Абдужаббор, сен айт: отанг қори эди, а? Сенга ҳам юқтиргандир бу илмдан? Бу қизигарларнинг ҳаммаси бой бўламан, деб интилади. Шу раисимиз қамоқдан чикиб тинч юрармиди? Бурнига сув кирган деб ўйлайсанми? Бе, у яна амалини қайтариб олишта уринади. Ҳа, бошқа гап йўқ! Энди сен гапир-чи, Абдужаббор.

Табиб унга дарров жавоб қилгиси келмадими, чойдаги шаманинг оҳиста сузишини кузаттандай тикилиб турди.

– Одамнинг бу дунёда бой бўлиши қийинмас, – деди у ўйчан тарзда. – Бойнинг у дунёдаги жавоби мушкул. Камбағалдан қай даражада сабр қилгани, қанчалар шукронга айтгани, сўраларкан. Бой эса бунга қўшимча равишда қандай топгани, нимага сарф этгани, закотни тўла берган ё бермаганлигидан сўраларкан.

Улоқчи бува бу гапдан таъсирланиб “ана!” деб хитоб қилди-да, тиззасига бир шапати тушириб “гапиравер, корининг ўғли” дегандай унга янада қаттиқроқ тикилди. Моштабиб шошаётган бўлса ҳам буларга бир нима деб қўйишга эҳтиёж сезди:

– Тарихимизда улуғ донолар кўп ибратли гапларни айтиб кетишиган. Шулардан бири дейдики, ақлли одам ўзига нисбатан талабчан бўлади-ю, бошқалардан ҳеч нима истамайди. У ўзининг тақдиридан ҳамиша рози, ҳеч маҳал нолимайди. Ўзининг қисмати учун бошқаларни айбламайди. Тақдирига тан бериб хокисор бўлиб яшайверади. Нодон эса дунё неъматларига берилиб, жонини хатарга қўяди. Агар ўқ нишонга тегмаса, ақлли мерган бошқани эмас, ўзини айблар экан. Донишманд ҳам шундай бўларкан.

Улоқчи бува энди бошини қуйи эгганича сехрли ашула эшиштәётгандай тебранди. Моштабибга унинг бу ҳолати таъсир этиб гапини давом этди:

– Иккинчи донишманд дейдики, бирон бир аёл эришган жавоҳири туфайли яхшироқ бўлиб қолган, деб ўйлайсизми? Ҳолбуки, қанчадан қанча аёл жавҳарга етмоқ йўлида бузилди экан, баҳтсиз бўлиб қолди экан? қайси бир эркак тилла тўла сандиққа етишиб яхширок бўлибди? Сандиқларни тўлатиш йўлида қилинган зулм миқдорини ким ўлчайди экан?

Бу ҳикматларни жон қулоғи билан тинглаётган Улоқчи бува ҳиссиётлари тизгинини қўйиб юбора қолди:

– Қойилман, ота ўғил! Нақ отангнинг ўзи бўлибсан, бошқа гап йўқ! – деб хитоб қилгач, Моштабиб қайтишга изн сўради. Маставага гуруч солингани ҳақидаги хушхабар кирганига қарамай аҳдида қаттиқ туриб олгач, ноилож рухсат беришди. Зоҳид қоларини ҳам, кетишини ҳам билмай Улоқчи бувага қараган эди, у:

– Сенинг ишинг битди, кетавер, бу ёғига биз бормиз,
– деб мушкулини осон этди.

Қишлоқдан чиқаверишда Моштабиб Зоҳидга қараб олиб:

– Бир гап айтайми? – деди-да, Зоҳид томонидан ижозат бўлишини кутмаёқ гапини давом эттирди: – Сиз бугун икки марта хижолат чекдингиз. Биринчиси – сиз менга рўпара бўлишдан уялдингиз. Олти-етти йил аввал кўчамизда турганингиз эсингизга тушиб кетди.

Зоҳид бу гапни эшишиб, унга ялт этиб қаради:

– Таниғанмидингиз?

– Бўлмасам-чи! Бир ҳафта уйимизни пойлайсизу танимайманми? Сиз бу ишдан уялманг, биродар. Милиса шеригингиз менга айтган. Ўшанда талаба экансиз, а? Омма-лекин, – табиб роҳатланиб кулди: – тўрт тийинликка роса тўйдирғанмиди?

– Буни ҳам кўрувдингизми?

– Кўргандаки... Нега факат тўрт тийинлик сомса билан сийлади, биласизми? Йўқ, билмайсиз. У инсоф юзасидан шундай қиласарди. Инсоф деганимки, у шу атрофга ўзини хўжайн деб билиб сотилаётган нарсалардан текинга олаверарди. Йигирма тийинлик тандир сомсадан олса гуноҳим кўпаяди, деб кўрқиб арzonини шилаверарди.

- Мен у кишини ўшандан кейин кўрмадим.
- У милисадан кетган. Ҳозир мактабда қоровуллик қиласди. Энди иккинчи хижолатингизни айтайми? Адангизнинг биродарлари сал шалдир-шулдирроқ экан. “Табибнинг жаҳли чиқади”, деб ўйладингизми? Бе, биз бундан баттарларига ҳам дуч келамиз. Лекин очик чехрамизни ўзгартирмаймиз. Беморнинг ҳузурида пешонамизни тириштирасак ярашмайди. Сиз бунаقا нарсалардан эмас,adolatsiz бир иш қилишдан хижолат бўлинг. Бирорнинг кўнглини ножоиз оғритиб қўйишдан уялинг. Фақат ақлли одамгина ўзининг номаъкул ишидан уялиши мумкин. Аҳмок одамда уят бўлмайди. Балки уяти бўлмагани учун аҳмоқдир, а? Нима дейсиз?

Тўғри гапга Зоҳид нима дерди? Табибнинг гапини тасдиқ этгач, кўпдан бери жавобини тополмаётган бир саволни берди:

– Табиб ака, кўп одам адолатдан гапиради. Мана, сиз ҳам тилга оляпсиз. Назаримда адолатли бўлиш дам жуда оғир, дам жуда енгил ишга ўжшаб кўринади. Адолатсиз бўлиш осонми ёки адолатли бўлиш кийинми? Менингча адолат билан адолатсизлик ўртасида жуда катта майдон эмас, кичкинагина ариқча бор. Адолат соҳилидан ноинсофлик қирғоғига сакраб ўтиш осонга ўхшайди. Нега шунаقا? Диндан яхши хабарингиз бор экан, шунинг учун сиздан сўрайпман бу саволни: Худо одамларнинг ҳаммасини бир хилда адолатли, бир хилда меҳрмуҳаббатли қилиб яратса бўлмасмиди?

– Оллоҳ таборак ва таоло лозим топмабдики, шундай қилмабди. Ҳўш, нега энди лозим топмади экан?

– Шуни сўрайпман-да, – деди Зоҳид ундан бамаъни жавоб кутиб.

– Бу дунё қандай дунё, биласизми?
– Үткинчими? Шоирлар фоний дунё дейишади-ку?
– Шоирларнинг гали эмас бу. Асли ўзи шундай. Лекин фонийлигини бир ҳақиқат десак, иккинчи ҳақиқати – бу дунё синов дунёси. Ҳазрат Румийда бир байт бор, айтайми?

– Айтинг.

– Румий ҳазрат дебдиларки:

“Ҳар касе ки дур монд аз асли хеш,
Боз жўяд рўзгори васли хеш.”

Моштабиб байтни мароқ билан ўқиб, роҳатланди. Йўлдан кўзларини узиб, Зоҳидга тезгина қараб олгач, гапини давом эттириди:

– Бунинг маъноси: “ҳар кишики ўзининг аслидан узок қолса, ўша ўтган тирикчилик васлини такрор истайди.” Бу сизга оддий гап бўлиб туюмаяптими?

Табиб гапга берилиб машинани секинлатганини ўзи ҳам сезмади. Орқадагилар асабийлашиб сигнал чала бошлишгач, рўпарасидаги кўзгу орқали уларга қараб кулимсираб қўйди-да, машинани ўнгрокқа олиб:

– Ута қолинг, биродар, шошаётганга ўхшайсиз. Ишқилиб йўлингиз бехатар бўлсин, – деди. Сўнг фикрини давом эттириди: – Румий ҳазратларининг ҳар бир сўзлари жавҳардир. Жавҳарни олиш учун денгизнинг туб-тубига шўнғиши керак, садафни топиш керак. Очиш керак. Ҳозир эшигтганингизни уламолар бундай изоҳлашади: “Башар фарзандининг асли нима? Асли албатта, руҳоний олам. Дунё эса имтиҳон саҳнаси. Баъзилар инсон вақтинча қоладиган бир маҳбас, яъни зиндан ҳам дейдилар. Демак, маҳбас ва завол маҳали ҳисобланган бу дунёда бир кимсанинг ўз шахри-ватанидан айрилиб, хижрон ва ғурбатга гирифтор бўлгач, ўз киндик қони тўкилган тупрокни орзу этици аниқ нарсадир. Бу дегани, ақлли одам асл ватани – руҳоният оламини орзу қиласи. Ақлли одам дунёда вақтинчалик қолиш учун амр этилганини, ваъда қилинган ажал келгунига қадар заруриятда яшаётганини билади. Билса, демак, умрини яхшилик билан ўтказишга интилади. Мавлононинг байтларидаги маъно жавҳари шу. Тушундингизми?”

– Сал-пал.

– Ҳозирча шу “сал-пал” ҳам етарли. Аслида одамга бу дунёда кўп нарса керакмас. Ҳозир уйингизда мастава пишгандир, – табиб шундай деб кулимсиради. – Бойларнинг уйида ҳам пешинга таом тайёрланаяпти. Бойнинг қорни ҳам, камбағалники ҳам бир хил. Одам учун қунда бир маҳал овқат, бит сидра кийим етарли. Қолгани – бекор. Ҳазрат Усмондан ривоят қилинишича, Расулуллоҳ “дунёга аҳамият – қалbdаги зулмат; охиратта аҳамият – қалbdаги нурдир”, деган эканлар. Сиз билан бизга яна дебдиларки: “Замон келур ва ўшанда умматларим бешта нарсани яхши кўриб, бешта нарсани унутар: яъни-

ким, дунёга муҳаббат қўядилар ва охиратни унугдилар; ҳаётни севиб, ўлимни эсдан чиқарадилар; қасрларни яхши қўрадилар, қабрни унугдилар; молга муҳаббат қўйиб, ҳисоб-китобни ёддан чиқарадилар; халқни яхши қўрадилар ва Холиқни унугдилар.”

Моштабиб “Бу ҳикматларнинг маъносини қалбинизга сингдириб олишингиз учун фурсат бераман”, дегандай сўздан тўхтади. Бу сукут Зоҳидга асқотди. У айрим издиҳомларда, баъзан ёши улуғларнинг сухбатларида шунга ўхшаҳ ҳикматларни эшишиб қолар, бироқ, “Яхши гап экан”, демоқликдан нарига ўтмасди. Кейинги йилларда матбуотда тез-тез чиқа бошлаган диний мавзудаги сухбатларнинг асосан сарлавҳаларига кўз ташлаб, кам ҳолларда у ер-бу еридан чўқилаб ўқиб қўярди. Моштабибнинг ҳозирги сухбати қоронгулик пардасидаги қалбига хуш ёкувчи нур каби оқиб кирди. Тасаввур этингким, зулмат оғушида тентираб юрган одамнинг рўпарасида бирданига ойдин йўл кўринса-ю, яна шу йўлдан жавҳар топиб олса дунё кўзларига қандай ҳузурбахш, қандай сурурли кўринаркин? Зоҳид айни дамда шундай бахтиёр одам каби эди. Кечагина бу одамга рўпара келиш унга азобли юмуш бўлиб туолган эди. Одам фарзандлари моддий бойликни, хусусан емоқ-ичмоққа доир неъматларни Яратганинг марҳамати сифатида қабул қилиб, шукроналар айтадилар. Маънолар хазинасини очиб бера оловчи сухбатдан баҳраманд бўлиш ҳам Тангрининг мўъжизаси экани, шу мўъжиза туфайли қалб муҳрлари ечилмоғи амр этилгани, Яратганинг бу раҳмати барчага ҳам насиб этавермаслигини ўйлаб кўрмайдилар.

Адолат боғини топиб, унга инсон ниҳолларини экиб кўкартириш, меҳр меваларидан баҳра олиш умидида яшаётган Зоҳид акасининг ўлимидан сўнг шу боғни топиш мақсадида неча-неча қоронги кўчаларга кириб чиқди. “Ҳаммани бир хилда адолатли қилиб яратиб қўя қолса бўлмасмиди”, деган хаёлга бориб Тангрининг ишларига ҳам аралашиб кўрди. Адолат боғига етиб бормоқ учун аввал зулм сахросини бартараф этмоқ лозимлигини дуруст идрок қилолмасди. Ҳолбуки унинг кундалик юмуши шу сахро атрофида эди. Илон овловчи сахродаги илонларни тутиб адо этолмагани каби Зоҳиднинг ишла-

рида ҳам самара кўринмади. Чунки у ва у каби адолат боғини қўмсаётганлар зулм саҳросидагиларнинг жон томирларини кўрмас, аникроғи кўришга имконият берилмас эди. Фоғилликдан кутқарувчи танбехлардан бебаҳра бўлганликлари сабабли ҳам бу саҳро атрофига сарсари кезмоқдан бошқа иложлари йўқ эди.

Зоҳид кўп илмий назариялар, илмий таҳминлар, формулаларни биларди. Аммо ҳаётнинг оддий формуласидан етарли даражада хабардор эмасди: адолат боғи йўлини тўсиб турувчи зулм саҳросига зулмат қалблар ҳукмрон экани унинг учун номаълум эди. Моштабиб ҳозир айтган ҳикматлар унга шу ҳақиқатни аён этди. “Одамлар қалбидаги бойликка муҳаббат ҳиссини ўлдирмай туриб, адолат боғини барпо этиб бўлмайди”, деган фикр унинг вужудини бир қалқитиб олди.

Акасининг ўлимидан, айникса суд жараёнидан сўнг уни йўлидан буриб юборишга мажбур этган куч, ёшликка хос ўжарлик, ҳатто сурурга интилиш йил ўтгани сайин, ҳаёт сўқмоқларида қокила бошлаганидан сўнг аста-аста кучдан қола бошлаган эди.

Бир сұхбатнинг ўзидаёқ ўша сурур маҳв этилди, деб ишонтириш нодонлик бўлар. Ёшликнинг меваси – мақсад ва унга маёқ ҳисобланмиш сурурнинг ўзга кўриниш олишига ҳали фурсат бор. “Ўзга кўриниш олишига” дейилуви бесабаб эмас: инсонлардаги мақсад ёки сурур ўлиб, бутунлай йўқ бўлиб кетмайди. Мақсадсиз, сурурсиз тирик жонни тасаввур этмоқ мушкул. Мақсад ҳам, сурур ҳам одамнинг онги даражасига қараб кучли ёки мундайроқ, хайрли ёки ғайирли бўлмоғи табиийдир. Одамдаги мақсад дарахти зулм саҳросида ўсаётган бўлса ундан нурли сурурни кутмоқ қорамойдан сут айриб олмоқни умид қилиш каби бемаънилиkdir. Айрим дарахтларнинг тепа шохлари куриб, пастда янги сурхчалар ўса бошлагани сингари мақсад ва сурур янги кўриниш касб этади. Зоҳиднинг тақдирида бу ўзгариш ҳам бор эди.

2

Улоқчи бува ижозат берса-да, Зоҳид табибни кузатгач, қишлоққа қайтмоқчи эди. Икки-уч кунга ижозат сўрамоқ ниятида идорасига бориб, юқоридан Сайд Қодиров йўқлатганини эшилди-ю, шаштидан қайтди. “Бир ғалвага

рўпара қилмаса эди”, деган хаёлда ташқарига чиққанида машинасидан тушиб келаётган раҳбарига дуч келди.

– Ахвол қалай, Шокаримовнинг иши бўляптими?
– деб сўради раҳбар кўриша туриб, сўнг амр оҳангидага илова килди: – Тезлатинг, азизим, тезлатинг. Ҳозир яна эслатишди бутунча эслатишди, эртага танбех беришади, индинга пўстагимизни қоқишиди.

Раҳбар шундай дегач, Зоҳиднинг изоҳини кутмаёқ идорага кириб кетди. “Дадам отдан йиқилибдилар, рухсат беринг”, деб сўрашга ҳожат ҳам қолмади.

Шамолнинг изғиринли нафасидан эти жунжикиб, қўнишиб олди.

Дераза қия очиб қўйилгани учун Сайд Қодировнинг хонаси салқин эди. Хона соҳиби ўрнидан туриб Зоҳид билан сўрашгач, деразани ёпди-да, “Яна шамоллатиб қўймай”, деб жилмайди. Кейин қайнатгични тўкка улар экан: “Софинтириб қўйдингиз-ку?” деди.

– Юрибмиз, давлатингиз соясида, – деди Зоҳид киноясиз оҳангда.

– Сояда юрганингиз яхши. Силлангиз куримайди. Бир қаҳва ичиб оламиз-а?

– Аклни пешлаймизми?

Сайд Қодиров “истеҳзо қиляптими?” деган маънода Зоҳидга каради. Бу қарашта жавобан Зоҳид жилмайди. Киноя қилишга ундовчи асабий ҳолатдан ҳоли, гапни оҳангти ҳам самимий эди. Шу боис Сайд Қодиров кулиб, пайровни давом эттираётган аскиячи каби жавоб килди:

– Менинг устозим ҳеч маҳал янглишмаган: қаҳва аклни пешлайди, деганими, демак, пешлайди. Қиздирилган пўлат сувга солинса тобланади-ку, тўғрими?

– Фирт тўғри. Лекин қаҳва ичмаганларнинг ақли...

– Энди бу ёғига ўтманг, – деди Сайд Қодиров, икки пиёлала бир кошиқдан қаҳва кукуни солар экан, – Янгиликлардан гапиринг. Махмуд Эҳсоновни эшитгандирсиз?

– Эшитдим.

– Хўш?

Зоҳид хона соҳибининг қарашидаги қувлик соясини илғаб, ўзини анқовлик пардаси ортига олиб, деди:

– Авария бўлганмишми? Кимдир айтувди, турклар “ароба қазоси” дейишар экан. Ароба қазосида қазо қилибди, бечора. Умри шунаقا қисқа экан-да.

- Сизга бу қазо ғалати туюлмадими?
- Нимаси ғалати? Кунда бўлмаса ҳам кун оралаб, кун оралаб бўлмаса ҳам ҳафтадами, ойдами бир бўлиб турибди-ку, бунақа қазо?
- Ҳар ҳолда Асадбекнинг одамлари ҳафтада бир ўлмаётгандир? – Саид Қодиров шундай деб қайнатгични тўқдан узиб, шақиллаб қайнаб турган сувдан пиёлаларга қўйди-да, бирини Зоҳидга узатди: – Қантни ўзингиз солинг.

Қаҳва ичиб олингунча икковлари ҳам бир-бирларидан сўз ўклари куттандай индамасдан ўтиришди. Қаҳвасини биринчи бўлиб тугатган Саид Қодиров пиёласини стол четига қўйиб, кувлик қарашига хиёнат қилмаган тарзда меҳмонга тикилди:

– Дуруст, – деди у. – Анча ўзгарибсиз... Яхши томонга ўзгарибсиз. Шунақа бефарқлик ҳам баъзан касбимизда ҳусн саналади. Лекин... ўша қазонинг эртасига ҳам бефарқ қолаверганингизда янада яхши эди. Терговчига учрашганингиз ҳожатсиз эди.

– Мен атай бормадим. Терговчини тасодифан кўчада учратдим, – деди Зоҳид қаҳванинг сўнгги қултумини ютиб.

Зоҳид фожиани эшитгач, ўша кўчага борган эди. Аслида бу ишга аралашиш, суриштириш нияти йўқ эди. Машиналарнинг тўқнаш жойларини кўча ҳаритасига белгилаётган терговчи билан икки оғизгина гаплашганди. Терговчи Зоҳидни танимагани учун шунчаки қизиқаётган йўловчилардан деб билиб, саволига кисқа равища, тўнглик билан жавоб қилган эди. Терговчи ишини тугатиб, ёрдамчилари билан кетганидан сўнг ҳам Зоҳид атрофни кўздан кечириш мақсадида колган эди. Хаёли машиналарнинг ҳаракати билан банд Зоҳид сал нарида бир жуфт кўзнинг таъқиб қилаётганидан бехабар эди. Асадбекнинг топшириғига кўра суриштиришга келган Ҳалимжон Зоҳиднинг кетишини кутиб турган, сўнг Саид Қодировга қўнғироқ килиб огоҳ этган эди. Бундан бехабар Зоҳид “ўша терговчи таниган экан-да, дарров хабар етказибди-да”, деб ўйлади.

– Бу бир тасодифий фожиа, милициянинг ўзи шугулланаверсин, – деди Саид Қодиров маънодор оҳангда.

– Шунақа тасодифлар тез-тез бўлиб турса, бир-

бирларини еб адо қиладилар. Бизга ҳам яхши, бошимиз оғримайди, – деди Зоҳид.

– Уларга ачинмайсизми? – Саид Қодировнинг бу саволидан Зоҳид таажжубланди.

– Ачинмайсизми? Нега ачинишим керак?

– Ҳар ҳолда улар ҳам одам. Бола-чақалари етим қолган, ахир.

– Улар бирорларнинг шўрини қуритишганда ачинишганмикин?

– Демак... ачинмайсиз?

– Билмадим... балки етим қолган болаларига ачинарман.

– Болалари ҳам оталарининг ишларини давом эттиришса-чи?

– Давом эттиришса... ноилож, оталари борган жойга боришади-да.

– Қаҳрингиз қаттиқ экан.

– Бу ҳаётнинг қонунияти. Қаҳримнинг қаттиқ ё юмшоқлигига боғлиқ нарса эмас. Сиз “ачинмайсизми?” деб сўрадингиз, а? Тўғри, ким бўлса-бўлсин, ўлгандан кейин ачинишимиз керакка ўхшайди. Лекин мен бунга бошқачароқ муносабатдаман. Ўлим – ҳақ, шундайми? Одам бугунми ё эртами барibir омонатини топширади. Мен одамнинг ҚАЧОН эмас, ҚАНДАЙ ўлганига қараб ачиниш тарафдориман. Ҳайвондай умр кечириб, ҳайвондай ўлим топган одам ачинишимизга арзимайди. Аксинча, яхши одамнинг вафотидан кўнглимиз оғрийди. “Яна яшаса бўларди”, деймиз.

– Уша ёмон одам яна озгина яшаса яхши томонга ўзгарар балки?

– Мен бунақасини кўрмадим.

– Мен ҳам кўрмадим... ҳозирча. Хўп, Эҳсоновга ачинмабсиз, Шокаримовга-чи?

– Шокаримовгами? – Зоҳид “бундан ҳам хабарлари бор экан-да?” деган маънода ҳамсуҳбатига қараб олдида, уч-тўрт нафас сукут сақлагач, жавоб берди: – Йўқ, мутлақо ачинмайман. Яна “нима учун?” деб сўрарсиз?

– Сўрасам ҳам бўлади. Истасангиз айтинг, истамасангиз йўқ.

– Ҳар ҳолда бекорга сўрамагандирсиз. Балки бу “иш” ҳам назоратингиздадир?

- Шунга яқинрок.
- Унда айтишим шарт экан. Ачинмаслигимнинг бир неча сабаблари бор: биринчиси, ўйнашиникида ўлдирилган, деган гумон мавжуд. Бу гумон тасдиқланмаслиги ҳам мумкин. Лекин ўйнаши борлиги аник. Демак, ҳаром йўлдаги одамнинг қисмати бундан ўзгача бўлмайди. Иккинчи сабаб, у асадбекларга алоқадор одам. Бу томонда ҳам тўғри яшамаган.
- Қаҳрингиз мен кутгандан ҳам қаттикроқ экан, – деди Саид Қодиров бош чайқаб. – Одамийлик нуқтаи назаридан фикрингиз тўғридир. Касбимиз нуқтаи назаридан-чи? Ҳаётлик даврида ким бўлишлари биз учун фарқсиз, энди улар жабрланувчилар хисобланадилар. Бизнинг бурчимиз эса ўша жабр этгани топиш.
- Зоҳид бу гапни эшитиб, бошини қуйироқ эгди-да: “Мен оғир муаммога дуч келдим, аклинг етса сен жавоб бер”, дегандай беихтиёр равишда пиёлага икки бора чертиб қўйди. Лойи қалин олинган пиёла бокира қизнинг қаҳ-қаҳасидай жаранг эмас, тумов бўлган кампирнинг йўтали каби бўғиқ овоз берди. Худди “бу муаммони ечолмай ўзим ҳам бўғилиб ўлаёздим”, деган каби бўлди. Зоҳид бошини кўтариб хона сохибига тикилди:
- Одамийлик нуқтаи назари бошқа, бизнинг касбимиз бошқами?
- Саид Қодиров стол устига шалатилаб қўйди-да, айборд одамдай елка қисди:
- Мен бошқа маънода айтувдим, сиз ўзга томондан илғабсиз.
- Ўзингиз гап очганингиз учун бир масалани айтмоқчиман: Эҳсоновга ачиниш ёки ачинмасликни бир томонга қўйиб турайлик. “Эҳсонов жиноятчи”, деган гумонимиз бор. Агар жиноятларини бўйнига қўйиб исбот килиб берсак, балки суд уни ўлимга ҳукм этарди. Унгача орадан бир йилми, икки йилми ўтарди. Биз эмас, бошқа бир одам ёки гурух биздан чаққонроқ ҳаракат қилиб уни ўлимга ҳукм килди-ю, чўзиб ўтирамай ҳукмни дарров ижро этиб қўя қолди. Эҳсоновнинг тақдира иде нима ўзгарди? Бизнинг сусткашлигимиз учун яна озгина яшармиди? Унинг яшаши эвазига нечта одам жон берарди ёки қанчаси жабр кўрарди? Бу масаланинг икки ечими борга ўхшайди. Биринчиси: сиз айтган одамийлик нуқтаи

назаридан қарасак, унинг олдинрок ўлгани жамият учун фойдалироқ. Иккинчиси – касбимиз, бурчимиз нуктаи назаридан қарасак, у чиндан ҳам жабрланувчи. Қотилни жазосиз қолдиришимиз мумкин эмас. Балки кимёдаги занжир реакцияси каби бугунги қотил ҳам эртага жабрланувчига айланиб қолар?

– Хўп, бу фалсафаларни кўйиб турайлик, – Сайд Қодиров ўрнидан турди-да, деразанинг бир табақасини кия очди: – Қаҳва бу сафар хиёнат килди, ақлимизни пешламади, – шундай деб Зохиднинг қаршисида тұхтади.

– Миркаримовнинг ишидан гапиринг. Ҳар ҳолда асадбекларга тааллукли жойи борлигини фаҳмлагандирсиз? Мени ҳам шу томони қизиқтиргани учун “Иш”ни сизга топширишларини сўрадим. Агар унинг ўлими асадбеклар томонга тортса, кўпам чуқурлашманг. Яна уларнинг думини босманг.

– Секингина “Иш”ни ёпиб кўя қолайми?

– Сизга “думини босманг”, дедим. “Илонни кўриш билан орқага қочинг”, деганим йўқ. Илонни бўғиздан олиш керак. Бетон заводи кимнинг сояси остида эди, биласизми?

Зохид билмас эди. Буни ўйлаб ҳам кўрмаганига сабаб, винзавод, таксонопарк каби бу корхона ҳам Асадбекка тобе деб ҳисоблаганди. Сайд Қодировнинг саволидан сўнг адашганини фаҳмлаб, “бilmайман”, деб кўя қолди.

– Билмасангиз билиб олинг: бетон заводи Ҳосилбойвачча деганинг ҳукмига бўйсунарди.

– Унда қандай қилиб?..

– Ҳа, қойилман, ана ўша “қандай қилиб?”га жавоб топиб куринг. Балки шу жавоб ечимга олиб борар. Миркаримов бетон заводида кўп ишламади. Ҳосилбойвачча йўқолмай туриб ўлдирилди.

– Бу ерда катта ўйин яширинганини сезувдим. Шунинг учун ҳайдовчи билан ўйнашни ҳозирча озод килсанмикин, деб турибман.

– Эҳтиёт чораси сифатида ўтиришгани ўзлари учун яхшиrok. Чиқарсангиз изни чалкаштириш учун уларни ҳам ўлдириб кетишса-чи?

– Буни ўйлаганман. Одам кўямиз.

– Бошлигингиз билан маслаҳатлашинг. Сизнинг ўр-

нингизда бўлсам, уларни ҳозирча чиқармай турардим.
Яна биттадан қахва ичамизми?

Тўй-маъракаларда ош еб бўлинса ҳам қимирилашга шошилиномаса, айниқса жой танқис кезлари хизмат қилиб юрганлар “чойинлар борми?” деб қайта-қайта сўрасалар “тезрок тура қолмайсизларми, сизларга рухсат”, деган маъно англашилгани каби Зоҳид ҳам суҳбат якун топганини фахмлаб, ўрнидан турди.

— Ақлни жудаям пешлаб юборсак бўлмас, ўтмасроқ ақл билан ҳам ишлаб кўрайлик-чи, — деб кулимсираганича хайрлашиш учун қўл узатди.

Киноя эмас, самимий оҳангда айтилган бу ҳазил гап Сайд Қодировга маъқул келиб, жилмайди.

IX б о б

1

Ўлим яқинлашаётганини сезган бир қария нор туюсининг бўйини силаб туриб, гамгин равишда розилик сўрабди:

— Норжон, сен билан кўп йиллардан бери бирга эдик. Мен сендан розиман. Саҳрова адашган маҳалларимда неча марталаб мени ўлимдан сақлаб қолдинг. Сендан сира ёмонлик кўрмадим. Аммо мен сенинг дилингни оғритгандирман, бесабаб уриб, силтагандирман. Мендан кўрган ёмонликларингни кечиргин. Яна қиёматда учрашганимизда юзим шувут бўлмсин.

Шунда Нор тую дебдики:

— Эй ҳожам, уриб-сўкканингиз, силталағанларингиз, ҳатто бурнимни тешиб, бурундуқ ўтказганингиз учун хафа эмасман. Бу сизнинг менинг устимдаги ҳаққингиз эди. Мен ноҳақ ҳаракатларингизнинг барчасини унутаман, аммо битта ишингизни сира кечира олмайман.

— Қайси айбим экан, айт, — дебди қария.

— Эсингиздами, фалон замонда саҳрова адапиб қолган эдик. Мен не машаққатлар билан сизни омонликка олиб чиқдим. Шаҳарга яқинлашган онимизда сиз менинг бурундуғимга боғланган арқоннинг бир учини эшакнинг думига боғлаб кўйдингиз. Мен ўшанда эшакнинг думи ҳукмига бўйсиниб шаҳарга кирдим. Мана шу хўрликни кечира олмайман, ҳожам, — деган экан Нор тую.

Хонгирей хузуридан чиққан Асадбек ўзини ўша Нор түя ҳолида кўрди. Хонгирей унинг бурнидан ип ўтқазиб бир учини Кесакполвон қўлига тутқазмоқчи эди. Асадбек тақдирининг бу шум ҳазилига итоат этгандай бўлдию, ўзидан нафратланди. Бошига шўр тушганидан бери бу қадар хорланмаган эди. Маматбей кузатувида меҳмонхонага қайтган Асадбек зоҳирان одам келбатида бўлса ҳам, аслида бир вайрони эди. Бироқ у буни тан олгиси келмади. Маматбей билан бўлган муомаласида ҳам, Жамшид, ўғиллари билан кўришганда ҳам сир бой бермасликка уринди. Жамшидга “Масковда ишимиз битди, қайтиш ҳаракатини қиласер, мен бир пас дам олвой”, деб хонасига кирди. Юз-қўлларини ювиб, сочиққа артаётганида рўпарасидаги кўзгуга қараб қолди. Оппок соchlарига тикилди. Ҳали, Хонгирей билан учрашувга бормай туриб кўзгуга қараганда соchlарининг оқариб кетганига ҳозиргидай ҳайратланмаган эди. “Шум Маматбей сезди, – деб ўйлади Асадбек кўзгудаги аксидан кўз олмаган ҳолда. – Хонгирей-чи, пайқадимикин? Сезмаган бўлса, шум айтади. Кейин “қойиллатибмиз”, деб кувонишадими? Уйга қайтганимда Ҳайдар хунаса ҳам яйрайди. Манзура... кўркиб кетадими? Бўятиб ола қолсаммикин?” Шу тўхтамга келиб даҳлизга чиқди-ю, бироқ, дарровгина шаштидан қайтди. “Балки Хонгирей шу топда Ҳайдарга телефон қилиб “оқсоч хўжайнингни кутиб ол”, деб ишшаяётгандир. У хунаса кессак ҳам энг аввал бошимга қарап. Кейин “уялганидан бўятиб олибди”, деб хабар берар. Йў-ўқ... бу хунасаларни ин-инига кирғизиб юбориб, кейин бўятаман...”

Бир пас ҳордиқ чиқариш ниятида каравотга чўзилган Асадбекнинг танаси салгина роҳатлангандай бўлди-ю, бироқ, рухи ором ололмади. Дераза ортидаги олам шом коронгулиги ҳукмига бўйсuna бошлаган дамда эшик кулфининг шиқиллашидан сергакланди. “Яхши ниятли одам эшикни бунақа эҳтиётлик билан очмайди”, деган фикр вужудини қалқитиб юборди. Унинг назарида қулфга қандайдир одам эмас, Азроил калит солиб бураётгандай эди.

...Ҳозир кириб келади.

Суратларда чизилгандай чалғи кўтариб, кафанга ўралиб олган қоқсуяқ маҳлук кўринишида кирадими...

...Балки
...Маматбей қиёфасида кирап?
...Боши чалғыда олинадими?
Балки...
Қиласында бүгилар?..

Эрталабгача тили осилиб ётадими? Жағини боғлаб
күйишга бир меҳрибон топилмайдими?

Бу фикрлар яшин тезлигіда келиб кетган бұлса-да,
шумлигини амалга оширишга улгурди: Асадбекнинг
хатто тили ҳам музлаб қолғандек бұлды. Хаёлидаги Аз-
роил кириб келишга улгурмай, үлишга тап-тайёр бўлиб
қолди. Үзини химоя қилишга куч топиш у ёқда тур-
син, нечундир хоҳиш ҳам уйғонмади. Юмуқ кўзларини
билинар-билинмас равища очиб ётаверди.

Эшик жуда асталик билан очилди.

Оёқ шарпаси эшитилди.

Сўнг бир бош кўринди...

Ким у? Жамшидми? “Шунга топширишган эканми?”

Асадбек кўзларини барадла очди.

– Жамшид? – Асадбек шундай деб қаддини сал
кўтарди. – Нега мушукка ўхшаб писиб юрибсан?

– Бек ака, – Жамшид ичкари кириб, кўл қовуштириди,
– ухлаётган бўлсангиз, уйғотвормай дедим. Ўн иккida-
ги самолётнинг униши эрталабга қолдирилибди. Айтиб
кўйдим, учадиган пайтда хабар қилишади. Кейин...

– Чайналма, нима демоқчисан?

– Ресторанда ҳам тўрт кишилик жой тайёр. Бирга...

– Корним тўқ, ўзларинг ўтираверларинг. Кеннайингга
айтиб кўйдингми?

– Айтдим, лекин... Бек ака, чиқсангиз яхши бўларди.
Чеҳрангизни очиб ўтирасангиз... ҳар ҳолда дўст бор, душ-
ман бор.

Жамшид ақл ўргатишига ўргатди-ю, бироқ, хожасининг
кўзлари учганини кўриб, нафасини ичига ютди. Асадбек
эса ғашланган кўйи тирсагига тирадганича бир неча со-
ния ҳаракатсиз ётди. Аъёнининг таклифига на “ҳа” деди,
на “йўқ”. Кўкрагидаги “Сен бола, менга ақл ўргатма!”
деган ҳайқириқ уйғонди-ю, бақириқ шаклига кириши
мумкин бўлган бу норозиликни сергак ақл бўғзидан на-
рига ўтишига йўл қўймади. “Нега сачрамоқчисан, бола
тўғри айтятти, – деди ақл. – Мушукка ўхшаб ҳурпайиб

олганинг нимаси? Ғалаба қилганингда гердайиб юришни билардинг. Бир муштлик ҳолинг борми? Сен йиғласанг улар мазза қилиб куладилар. Йўқ, яхшиси сен кул, улар аламдан дод солишин!”

Ақлга таслим бўлган Асадбек ўрнидан туриб кийинди-да, аъён хукмига бўйсуниб, икки ўғлини икки қанотига олган ҳолда, қаддини ғоз тутиб, ресторон томон юрди.

Кўча томондан одамлар қўйилмагач, хос меҳмонхонанинг нозиктаъб меҳмонларигагина хизмат қилгани учун ресторан гавжум эмас эди. Уларга дераза томондан жой ҳозирланган экан. Асадбек юмшоқ стулга ўтираётгид ташкарида қорамтири тусда кўринаётган кремлинг тиятишларини эслатувчи деворига кўзи тушди-ю, ўзи учун ҳам кутилмаган тарзда Депутатнинг гапларини эслади: “Бек ака, сиз билан бизнинг тақдиримиз кремл деворлари ортида ҳал қилинади. Биз бу деворни бузмас эканмиз, бағримизга шамол тегмайди...” Бу гапга жавобан Асадбек ўшандা “Ҳаммаёқни сенга ўхшаган ишбузуқилар бузади”, деган эди. Ҳозир эса бошқача ўйлади: “Бу деворларни йиқиб бўлармикин?...”

Асадбек сиёсатни дурустроқ фаҳм этганидан “Бизлар учун бу деворнинг тургани маъкул. Сенинг бағрингга шамол тегмаса тегмас, биз шу деворнинг ичиди ўсиб-улғайдик, қанот ёздик, бизларнинг ҳимоямиз ҳам шу. Агар бу девор йиқилса, тагимизга сув кетади”, деган бўларди балки.

Асадбек ўзини хушнуд тутишга уриниб, ўғиллари билан чақчақлашиб ўтиришга интилди. Фарзандларининг гўдаклигидаги қиликларини эслади. Жамшид ҳам четда турмай, бир-икки латифа айтиб кулдирган бўлди. Улар томонга қараб-қараб кўйувчилар гўё бахтиёр оиласнинг масъуд дамларига гувоҳ бўлдилар. Асадбекнинг нигохи ресторан бўйлаб сарсари кезиб туришини сезишмади. Асадбекка Хонгирейнинг одамлари уларни қайси бир бурчакдан туриб кузатишаётгандай туюлди. Бу гумон ҳақиқатга айланадиганида Асадбек ғашланди. Икки соат давомида у ресторанда эмас, балки тиконлар устида иштончан ўтиргандай бўлди. Гўё амр этиш хуқуки Жамшидга берилгандай, ижозат сўрапш назари билан унга қараб-қараб кўйди. Жамшид хожасининг безовталигини

сезиб “Яна озгина кутинг”, деган илтижоли нигохи билан жавоб берди. Жамшиднинг мақсади фақатгина кузатиши мумкин бўлган кўзларни шамғалат қилишгина эмас, балки хожасининг ёлғиз эзилиш балосидан оз фурсатга бўлса-да, қутқариб туриш эди.

Жамшиднинг ихтиёри билан уюштирилган ресторан томошаси тугагач, у хонасига йўналган хожасини тўхтатди:

– Бек ака, бошқа хонага жой тайёрлатиб қўйганмиз.

Асадбек бу сафар норозилигини яширмади:

– Жа оширвординг, бола!

Агар Чувринди бўлганида хотиржамлик билан “Бек ака, эҳтиёт – шарт!” – деб кўяр, Асадбек эса унга итоат этарди. Ўзининг Чувринди мартабасида эмаслигини яхши билган Жамшид ортиқча гапирмади. “Айтдим-кўйдим, жон ширин бўлса, ўзингизни эҳтиёт қилинг”, дегандай қараб қўя қолди. Ҳозир Асадбекка Чувриндининг ўрни билинди. “Бу бола содикликка содик, лекин икки дунёда Махмуд бўлолмайди”, деб ўйлади.

Кенгроқ хонада учта каравот билан битта диванга жой қилиб қўйилган эди.

– Ҳаммамиз чарчадик. Тиникиб ухлашимиз керак. Уйга кўзларимиз киртайиб борсак, онанг ўзидан кетиб қолмасин, – Асадбек шундай деб пиджагини ечиб стул суюнчиғига ташлади-да, шимини ечмай, ўрин устига чўзилди. Ўғиллари ҳам оталари каби омонат ётишгач, Жамшид чирокни ўчирди.

Бўлиб ўтаётган воқеаларнинг замираидаги бир шумлик ётганини сезсалар ҳам, оталаридан сўрашга журъат этолмаётган ўғиллар шифтга тикилганча кимирилашмасди. Асадбек “Уғилларим каттиқ толикишибди, ухлашяпти”, деб янгилишди. Йигитлар бесаранжом бўлсалар-да, каравотни ғижирлатиб оталарини безовта килгилари келмай, хаёллари оқимига майларини бериб ётишарди. Бу уч жоннинг жони учун ўзини маъсул деб билаётган Жамшид эса “тиқ” этган товушга ҳам сергак кулоқ тутарди.

Тиникиб ухлаб олиш ниятидаги тўртовлонга бу кеч уйку хиёнат қилди.

Ҳозир Асадбек устига келган одам унинг кўзлари юмуқ эканини кўтарди. Бироқ, табиийки, қалби юмуқ эканини билолмасди. Абдураҳмон табибникида эканида,

ўлим фариштасидан бўса олай деб турганида Тангри тао-ло сари озгинагина силжиган эди. Оллоҳ эса, ваъдасига кўра, бандаси томон юриб, унинг боши устидаги бало булутини ҳайдай бошлаган эди. Бундан қониқкан Асадбек Яратган сари юрмоқдан тўхтадигина эмас, дунё ташвишларига банди бўлиб, аслига қайта қолди. Очилмокқа мойил қалби юмуқлик балосида кутула олмади. Кўзлари юмуқ Асадбек айни чоқда юмуқ қалби билан чора изларди.

Донишманд деб эканки:

Илоҳи, ёмон афъолимдин паришонлигим чўктур,

Ва шум нафсимда пушаймонлик йўктур

Мундоқ балолардан қутуларға умидим сендин ўктур...

Шунга кўра, Асадбек пушаймонлардан нари экан, на- жотга ҳа умид йўқ эканини идрок қила олмас эди. Унинг кўр қалби “Эй Худо, сенга нима ёмонлик қилувдимки, менга бу оғатларни юборяпсан”, деб хитоб қиласди. Бандаларга қилинган ёмонлик Тангрига қилинган ёмонлик каби эканини эса фаҳм этмасди. Ҳозир шу ётишида ҳам Худони саволга тутарди. Пушаймонлик, тавба кўчаларига кирмоқликни эса ўйламасди.

Илоҳи, дарду холимни ҳар кимга айтсам

Рад қилса, сенга таважжух этгайман.

Ва агар сен рад қилсанг, нетгайман,

ва кимга кетгайман...!

Асадбек дардини бировга айтадиганлардан эмасди. Афсус шуки, Тангрига юзланадиганлар сафида йўқ эди у. Надоматким, рад этилганлар гурухида эди...

2

Манзура кўркув аралаш таажжубини астагина “вой” деб, пастки лабини тишлиш билан ифода этди-ю, бошқа садо чиқармади. “Вой адаси, у ёқда нима гап бўлди, нега сочингиз оқариб кетди?” деб сўрагиси келди-ю, меҳмонлар, айниқса ҳадиксираган қущдай саломга шай турган келинлари олдида эрининг захарли гаплари отилиб чиқишидан кўркди.

Келинларининг саломига алик олиб, ҳар бирининг оёғига остига биттадан гилам ташлагач, эркаклар учун ясатилган хонага қараб юрди.

* Ҳазрат Алишер Навоий битган муножотдан

– Ўғилларинг бало, – деди Кесакполвон, ўтиришгач, – келинларинг нак шкалатнинг ўзи.

– Кўзингни чақчайтирма, – деди Жалил унинг гапини бўлиб. Кейин уй соҳибига юзланди: – Асад, мен кетдим.

Асадбек дўстининг бу даражада шошилишидан аччиқланди:

– Келмасанг ҳам бўларди, оворагарчиликда анча азият чеккандирсан, – деди захарли пичинг билан. – Келишингда без-мезинг тушиб қолгандир, а?

Насияга гап олишни ёқтиримайдиган Жалил бу сафар одатига хилоф қилди, пичинг ўқларини ширин, аммо тагдор сўз билан қайтарди:

– Энди оғайнижон, чиллалик уй, деган гап бор. Чиллалик уйга ҳатто ит ҳам кирмай тургани маъқул.

Асадбек унинг мақсадини уқиб, Кесакполвонга зимдан қараб олди. Унда ўзгариш сезмагач, ўрнидан турди:

– Ўтириб тур. Чиллалик уйга сен бегона эмассан. Шу болаларнинг амакисисан. Мен ҳозир келаман.

Кесакполвон унга эргашмоқчи эди, Асадбек остона ҳатламай туриб, ўгирилди:

– Сен ҳам ўтириб тур.

Асадбек ёлғондан бўлса-да “Сен ҳам амаки қаторидасан”, демоқчи эди-ю, бироқ, тили бу гапга айланмади.

Асадбек ҳовлида турган Ҳалимжон билан Жамшидга имлаб қўйиб, дарвоза сари юрди. Аслида унинг учун йигитлардан бири кифоя эди. Бироқ, “Кесакполвон дераза ёнида туриб кузатаётгандир”, деган хаёл иккала йигитни эргаштириб чикишга уннади.

У янглишмади: жойига қайтиб ўтиримай дераза ёнида турган Кесакполвон йигитларнинг хожаларига эргашгандарини кўргач, кўнгли ғашланди, чап юзи учди.

Асадбек Москвани тарк этар маҳали “Боришим билан онам билан укамни зиёрат киламан, мозорга у-бу атайман”, деган ниятни дилига туккан эди. Бу ғофил банди ҳам ўзга адашганлар каби најотни Яратгандан эмас, қабристондан кутаётган эди. Дастребки мўлжали бўйича тўғри қабристонга бориши лозим эди. Лекин кутиб олгани чиққан Кесакполвонни ўзига эргаштиргиси келмади. Кесакполвон Асадбекни мағлублик жандасида кўрмокни, аразлаган одамнинг гинали гапларини эшитмокни кутганди. Асадбекнинг очик чехра билан тушиб келиб,

“Хайдар ошнам, омонмисан”, деб кучоклаб қўйиши уни тамом гангитиб қўйди.

Кеча кечқурун Хонгирей қўнғироқ қилиб “Иш пишиди. Энди бек – сенсан. Асадни истасанг остоңантга ит каби боғлаб қўй. Хоҳласанг эшак қилиб миниб юр. Раҳм қилсанг, тепасига тупроқ тортиб қуявер. Ҳа, кулингнинг оппок сочларидан силаб, ўпиб қўй. Бекман, деб керилиб, жонларингни оладиган хўжайининг иштонини ҳўл қилиб қўйди”, деган эди. “Сочлари оқарганини ҳисобга олмаса, иштонини ҳўл қилиб қўйганини” Кесакполвон сезмади.

Ховлидан чиқиб кетаётган Асадбек билан йигитлар изидан караб турган Кесакполвон дераза кўзини синдириб, ташқарига учиб чиқмокқа шай эди, аммо ўзи ҳам англамаган бир куч уни жойида маҳкам тутиб қолди. Ўзи билмаган бу куч – оқибат қўркуви эди. Гарчи Хонгирей Асадбекнинг бўйинни (тўё) букиб берган бўлса ҳам, Кесакполвон ундан қўрқарди. Ит қилиб боғлаб қўёлмаслигини, эшак қилиб минолмаслигини, ҳатто тепасига тупроқ тортиб ҳам тинчий олмаслигини яхши биларди.

Асадбек бирон бир одамнинг шохини қайирмоқчи ёки синдирмоқчи бўлса, “Сен ҳамма нарсани унутсанг унут-у, аммо Бек акангни унутма! Сен ҳатто менинг ўлигимдан ҳам қўрк. Чунки мен гўримда ҳам тинч ётмайман. Тиригимда шу одамни ўлдириб қутуламан”, деб ният қиласан. Лекин гўрда ётганимда ёнимга келиб қайта ўлдиролмайсан, мендан кутула олмайсан. Ётган еримдан кўлимни чиқариб, кекирдагингни сугуриб оламан!” деб пўписа қиласарди. Бу пўписани эшигтан Кесакполвон “Бек, гапни ҳам қийворасан-да”, деб куларди. Бир куни навбатдаги ўлжанинг попуги пасайгач, Кесакполвон ҳазил тариқасида “Бек, бу дунёдаги ишларингни кўриб турибман-у, гўрдан чиқарадиган кўлингта ҳайронманда” деганда Асадбек “Ҳайрон бўлма, гўрдан чиқарадиган кўлим – сенсан”, деган эди.

Шайтанат оламидаги кичик бир мамлакат хукмдори Асадбекнинг тахтига ўтириш онлари яқинлашгани сайин Кесакполвон ўша сухбатни бот-бот эслади. “Энди мен унинг гўрдан узатиб чиқарадиган қўли эмасман. Кекирдаги узиб олинадиган ўлжасиман. Қўл ким? Жамшидми ё Ҳалим сўтакми?” Шу саволлар ичини бир тирнаса, “Э,

йўқ, Бек бунчалик паст кетмайди. У мард одам. “Олсанг олавер!” деб чопонни елкага ташлаб чиқиб кетаверади. Ҳар ҳолда болаликдан қадрдонмиз. Нима қилган бўлсак ҳам бирга қилганмиз”, – деган фикр ўзини гүё овутарди. Аммо юки бўлмаган бу фикрларига ўзи ҳам ишонмасди. Дераза ёнида туриб хавотир тирноғи ҳукмига тушиши шундан.

Мусайлама кazzоб ўзини пайгамбар деб эълон қилганида бир кўзи кўр, иккинчиси эса хиралашган қария келиб “пайгамбар бўлсанг дуо қилиб, кўзларимнинг нурларини қайтар”, деб сўрабди. Кazzоб “куф-суф” қилган экан, чолнинг иккинчи кўзи ҳам кўр бўлибди. Кимга зътиқод қилишни билмаган нодон чолга ўхшаб қолган Кесакполвоннинг ноқис ақли бўлажак фалокатни тўла фаҳм этмасди, бироқ юраги ҳис этиб, жонсиз куз япроги каби титраб турарди.

Учокда учиб қайтаётган Асадбек эндиgi ҳаёти ислоҳга муҳтоҷ эканини англаған, шу йўлда айrim аҳдга ҳам келган эди. Кўнгил баъзан ақлга бўйсуниб “Кўй энди, бу ташвишларни, тўрингдан гўринг якин бўлиб турибди, емоқ-ичмоғинг етарли экан, бошқасига қарама”, дерди. Бироқ афсуским, инсон фитратида нафс деган нарса ҳам бор. Ақл ва нафснинг бир-бирига зид эканлиги ойдиндир. Ақл рад этмиш нарсани нафс даъво қиласверар. Айни дамларда нафс Асадбекни бойликка ундамаётган эди. “Асадбек” деб ном берилган бу вужудга, наинки вужудга, буткул руҳониятига ҳукмини ўтказиб келаётган нафс энди кибрга никоҳланди. Мазкур никоҳнинг маҳсулни эса Асадбекдаги мардликни бўғиб, уни ўйиндан чикишига йўл кўймайди. Тўғри, у таҳтини Кесакполвонга топшириб кўявериши мумкин эди. Бироқ, мағлуб ҳолида чекинишни истамади. Энди уни ҳеч ким, ҳеч қандай куч аҳдига қайтара олмас эди. Дарёни кўзачага қамаш мумкин бўлмагандек, Асадбекнинг газаб ўтларини ўчиришга уриниш бефойда эди.

Москвадаги меҳмонхонада бедорлик билан олишиб ётган Асадбекни йўқлаб келган Илико ўтларга мой сепган эди. Аслида Асадбек эртаси куни Илиқодан кўнгил сўрагани бориши керак эди. Жамшидга “қайтишнинг ҳаракатини қил”, деб топшириқ берган Асадбек Хонгирейнинг бирга бориш ҳақидаги амрини унугмаганди.

Асадбек меҳмонхонадан қайтаётганидаёқ бу масалани пухта ўйлаб, ҳал қилиб кўйганди. Илико билан учрашмай ўзини салкам Худо деб ҳисоблаётган бу кибрли чеченга жавоб – тарсаки бўларди. Иккинчидан, у Хонгирейнинг Илико билан ярашиб олишини истамади.

Ярим тунда меҳмонхонага келиб Асадбекни йўқлатган Илико кўп гапирмади. “Нега келдинг, ўғилларингга нима бўлди? Бу ёгини менга қўйиб бер”, демади. Акасининг ўлимидан қайгуда эканини айта туриб “Хонгирей ўлим рақсига тушишини бошлади. Энди қанча яшашини мен ҳал қиласман”, деб қўйди. Асадбек унинг аҳди оҳангидан “Хонгирейдан ўч оламан, у билан олишаман, деб овора бўлма”, деган маънони уқиб, гапни чўзмади.

Дерларким, вақти келганда баъзи иарсалар учун жонни фидо қилмоқ мумкин. Аммо номус ҳеч бир нарса-га фидо қилинмас, номус жондан-да кимматлироқдир. Асадбек ота-она меҳрисиз ҳам бу дунёда яшамоқ мумкинлигини биларди. Бироқ, эркакнинг номуссиз яшамоғи қандай бўлишини тасаввур этолмайди. Ўзгаларнинг номус-ори топталганда роҳатланган одам, ўзига тажаввуз қилинганда чидай олмайди. Узок йиллар илгари янграган, сўнг унут ғуборлари остида мудраб қолиб кетган бу қарғиш ҳеч кутилмагандан уйғонди. Бу қарғиш олдида Жалилнинг “Худодан қайтибди”, дегани арзимас бир гап эди. Ҳосилбойвачча ташлаб кетган видеокассетадаги манзарани кўриб кўз олди қоронгилашган зулмат қаъридан ўша овоз бўғиқ момагулдирак каби чикиб келган эди:

– Асад, мен сенга Худодан ўлим тилайман. Мен бугун сенинг қўлингдан ўлим топмасам, эртага жонингга қасд қилмайман. Ўғилларим ҳам қасос олишга уринишмайди. Йўқ, сен осонликча ўлиб кетмагин, Асад. Сен болаларингнинг хорланганини кўргину сўнг ўлгин...

У дамда Зайнаб ҳали туғилмаган эди...

Аlam билан айтилган бу қарғиш наҳот туғилмаган қизнинг қисматига ёзилиб қолган бўлса?..

Наҳот унинг жони-жаҳони, суюкли қизи туғилганидаёқ ўша қарғиш йўргагига йўргакланган бўлса?..

Бакириб эмас, инграб айтилган бу сўзлар шунчалар қудратга эга эканми?..

Москвадаги меҳмонхонада ётганида бу қарғишни яна

эшитди. Овоз бу сафар бўғиқ эмас, еру кўкни ларзага со-
лувчи момагулдирак янграши каби эшитилди.

...Аслида ўша фалвани шумқадам Кесакполвон бошли-
ган эди. “Ўқилон” деган лақабдан бой одамларнинг энди-
энди чўчий бошлаган дамлари эди. Марказдаги ресторон
бошлиғи уларнинг талабига кўра чўтални канда қилмай,
камайтирмай бериб турарди. Кесакполвон қаердандир
ҳид олиб “чўталга гадомизми, шунча бойлиги бор экан,
этакка тўксин”, деди. Бу фикр Асадбекка маъкул келгач,
ресторон бошлиғига талаб аввал яхшилик билан айтил-
ди. Талаб рад этилгач, тунда уйига бостириб борилди.
Асадбек Кесакполвоннинг бунақа ишларига аралашмас
эди. Ўша куни “сен ҳам бор, кимлигингни одамлар би-
либ кўйишишсин”, дегач, борди. Асадбек боргунига қадар
Кесакполвоннинг йигитлари ишни бошлаб юборишган
екан. Кесакполвоннинг таъбири билан айтилганда “про-
филактика ишлари”нинг икки кун аввал бошланганини
Асадбек ўша ерга борганида билди. Иситгич қувурига
боғлаб кўйилган уй эгаси уриб-калтакланмаган, лекин
икки кундан бери култум сувга зор бўлиб, силласи тамом
куриган эди. Ён хонадаги хотини, икки ўғли, икки қизи
ҳам шу аҳволда эди.

– Асад, буларингга айтгин, сув беришсин, – деди уй
эгаси зорланиб.

– Кўп сув ичсанг сийиб кўясан, – деди Кесакполвон
тиржайиб. – Бек, бу акахонингга айтяпман, ҳозир сувнинг
нархи ошиб кетган. Беркитган тиллаларини чиқарсин,
тўйдириб суғормаган – номард!

– Асад, бунинг валдираиверади, менда тилла йўқ.
Топганимни битта ўзим емайман-ку, юкоридагиларнинг
қанчасига сочаман. Тилла бўлса ўшаларда бўлади. Мен
боримни бердим, бошқа йўқ.

– Қанча берди? – деб сўради Асадбек.

– Уттиз икки минг, яна хотинининг узук-пузуклари...
Ў, мараз, сен мени лакиллатсанг ҳам Бекни лакиллатаман
дема. Берганинг битта тишимнинг кавагида йўқ бўлиб
кетади. Ҳозир кўчага чиқиб “ресторон каттасининг уйида
шундан бошқа пул йўқ экан”, десам одамлар иштонини
ешиб орқаси билан кулади.

– Асад, менда бошқа пул йўқ. Ҳеч бўлмаса кенна-
йингга сув берларинг, бечора касал.

— Ана кўрдингизми, бечора кеннайим касал эканлар. Сизга кеннайимнинг жонлари керакми ё молми? — деди Асадбек, унинг зорланишларига эътибор бермай.

— Бек, хотинини кўявер. Бу маразнинг қизлари етилиб қолибди. Буқачаларимни аранг ушлаб турибман. Шилимшик, акантга анави ашулангни айтиб бер-чи. Бек, кулоқ сол, бунақанги алламбалосини эшитмагансан.

Дераза ёнида турган йигит совуқина ишшайиб кўйиб, созланмаган ғижжак овозида хиргойи қилди:

— Тоғда куён отдим, ияги йўқ.

Кизлар кўйлак кийибди, жияги йўқ.

Жияги йўқ ерларидан қўлим солсам,

Билқиллайди кўш анори, суяги йўқ...

— Дод, жонингдан акант! — Кесакполвон шундай деб тиззасига урганича қийкирди.

Уй эгаси “шу кичикнагина жасадга бунчалик кўп зулм сигиши мумкинми?” дегандай унга тикилиб қолди. Кандайдир гойибона овоз унга “Мумкин, сен ўйлагандан кўпроқ ҳажмда сигади”, дедими, талvasага тушиб, энди нажот кўзлари билан Асадбекка бокди.

— Бек, нима десанг де, буқачаларни қўйиб юбораман. Кизчаларни би-ир суғоришин, — деди Кесакполвон.

— Йўқ! Асад, сен билан келишувимиз бор. Мен айтганингни бериб келдим. Мени ҳимоя қилишга ваъданг бор.

— Сен гирром ўйнадинг.

Асадбек унга доим “сиз”лаб гапиради, ҳурматини жойига кўярди. Ҳозирги сенсирашидан зулм бобида шеригига якинлашганини маълум қилди. Буни фаҳмлаган уй эгаси сўнгги илинж билан уни инсофга қайтармоқчи бўлди:

— Асад...

Кесакполвон унинг гапини узди:

— “Асад” дема! Нима, бу сенинг ўртоғингми?! “Бек ака”, де!

Уй эгаси бир ютиниб олиб, амрга бўйсунди:

— Бек ака, шартимизда буниси йўқ эди. Уйингда борини берасан, демагансиз.

— Демаган бўлсан, энди дейман. Хўш, қани тиллала-ринг?

— Тилла йўқ менда...

— Ҳукмни ўзинг чиқардинг, мендан домангир бўлиб юрма...

Асадбек “буқачаларингни қуйиб юборавер”, дегандай шеригига қаради. Кесакполвонга шу қарашнинг ўзи кифоя қилди. Зулм ҳарорати ўтидан сачраган учқун бир оиласининг покиза гулларини сўлдирди.

Уй эгаси ўшанда қарғаган эди.

Ўшанда Асадбек “мен ҳам қиз кўрарман, вакти келиб кимнингдир ифлос нафаси ардоклаб ўстирганим покиза гулни сўлдирар”, – деб ўйламовди. Бу қарғишни ўшанда ер ютгандай бўлиб эди. Одам ўлиб кетаверар экан-у, бироқ, унинг қарғиши ўлмай, ер юзи бўйлаб ўлжасини таъкиб этиб юравераркан. Ресторан бошлиғи ўша воқеадан сўнг кўп яшамади. Аввал хотини, сўнг ўзи бу дунёни лаънатлай-лаънатлай ташлаб кетишиди. Асадбек унинг жанозасига борган эди, гўрков тутган этакка “мени у дунёда ҳам эслаб юр”, дегандай бир сиким тупроқ ҳам ташлаган эди. Ҳа, унугтабди, ўзи кўмилса ҳам қарғишини қолдириб кетиби. Бу қарғиш йигирма йилдан зиёд Асадбекка соядай илашиб, пайт пойлаб юрган экан.

Ўша ресторан хўжайини тирик бўлиб, пичоқ билан ҳамла қилса, Асадбек ўзини ҳимоя қилиш чорасини то-парди, ёки уни ўлдириб қутуларди. Энди кўзга кўринмас, чопса чопилмас қарғищдан ўзини қандай ҳимоя қилсин?

Асадбек қарғишни эслашга эслади-ю, бироқ, айни ўзидан эмас, ўзгалардан излади. Алқисса, ҳукмни ҳам ўзига эмас, ўзгаларга чикарди. Унинг қонида ўтган ишлардан пушаймон қилиб ўтириш деган нарса йўқ эди, билакс қасос дегани истаганча топиларди. Синиқ кўнглида ғам, бузук хаёлида алам ҳукмрон экан, энди Асадбекдан нималар кутиш мумкин?

Жаҳолат зулмидан ақл равшанлигига ета олмай қолган Асадбекнинг Оллоҳ ҳузурида “бировга қасд қилмайман”, деган аҳди бўлмагач, уни ким тўхтата оларди?

3

“Ойижон, мени чақирмай туриңг, бу дунёда қиладиган ишим кўпайиб қолди...”

Мозорбошига қараб юраётган Асадбекнинг кўнглидан шу сўзлар кечди.

Касали оғирлашганда “ота-онам ёnlарига чақи-

ришяпти, вақт етган бўлса бораман-да, илож қанча?” деб ўйлаганди. Унда ўғиллари тақдиридан кўнгли тўқ эди. Зайнабни ҳам хорижга жўнатиб юборса, армонсиз, таҳликасиз кетиши мумкин эди. Аввал келганда “мени чорламанг”, деб ялинмовди. Энди болаларини бундай ахволда ташлаб кета олмайди. Ҳакқи йўқ ташлаб кетишга!

Худога эмас, чириб ётган мурдага ялинди бу ғофил банда.

У озгина бўлса-да яшамоқни, хонадони тепасидаги бало булатуни ҳайдамоқни, оиласига баҳтни қайтармоқни истарди.

Истарди... лекин...

Бу баҳти қора баҳтли бўлмоғи учун толеъ юлдузининг зулм зулматидан чиқиб, саодат буржига юз буриши зарурлигига ақли қосирлик қиласарди.

Гуноҳлар кирини пушаймонлик ва тавба ёши юва олишини ким билмайди? Унда эса тавба ҳам йўқ, кўз ёши ҳам йўқ.

Жамшид бошлаб келган гўрков ўзи билганича тиловат қилгач, Асадбек унинг чўнтағига пул солди-да, онасиға қўйилган қора мармар тош ёнидаги қабрга имлаб:

– Бу ерга ким келди? – деб сўради. Кейин таҳдид эмас, афсус оҳангига қўшиб қўйди: – Бу ерга одам қўймагин, девдим-ку?

– Маҳалла бир нима деб турганидан кейин қайтаролмайман-да. Бу ер уларнинг хилхонаси экан, асли.

– Ким экан, ернинг эгаси? – Бу сафар Асадбек овозида қаҳр зоҳир бўлди.

– Суҳроб ота дейишдими?

– Нима? Почтачими?

– Унисини билмадим... бир хафта бўлдиёв...

“Ҳа, ўша, – деб ўйлади Асадбек. – Бу ҳароми, келиб келиб шу ерга кўмиладими?

Асадбек қабристонда эканини унугтмади. Сўкиб юбормаслик учун тишини тишига босди. Тишларнинг ғижирлаганини сал нарида турган Жамшид ҳам эшишиб, сергакланди. Почтачининг қилиқлари Чувриндига маълум эди, Жамшид билмасди. Шу сабабли хожасининг нима сабабдан ғазабланганини англамади.

Алам жомига ғазаб майини қуийб сипқорган одам аслида ёниб кетиши керак. Асадбек ёнишга тайёр эди.

Бироқ, онасининг руҳини қақшатишни истамади. “Агар бу мараз бир ҳафта олдин кўйилган бўлса, – деб ўйлади у. – Онам бечоранинг арвоҳлари бир ҳафтадан бери чиркираб ётибди экан-да? Йў-ўқ... мен бу маразни йўқотаман. Хилхона эмиш... Унинг хилхонаси ахлатхонада...” Асадбек шу қарорга келиб, юзини бурди. Ҳаёлини чалғитиши мақсадида мартмартош ортидаги ўрик дарахтига тикилди. Онасини шу қабрга кўйиган йили бош томонига ўзи эккан ниҳолча йўғон дарахтга айланган. Дарахтнинг танаси бужурлашган, тарам-тарам ёриқлар пайдо бўлган. Гўё бу ердан таралувчи сассиз нолаларни тинглайвериб, аламлардан тиришиб кетгандай... Шоҳчалардаги куртаклар баҳорга ҳомиладор бўлиб, тўлиб туришибди. Алдамчи илиқ шабада уларнинг кўзларини очиб юбориши мумкин. Аямажиз қайси бир кавакларда худди шуни кутиб турибди. Дарахтлар яйраб, гуллаган онда у бир ҳамла қиласи-ю, битта-битта ямлаб бу чаман гулларнинг жонини олади...

Асадбек нима гуноҳ қилиб кўйганини англамай довдираб турган гўрковга яна бир бор ғазабли нигоҳини қадади-да, изига қайта бошлади. Дарвоза яқинидаги қимтиниб турган аёлни кўриб, қадамини секинлатди. Ҳали келишаётган маҳалда бу аёл рўпараларидан чиқиб салом берган, Асадбек унинг мунгли қарашидан қандайдир саросимани пайқаган эди. “Мени кутяптими ё гўрковда иши борми?” деб ўйлади у. Аёлнинг чехраси таниш туюлди-ю, аммо қаерда кўрганини эслай олмай Жамшидга қаради. Қаращдаги савол аломатини фахмлаган Жамшид:

– Шариф Намозовнинг хотини, – деб изоҳ берди.

“Демак, мени кутяпти”.

Асадбекнинг секинлаганини кўрган Насиба унга пешвоз чиқиб, яна салом берди.

Асадбек алик олди-ю, “кимсиз, менда нима ишингиз бор?” – деб сўрамади.

– Мен... Шариф аканинг аёллариман... – деди Насиба саросимали овоз билан. Билмаган одам бу овозни эшишиб “Шариф аканинг хотини бўлиш ҳам катта гуноҳ экан-да, а?” деган хаёлга бориши табиий эди. Насиба бу киши яна “Қайси Шариф?” деб сўраб қолмасин, деган ташвишда дарров изоҳ берди: – Винзаводда ишлардилар...

— Ҳа, энди танидим, кўзимга иссиқ кўринятувдингиз. Тинчликми, синглим?

Ковоғи солик, қарashi қаҳрли Асадбекдан мулойим оҳангдаги гапни эшитган Насиба саросимадан кутулди.

— Шариф акамни Масковдан олиб келиб... шу ерга қўйдик, — Насиба “Шу ерга қўйганимиз тўғри бўлибдими?” дегандай унга қараб олди.

— Ие... хабаримиз бўлмабди-ку? Салом-алигимиз бор эди эрингиз билан. Нега айттирмадингиз?

Асадбек бу гапи билан риёкорлик қилмади. У Шариф Намозовнинг ўлимини эшитган, бироқ касаллигига, кейин яна бошқа ташвишлари билан андармон бўлиб, оиласининг тақдирини унугтан эди.

— Шошиб қолдик... — деди Насиба айбли одам овози билан.

— Биздан нима хизмат?

— Хизмат йўқ... фақат... ўзингизга учрашадиган ишим бор эди.

— Учрашиб турибмиз-ку, айтаверинг.

— Гапирадиган гапмас... омонат бор, бериб қўйишим шарт.

Асадбек “Шариф бир нима қолдирибди-да”, деб ўйлаб:

— Эртага соат ўнда идорага келинг. Идорани биласизми? — деди.

Насиба “ҳа, биламан”, деган маънода бош ирғади.

— Юринг, уйингизга ташлаб ўтамиз, — деди Асадбек.

— Йўқ, раҳмат, — Насиба шундай деб тисарилди. — Мен... ҳали бу ерда ишим бор... Гўрковга айтадиган гапим бор...

Асадбек аёлнинг ёлғон сўзлаётганини, уларнинг машинасига чиқиши истамаётганини сезди. Шу сабабли совуқ тарзда: “Хайр”, деди-ю, дарвоза сари тез-тез юрди.

Уйга қайтишганда хонадонда ўзгачароқ рух ҳукмрон эди. Магнитафондан шўх қўшиқ тарағлан, ҳовлида хизмат килиб юрганлар чехрасида хурсандчилик зохир, ҳатто булутларни чекинтира олган қуёш нурлари ҳам фақат шу хонадонга тушаётгандек эди.

Айвон устунига суюниб сигарет тутатаётган Кесакполвон Асадбекка пешвоз чикиб, жилмайганича кулоchlарини ёйди:

– Энди бу ёги тўйнинг бисмиллосида, Бек! – Кесакполвон шундай деб “Нима гап, қаерга бордиларинг?” деган маънода Жамшидга қараб олишни унугмади.

– Наби ҳофизга одам жўнатдим. Хиргойи қилиб ўтнрсинг-да. Ҳадемай уйингни одам босади. Ўғилларингнинг қайтганини эшитганлар куллук бўлсинга кела-веришиди.

Кесакполвон айтгандай бирорлар астойдил, бошқалар кўркқанидан, айримлар Асадбекка яхши кўриниш, баҳонада яқинлашиб олиш ниятида “муборак бўлсин”га келаверишиди. Мехмон кутиб чарчаган Жалил:

– Тўйни тезлатиб юбора қол, – деди. Ошнаси жилмайиб юргани билан юрагини оғир дард босиб турганини сезгани учун ҳазил баҳонасида ғам тошини енгиллатмоқчи бўлди: – Пулинг етмаётган бўлса бериб турай.

– Ичимсан-да ичимсан! Жиянларингнинг тўйига чўнтакни бир қоқасан-да, ошнам! – Асадбек шундай деб Жалилнинг елкасига кўл ташлаб, бағрига тортди.

Асадбек уйланаётганда Жалил тўёна бера туриб “Чўнтакни қоқиб, топган-тутганим шу бўлди, борига барака”, деб қўйган эди. “Ха, энди ишчининг топгани нима бўларди!” деган хаёлдаги Асадбекка пулнинг чўғи кўпроқ туюлди. Ҳолироқ қолганда пулни санаб аввал ажабланди, сўнг кўзларига ёш келди. Чунки ўша дамларда бойваччалар ҳам бунчалик кўп тўёна беришмас эди.

Ҳозирги гапи билан Асадбек ўша воқеани эсга солди. Бир оз фурсат ҳоли қолишганда эса қабристондаги аҳдини айтди.

– Жинни бўлма! – деди Жалил. Ошнаси аҳдини ҳозироқ амалга оширишга кетаётгандай енгидан ушлаб тортди.

– Мен аллақачон жинни бўлиб бўлганман, сезмаятувдингми? – деди Асадбек.

– Одамлар тошбўрон қилиб ташлашади. Бунаقا масалада сендан кўркиб ўтиришмайди.

– Менам тошбўронингдан кўрқмайман. Барибир ўлигини олдиритириб ташлатаман. Одамларинг абллаҳлик сира кечирилмаслигини билиб қўйишсин.

Донолар “Одамлар учун хотира саклаш, унумаслик нақадар зарур бўлса, бъязи вактда унутиш ҳам шу даражада зарур”, дейишиди. Асадбек нодон бўлмаса-да, уну-

тиш заруратини тан олгиси келмайдиган тоифадан эди. Ҳақиқат ва тўғриликни севадиган одам доимо виждани фармонига итоат этаркан, унинг виждонига ҳеч ким ҳоким бўла олмас экан. Саробни, шаётин кўрсатган адаш йўлларни ҳақиқат ва тўғрилик деб ҳисобловчи дўстининг виждени фармонларидан нималарни кутишни фаҳмлаган Жалил уни инсоф кўласига бурмоқчи бўлди:

- Сен кечиримли бўл. Худо “бандаларимнинг гуноҳини кечираман”, деб турганида сен ўжарлик қилма.
- Худонинг ҳисоб-китоби бошқа, менини бошқа.
- Тавба кил, жинни бўлма.

Халимжон яқинлашиб, маҳалладан бир одам сўраётганини айтмаганида уларнинг баҳси Жалилнинг бўралаб сўкиб қолиши билан яқунланиши тайин эди.

Жалил “йўқлаётган ким экан, ўзим билиб келаман”, деб Жалимжонга эргашганича кўчага чиқди-ю, тезда изига қайтди.

– Шорасул аканинг невараси экан, бир бориб келмасанг бўлмайди.

– Ҳозирми?

– Ҳа, ҳозир, бола кутиб турибди. Укам анави куни “Амаким касалмишлар”, девди. Оғирлашиб колганга ўхшайдилар. Сенда гаплари бормиши.

– Бирга борамиз.

Жалил “Шорасул ака сени сўраттирган, менга бало борми?” дейиш ўрнига:

– Мен бу ерда келди-кетдига қараб тураман, – деди.

Чопар юбортирган Шорасул ака Асадбекка ҳам, Жалилга ҳам ота қадрдонлардан эди. Шу сабабли Асадбек ҳозир бормаслик учун баҳона излаб ўтираслик баробаринда Жалилнинг важ-карсонини ҳам инобатга олмади. “Юр, келадиган одам сенсиз ҳам келиб-кетаверади”, деб тўнғиллаб кўйишининг ўзиёқ Жалилга кифоя қилди.

Қирқ биринчи йил Асадбекнинг отаси билан урушга кетиб, келгуси кузда ўнг қўлсиз уйга кириб келган Шорасул ака тўрт йилу тўрт ой давомида уларнинг иссиқсовуғидан хабар олиб турди. Хотини билан биргаликда нон дўконида ишловчи бу одам икки бурда нон орттириб қолса, бир бурдасини уларникуга ташлаб ўтарди. Уруш тугаб, Асадбекнинг отаси қайтганидан сўнг ҳам бу одатни тарк қилмади. Асадбекнинг отаси “халқ душма-

ни” тамғасида қамалганида кўпчиликнинг оёғи уларнинг остонасидан тортилди. Дастреб Шорасул ака ҳам келмай кўйди. Туғрухонадан қайтган онаси ҳолсизлангани сабабли нонга Асадбекнинг ўзи чиқадиган бўлди. Ярим кечада Жалилнинг отасига эргашиб чиқсан Асадбек кўп қатори навбатда турар, унинг кафтига ҳам катталарга ўхшаб навбат рақамини ёзиб кўйишарди. Асадбек “Ёзув ўчиб қолса навбатдан чиқариб ташлашади”, деб кўркиб, кафтини юммасди, бармоқлари совқотиб, тарашадек қотиб қолса ҳам чидаб турарди. Навбати етгандаги билан кўллаб ҳисоб-китоб қилаётган Шорасул ака билан, эрининг ёнида чаққон-чаққон нон кесаётган опоки хотин билан кўзлари тўқнашарди. Опокиси бу бечора боланинг кўзларига қарай олмасди. Шорасул ака эса мунгли равишда тикиларди. Асадбек унинг “Ҳа, тойчоқ, қалайсан”, деб эркалаб кўйишини жуда-жуда истарди.

Айтадиларки, синган умид чинниси чегаланса ҳам изи қолади. Балки катталарнинг умид чиннисига хосдир бу ҳикмат. Норасиданинг умидли нигоҳи жавобсиз қолгандаги синувчи қалб чиннисини кейин чегалашнинг имкони йўқ.

“Дада” деб тили чиққанида отасининг дийдорига тўёлмаган, гўдаклик чоғларида отанинг суйишлиари қандай бўлишини билмаган, улгайган онида “тойчоқ” деб эркалашларга кўнига бошлагандаги яна меҳрга зорлик даштида қолган бола учун нон дўконида ишловчи амаки каторидаги одамнинг бергувчи нонидан кўра биргина ширин сўзи азизроқ эди. Асадбек бу азиз нарсага зор бўлган кунларини ҳанузга қадар унутмайди. Йўқ, у Шорасул амакисига гина сақламасди.

Шорасул ака икки ҳафтадан сўнг шом қоронғусида уларнига келган, эски газит парчасига ўралган тўрт кесим нонни бериб, “Тойчоқ, қалайсан, ойинг, уканг яхшими?” деб ҳол сўраган, бирок, остона ҳатлаб ичкари кирмаган эди. Туғилган гўдакнинг чилласи чиқмай туриб кириш мумкинмас, ёлғиз аёлнинг уйига шом қоронғусида кириб-чиқиши ҳам айб, деган тушунча Асадбекда йўқ бўлгани учун “халқ душманининг уйига киришга кўрқдилар”, деб ўлади. Ӯшандан сўнг Шорасул ака худди уруш йилларидаги каби ҳар куни келишни одат қилди. Фақат аввалгилардек кундузи эмас, шом қоронғусида ров келиб-кетарди. “Тойчоқ, қалайсан?” деб бошини си-

лаб құярди. Одамлардан яширинча берилаёттан бу меҳр боланинг ўксик күнглига малҳам бўла олмас эди.

Шорасул ака ҳар йили фарзанд кўрарди-ю, бирок, унга баҳт вавда қилиб дунёга келган гўдак бир-икки ойгина яшаб, ота-онасини ҳижрон оловига ташлаб кетарди. Факат тўртингчи қизи Тўхтахон исмига содиқ равишда яшаб қолди. Яшашга яшади-ю, ота-онасини куйдириб, қаритди. Шорасул ака “қадрдон ошналаримдан бирининг ўғлини куёв қилсан, куёв эмас, ўғил бўлса”, деган нијатда юрганида ойдек чирой очаётган Тўхтахон тушмагур бир милиса йигитта кўнгил кўйиб, тўйсиз, никоҳсиз тегиб олиб, ота-онанинг бошини эгди-ю, куёв боланинг юртига жўнаб қолди. Шорасул аканинг хотини бу иснодга чидай олмади, шу эгик боши билан армонли дунёни ташлаб кетди. Худо бу аёлнинг раҳмини еди, иснод оловида куйиб яшаш азоби эса Шорасул акага насиб этди. Йигирма йилнинг нари-берисида у ёлғиз яшади. Асадбек билан Жалил уйлаб қўйишга ҳаракат қилишса ҳам у кўнмади. Баъзан аччикланиб, бу таклифни рад этиб, баъзан эса “Ҳозирги хотинларга икки қўлли эр керак, бир қўлли нотавонни бошига урадими?” деган ҳазил билан чап берди.

Уч йил илгари Жалил укасидан “Шорасул амакинг яхши юрибдиларми?” деб сўраганида “Бир-икки кундан бери қуринмаятилар” деган жавобни эшитиб “Кўринмаётган бўлсалар йўқлаб қўйсанг ўласанми!” деб сўкиниб, хабар олгани уйига кирган эди. Уч кундан бери иситмалаб, туз тотмай ётган бу одамнинг тирикми ё ўлик эканини дастлаб билмади. Кўшнилардан гина қилганида улар “Қайдам, ветеранларнинг шифохонасига ётмоқчийдилар, ўша ёққа кетгандирлар, деб ўйлабмиз”, деган баҳона билан ўзларини оклашди. Шундан сўнг Жалил Асадбекни ишга солиб, Шорасул акани кўндириб, Тўхтахонни кўчиртириб келган эди. Милициядаги хизматидан ҳайдалиб, ишининг тайини бўлмаётган куёв болани Асадбек Чувриндининг лимонад цехига жойлаб кўйганди. Бошқаларга нисбатан тўрт баравар кўпроқ маош олувчи “куёв бола” қайнотасининг бир пайтлардаги яхшиликлари эвазига бу мартабага эришганини фаҳмламасди. Шорасул ака тақдирга тан бергандай кўринса-да, қизи билан ҳам, куёви билан ҳам гаплашмас-

ди. Бир нима дейиш зарурати туғилса набиралари воситасида айттиарди. Шорасул аканинг бу одатларини билганилари учун ҳам улар набиранинг йўқлаб келганидан ажабланишмади.

Шорасул ака ҳамишалик ўрни – темир каравотда эмас, хона ўртасида, қиблага оёқ қилиб ётқизиб қўйилган эди. Бунинг маъносини тушунган Жалил орқасига ўтирилиб, остоноада турган Тўхтахонга ажабланиб қаради.

– Ўзлари айтдилар, – деб изоҳ берди Тўхтахон.

Жон бераётган одам юзини қиблага қаратиб, ибодатини қилиб олсин учун шундай ётқизилишини билмайдиган Асадбек бу ҳолатга эътибор бермади. Шорасул аканинг кўзлари очик, нафас олиши ҳам бир меёрда – жон бераётган одамга ўхшамас эди.

– Асад, келдингми, тойчоқ болам, – деди у тетик овозда. Сўнг Асадбек билан изма-из кириб келган Жалилга кулимсираб қаради: – Ҳа, шалпангқулоқ, сенам келдингми? Ишқилиб Худо сенларни бир-бирларингдан айримасин. Шалпангқулоқ, бормисан, бу дунёда? Юз сўмлик пулдай йўқ бўлиб кетдинг-ку, а? Асаддан гинам йўқ, унинг иши кўп. Сен салти-свой одамсан, сени сўксам ҳам арзийди.

– Нима бўлса ҳам балога қолувчи Жалил-да, а? Бу тойчоғингизни мен етаклаб келдим. Ой чиқса ҳам шунга чиқсин, кун чиқса ҳам шунга, а? Бу қанақа ётиш, отагинам?

– Бу ётишми... Оталарингни соғиндим. Ёғоч отга миhib би-ир йўлга чиқадиган бўлиб турибман.

– Адаларимизнинг сизга кўзлари учуб тургани йўқдир, биз билан отамлашиб юраверинг. Ёғоч отни ҳам қўйинг, бу ёқда ота бўлиб қилиб берадиган ишларингиз чиқиб турибди.

– Хайрли ишми, ишқилиб? – Шорасул ака шундай деб Асадбекка қаради.

– Хайрли ишларнинг додахўжаси, – деди Жалил. – Тойчоғингиз ўғилларини уйлантиряпти. Энди тойчоқ демасангиз ҳам бўлади. От бўлиб қолди. Озгина эшаклиги ҳам бор-у лекин сизнинг хурматинигизни қилиб “от” десак ҳам бўлар.

– Тойчоқ, ошнангдан хафа бўлма, бунинг онаси гармдорига бош-коронғу бўлган-да.

– Отагинам, онамни кўя туринг. Келинлар қаердан, деб сўрасангиз-чи?

– Сўраш учун сен бировга гап берасанми, қани айтавер-чи?

– Келинпоишшалар сиз етиб боролмаган нақ Гирмоннинг ўзидан.

– Гирмондан дейсанми? – у ўрнидан бир қимирлаб олиб, ажабланганини яширмай Асадбекка тикилди.

– Ҳа, Гирмондан, лекин сиз ўйлагандай Гитлернинг жиянлари эмас улар. Ўша ерда кўниб қолган бир ўзбек бойнинг қизлари экан. Ака-ука божа бўлишяпти. Тойчогимизнинг омади юриб қолган, ҳозир ҳўрози ҳам тухум киляпти. Ана энди ўрнингиздан “бисмилло” деб турасизу бир тогорагина норин, бир челак нишолдани кўтариб, бўрдокини судраб Гирмонга тўй олиб борасиз. Шалпангкул олволосиз, кўйни етаклаб юрар...

Шорасул ака соғ пайтида Жалил билан унча-бунча ҳазил қилиб турарди. Ҳозир ҳазил гапларга майл билдирамади. Асадбекдан кўз узмаган ҳолда Жалилдан илтимос килди:

– Сен чиқиб тур, тойчоққа айтадиган гапим бор.

Жалил илтимос оҳангидаги амрга итоат этди. Даҳлизга чиқиб, эшик ортида турган Тўхтахонга “гап пойла-япсанми?” дегандай қараб кўйди.

– Адангни олиб келармишсан, ростми? – деб сўради Шорасул ака, Жалил чиқиб кеттагач.

– Аниқ бир қарорга келганим йўқ, – деб жавоб берди Асадбек. – Бирор олиб кел, дейди, бирор безовта қилма, дейди. Ҳайронман.

– Безовта қилмаслик яхши-я... лекин олиб келганинг маъқул. Бегона юртларда ётмасин... Олиб келсанг... ёнимга кўй, хўпми, тойчогим?

Кейинги гапни ёш болага галираёттандай ширина оҳангда айтди. Отаси қамалган кунлари Асадбек нон дўконида умидвор бўлиб турганида худди шундай ширина оҳангига зор эди. Амаки қаторидаги бу азиз одам ширина оҳангини ўлими олдидан айтиш учун асрар қолганмиди?

– Унгача бир иш қиласан: адангнинг қабридан тупрок олиб келувдинг, а? Озгинасини онангнинг қабрига тўкувмидинг? Қолгани-чи? Қолгани турибдими?

– Ҳа, – Асадбек шундай дейишга деди-ю, ўйланиб қолди. Үшанда Манзура “Адаси, мозорнинг тупроғини бекорга олиб келибсиз, хосияти йўқ, мозорга олиб бориб ташлаш керак” деган эди. Асадбек “билганингни қил”, девди. Ҳозир шуни эслаб “ташлаб юборган бўлса-чи?” деб ўйлади.

– Ўша тупрокдан бир ҳовучини менга атайсан. Кўмаётганларингда гўрковга берсанг, бошимга кўйиладиган гувала устига сочади. У тупроқда адангнинг хиди бор-да...

Асадбек Красноярдан қайтганида Шорасул ака уни йўқлаган, тупроқ олиб келганини эшишиб:

– Эсинг борми, тупроғинг нимаси? Ўзини олиб келишинг керак эди, – деган эди.

Ҳозир ўша тупрокни соғиняпти...

Жалил чиқиб кетмаганида бу гапларни эшишиб “Э, отагинам, сиз ҳали кўп яшайсиз”, дебми, ишқилиб кўнглини кўтарувчи бир нарсани айтарди. Асадбекнинг эса, уртоғидан фарқли ўлароқ, бунақа одати йўқ эди. Касал ётган одамга қараб “рангингиз тоза, кўринишингиз яхши” дея олмасди. Кўп ҳолларда ёнидаги одам гапириб, у қараб тураверарди. Айни дамда бу одатини канда қилмади.

Шорасул ака бир-икки ютиниб кўйгач, ҳориган кўзларини юмди.

– Худо нега мени бунча хорлади, нега бунча кўп азоб берди, биласанми? – деб сўради у кўзларини очмай.

Асадбек “Худо ҳаммага жазо бераркан, жазосиз одам йўқ экан бу дунёда”, демоқчи бўлди-ю, гапи қўпол оҳангда чиқиши мумкинлигини фаҳмлаб, индамай кўя қолди.

Шорасул ака бу саволни ўзига кўп марта берган. Фарзандлари бирин-кетин ўлаверганида ҳам, қизи туфайли иснодга қолганида ҳам, бева қолганида ҳам... Саволни берарди-ю, қилган гуноҳларини бир-бир эслаб, сўнг худди тарозига солгандай салмоғига қараб сараларди. “Энг оғири бу, манавиниси мундайроқ”, деб ўринларга бўлиб чиқарди. Иккинчи, учинчи... йигирманчи ўринларда гуноҳларнинг жойлари алмашиниб турарди. Аммо биринчи ўриндагиси жойини бошқаларга бўшатмас эди. Ҳозир ҳам шуни айтмоқчи бўлди:

– Одамларнинг нонига хиёнат қилганман...

Айтишга оғиз жуфтлади-ю, ногаҳон уйғонган бир фарёд фикрини тилга күчиришга йўл бермади.

“Сен буларга бир-икки бурдадан нон бергансан, қолганини ўзинг егансан. Бир бурда эмас, битта ушок ҳам сен учун ҳаром эди. Лекин сен бу ҳаромдан ҳазар қилмадинг, куйдиргингга роҳатланиб единг, еб яна роҳатландинг. Нега ҳазар қилар экансан, ахир шу ҳаромни еб, тўқ юриш, нафсингни ором олдириш қасдида кирган эдинг-ку бу ишга. Энди ҳаромингга буларни шерик қилмокчимисан? Агар ўша нон буларга ҳам ҳаром бўлса, сен туфайли гуноҳга ботишади. Ҳозир “одамларнинг нонига хиёнат қилганман”, десанг, “Сенларни тўйдириш учун қилдим бу ишни”, деган маънно чиқади. Шунда “тойчоқ” деб эркалаётганинг бу одам башарангга тупурса ҳам арзиди. Энди бу одам кечаси билан зор қақшаб нон дўкони ёнида навбатда турувчи бечора бола эмас...” – Шу фарёд туфайли уни ўчган Шорасул aka ҳозир “Искандарнинг шохи бор”, деган ҳақиқатни айтольмай қийналган сартарош ҳолида эди. Сартарош-ку, бир иложини қилди, қуриган кудукни топиб айтди дардими. Лекин Шорасул aka топмади бундай кудукни. Ёнида чўккалаб ўтирган одам ҳам кудук эмас. Бу ҳақиқатни индамай ютиб кета олмайди.

Шорасул aka, Яратганинг нотавон бандаси, ҳидоят йўлининг қандай бўлишини билмай шу ёшга етди, энди ҳидоятдани бенасиб тарзда бу дунёни ташлаб кетмоқчи.

Бу қадар узун умри йўлида бир иймон эгаси чиқиб унга тавбани ўргатмади, саждага даъват қилмади. Аслида ўзида рағбат бўлмади. Ўзи ҳидоятта интилганда эди, иймон эгаларига йўлиқкан бўларди. У тавбани-ку қиласди, бирор, пешона саждага тегмаса бу тавбанинг қадри қанчалик экан, валлоҳи аълам?

Шорасул аканинг ичидаги оғрик уйғониб, тиҳсиз милклари билан тилини тишлаб беихтиёр ингради.

Асадбек у томон яқинроқ сурилиб, пешонасига кафтини кўйди. Шорасул aka кўзларини бир очди-ю, аммо нимадандир кўрккандай яна юмиб олди. Мижжаларидан ёш сизиб чиқди.

– Бармоқларим оғрияпти... –деди у интраб. – Зирил-

лаб оғрияпти. Худди оловда қарсиллаб ёнаётган ўтинга ўхшаб қақшаяпти...

Асадбек күрпа устидаги озғин бармоқларни икки кафти орасига олди. Бармоқлардаги совуқлик унинг вужудига ўтиб, бир титради.

– Буниси эмас, ўнг кўлим. Бармоқларим қақшаяпти... Силаб қўй, болам...

Асадбек ажабланди: “Ўнг қўлни снаряд елкадан узиб ташлаган бўлса, йўқ бармоқлар қандай оғрийди. Алаҳсираяпти... Хаёл кеттган шекилили...”

– Эсингдами, мен сени урган эдим. Шу шапалаоғим билан урган эдим. Ошиқ тепаёттанингда “қимор ўйнама”, деб урувдим. Шу бармоқларим қақшаяпти. Сен ўша шапалоқ учун мени кечир. Мендан рози бўл, тойчок. Рози бўлмасанг, бармоқларим қақшайверади. Дўзахда ҳам куйиб қақшайди...

Ургани ёдида... Уларга нон берган бу бир қўлли одамнинг орқасидан сўkkани ҳам эсида. Аммо... ўнг қўли билан урмаган эди. Чап қўли билан қулоғини аямай бураб, орқасига астароқ теганди.

– Эсингта тушдими, кечирдингми? – деди Шорасул aka кўзларини очиб. Кўзларининг қорачиги худди кулга кўмилгандай зўрга кўриниб туарди.

– Тўғри ургансиз ўшанда. Мен сиздан кечирим сўрашим керак.

– Мен сендан розиман. Сен ўзинг учун ҳам, отанг учун ҳам мендан рози бўл, болам. – У яна кўзларини юмиб ингради. – Отанг рози бўлмайди мендан. Эсингдами, отангни олиб кетишгандан кейин мен икки ҳафта сенлардан ўзимни тортиб юрувдим. Ўшанда мен ҳам сўрок бераётувдим. Мен ожизлик қилдим, кўрқоқлик қилдим. Отангни “Бу халқ душмани эмас”, дея олмадим. Отанг раҳматли “немиснинг ҳаммаси фашист эмас, яхшилари кўп, илмда, маданиятда илғор”, деган экан. Шу гапни айтмаган, дея олмадим... Худо урушда қўлимни олмай, тилимни, кўзимни, қулоғимни ола қолмайдими?.. Шунча ўклар бекорга ёғилиб турганида биттагинасини юрагимга санча қолмайдими?.. Бармоқларим қақшаяпти... Ҳа, шу бармоқларим билан қўйиб берганман ўша хатга. Шунинг учун қақшаяпти. Бармоқларим дўзах оловида куйишини бошлади.

Асадбек чап қўлнинг совуқ бармокларини силади.

– Адам тирик бўлганларида сизни кечирардилар, гина сақламасдилар. Ўша хатга қўл қўймаганингизда ҳам барбири қамашарди, сиз бундан сикилманг.

Бу гапдан кейин Шорасул ака қўзларини очди. Буткул ўзга оҳангда, ўзга мавзуда гап бошлади:

– Маъракага куёвнинг бир тийини ҳам аралашмасин. Ўзимнинг ҳалолдан топиб, атаб қўйганим бор, Жалил ошнанг билади. Кейин... шу уйни Жалил оғайнингга хатлаб бера қолсаммикин? Каталакда яшамай, маҳаллага кўчиб кела қолсин, хўпми?

Бу фикр Асадбек учун янгилик эмасди. Тўхтахонни кўчириш таклифини айтганида Шорасул ака “Кўй уни, яхшиси ошнанг Жалил кўчиб келсин”, деганди. Асадбек ўша суҳбатни эслаб:

– Айтаман-ку... лекин кўнмайди у шалпангқулогингиз,
– деди. – Мени эшакка ўхшатади-ку, асли ўзи эшакдан ҳам баттар қайсар.

– Бу гапинг тўғри. – Шорасул ака чукур нафас олди. – Унда Соҳиб сариққа хатлаб берасан. Ўн иккита боласини қайга жойлашни билмай гаранг, у боякиш.

Асадбек унинг мақсадини англағани учун ҳам “Тўхтахон-чи, қизингиз туравермайдими?” деб сўрамади.

– Энди сен боравер, мен чарчадим, озгина дам олволай.

Асадбек Шорасул аканинг бармокларини яна охистагина силаб қўйиб хайрлашди-да, ўрнидан турди. Остонага етганида Шорасул аканинг овозини эшилди:

– Худо сенга ширин-ширин неваралар берсин, невараларингнинг тўйини кўр. Отанг кўрмаган баҳти Худо сенга насиб этсин...

Асадбек бу дуони эшитиб, орқасига ўтирилди. Шорасул ака бўйини буриб, унинг изидан мўлтиллаб караб турган эди. Бу ҳолатни кўриб Асадбекнинг кўнгли янада вайрон бўлди, қўзларига ёш келди. У айни дамда бир соатгина илгари почтачининг ўлигини қабрдан чиқартириб ташлатаман, деб ҳукм юритаётган дийдаси қаттиқ раҳмсиз одам эмасди. Агар ҳозир Жалил ўша аҳддан сўз очгудай бўлса “Гапинг тўғри, ошнам, ўлиқда нима гуноҳ, ётган ерида ётаверсин”, деб чекиниши табиий эди.

Асадбек даҳлизга чиққач, Жалил билан Тўхтахонни кўриб, ўртоғига савол назари билан тикилди.

- Асад, Тўхтанинг бир илтимоси бор экан, орқангга қайтасан, энди ошнам...
- Нега? – Асадбек бу аёлга қарашни истамаётган бўлса ҳам мажбуран қаради.
- Сиз айтинг... биздан рози бўлсинлар...
- Розилик учун ҳам даллол керакми? – деб тўнғиллади Асадбек ундан кўзини олиб. – Ўзинг сўрайвер.
- Биз сўрадик, жавоб бермаяптилар...
- Икки мўъминни яраштириб қўйиш савоб, – деди Жалил. – Банда розилик билан кетгани дуруст.
- Шу савоб ўзингга буюрсин, – Асадбек шундай деб дераза томон ўтди-да, унга йўл бўшатди.

Гапни чўзищдан фойда йўқлигини англаган Жалил кўп ўйлаб ўтирмай олдинга ўтди-да, аёлга “юр” деб ичкари кирди. Асадбек эса бу савдонинг нима билан тугашини кутиб турмай ташқарига чиқиб кетаверди. У Шорасул аканинг феълини яхши билгани учун ҳам Тўхтахоннинг кечирилмаслигига ишонарди. Бир марта Асадбек “Тўхта билан гаплашмаяпсизми, кечириб қўя қолмайсизми?” деганида “Онаси кечирмаган қизни мен кечираманми?” деган жавоб эшитган эди. Шорасул aka қизини фақат беҳаёлиги учун эмас, хотинининг исноддан куйиб, бевакт ўлишига сабаб бўлгани учун ҳам кечиролмас эди. Асадбек буни ўша сухбатдан кейин тушунганди.

Шорасул aka қизини кечирса хотини руҳига хиёнат қилгандай бўларди. Ўртада турган Асадбекнинг гапини икки қилмай қизининг кўчиб келишига розилик берганидан сўнг ўтган кунлари унга азобли бўлди. Қизи уйига қайтди-ю, ўзи азобли, тўлғокли денгизга ғарк бўлди. Тўхтахон остона хатлаб кириб келган дакиқадаёқ хотинининг руҳи чирқиллай бошлаган каби туюлди. Уйқуларидан ҳаловат қочди. Тушларида хотинининг ғамнок кўзларига термилиб “Қизимизни кечира қол, ёшлиқ қилган-да”, деб ҳам ялинди. Лекин хотинидан садо чиқмади, демак кечирмади. Шу сабабли ҳам Шорасул aka қизининг розилик сўраб айтган зорли сўзларини жавобсиз қолдирган эди.

Асадбек кўча эшигига қадар кузатиб чиққан куёвга “хайр” ҳам демай, машинага ўтирди. Ҳалимжон “Жалил aka ҳам чиқадиларми?” деган савол назари билан хожа-

сига қараб жавоб олмагач, таваккал килиб машинани юргизмокчи бўлди.

– Тўхта, аканг чиқмайдими? – деди Асадбек уни жеркиб.

Жалил узоқ қолмади. Машинага чикиб ўтиргач, Асадбек “Ха, рози бўлдими?” деб сўрамаса ҳам хисоб берди:

– Чол қайсар, кўнмади.

Асадбек ўртоғига “Ахмок бўлмасанг ўртага тушармидинг?” – деган маънода қараб кўйди. Жалил бу қараашдаги маънини укмагандай худди ўзига ўзи гапирган каби давом этди:

– “Онасидан сўрамаган розиликни мендан сўрайдими, оқ сутни мен эмас, онаси берган”, деди. Мен бир нима дея олмадим. Тўхта кўрқяпти, бу норизолик болаларимга урмасайди, деб ташвишланяпти.

Асадбек бу гапларни эшитмагандай девор бўйи тахлаб ташланган пишиқ ғиштларга имо қилиб сўради:

– Куёв боланг уй қурмоқчими?

– Шунақадир. Нима эди?

– Овора бўлмасин, айтиб қўй: жанозадан уч кун ўтгач, келган ерларига кўчиб кетишади.

– Сен ҳам ўжарсан.

– Бу менинг ҳукмим эмас. Уй Соҳиб сариққа қоларкан.

Бир оз юришгач, Жалил машинани тўхтатиб, “Укамда ишим бор”, деб тушди-да, эшикни ёпмай туриб:

– Менга қара, сенам бир фаросатингни ишлатгин, номахрам деган гапни тушунасанми ё йўқми, даюс эмассан-ку, ахир, – деди. – Хўп, илгари майли эди, энди келинларинг бор. Лайчангни бошқа ёқقا боғла, гар кўзини лўқ қилмай юрсин.

Бу гапни эшитиб Асадбек машинадан тушди-да, Жалилга якинлашгач билагидан ушлаганича бир-икки қадам нари юрди. “Лайча” дейилганида ким назарда тутилганини англаб турса ҳам:

– Ҳайдарни айтяпсанми? – деб босиқлик билан сўради.

– Ха, яна бошқа лайчанг борми?

– Энди... ошнам, ҳадеб унга ёпишаверма.

– Намунча?! – Жалил жириллашни бошламоқчи эди, Асадбек билагини қаттиқроқ кисиб, силтади:

– Гапни эшит: Ҳайдар ёмонми-йўқми, сендан кўра яхшироқ биламан. Ҳайдар билан орамизда дўстлик йўқ, иш бор. Шунинг учун сен тинч юр. Илгари осилсанг ҳам энди осилма. Энди у... – Асадбек “хўжайн” деб юборишига салгина қолди. Гапни бошлашга бошлаб қўйиб якунлашга тараддулланганини сезган Жалил унга тик қаради:

- Ҳа, тинчликми? Гапиравер.
  - Энди у бошқа одам, – деди Асадбек.
  - Унинг ўлганда ҳам бошқа одам бўлмайди.
  - Сен ҳам одамга ўхшаб бир марта “хўп” дегин. Сен учун у энди йўқ, ўлган, кўмиб ташланган, билдингми?
  - Билмадим. Очик гапир, нима бўлди? Масковдан келишинг менга ёкмай турибди.
  - Ҳозирча “хўп”, деб туравер, қолганини кейин билб оласан. Энди боравер, уканг соғиниб, ичикиб ўтиргандир.
- Асадбек шундай деб изига қайтди. Жалил эса турган ерида унинг орқасидан қараб қолди.

X б о б

1

Ҳаммаси ортга чекинди: ота-онасининг мунгли нигоҳи ҳам, Ноиласи билан баҳслашувлари ҳам энди безовта қилмай қўйди. Бел томонга азоб бераётган оғрик камайиб, уйкули дамларидан кўра уйғоқ соатлари кўпайди. Беҳисоб дориларнинг кучидан караҳт бўлса-да, ўтмиш воқеаларни идрок этишга уринди. Ана шундай онларда Зелихоннинг “нодонсан, сен бола” деган гапини эслади. Қамоқдан чиқиб учрашганларида Зелихон бу гапни эркалаш оҳангига айтган эди. Асадбекнинг гапини икки қилмай эски ҳовлига келиши, унинг ҳукмига итоат этиб, узатилган тўппончани олганича ташқарига чиқишини ҳар эслаганида Зелихон энди эркалаш ўрнига жаҳл билан “Нодон!” деб сўкаёттандай туюлаверди. Аслида Зелихон эмас, “Қасоскор ҳам шунчалар аҳмоқ бўладими!” деб Элчин ўзини ўзи сўкарди. Сўка-сўка қанча ўйламасин, Асадбек мақсадининг тагига ета олмаётгани баробарида Жамшиднинг пайдо бўлиб колиши сабабини англашга

ҳам ожиз эди. Уйғонган турли гумонлар оқимлари унинг эсини тескари қилиб юборди. Дастьлаб “Асадбек жонимни олишга юбордими буни” деб ўйлади. Қимирлашга ҳам ҳоли йўқ дамда шунинг кўлидан ўлим топмоғи унга алам қилди. “Эй Худо, менинг азроилим шу жаллод бўлса, майли, олсин жонимни, аммо озгина фурсат бер менга, ўзимга келиб олай, менга озгина куч-кувват ҳам бер, ўлсам-да, олишиб ўлайин!” деб нола қилди.

Зелихон Сочидан телефон килиб “Жамшид тирик” деганидан сўнг асадбеклар оламининг найрангига тушунмай гангиб юрган Элчин ҳайрону паришонлик гирдобига янада тортилди. Жамшид “Хофиз ака”, деб чақиргач, “Ўлдирмайди шекилли, жон оладиган одам чақириб ўтирадими?” деб ўйлади. Жамшид чиқиб кетгач эса: “Нега чақирди? Биз Зайнаб билан топишдик, сиз ўлимингизни кутиб шу ерда ётаверинг”, демокчимиди?” деган хом хаёли ҳақиқат мақомига кўтарила бошлади. “Зайнаб энди келмайди”, деган фикр бу ҳақиқаттага кувват берди. Сўнг тақдирга тан бериб Зайнабни оқлади: “Ташлаб кетишга ҳақки бор. Агар шу мараз унга баҳт беролса, баҳтли бўлишга ҳам ҳақли!” Элчин шундай тўхтамга келишга келди-ю, бироқ, “бир қўли билан жонимни олиб, мени баҳтсиз қилган одамга иккинчи қўли билан қандай баҳт тутсин?” деган саволга жавоб топа олмади.

Ҳамширанинг “гапирмасалар ҳам керак” сўзларини эшитгач “Қани эди, ҳам кар, ҳам кўр бўлиб қолсам”, деган армон уйғонди. Ҳамшира айтмаса-да, гапиролмаслиги унинг учун янгилик эмасди. Уни хушсиз деб ўйлаган дўхтирнинг “умуртқа шикастланган, бир умр ҳаракатсиз ётади, тилдан ҳам қолади”, деганини эшитган эди. Шу сабабли йўқловчилар келиши билан беихтиёр равища чалажон каби кўзларини юмиб олаверди. Ҳеч ким йўғида эса бармокларини қимирлатишга уринди. Оёқ панжалари ҳам ҳаракаттага келгандай бўлди. Гапирмоқчи бўлди, ғўдираган товушини ўзи ҳам эшитиб, енгил тортиди. “Дўхтирларнинг ҳамма гаплари бекор”, деб ўзини ўзи овутди. Жамшид келиб кетганидан сўнг Зайнабни кутди. Ҳатто “иккови бирга келса фотиҳа бериб юбораман”, деб ҳам ўйлади. У қайнотасининг “менинг энг катта хатоим – сени ўлдиртирганим”, деган гапини унутмайди. Шунга кўра, ҳали бу аҳволга тушмай туриб, “менинг энг катта

хатоим шулар билан ўчакишганим бўлди, кизига уйлануб, паст кетдим”, деган фикри қатъийлашган эди. Бу ерда ётиб хуши ўзига кела бошлагач, бу ўйиндан, бу даврадан чиқиши йўлини излади. Назарида биринчи қадами – Зайнабнинг жавобини бериш эди. Зайнаб кўнглида илиқлик уйғота бошлаган бўлса-да, “ундан айрилиш азоби юрагимни парчалаб ташламас”, деб хисоблади. Асадбек оламидан кутулиш баҳтининг саодати хотиндан айрилиш паришонлигидан улуғроқ туюлди. Зайнабдан ажралиш аҳди жон бериш ҳукми билан баробар эканини унинг ноқис ақли фаҳм этмас эди.

Элчин узоқ йиллар давомида муҳаббат оловлари ҳақида ашулалар айтиб юргани билан одамларнинг қалбини билмас эди. Айниқса аёл қалбининг кудратини, ундаги рух тўлқинларини хис эта олмасди. У “Зайнаб аламзада, мени ҳеч қаҷон кечирмайди”, деб ўйлаб янгилишмаган эди. Тўғри, Зайнаб қалби тўридаги умид чиннисини синдирган, тупроққа корган одамни кечирмас эди. “Муслима кечиримли бўлмоғи керак, Оллоҳнинг розилиги учун гуноҳидан ўт, кек сақлаш дуруст амаллардан эмас” лигини билганида ҳам, тақдиридаги машъум кунларни унута олмасди.

Бирок, унда Элчиндан қасос олиш режаси йўқ эди. То турмушга чиққунига қадар, аниқроги, “Сиз... ўшами?” дейилгунинг қадар унда қасос ўти мавжуд эди. “Отам мени хорлаган йигитни топсалар уни ўзим ўлдираман”, деган аҳди бор эди. Кийнаб ўлдиришнинг турлийўларини ўйлаб, топиб ҳам кўйганди. Лекин ўша хорлаган одамнинг қийшиқ бармоқлари никоҳ кечаси ўзини ошкор қилган дамда бу аҳди – қарори бўғилди. Бу аҳдга нисбатан “Эрга итоат этмок” деган ҳаёт қонуни устунлик қилди. Жамшидга бўлган муҳаббати хуружга кирган дамларда ҳам ўша итоат қонунига омухта бўлган эрлик жувон ҳаёси вужудидаги ўч оловини ўчириб турди. Элчин хотининг хос бу фазилатларни билмас, хис қила олмас эди.

Шу сабабли ҳам кейинги сафар Зайнаб ёлғиз кириб келганида ажабланди. Ярим очик эшикка қараб, Жамшидинг кораси кўринишини кутди. Зайнаб эрининг эшикка тикилиб қолганини кўриб, орқасига ўтирилиб қаради. Сўнг ҳайрон тарзда “тузукмисиз?” деб сўради. Элчин-

нинг “раҳмат” дейишига қурби етди. Бироқ, гапиришни истамай, киприк қоқиб “ҳа” ишорасини қилди. Улар соғ пайтларида ҳам узок сұхбатлашишмас әдилар. Шунда Элчин үзида бир масъулият сезиб, Зайнабни қызықтириши мүмкин бўлган воқеаларни баён қилиб ўтиради. Ҳозир бундай зўраки сұхбатга ҳоҳиш ҳам, қувват ҳам йўқ эди.

Ҳамшира кириб, бир-бирига тикилиб турган эрхотиннинг унсиз сұхбатини узди.

– Эрталаб эрингизнинг жиянлари келишувди. Профессорга ҳам учрашишди. “Жавоб тегадиган бўлса олиб кетамиз”, дейишиди. Профессор айтдиларки, буни фақат сиз ҳал қилас экансиз?

Бу гапни эшитиб, Элчиннинг қалби бир қалқиб тушди. Үзи ҳам сезмаган ҳолда хотинига нажот кўзлари билан қаради. Яқингинада хотинининг жавобини бериб, уни Жамшииднинг ихтиёрига узатишини ўйлаб ётган Элчиннинг юраги “Йўқ!” деб фарёд ургандай бўлди. Айни фарёд Зайнабнинг кўкрагини зириллатди. Чувриндининг хотини “Бояқиш оёқ-кўлсиз, тилсиз нима қиласди, бу азоблардан кўра Худо жонини ола қолмайдими?” деганида Зайнаб ундан ранжиган эди. “Оёқсиз-кўлсиз бўлса ҳам у менинг эрим-ку?!” деганди. “Энди жиянлари эга чиқишимоқчими? – деб ўйлади Зайнаб. – Ҳа... хотини ташлаб кетади, хор қиласди, дейишётгандир-да...” Зайнаб хаёлида уйғонган бу фикрни ҳамширадан эшитгандай, унга норози киёфада қаради:

– Бу киши менинг эрим, биласиз, а? – деди зардали овозда. Бу овозда Асадбекнинг рухи сезилиб, Элчин енгил титраб олди. Зайнаб эридаги ўзгаришни сезмай, ҳамширадан, кўзларини узмаганича гапини давом эттириди: – Бу кишининг уйлари бор, оиласлари бор. Жиянлари яна келишса шундай деб кўйинг. Рухсат теккан куни ўзим олиб чиқаман. Сиз эса... – Энди Зайнабнинг овозидаги қатъийлик кучайди. – Айтилган ишни қилинг: касалнинг олдига ҳар хил қаланғи-қасанғиларни кўяверманг.

Зайнаб “тўғри қиламанми?” дегандай эрига қаради. Ундаги отасига хос мардлик Элчиннинг рухини тамомила парча-парча қилиб ташлади. Кўзлари ёшга тўлиб, киприклари пириради. Зайнаб эрининг бош томонидаги стулга ўтириб олгач, кўлидаги тугунни ечди. Қайноғи салгина босилган қайнатма шўрвадан ичирмокчи бўлди. Зайнаб

“бу киши менинг эрим” деганидаёк күкрагида уйғониб, бўғзига қадалганича туриб қолган фарёд шўрвага йўл берармиди? Зайнабнинг зўри билан икки қошиқни амаллаб ичди-ю, бош чайқаб “ичмайман” ишорасини қилди.

– Дўхтири “кучлироқ овқатга ўтиш мумкин”, деди. Эртага димлама қилиб келайми? – деб сўради Зайнаб.

Ҳамма эркаклар “ўлдирса ҳам паловхонтўра ўлдирсин”, деганда Элчин “таомларнинг подшоси димлама”, деб ҳисобларди. Баъзан ҳафсала қилиб икки кишилик димлама тайёрларди. Зайнаб шифохонада ёттанида ҳам фақат димлама пишириб келарди.

– Сизчалик ширин пиширолмасам ҳам уриниб кўраман, – деди Зайнаб жилмайиб. Бу жилмайиш Элчиннинг илиниб турган жонини қайтарди. У шукронда маъносида енгил хўрсинди. Шу хўрсиниш бўғзида тош каби тиқилиб турган фарёдни йўқотди-ю, Элчин ҳам хотинига жилмайиш билан жавоб берди.

Зайнаб кетганидан сўнг Элчин ўзини соппа-соғ ҳис қилди, ўрнидан турмоқни, қанот чиқариб уйга қараб учмоқни истади.

Тунда эса ширин бир туш кўрди: тоғнинг лолазор бағрида Зайнаб билан кувнаб юрганмиш. Зайнабнинг кўлида ширин бир бола эмиш. “Бу кимнинг боласи?” деб сўрармиш Элчин. “Ўзимизники” – Зайнаб шундай деб кувнармииш. “Ўлик туғилди”, дейишганди-ку?” “Сизни алдашган”. Элчин ҳам кувнаб-кувнаб яйрабди...

Ўйғонди-ю, кўнгли яна хиракашди. Ўлик туғилган боласини кўмган куни ўз-ўзидан тилга келган марсияни эслади. Элчин ўша куни ёлғиз ўзи уйга қайтиб, беихтиёр тарзда кўлига тор олган, ўзига бўйсунмаган бармоқлари “Гиря”нинг пардаларини топишини ирова этган эди. Куйга монаанд равишда йиғлагиси келган, аммо йиғлай олмаган эди. Ўшанда “Гиря” тиниб, ундан-да маъюсрөк куй тарала бошлаган эди, тилидан эса ундан-да қайғулироқ сатрлар учган эди.

*Ай, багримни тиглаган болам,
Ай, дунга сиғмаган болам,
Ай, дунёнинг бевафолигин
Гўдакликдан шлаган болам...*

Элчин бу сатрлар қаердан қуишлиб келаётганини бил-

мади. Бармоқлари лозим пардаларни ўзлари топғанлари каби, тил ҳам зарур сатрларни ўзи баён қиласынанда:

*Қайдан келиб, қайга йүқолдинг,
Аччиқ-аччиқ ўйларга солдинг,
Онангнинг ё менинг гуноҳим
Қай бирининг касрига қолдинг.*

Ноиласининг ўлимидан сўнг қамоқхонада тақдиди ҳал бўлишини кутиб ётганида худди шунга ўхшаш марсия куйилиб келган эди. Хаёлида туғилган марсиянинг сўзлари, куйи тилга чикмай, бунинг эвазига кўз ёшига айланиб ёнокларини ювган эди.

Бу сафар ҳам шундай бўлди. Кўз ёшларига синган марсиядан ёноклари куйди. Уйғонган дардини эса яна қалбига дағн этди.

2

Эрининг қариндошлари айтиб кетган гап Зайнабнинг ҳамиятига тегиб, газабини уйғотди. У “ногирон эрни ким олиб кетади?” деган муаммо уйғонар, деб сира ўйламаган эди. “Бунақа нотавонни бошимга ураманми, баттар бўлсин, ким олиб кетса-олиб кетаверсан. Худонинг ўзи мени ундан кутқарди. Ёш умримни хазон қилиб жинниманми, энди хоҳлаганимга тегаман...” дейиш у ёқда турсин, бунақа бемаъни гаплар ҳатто хаёлига ҳам келмаган эди. Отаси каби ўжарлик ғазаб ўтларида ёниб турса-да, онаси сингари тобелик, эрга итоат унинг ҳамишалик йўлдоши эди. Тўғри, у Жамшидни севди. Аммо ҳаё кўрғонидан чикмади. Бу тарзда севмоқ айб эмас, балки жувоннинг ўзи учун мислсиз бир азобдир. Қора дорининг хумори кучи билан Мардона бошлаган ботқоққа қадам кўйди, бироқ, ботмади. Чунки она томонидан ҳам, ота томонидан ҳам етти пушти тоза эди. Кишининг ақли бовар қилмас насл куввати уни сақлади. Эри ўлиб кетган тақдирда ҳам унинг рухи рўпарасида виждони қийналмас эди.

Эри ўлмай қолди. Кўлсиз, оёқсиз, тилсиз бўлса ҳам эри бор. Зайнаб бунинг учун Яратганга шукр қилмаса ҳам, хотинлик мажбурияти юзасидан нотавон эрга қаноат этмоғи лозимлигини биларди. Била туриб, уни парваришилашга ҳозирлик кўради.

Бўлажак заҳматларга ўзини руҳан тайёрлаган дамда қандайдир қариндошлар эрини олиб кетишмоқчи бўлишса? Уларнинг бу ҳаракатларини Зайнаб ўзи учун ҳақорат деб билди. “Кимсан, Асадбекни! слғиз қизи бўлса, эрга қарамайди, хорлайди” – Зайнабнинг назарида улар дўхтирга шундай деб, ўз даъволарини асослашга уринишган. Жувоннинг алами айнан шундан эди. “Эримни олиб чиқсамми ё йўқми?” деб иккиланганида ҳам уларнинг бу ҳаракатлари, бу гаплари газабини кўзготмаган бўларди.

Бу гап-сўзлар бўлиб ўтганда Манзура Олмонияда эди. Унинг қайтишини сабрсизлик билан кутаётган Зайнаб ҳасрат дафтарини вараклаб, онасига дардларини айтиш умидида эди. Акаларини нима сабабданdir Москвада колдириб келган онаси, келин аяларининг юзларидаги маъюслик уни бу ҳаракатдан тўхтатди.

Ҳасрат дафтарининг очилмаганига яна бир сабаб бор эди. Ўша куни эрининг қариндошларидан газабланиб, ота уйига қайтди-ю, юраги тошиб кетаверди. Уйга ҳам, ҳовлига ҳам сифмади. Ғойибона бир куч уни шифохонага тортаверди. Шунда отаси зиёфат берганда хизмат қиласидан ошпазни чакиртирди-да, димлама пиширтириди. Шомга қолмай қайнок овқатни кўтариб, шифохонага жўнади. Унинг назарида уйдаги димлама пишгунча эрининг қариндошлари ишни пишишиб, уни олиб кетишгандай эди. Эри ётган хона эшигини очиб, уни жойида кўргунига қадар юраги ҳапкириб кетаверди.

Ҳамшира боя ташлаб кетилган қайнатмани иситиб ичираётган эди. Шу дамда Зайнаб эрини ундан-да кизғанди. Ҳамширани чиқариб юбориб, ўрвани четга суриб кўйди-да, эрини димлама билан сийлади. Элчиннинг овқатланишидан кўнгли жойига тушди. Зайнаб лабларини артиб кўяётганида Элчин ўзи ҳам кутилмаганда “раҳмат” деди. Паст овозда айтилган бу сўз Зайнабнинг кулокларига ажиб бир роҳатбахш жаранг билан урилди.

Кейин келганида ҳам айтилди бу сўз. Ундан сўнг эса эри дудук бола каби тилга кириб, “Зайнаб... кечи-ринг...” деди. Шундан сўнг Зайнабнинг саодат юлдузи чекинмоқдан тўхтаб, баҳтиёрик осмонида чараклай бошлаган бўлди.

Онаси, келин аялари келишганда эрининг тақдиридан

сўз очмади. Манзура “Эринг кўринмайдими?” деб сўраганида “сал тоблари йўкрок”, деб қўяқолди. Манзура куёвининг қандай хасталик билан оғриганини суриштирмади. Чўт тегиб қовжираган соч толасидай бўлиб қолган қизининг кўриниши уни ташвишлантирди. “Ўзинг тузукмисан?” деб бағрига қайта-қайта босди. Зайнабнинг куллимсираб “Яхшиман, ойи”, дейишидан хавотири босилиб “балки боши коронгудир”, деб гумон қилди. Бу нурли гумон хуфтон дилини ёритиб, “эсон-омон кутулиб олишини” Худодан сўради.

Булутлар билан олишиб чарчаган қуёш уфқа умидсиз равишда бош қўйди. Зайнаб, табиат одатига хилоф бўлса-да, бу сафар қуёшнинг ботмаслигини, шом, сўнг хуфтон кирмаслигини истарди. Чунки шом кириши билан йўқловчиларнинг қадамлари узилади. Сўнг эса ширин сўзлари, ширингина жилмайишлари билан Зайнабнинг хуфтон кўнглини ёритаётган келинлар хордик чиқармоқ учун уй-уйларига кириб кетадилар.

Шунда... Зайнаб онаси билан ёлғиз қолади. Узоқ вақт дийдор кўришмаган, ҳар дақиқаси соғинч азоби билан ўтаётган она билан қизнинг ёлғиз қолишлари одатда саодат хисобланади. Агар онаси йўқлигига шум кўргиликлар балчигидан ўтмаганида балки Зайнаб учун ҳам шундай бўларди. Бу кеч эса онаси билан юзма-юз ўтириш баҳтни эмас, рух азобини въъда қиласди. Шубҳасиз, онанинг сезигир нигоҳи фарзанду аржумандининг ич-ичини кемираётган дардни пайқайди. Дардга рўпара килган сабабни билмоқни истайди. Ўшанда Зайнаб нима деб жавоб беради? Мардонанинг макрига учраганинimi ё отасига шармандали ҳолда кўринганинimi? Ё отасининг арқондан сиртмоқ ясаганинimi? Балки Мардонани ўлдириш қасдида бориб, уддасидан чиқолмаганини баён қилиб бераар?

О, йўқ! Она қиз учун энг яхши ҳамроз бўлса-да, дард дафтарининг бу қора саҳифалари унга очилмайди. Бу сирни билувчилардан тўрттаси тупроқ остида ётибди. Энди закқум дараҳтининг мевасидан ҳам аччикроқ бўлмиш ғам болини фақат ота-болагина баҳам кўради. То сўнгги нафасларига қадар ўлчаб қўйилган бу ғам болига Манзуранинг шерик бўлишини Асадбек ҳам, Зайнаб ҳам исташмайди.

Зайнаб Элчин томонидан ўгирланиб, уйга ташлаб кетилгач, нима воқеа юз берганини онасига неча юз минг азоб билан зўрға айтганди. У воқеа қиз учун шармандали бўлса-да, Зайнабнинг айби йўқ эди. Шунда ҳам бир неча сўзни айтгунча қизнинг тили гўё чўққа айланиб, куйган эди. Энди-чи, энди қандай айтади?..

Сиртмоқ ясаб, ташлаб чиқкан отаси қайтиб келиб, уни бағрига босган, бу билан гуноҳидан ўтганини маълум қилган бўлса ҳам, Зайнаб ўзини ўзи кечиролмас эди. Узоқ йиллар Кумуш бўлишни орзу қилган киз, сўнг эса китобдаги Зайнабдан ҳам баттарроқ аҳволга тушган баҳтсиз жувон ўз тақдирининг тушкунсиз сатрларидан ҳайрону лол қоларди. “Улайин десам ўлим олмаса, ҳеч бўлмаса Зайнабга ўхшаб ақлдан оза қолмайманми?” деб ўйларди. Кейин... унинг синиқ кўнгли бир тошга дуч келишни истади. Тошга қараб: “Ёрилган тош, ёрилтошим ёрилгиней, мен бағрингда паноҳ топайин”, деса-ю, тош унинг илтижоларига чидай олмай ёрилса-да, ёрилтош қучоғига кириб, ўткинчи дунё ўтгунича унда қолиб кетса... Ёшлиқ сурури тупрокка қорилган, Кумушбиби эмас, “Тупроқбиби” “мартабаси”га етган жувон энди болалик умидларидан паноҳ изларди. Умидлари пуч эканини билса-да, ғойибдан мўъжизали паноҳ кутарди.

Бир донишманд хаётни тумшук томони йиртилиб, оғзи очилиб қолган этикка ўхшатган экан. Этик оч одам каби оғзини очиб тургани билан унга бирор таом бермайди. Аксинча, менсимай тепиб ўтади. Ўша этикни баҳтга ташна одамга ҳам ўхшатиш мумкиндир... Ҳар ҳолда Зайнабнинг ҳаётдан баҳт кутиши шу ҳолатни эслатади. У ғойибдан ўз саодатини кутарди. Ғойибдан келувчи “сенинг баҳтинг отангнинг нафси учун қурбон бўлган”, деган садони эшитмас, эшита олмас эди.

Ўзигина эмас, отаси, онаси ҳам эшитмас, эшита олмас эдилар. Чунки ғойибнинг бу каби овозларини ҳидоят йўлидагиларгина эшита олишлари мумкин... ҳидоят йўлидагилар эса фарзандлари баҳтини ўз нафслари йўлида қурбон қилмаслар.

Зайнаб хавотир билан кутган кеч сел каби ёпирилиб кирди. Мехмонлар тарқалишди. Манзуранинг изни билан келинпошшалар ётоказларига йўналишди.

Келин аяларини кузатган Зайнаб меҳмонхонага қай-

тиб, диванда ўтирган онасининг ёнидан жой олди-да, эрка қизалоқ каби уни кучди. Кўкрагига бош кўйди. Манзура қизининг соchlарини силаб, ўпди.

Кун бўйи қуёш эплолмаган юмушни кечки шамол оппа-осон ҳал қилди: бир озгина ёмғир ёғишга имкон бергач, сўнг бош кўтариб, булутларни ҳайдаб осмонни тозалаб кўйди. Қизининг соchlарини силаб ўтирган Манзура дераза оша осмонга қаради-ю, енгил хўрсишиб “Етқизганингга шукр”, деб кўйди. Зайнаб бошини кўтариб, онасининг кўзларига бокди.

Яратган Оллоҳ оналарнинг митти қалби, қалбиданда кўра миттироқ кўзларини ўзига хос бир қудрат ва ажид мўъжиза билан беҳад чидамли қилиб яратган. Агар Тангри таолонинг бу мўъжизаси бўлмаса дунёга сиғмаган ғам-ташвиш митти юракка, юракдан-да миттироқ кўз корачигига сиғармиди...

Манзура шу пайтга қадар кўргуликлардан бирорга ҳасрат килмаган. Айтгандамиди, ҳасратини эшиштан одам, унга душманлик аҳдида бўлса ҳам, ачиниб “бундан кўра келинлик чоғингиздаёқ эрингиз қиморга ютқизиб юбора қолса минг марта яхши эди, бунчалик кўп азоб чекмасидингиз”, демоги шубҳасиз эди.

Ҳозир ҳам қизи онанинг кўзлари тубига яширинган ташвиш вулқонини кўрмади. Онасининг енгил хўрсишиб кўйиш сабабини билмай:

– Ҳм, ойи? – деб сўради.

– Янги Ой чиқибдилар, – деди Манзура, дераза оша осмонга қараб. – Ўзларига тинчлар, элга нотинч... Худо сакласин ҳаммамизни.

Манзура шундай дегач, қўлларини фотиҳага очиб, пи-чиrlаганича узок дуо қилди. Ой янгиланганида онасининг “Янги Ой чиқибдилар”, деб сизлаб гапириши, сўнг дуо килиши Зайнаб учун янгилик эмас. Бундай ҳолатни кичиклигидан кўравериб, дуо фақат ҳилол кўринганида қабул бўларкан, мавхумликка эмас, айнан ҳилолга топинмоқ керак экан, деган янглиш ўйда, у ҳам баъзи баъзида Худодан сўрайдиганларини сўраб оларди. Ҳозир ҳам унсиз равишда онасига кўшилди.

Дуодан сўнг Зайнаб онасининг саволга тутиб қолишидан чўчиб “У ёқнинг тўйи қандоқ бўларкан, айтиб беринг”, деб қистади.

Тўй манзараси туширилган видеокассетанинг Москва-дан қолган жомадонларда эканини эслаган Манзуранинг кўнгли хираланди-ю, аммо паришонлигини қизига сездирмасликка интилиб, таассуротлари баёнига берилди.

Зайнаб хавотир билан кутган нохуш ҳолатдан шу тахлитда қутулиб қолди.

3

Чўлпоной ҳам, Муштарий ҳам ота-оналарининг тарьифларига кўра, “Совет Иттифоқи” деб аталмиш мамлакатни эртакларда тасвир этилган қизил аждаҳо салтанати каби деб билар эдилар. Ота-оналарининг Ватани бўлмиш юртини босиб ётган аждаҳонинг бошларини узувчи бир баҳодир чиқармикин, деб улар ҳам орзу қилар эдилар. Факат суратларинигина кўрган бу юртга уларнинг дилларини қандайдир бир куч тортиб турарди. Бир куни дадалари ҳасратли оҳангда:

— Юлдузларим, киндик қонларингиз бурая тўкилмиш ўлса-да, чин Ватанларингиз Ўзбекистондир. Ўзбекистон – бизим галбимиз, бизим умидимиз юлдузидир. Оллоҳ жаннатдан бир улуш олиб, бизим аждодлара Ватан қилиб вермиш экан. Бу Ватан – Ўзбекистондир. Манда тунда Ватан, деб кўз юмиюрман, субҳи содиқда эса яна Ватан деб кўз очиюрман. Оллоҳнинг номидан сўнг энг суюкли сўз мен учун Ватан – Ўзбекистон! Вақти келибким, барча сўзларимни ёддан чиқарсаларингизда, менинг бу сўзларимни унутмакдан тийилинiz, – деган эди.

Музafferхон Ватанга йўл кўрсатар, деган умидда йўлчи юлдуз – тонг юлдузига умид қилиб, қизининг исмини Чўлпоной деб қўйган эди. Қизлар буларни билишарди. Билишгани учун ҳам Ўзбекистонга келин бўлиб боражаклари ҳақидаги хабарни бир оз хавотир айни дамда жиндек шодлик ила кутиб олдилар. Уларнинг хавотирлари қизил аждаҳо эгаллаб ётган юртга боришдан бўлса, шодликлари “бизим баҳонамиз ила ота-онамиз Ватанга етишурлар, юлдузлари чиндан-да чакнар”, деган ўйда эди. Бўлажак қуёв болалар билан танишиб, гаплашишгач, хавотирлари анча чекинди. Бўлажак қайноталарини қандай юмушлар билан банд экани, Тангри бу юмушлар эвазига қандай ажрлар тайёрлаб қўйгани, улар учун шубҳасиз мавҳум эди.

Бу ёрук оламда яшаб турган одам, истиқомат еридан, сиғинаётган динидан қатын назар, бирон жойга бормоқ истаса, ақли етган даражада режалар тузади. Бирок, Оллоҳнинг истаги тамоман ўзгача бўлмоғи мумкинлиги ни ўйлаб кўрмайди. Фофил банда мўлжалидаги тадбири режалари амалга ошмаса-да, яна ўз ақлининг маҳсули бўлмиш тадбирларидан умид қиласеради. Донолар деб эканларким: “Кул тадбир олади, бироқ, тақдирнинг қайси марказда бўлишини билмайди. Тадбир эса Яратганинг тақдирни рўпарасида маҳв этилаjakадир”.

Ватан ҳавосининг гадоси Музаффархон ҳам, Гулузор бегим ҳам ўз тадбирларидан баҳт кутган нодон қуллардан эдилар.

Ровийлар дерларким: Иброҳим Адҳам Балҳда подшоҳлик мартабасида эканида овга чиқиб, бир жайрон изидан от солибди. Жайрон бечора қочаверибди, у эса қуваверибди. От чарчаб, ҳолдан тойгач, жайрон тўхтаб, инсон сингари тилга кириб, дебдики: “Кувишни бас қилсанг-чи, эй ғофил банд! Сен бу иш учун яратилмагансан. Сени Оллоҳ мени овламоғинг учун бор этмади. Менга етиб олиб, овлаган тақдирингда нимага етишасан?” бу гапни эшитган Иброҳим Адҳам ҳақиқатни англаб, подшоҳлик либосларини чўпонлик кийимларига алмаштирган экан.

Афсус шуки, бу ҳақиқатни англамак баҳти ҳам барчага насиб этавермайди.

Ота-оналарининг тадбирлари туфайли баҳтга етишажакларига ишонган икки қиз чарчаган бўлишларига қармай ухлай олишмади. Ой нурида ялтиллаган шиллик қуртдан куёш ясад бўлмагандек, ота-оналарининг тадбиридан баҳтга етишолмасликларини англаб етмаган қизларнинг ҳар бири бўлиб ўтган воқеаларни ўзларича таҳлил этардилар. Қизларини кўзларининг икки гавҳари сингари авайлаган Музаффархон уларга юқори мақомда одоб бермоқ мақсадида исломни қабул қилган немис аёлини тарбиячиликка ёллаган эди. Физика илмидан эътиборли олимлардан ҳисобланган фрау Хельга исломнинг илмий мўъжизалари билан танишгач, университетдаги вазифасини тарк этган, ҳатто исмини “хоним Хадича” деб ўзгартирган эди. Тарки дунё қилув ниятидан узок

бўлмиш бу аёл илмдаги ёлғон, нотўғри йўналишлардан йироқ юрмоқни истаган эди.

Музаффархон ҳам замонни, ҳам исломни билувчи аёлнинг қизларига тарбия бермоғини орзу қиласади. Бу муаммони доктор Худоёр осонгина ечиб берди. Ота-она бир, ҳатто тарбия мезони бир бўлгани билан қизларнинг феъллари айри-айри эди. Чўлпоной руҳан хоним Ҳадичага яқин эди. Унинг сўзларини ҳамиша бутун жону дили билан берилиб тингларди. Унинг ҳар бир гапини ҳатто ҳақиқат тарзидан қабул қиласади. Муштарий эса, аксар ҳолларда бу гапларни зерикиш азоби билан тингларди.

Асадбекнинг хонадонида, келинлик кўшкида биринчи тунни ўтказаётган опа-сингилларнинг хаёллари олган тарбияларига монанд равишда эди. Чўлпоной куёв тўраларнинг Москвада олиниб қолинишларининг асл сабабини билмаса-да, бу ҳаракат замирида зулм ётганини ақли билан ҳис этарди.

Чўлпоной бойлик баҳт эмаслигини яхши тушунарди. Хоним Ҳадичанинг “Улуғ Оллоҳ Фиръавнга тўрут юз йиллик умр, мол-мулк, шоҳлик ва унинг бошқа турли орзулари адосини насиб этди. Буларнинг барчаси фароғат эмас, балки уни Оллоҳ хузуридан узоқлаштирган нарсалар эди. Фиръавнга ҳатто бош оғриғи ҳам берилмадики, оқибат у Ҳакни эсламай ўтди. У ўз муроди билан банд бўлди ва Яратганни хотирламади”, деганларини тез-тез ёдлайди, ҳар эслаганида янги маъно уқади. У бойликни атрофи паришонлик уммони билан ўралган ожиз орол деб билиб, бу оролнинг качондир чўкиб, йўқ бўлиб кетмоғи тайин эканини ҳам англайди. Орол чўкиб кетмаган тақдирда ҳам, ундагилар паришонлик уммонида тез-тез чўмиларлар, бу сувдан ичарлар. Балки жон берар онларида ҳам лабларига ана шу паришонлик уммонининг афсус сувидан томизарлар...

Опа-сингил бир-бировига туннинг хайрли ўтмоғини тилаб, уй-уйига киргач, ўзларини олам аро ёлғиз колгандек ҳис этдилар. Бундаги ҳамма нарса улар учун бегона эди. Бу ялтироқ пардаларни, серҳашам қандилларни, жавон тўла идиш-товоқларни Оврупо тарбиясини олган қизларнинг дидлари ҳазм қилолмас эди. Ортиқча ҳашамсиз, латифлик ила уй тутишга кўниккан

қизларга бу уйдаги безагу анжомлар оғир юқдай туюлиб, худди бошлари устига бостириб келаёттандай бўлаверди. Ҳам бу оғирлик. Ҳам ёлғизлик уларни дастлабки онданоқ сиқувга олди. Ҳоним Ҳадичанинг тарбиясига кўра, улар зериккан дақиқаларида китоб билан ҳамрор билан эмас, турли тилларда, турли мамлакатларда нашр этилган китоблар билан банд эди. Опа-сингилларнинг ўзлари учун ажратилган келинлик хоналарига киргандаги дастлабки ажабланишлари ҳам жавонда бирорта китоб йўқлиги бўлди.

Қизлар лозим бўлганда далда берувчи китоблардан беш-ўнтасини олволган эдилар. Аммо ҳозир, ёлғизлик омбурига маҳкум онларида ҳалоскор бўла олгувчи бу китоблар эрлари билан биргаликда Москвада қолган...

Чўлпоной бир оз енгил тортиш мақсадида ичкарига кириб, юз-қўлини муздек сувга ювиб чиқди. Ҳонанинг чироғини ёқмай, дераза пардасини сурди. Шунда кўзлари самодаги ҳилолга тушиб, “алҳамдулилах!” деб пичирлади. Худди соғинган кишисига етишгандай, уч кунлик ойга сукланиб боқди. “Бу ернинг осмони биз томонлардан тамизроқ, тиникроқ экан, – деб ўйлади у. – Ойнинг нури-да, юлдузларнинг нурлари-да тамизроқ. Одамларида шундай бўлсин, иншооллоҳ” Чўлпоной яна бир оз осмонга мафтун ҳолда тикилиб тургач, синглисининг хузурига ошиқди.

Тунги чироқни ёқиб, юмшоқ оромкурсида ўтирган Муштарий опасининг кириб келишидан қувониб кетди.

– Бу не ҳолки, аклим лол, – деди у ўрнидан туриб. – Айрилиқ кишани урилган маҳкума мартабасига етушмагимиз муборак ўлсун.

– Зинҳор! Ақлингиз лол-у ҳайрон бўлмасин, юлдузим,
– деди Чўлпоной, синглисини худди онаси каби эркалаб.
– Бери келинг-чи, кўкка бир бокинг-чи...

Бу хона деразасидаги парда ҳам сурилиб, Муштарий ҳилолга опаси сингари соғиниб боқди. Сўнг худди ўзига ўзи гапираётган девонаваш сингари пичирлади:

*Жон қасди кўп этти ёр ҳижрони манга,
Хирмон ўқин урди улчи шикони манга,*

*Гар бўлса мутъе чарх даврони манга
Еткурса мен ул ойга они манга.¹*

– Бале, юлдузим! – Чўлпоной енгил қарсак чалиб, синглисини олқишилади. Бу олқиши айнан Гулузор бегими-ники эди. Қизларини мақтагиси келса шундай деб, енгил қарсак чалиб кўярди. Чўлпоной уйларида баъзан атайин, баъзан беихтиёр тақлидан равишда онасининг гапларини айтиб, қиликларини такрорлаб турарди. Муштарий уйда бунга эътибор бермас эди. Ҳозирги аҳволида онасининг эркалашлари ёдига тушиб, бир энтиқди-ю, опасини енгил кучиб, елкасига бошини кўиди.

– Тинглагин-чи, юлдузим, ҳилол биза бир ширин хабар шивирлайдир, – деди Чўлпоной синглисининг сочидан ўпиб. – Бу хабардин айрилиқ зиндонида тутқун бўлғанлар таскин топгайлар.

Муштарий бир оз жим турди. Худди сукунатга қулоқ тутиб опаси айтмоқчи, ҳилолнинг шивирлашларини эшифтгандек бўлди. Сўнг бошини кўтариб Чўлпонойга тикилди:

– Оллоҳ, Оллоҳ, айрилиқ шомининг зимзиёлиги қанчалар дилни хуфтону жонни саргардон этгувчи эмиш.

Чўлпоной синглисининг дардли гапларини эшитиб, кулимсиради-да, қошлари, юзларини силай туриб, деди:

– Вах, вах! Висол тонгининг равшанлиги қанчалар дилга ёқимлигу жонни қувонтиргувчи эмиш...

Муштарий ўзини мажбуrlаб жилмайди-да, жойига қайти. Опасидан илгарироқ ўтириб, ҳурмат қоидасига хилоф қилганини англади-ю, чаққон туриб, Чўлпонойга узрли нигоҳ билан қаради. Чўлпоной синглисининг ёнига ўтиб ўтиргач, Муштарий енгил хўрсинди:

– Кўнглим бир қаҳва истар. Бунда бир хизматкор борми экан? Зайнаб хонимдан сўрамагимиз лозим эди.

– Пича сабр этинг, юлдузим. Дарровда бирон нимарса сўрамагимиз одоб саналмас.

– Ажойиб кизик қурилмиш бу уйлар. Сайр қилмоққа bog ҳеч йўқтур. Одамлари-да ажойиб қизиқдурлар.

¹ Ҳазрат Алишер Навоийдан. Мазмуни: Ёр фироғи жонимга кўп қасд этти, айрилиқ ўқи эса танимни нишон этти. Агар фалак менинг ҳукмимга бўйсунса эди, ўша Ойни менга ё мени унга еткурса эди.

Үтиарлар, таом ерлар, сўнгиз гапиарлар. Гапира-гапира чарчамаслар, таом ея-ея толиқмаслар, узоқ вақт ўтира-ўтира ҳормаслар. Кўрдимки, мусулмон юрт бўлсада, бунда намоз қилмаслар.

– Бу менга-да ажаб туюлди. Насроний юртда намоз қилмаслик бизим учун айб эди, бунда айб эмас кўринадур. Бу сизнинг учун муддаонинг ўзи эмасдурми, деб хавотир қилурман.

Муштарнй опасидан фарқли ўларок, уйда эканида намозга кўп ҳам эътибор бермас, ҳушига келса ўқир, бўлмаса йўқ эди. Чўлпонон ҳозир унинг шу одатига шама килиб, айёона кулиб қўйди. Умр йўлдошларининг доктор Худоёр таъсирида ўша ерда намозга ўргангандари, уларнинг ҳам ибодатда событ эмасликларини улар ҳам билмас эдилар.

Асадбек ўғиллари билан меҳмонхонада тонг оттирган азобли кечада унинг хонадонида она ва қиз, опа ва сингил дунёнинг шўришларидан паришон ўтиришган эди.

Эртасига қайноталарига салом бераётгандари суюклиларига ўғринча қараб олишгач, кўнгил осмонида күёш чараклади.

4

Дастлабки кунлардаги келди-кетдилар камайгач, опа-сингиллар зерика бошладилар. Абдусамад билан Абдулҳамид соғинган ошналарн билан чойхоналардаги ўтиришларини бошлаб юборишгач, улар аввалига ажабланишди. Сўнг бу ерларнинг одатича “эр-хотин биргаликда судралиб юрмасликларини” билиб, афсус чодирига ўралганча бунга ҳам кўникишди.

Улар учун бу хонадонда бирдан-бир юпанч – Зайнаб эди. Эрлари ошхўрликка кетган дамларда улар Зайнаб билан шаҳар сайрига чикдилар. Элчинни ҳам йўқладилар.

Бир куни чой ичишиб ўтиришганда Муштарий:

– Зайнабхоним, сиз биза кутубхонангизни кўрсатмайсизми? – деб колди.

Зайнаб онаси билан кўз уриштириб олиб, жавобга тараффудланди. Чунки кийим-кечагу безаклардан кам-кўсти бўлмаган бу жувоннинг кутубхонаси йўқ эди. Тўғри, у китоб ўқирди, баъзан дугоналари мақтаган асар-

ни уч-тўрт кунга сўраб оларди, баъзида эса ўзи ҳам харид қиларди. Уйидаги китобни бирор олгани, қайтариб бермагани билан иши йўқ эди. Китобларни тўплаб, кутубхона шаклида тартиб беришни эса ўйламасди. Келин аясининг саволидан шу сабабли ҳам хижолат бўлди. Ўзини мутолаасиз, жоҳил қилиб кўрсатиб қўймаслик учун:

– Кутубхона нариги уйимда, – деб оғир вазиятдан кутулди.

– Сўрамакка ижоза веринг, Зайнаб хонум, мумкинмий ин билмагимиз: бунларда қайси бир китоб чўх севилиб ўқилюр?

Бу саволга жавоб тайёр бўлишига қарамасдан Зайнаб “айтаверайми?” дегандай онасига караб олди. Манзура бу карашни бошқача тушуниб, “ёшларнинг гапларига ҳалал бермай”, деган фикрда ўрнидан туриб, чикди. Қайнонанинг ҳурмати юзасидан ўринларидан туришган келинпошшалар жойларига қайтишгач, саволга жавоб кутиб, Зайнабга қарашибди.

– Катта-ю кичик “Ўтган кунлар”ни яхши кўриб ўқишади, – деди Зайнаб.

– О, чўх гўзалдир бу! – деди Чўлпоной кувониб. Сўнг кувончи сабабини изоҳлади: – Мен айни шундайдир, деб мулоҳаза қилиб эдим. Бу гўзал румонни ўзбекларнинг чўх сўймасликлари мумкин эмасdir.

– Сиз... ўқиганмисиз? – деб ажабланиб сўради Зайнаб.

– Чўх-чўх маротабалаб, – деди Муштарий сухбатга қўшилиб. – Унда зикр этилмиш сатрлар хаёлимизга-да муҳрланмиш.

– Сиз китобни нардан олдинийиз, деб ажабланиорсизми? – деди Чўлпоной. – Бизим бир ватандош вордур, исм-насаблари Жўра Бўтакўз. Эшитганийиз ворми?

Зайнаб бунақа одамни эшитмаган эди, йўқ, маъносида елкасини қисиб кўя қолди. Чўлпоной бу кишини ўзи кўрмаган, шундай миллатпарвар ватандошлари борлигини отасидан эшитган эди. Ҳозир ана шу ҳикояларни баён қилиб берди. Жўра Бўтакўзнинг бу китобга ғоят меҳри баландлиги туфайли “Ўтган кунлар”ни барча ватандошларим ўқисин”, деган мақсадда араб алифбосида нашр қилдирганини, бунинг учун Истанбулдаги меҳмонхонасини сотиб, барча маблагини босмахона харажатларига сарф этганларини, ношир истаб Эрону Пон-

кистонга қадар борғанларини ҳаяжонли түйғу билан айтди. Опа-сингилга миллат равнақи йўлидаги улуғ фидойилик ва жўмардлик бўлиб туюлган бу воқеани Зайнаб оддий иш сифатида қабул қилди. Чўлпонойнинг ҳаяжонли ҳикоясини эҳтироссиз тарзда тинглади. Хонадонида ҳам, ўқишида, дугоналари даврасида ҳам миллат тақдири, Ватан равнақи ҳақида сўзлар эшитмаган, “Ватанни сўймак”, деган тарбия мезонидан узок бўлган Зайнаб бу воқеадан келин аялари каби ифтихор эта олмасди. Чунки унинг учун Ватанни согиниб яшаш ҳисси бегона эди. Миллат учун борини бериш, хатто жонидан кечиш ҳам бир баҳт эканини у қайдан билсин? Унинг учун баҳт – Кумушбиби каби сўйганига етишмоқ эди. Етишолмаганини баҳтсизликка йўйди. Бу олам аро бундан-да кўра ўлчовсиз бебаҳтиклар борлигини у тасаввур эта олмасди. Шахс ташвишидан ташқари миллат қайғуси деган фазилатлар борлигини Зайнаб бирорлардан кўп марталаб эшитса-ю, ҳис кила олмаса, уни айблаш ўринли бўларди.

Яхшики, келинпошшалар Ватан тақдири, миллат қайғуси ҳакида ота-оналаридан эшитганларини айтиб, Зайнабдан бу борада фикр сўраб, уни оғир аҳволга солишмади. Чўлпоной Жўра Бўтакўзнинг саргузаштларини айтиб адо қилгач, самимий тарзда деди:

– Бунларнинг қизлари худди Кумушбиби каби, худди Раъно хонум каби чўх гўзал эмишлар. Бунда ҳар бир хонумқиз бир Кумушдир, бир Раънодур. Бизим яшаганимиз Олмонияда на бир Кумуш вордур, на бир Раъно. Мирзо Анварким, бежиз байт битмамишларким:

*Агар Фарҳоднинг Ширин, бўлса Мажнунларнинг Лайроси,
Насиб ўлмиш менга гулшан аро гулларнинг Раъноси.*

– Офаринлар, ташаккурлар! – Муштарий яйраб кулганича енгил қарсак урди. – Сўнг опасини қувватлаш мақсадида гап кўшди: – Бунда кўрдимки мен, ҳар бир хонумқиз Кумушдир, вале ҳар йигит бир Фарҳоддир, бир Қайсдир. Бобур мирзомни эслаймизми:

*Қани Лайли била Ширинким, алардан ишқ ўргансанг,
Қани Фарҳод ила Мажнунким, аларга ишқ ўргатсанам.*

Зайнаб бу байтнинг айтилувидан мақсад – акаларини алқаш эканини англаб, жилмайди.

– Румонни мутолаа этивум жараёнида Кумуш қандай қиз экан, деб чўх ўйга толурдим. Сизни кўрдим ва дедими: ана, Кумуш!

Зайнаб бу гапдан сўнг бошини эгди. Келин аялари унинг бу ҳолатини ийманишга йўйишиди. Лекин кутилмаганда Зайнаб паст овозда:

– Кумуш ўлган... – деди.

Опа-сингилларга бу гап оғир таъсир этиб, бир-бirlарига савол назари билан қараб олишиди. Суҳбатни шу ҳолда узилишини истамаган Чўлпоной:

– Кумушбиби жисман ўлмишлар. Бибийимиз муҳаббатлари тирикдир, ўлмасдир. Унинг туйгулари сиз ила бизда яшар, – деди-ю, бу гапи билан Зайнабнинг юрагидаги ярани тирнаб, туз сепди. Зайнабнинг тирналган қалби ярадор күш сингари потираб, жони бўғзига қадалгандек бўлди. Ундаги ўзгаришни опа-сингиллар сездилар. Муштари “ножўя сўз айтдингиз”, деган маънода опасига танбеҳ назари билан боқди-да, орадаги нокулайлик тутунини тарқатмоқ ниятида “Мен қаҳва тайёрлайин-чи”, деб ўрнидан турди. Ташқарига чиқиш баҳонасини қўлдан бермаслик учун Зайнаб “Ўзим тайёрлайман”, деб чаққон турди. Аммо келинпошшалар бунга йўл бермадилар. Муштари чикиб кетгач, Чўлпоной қайнисинглисидан “Ўтган кунлар”ни ўқиши учун бериб туришини илтимос қилди. Китоб бу ерда эмас, Зайнаб нариги уйига олиб кетган эди. Элчинни кўриб, шифохонадан қайтаётганида уйига атай бориб, китобни қидирди. Тополмади. Кимга берганини ҳам эслолмади. Шундан сўнг дугоналарига бир-бир кўнғироқ қилиб сўради. “Ўзингда йўқ, оламда йўқ”, деганлариdek, китоб танишларидан ҳам топилмагач, бир-икки кундан сўнг кутубхонадан олиб келиб берди.

– Бу китобнинг харидори кўп. Дугонамга берувдим, у яна биттасига берибди. Китоб шу зайлда оёқ чиқариб, юриб кетган, қаердалиги номаълум, – деди ҳазил оҳангда.

Музаффархон бир кунмас-бир кун Ватанга қайтишига ишонгани учун кизларига русларнинг алифбосини ҳам ўргатган, китоблар олиб келиб берган эди. Шунинг учун ҳам Чўлпоной китобни ўқишида қийналмади. Уч кундан сўнг китобни Зайнабга қайтариб бера туриб:

– Ажаб ҳол, – деди.

Зайнаб нимаси ажабланарли экан, деб ҳайрон бўлди.

– Ажаб ҳолки, – деди Чўлпоной яна таъкидлаб, – китобда чўх саҳифалар йўқтурс.

– Бирор йиртиб олибдими? – деди Зайнаб афсусланниб.

– Саҳифалар ўзларининг ўрнидадир, аммо нашрда чўх гаплар йўқтурс. Биз Юсуфбек ҳожимнинг сўзларини юракларимиз кўзлари ила ўқиб, хаёлимизга муҳрлаб олгандирмиз, – Чўлпоной шундай деб, китобни вараклаб, бир ерда тўхтади: – Мана бунда йўқтур у гаплар, – Чўлпоной бир оз ўйланиб турди-да, китобга киритилмай, тушириб қолдирилган сатрларни ёддан ўқиди: – “Буродарлар! Ўрус ўз ичимиздан чиқадирған фитна-фасодни кутиб, дарбозамиз тегида қўр тўкиб ётибдир. Шундай маҳшар каби бир кунда биз чин ёвға берадирган кучимизни ўзи қўлимиз билан ўлдирсан, сен фалон, деб кирилишсан, ҳолимиз нима бўладир? Бу тўғрида ҳам фикр қилғувчимиз борми? Кунимизнинг коғир қўлига қолиши тўғрисида ҳам ўйлаймизми ёки бунга қарши хозирлик кўриб қўйғанмизми?!”

Ҳожи ўзини тутолмай, кўз ёшисини оқ соқолига қуиб давом этти: – Мана буродарлар! Сиз ўз қипчоғингиз учун қабр қазиган фурсатда, сизга иккинчилар тобут чопадилар. Биз қипчоққа қилич кўтарганда, ўрус бизга тўп ўқлайдур. Сиз дунёда ўзингизнинг ягона душманингиз қилиб қипчоқни кўрсангиз, мен бошқа ёвни ҳар замон ўз яқинимга еткан кўраман! – деди ва рўймоли билан кўз ёшисини артиб, ўрнидан турди...”

Шу ерга келганида Чўлпонойнинг овози титради. Деворга осиғлиқ эроний гиламда худди Юсуфбек ҳожининг сиймоси тасвиrlангандек тикилиб қолди. Сўнг деди:

– Дадам айтиб эдиларким, миллатнинг хорлиги айни ўша ҳаракатдан бошланмиш экан. Миллатнинг иттифоқда собит эмаслиги ўз бошига қайғу солмиш экан... Китобда эса бунлар йўқтур...

Чўлпоной бошқа гапирмади. Китобни Зайнабнинг қўлига тутқазиб, ўзи изига қайтди. Китобдан тушириб қолдирилган сатрлар, саҳифалар тақдирини унинг учун сир бўлиб қолаверди.

XI б о б

1

“Иштонсизнинг ҳадиги чўпдан”, деганлариdek, Асадбекнинг ҳар бир караши Кесакполвоннинг нигоҳига санчиларди. Асадбек билан Хонгирейнинг нима ҳақда, қандай тарзда гаплашганлари унга номаълум. У фақат сұхбат натижасини билади: Асадбек чекинган, бўйнига мағлублик кишанини солиб қайттан. Бу кишанинг бир учи Хонгирейнинг кўлидами ёки Кесакполвонга тутқазиладими – буни билмайди. “Ошна, бўлар иш бўлибди, энди четга чиқа қол, оёкларим остида ўралашмай юр”, дейдими ё Асадбекнинг ўзи “Ҳайдар ошнам, энди сенинг ошибинг олчи турибди, бу ёғига катта-катта босавер”, деб бўйнини эгадими – буни хам билмайди. Ҳар ҳолда Асадбек бўйнига арқон боғланса кўзларини жавдиратиб турувчи ахта қўчкор эмас, бундай демаслигига Кесакполвоннинг акли етиб турарди. Гапни ўзи бошласа балоларга қолишига ҳам фаҳми етарди.

Асадбек қабристонга бориб келганидан сўнг у кетишига баҳона излади. Ашгулачи келиб, хиргойисини бошлигач, собиқ хўжайин, бўлажак тобеидан рухсат сўраб, кўчага чиқди. Асадбек бу сафар одатига хилоф равишда уни дарвозага қадар кузатиб чиқиб “Рахмат, ошнам” деб, уни ҳайрат тўрига чирмаб кўйди. Шу пайтга қадар Кесакполвонни бу хонадонда бирор кутиб олмаган, бирор кузатмаган. У ўз уйига қандай кириб-чиқса, бу ерда ҳам ўзини шундай эркин тутарди. Асадбек кузатиб чиқиб “ошначилигимиз шу онда, шу остонаяда ниҳоясига етди, энди сен бегонасан”, демокчи бўлдими? Асадбекда бундай фикр йўқ, беихтиёр тарзда кузатган бўлса-да, Кесакполвон унинг ҳаракатини бегоналик сари кўйилган дастлабки қадам деб билди. Кўнгил хиралашганича машинага ўтирганида Қози унга кутилмаган янгилик айтди:

– Қозихонада сизни масковлик мөхмон кутиб ўтирганмиш.

Бу хабар Кесакполвонга хуш ёқди. “Яхши, Хонгирей одам юборибди. Бек билан бўладиган олди-бердини ўзи эплаштириб ташлайди”, деб ўйлади.

Шу кайфиятда қозихонага кирган Кесакполвон Селимни кўриб, тарвузи кўлтиғидан тушган одамдай ажаб-

ланди. Шу сабабли қисқа салом-алиқдан сўнг дабдурустдан:

– Сени ким юборди? – деб сўради.
– Хонгирей, – деди Селим. – Сизга айтишмадими?
– Йўқ. Хонгирей билан қанақа алоқанг бор, сенинг?
– Ака-укачилигимиз бор, – деди Селим фаҳр билан. Ҳозир у кечагина Хонгирейнинг ҳузурида пусиб, қалтираб турган Селим эмас, балки ўзидан бир неча поғона пастдаги тобедан лутфини дариғ тутмай гаплашаётган хожа мартабасидаги одам эди. “Вақти келса бургани ҳам тақалаб бера оламан”, деб ўйловчи Селим ёлгон гали билан Кесакполвонни жиловлаб олмокчи эди. Кесакполвон “қанақасига ака-укасан, Ҳосил “пишт” деса думингни қисиб туришингни билмасмидим, Академикнинг дўппослаганини эшифтмаганманми?” деб майдалашиб ўтирамди, Селимнинг гапига ишонгандай бўлиб:

– Хонгирейни қачон кўрувдинг? – деб сўради.
– Уч кун аввал.

“Демак, Асад бормасидан олдин кўришган. Бу ҳеч нима билмайди”, деб ўйлаган Кесакполвон Селимни си-наётгандек тикилиб туриб сўради:

– Хонгирей нима учун сени менга юборди? Мен кичкина бир одам бўлсам. Бу ерларнинг хўжайини бор?

– Сабабини Хонгирейнинг ўзидан сўрайсиз. Менинг билганим шуки, бу томонлар энди Хонгирейники. Бошқаларнинг тиши ўтмайди. Мен унинг вакилиман. Сиз билан бирга катта ишлар қилишимиз керак. Энди тириклик бошқачароқ бўлади.

– Тириклик, дегин... Эшифтандирсан, битта одам мажлисда насиҳат қилиби: “Касал бўлсангиз дўхтирга учранг, чунки дўхтирларнинг тириклиги бор. Дўхтир ёзиб берган дорини албатта сотиб олинг, чунки дорифурушларнинг ҳам тириклиги бор. Лекин бу дориларни ича кўрманг, чунки ўзингизнинг ҳам тириклигингиз бор”. Ўша мажлисда гўрков ҳам ўтирган экан, шарт ўрнидан туриб: “Ўртоқлар, бу одамнинг гапига кулок солманг, ўша дориларни албатта ичинг, чунки менинг ҳам тириклигим бор”, деган экан.

Селим кулиб, иягини қашиган бўлди-да:

– Гўрков бошқаларнинг ҳисобидан тириклик қилиб

туар. Бизнинг ишимиз катта бўлади. Лимонад сотиб юриш жонингизга тегмадими? – деди.

Бу луқма Кесакполвоннинг ғашини келтирди:

– Сен бола, ақлинг етмаган ишларга аралашма!

Кесакполвон бу гапни худди Асадбек каби қошларини чимирган ҳолда, зарда билан айтди.

Хонгирей беш бошли аждаҳо бўлса, энди битта боши менман, деб ўйлаётган Селимга бу зарда таъсир этмади. Хотиржам тарзда:

– Сиз бугун Хонгирейга қўнгироқ қилиб, келганимни айтиб қўйсангиз бас. Мен “Ленинград” меҳмонхонасида турибман. Бўш бўлсангиз ўтинг, бир ошиқ ташлаймиз, – деди-да, ўрнидан турди.

У чиқиб кеттагач, хонтахта остидан телефонни олган Кесакполвон Москвадаги Хонгирейнинг қароргоҳи ракамларини терди. Хонгирейнинг ўрнига Маматбей гаплашиб, Селимнинг гапларини тасдиклади. Кесакполвон қўғирчоққа айланганини англаб, пешонасини тириштириди. Қози билан бир оз майшат қилиб, юраги сикилди. У Асадбекни йўлидан олиб ташлаб ўзлари яратган оламга танҳо хукмронлик қилмокчи эди. Оқибат нима бўлди? Аввалги мартабасиданда пастлаб кетмадими? Ҳар ҳолда “Асадбекдан кейинги иккинчи одам”, деган номи бор эди. Энди-чи? “Хонгирейнинг югурдаги” деган унвонга етищдими? Энди бу хомсемиз Селимнинг оғзидан чиқадиган гапга маҳтал бўлиб ўтирадими?

Агар Кесакполвонда номус туйгуси бўлганида бу ҳолга тушганидан кўра ўлимни афзал биларди. Бундай туйғудан холи бўлгани сабабли ўлим ўрнига хорликни мақбул кўра қолди.

Ровийлар дерларким, Ҳинди斯顿 подшоҳининг тўрт вазири бор экан. Вазири аъзам, Худонинг марҳамати билан, тенгсиз ақл-заковат эгаси экан. Яратганнинг қудратини қарангки, бировга ақлдан мўл берса, шунга яраша ҳасадгўйларни ҳам бераркан. Уч ҳасадгўй вазири аъзамни йўлдан олиб ташлаб, подшоҳга янада яқинлашмоқ чорасини излашибди. Субхи содикда бир вазир кириб ажиб туш кўрганини баён қилиб дебдики: “Жаннатмакон отангиз у дунёда ҳам подшоҳлик давру давронини сурмоқдалар. Аммо ақлли вазирга муҳтоҷликлари бор экан. Ўғлимга айт, вазири аъзамни

хузуримга йўлласин”, дедилар. Бир ҳасадгўйнинг изидан иккинчиси, сўнг учинчиси кириб айни туш кўрганларини айтишибди. Подшоҳ бундан ажабланиб, вазири аъзамдан маслаҳат сўрабди. Вазири аъзам ҳасадгўйларнинг мақсадларини англаб дебдики: “Эй подшоҳим, отангиз амр қилган эканлар, бўйинсинмоқ фарздир. У дунёга риҳлат қилмоқ олдидан менга кирк кун муҳлат беринг. Бу даврни мен ибодат билан ўтказиб, тавбалар қиласай, руҳимни поклаб олай. Мўътабар отангиз хузурларига бу дунёда тонганим – гуноҳларни ортмоклаб бормай”. Подшоҳ рози бўлибди. Подшоҳ изн бергач, вазири аъзам фурсатни ғанимат билиб, уйидан то мурда ёқиладиган майдонга қадар лаҳм кавлатибди. Ўттиз тўққизинчи куни эса ўтиналарни ўзи тахлатибди. Қирқинчи куни оппоқ лиbosларни кийиб подшоҳ хузурига кирибди-да: “Мен тайёрман. Аммо оловни ўзим ёқаман. Гуноҳкор бандалар гулханга яқин келишмасин”, деб огоҳлантирибди. Айтгандай қилиб, оловни ёққаҷ, тутун кўтарилиши билан ўтиналар орасидан пастга тушиб, ерости йўлаги орқали уйига борибдию бир йил ташқарига чиқмай ўтирибди. Сўнг яна ўша оппоқ либосини кийиб, подшоҳга рўпара бўлиб дебдики: “Олампаноҳим, мен қайтиб келдим. Отангиз сизни беҳисоб равишда дуо килдилар. Ва амр эттиларким, бу уч вазирингизни хизматларига юбормоғингиз жоиз экан”. Подшоҳ ўйладики, “Мен вазири аъзамни булар кўрган тушга инониб у дунёга юборган эдим. Нега энди унинг сўзларига иноммайин?” Подшоҳнинг шу аҳди билан уч вазир ўтда ёнган экан...

Кесакполвон ўша вазирлар тоифасидан эди. У ўзининг майда ўғрилардан эканини унугтан, Асадбек паноҳида юрмаганида сал нарсага қамалавериб ийиги чиқиб кетиши мумкинлигини эса фаҳмлай олмасди. У баъзан “Асадбекни одам қилган менман, шунинг хизматида юрмаганимда аллақачон тож кийиб, қонундаги ўғриларнинг зўри бўлардим”, деб ўйларди. Бироқ унинг калта ақли “Қонундаги ўғри мартабасига етиш учун ҳам фаросат керак”, деган ҳақиқатни ҳазм қила олмас эди.

Кесакполвон айни дамда ранжигани билан Хонгирейга, ҳатто Селимга хизмат қилишга кўнишиб кетаверарди. Уни ташвишга солаётган нарса Асадбек томонидан бўлажак ногаҳоний хужум эди. Асадбек Москвага кет-

ганида бу ташвиш бир оз чекинган, ўзига далда берувчи баҳонаю сабаблар топилган эди. Асадбек қайтиб, кўз кўзга тупцдию хавотир чўги аланга ола бошлади.

Яйдок даладаги кўйлакчан одам дўлда қолса – ўлиши тайин. Кесакполвонни Асадбекнинг дўлларидан Хонгирей асрайдими ё кўйлакчан ҳолича дала ўртасига ташлаб кўяверадими?

Қозихонадаги эски кўрпача устига ёнбошлаган Кесакполвон дўлдан ҳимоя қилиш чораларини ўйларди. Хаёлига бир фикр ярқ этиб урилди-ю, қаддини кўтариб, чордона куриб ўтириб олди. Хожасидаги бу ўзгаришдан ажабланган Қози ўрнидан туриб “Хизмат, хўжайн”, дегандай унга ҳайронлик билан қаради-да:

– Нима буюргансан, димламами ё қозонкабоми? – деб сўради.

– Ош дегандай бўлувдингиз... – Қози шундай деди-ю, эгасидан тепки ейишдан кўркиб думини қисган ит ҳолига тушди.

Кесакполвон Селим билан кўришмай туриб, чойхона ҳовлисидан ўтаётганида ош буюрганини эслади, бирок, сир бой бермай:

– Ош еявериб ичаклар пресс бўлиб кетди. Чикиб айт, ёғлироқ гўшт босишин, – деди.

Қози чикиб кетгач, қаддини кўтаришга мажбур этган фикрга қайтди. У Асадбекнинг қаҳридан кутулиш йўлини топгандай бўлди: эртага тонгдаёқ қаймоқ кўтариб Асадбекнига боришни, нонуштада биргалашиб қаймоқхўрлик қилишни, сўнг “Махмудни мен ўлдиртирдим”, деб тан олишни режа килди. Унингча “Махмуд сенга хиёнат қилиб Хонгирей билан тил биритираётганини билиб қолдим. Ўзинг айтгансан, бизда хиёнатчига айтадиган гап битта бўлади... Сенга билдирамаганимнинг сабаби: уни ўзим топиб, ўзим тарбия қилган эдим. Гуноҳига шерикман. Шунинг учун ўзим йўқ қилдим”, деган гапларига Асадбек оз бўлса-да ишониши керак эди. Шубҳасиз, у “ўзинг-чи, Хонгирейга қандай илакишиб қолдинг?” деб сўрайди. Кесакполвоннинг мўлжалича, жавобнинг “хўр-рози” шу саволга қайтарилади: “Хонгирей хитланиб, сенга осилмасин, деб номигагина яқинлашдим”.

Ўзининг бу кашфиётидан кувонган Кесакполвоннинг

чехраси очилиб, қозонкабобни буюриб қайттан қозига бир-икки ҳазил қилди.

Маишатлари якун топиб, күчага чиқишигач, Кесакполвон “Қаерга борсам экан?” деб ўйланиб қолди. Хотинининг Японияга, қизи билан сартарошнинг Ленинградга жўнаши ҳақидаги гап-сўзларни эслаб, уйига боргиси келмади. Хотини бугун эрталаб “Эри ўлган Ойсанам”нинг Японияга отланаётганини яна гапирганида “шу момақаймокни анчадан бери кўрмадим-а”, деб ўйлаган эди. Ҳозир ўша армонга барҳам бериб, жувонни кўрмоқ истагида машина сари юрди. Ҳайдовчи ўрнига ўтироқчи бўлган Қозини тўхтатиб, сўради:

- Дўхтири топдингми?
- Уйидагилар айтишмаяпти.

– Бек аканг келди-я! Намунча лаллясан, ҳеббим! Уйидагилар айтмаётган бўлса битта боласини анави ерга тикиб қўйгин, сайраганини ўзи ҳам билмай қолсин. Нима, шунга ҳам акл керакми?

Кесакполвон шундай деб сўкинди-да, ҳайдовчи ўрнига ўзи ўтириди.

2

Ойсанам... Киприклари узун-узун, қошлари камон, яна минг йил яшасам ҳам чиройимни бой бермайман, дегувчи латофат эгаси Кесакполвоннинг хаёлини ўзига тортган эди. Кесакполвон Ойсанамнинг онаси Кунсанамни эркалаб “киз ўртоғим” дерди. У дастлаб қамоққа тушганида ўғрилик билан нон топиш, тирикчилик қилиш осон эмаслигини англади. “Детдом боласиман”, деб болаларга зўрлик қилиш замони ўтган, ўғрилар оламида етарли обрўга эга бўлиш учун лозим зеҳн, тадбирнинг ўзида йўқлиги, охир-оқибат хорлик жандасига ўрашини ҳам фаҳмлаб, “сендан бошқа менинг кимим бор?!” деб кўз ёш тўкиб, Асадбекнинг этагидан маҳкам тутди. Кесакполвоннинг умри бўйи қилган энг ақлли иши ҳам шу эди. Дам-бадам уйғонувчи “Мен ёнида бўлмасам Асад бу мартабаларга ета олмас эди”, деган ўйига ўзи ҳам ишонмасди.

Ўғриликдан узоклашиб, Асадбек бериб турувчи чўталга қаноат қилиб юрган кезлари енгил-елпи тўй қилиб бўлса-да, уйланди. “Детдом боласиман” деб ке-

рилиб юрувчи Кесакполвон йигит кишига бошпана ҳам зарур эканини ўшанда тушуниб етди. Асадбек ўзининг эски маҳалласига тақаб солинган тўрт қаватли гиштин иморатдан унга бир хонани ижарага олиб берди. Уч хоналик уйнанг эгаси заводдаги кутилмаган оғат туфайли икки қўлининг панжаларидан айрилган одам эди. Унинг мажруҳлик учун оладиган нафакаси оиланинг нон-чойига аранг етарди. Хотини Кунсанам илмсиз, хунарсиз аёл бўлгани сабабли оилани тебратада олмас эди. Шу боис у ҳам мактабдаги фаррошлигига оладиган озгина маошига қаноат қилишга мажбур эди. Эр-хотин-ку сабр қиласарди, аммо улғайиб келаётган ўғил-қизларининг емок-ичмок, кийинмоқдаги эҳтиёжларини қондириш машаққат эди.

Кесакполвон ижарага қўйиладиган хонани кўргани келганидаёқ бу чиройли аёлга хуштор бўлиб қолган эди. Назарида эри мажруҳ, оиласи муҳтоҷликда яшаётган бу аёлга арзимаган “совға-салом” эвазига кучокқа осон кирмоғи мумкин эди. Сўз қармоқлари иш бермагач, югурик қўли белга борганида бир шапалоқ еб ниятга эришмоқ осон эмаслигини билди. Билди-ю, барибир мақсадидан қайтмаса-да, Кунсанамни баъзан “синглим”, баъзан эса “қиз ўртоғим” деб “эъзозлаб” юрди.

Ўрганган кўнгил ўртанса қўйимас экан. Асадбекнинг чўталларига қаноат қилмай, унда-бунда ўғрилик кўчасига шўнғиб, чўнтағи сал қаппайгач, ўзига бошпана сотиб олди. Шундан сўнг бу хонадон билан борди-келдиси узилди. Чўнтақ бақувват бўлгач, кўнгилхушликка боп жувонларни топиш қийин эмас. Кунсанам ҳам кўнгил дафтаридан осонгина ўча қолди.

Аммо Ойсанам...

Кесакполвон бир куни бозорда Кунсанамга тасодифан дуч келди. Аввалига Кесакполвон уни танимади. Танигач, ичиди “Шофтолиқоқи бўлиб қолибсан-ку, аҳволинг шу экан, нозингга бало бормиди?” деб қўйди. Кунсанам эса уни яқин одами деб билиб, куёви нобоп бола чиққани, қизининг турмуши бузилганини афсус билан айтиб, ишга кирай деса дурустроқ жой чиқмаётганидан нолиди. Ўшанда Кесакполвоннинг тантилиги тутиб, Ойсанамни таксопаркка жойлаб қўйганди. Ўшанда Илёсов бош муҳандис бўлиб ишларди. Эрдан чиққан бу гўзал жувонни у қандай илинтириди. Кесакполвон билмайди.

Кесакполвон Ойсанамни дуркун қизалоқ пайтида күрган зди. Илёсов никоҳлаб олгач, меҳмонга бориб жувонни кўрди-ю, “Ваҳ!” деб юборишига озгина қолди. “Кўлимга кўниб турган шундай қушчани учирив юбордимми?!” деб афсусланди. Кейин эса “Гиламни ўзимга яқин одамга сотибман, ҳоҳлаган пайтимда бир чеккасида ўтириб турман”, деб ўзини овутди. Бироқ, бу овутишлари хом-хаёл бўлиб чиқди. Онаси каби ҳуркак бўлган Ойсанам уни ёнига йўлатмади. Унинг бу килиғи Кесакполвонга ношукрлик бўлиб туюлди. Унга қонундаги ўғриларга хос тантилик етишмасди – бирорвга яхшилик қилгач, индамай кета олмасди. У бирорвнинг ҳожатини чиқарганидан сўнг албатта шунга яраша жавоб бўлмоғини истарди. Ойсанамни “ёғли” ишга жойлашиб қўйиши унинг наздида улуг хизмат зди. Шу “улуг хизмат” эвазига бу ношукр жувон бир кечалик ишвасини унга инъом қилгиси келмади. Мазкур муаммонинг ҳал этилишида Кесакполвоннинг тарозуси билан Ойсанамники мос эмасди. Кесакполвон тарозусининг бир палласига ўзининг “улуг хизмати”ни, иккинчисига жувоннинг ишвасини қўйган, шубҳасизки, палланинг “улуг хизмат” томони босиб турарди. Ойсанам эса тарозунинг бир палласига “арзимас иш”ни, иккинчи-сига эса номус-орини қўйган зди. Шу боис “арзимас хизмат” учун ширингина жилмайиб, “раҳмат” деб қўйишини кифоя деб билди. У гўзаллигини, кўз сузиг қараши ҳар қандай эркакни беҳуш қила олишини биларди. Эркакларнинг сукланиб қарашларидан роҳатланарди. Бироқ бу қарашларга банди бўлишдан ўзини тия оларди.

Бир баҳтсиз айтган эканки: “Билмайин босдим тиконни, тортадирман жабрини, билсам эрдим, босмас эрдим, тортмас эрдим жабрини”.

Ойсанам баҳтсиз эмасди, тиконни билмай босувчи тоифадан йироқ зди. Биринчи турмуши ёшлиқ ўйноқилиги оқибати эмас, балки ота-онасининг истаги меваси зди. Таг-тугли узокроқ кариндошларининг хонадонида қизларининг баҳт топишига астойдил ишонган ота-онаси тиконни билмай босган эдилар.

Янгалар уч кун пойлаб зерикишди: келин-куёв қўшила олишмади. Куёв болани домлага олиб бориб ўқитиш ҳам натижага бермади. Кунсанам сабр қилди, воқеани мажруҳ эрига билдирмади. Ўғлига айтишдан ҳам қўрқди, ҳам

уялди. Ойсанам ҳам сабр қиларди. Аммо... кичик чилласи чиқмай туриб, ярим тунда эрининг безовта бўлиб ён хонага ўтиб кетишидан ташвишланди. Сўнг сон томирига эм игнасидан дори юбораётганини кўрди-ю, лабини тишлади. Сири ошкор бўлган эр уни ҳам дори олишга даъват эта бошлагач, уйига қайтди-ю, бор гапни яширмай айтди. Акасининг бориб куёв болани дўппослаб уриб келгани ҳисобга олинмаганида улар ортиқча гап-сўзсиз ажралишиди.

Бу воқеа Кесакполвонга номаълум, фикрича, гўзал жувоннинг эрдан чиқишига бошқа сабаб мавжуд эди. Ҳар нима бўлганда ҳам Ойсанам Кесакполвон учун забт этилмаган қўргон бўлиб қолаверди. Кесакполвоннинг майшатбоп хотинларга муҳтоҷлиги йўқ, “Ойсанами кўнмаса жонсанам-да” деб кетаверса бўларди. Лекин жувондаги кибр (ҳа, у номусни айнан кибр деб фаҳмлаганди) унга тинчлик бермади. “Ўн йил бўлса ўн йил, юз йил бўлса юз йил кутаман. “Акажон!” деб қўйнимга кирганини ўзи ҳам билмай қолади”, деган аҳдини бугун эслади.

“Миркаримовнинг ўлиги сувдан чиқибди”, деган хабарни эшишиб, жанозага борганида ҳамма тобутни кўтариш билан овора эканида Кесакполвон майитнинг изидан йиғлаб чиқсан хотинларга қараган, улар орасидағи Ойсанамни кўриб “йиғласа ҳам оғатижон-а, даюснинг хотини” деб қўйган эди.

Ойсанамнинг Японияга отлангани ҳақидаги хабар Кесакполвоннинг тинчини бузган, бошида мингта ташвиш, минг битта ғалва бўлса ҳам, бу янгиликнинг тагига етишини истаётган эди.

Дарвоза биқинидаги кўнғироқ тутмасини қайта-қайта босган Кесакполвон ичкаридан жавоб бўлавермагач, “Нима бало, Японияга жўнаворганми?” деб ташвишланди. Умиди синган тарзда изига қайтай деганида Ойсанамнинг “Ким?” деган товушини эшишиб, кўнгли яйраб кетди-ю, ичида “овозингдан аканг айлансин!” деб қўйди. жувон яна бир карра “Ким?” дегач:

– Менман, Ҳайдар акангман, – деб ўзини танитди.

Шундан сўнг ҳам дарвоза эшиги дарров очила қолмади. Бундан ори келган Кесакполвон зардали овозда:

– Нима, танимай қолдингми? – деди.

Ойсанам эшикни очиб, салом берди-ю, “келинг, киринг”, демади. Орқага тисарилмади, ёнига ўтиб, йўл ҳам бўшатмади. Бу ҳаракати билан ўзига ёқимсиз бўлган эркакнинг остона ҳатлаб киришига майли йўқлигини ошкор қилди. Ойсанамнинг хоҳиши бор ёки йўқлиги Кесакполвон учун аҳамиятсиз нарса эди. Энг муҳими – бу уйга кирмоққа унинг хоҳиши бор.

– Шу томонга йўлим тушган эди, сингилжонимни би-ир йўклай дедим. Сени кўрмаганимга ҳам минг йил бўлдиёв, – Кесакполвон шундай деб остона ҳатлагач, Ойсанам тисланиб, йўл бўшатишга мажбур бўлди.

Айвон иссиқ бўлгани учун уйга бошламади. Кесакполвон юмшоқ оромкурсига чўкиб ўтиргач, сигарет тутатди-да:

– Ўғлинг кўринмайдими, ёлғизмисан? – деб сўради.

– Ўғлим... ойим билан концертга кетишуви, ҳозир келиб қолишиади.

Ойсанам ёлғон гапирди: ўғли онасиникида, бугун келишмас эди.

– Ёлғиз зерикмаяпсанми? – деди Кесакполвон ишратталаб нигохини унга қадаб.

– Йўқ.

– Сен эрга тегишинг керак. Бевалик сенга сира ярашмайди. Сени... ўзим олиб қўя қолсаммикин, деб турибман.

– Меними?

– Ҳа-да, тегасанми, менга?

– Кўйинг-е, – Ойсанам шундай деб кўзини олиб қочди-да, четта қараган ҳолда пичинг билан қўшиб қўйди: – сизга... онаси ўтмаган қизлар маҳтал бўлиб туришибдику, мени нима қиласиз?

Кесакполвон дастлаб Ойсанамга осилиб, муддаога ета олмаганида “Мен хоҳладиму сен ноз қилдингми? Бир марта “тах!” десам, онаси ўтмаган қизларнинг ўнтаси қўлимга қўнади”, деган эди. Ойсанамнинг ўша воқеани эслаб пичинг билан айтган бу гапи Кесакполвонга нозли ҳазил бўлиб туюлди.

– Уша гап эсингда турувдими, ёмонсан, сен ёмонсан. Билиб қўй: сени ростданам яхши кўраман. Онаси ўтмаганлардан бўлмасанг ҳам ўзинг зўрсан. Эрингта куйма. У сенинг тирноғингга ҳам арзимайди.

- Кўйинг, унақа деманг, бундай гапларни ер дарров етказади.
  - Етказса етказаверсин. “Шилталик қилма”, деб эрингга минг марта айтганман. Шилталиги бошини еди. Ўйнаши қамалиб кетдими? Бўйнига олибдими?
  - Йўқ ҳали.
  - Ие, иш ҳалигача чўзилиб ётибдими? Аканг ҳам ўтиргандир?
  - Ўтирибдилар. Ишни энди прокуратура бошидан бошлаб кўрармиш.
  - Сенга айтишдими, қаердан билдинг?
  - Одам келди. Ҳаммасини бошқатдан сўраб чиқди.
  - Сендан нимани суриштиради? Сен жабрланувчи-сан, даъвогарсан. Сен “Эримнинг қотилини топиб берла-ринг”, деб уларнинг ёқасидан олишга ҳақлисан.
  - Ҳаққимни биламан-ку... лекин... у одам сизни ҳам сўради. Асадбек акани суриштириди.
  - Нима?! Нима деди?
  - “Эрингиз билан муносабатлари қанақа эди? Келиб-кетиб туришармиди? “ деб сўради.
  - Сен нима дединг?
  - Тўғрисини айтдим: келишмасди, дедим.
  - Калланг жойида сенинг. Келган одамнинг оти нима экан?
  - Эсимда йўқ.
- Кесакполвон сигарета қолдигини кулдонга эзди. Жаҳли чиққанини яширмай:
- Ақлинг ошиб-тошиб ётибди-ку, нимага эслаб қолмадинг? Сен улар билан мушук-сичқон ўйнама. Агар қотилни топишолмаса, сиртмокни айлантириб-айлантириб ўзингнинг бўйининг ташлашади. Кейин юраверасанвой-войлаб, – деб зарда килди.
- Бу гапдан Ойсанам чинакамига чўчиб тушди:
- Нега менга ташлашаркан сиртмокларини? – деди саросима билан.
  - Сенга ташламай бувингга ташлашдими? Эрини ўйнашдан қизғаниб ўлдирган ёки, тўғрироғи, ўлдиртирган, дейишади, тамом! Ҳа, нимага довдираб қолдинг, бўлиши мумкин эмасми? Масалан мен ҳам худди шундай деб ўялаганман.
  - Унақа деманг.

– Нега демас эканман? Данғиллама уйинг бор. Со чингнинг учидан оёғингнинг тирноғигача тиллага бот-гандирсан. Энди бунақа шилта эрни бошингга урасанми? Сенинг ўрнингда бўлганимда мен ҳам ўлдиртириб юборардим. Тўғри қилгансан.

– Унақа деманг, – бу сафар жувоннинг овози титради.

– Демайман. Лекин бунақа ишда тухматга қолиш ҳеч гапмас, эҳтиёт бўл. Яна сўроқ қилса гапингни билиб-билиб айт. Ҳа, Японияга кетаётган эмишсанми?

– Ҳали аниқ эмас. Битта ортиқча йўлланма бор экан...

– Шунақами? Сенга ошиқча йўлланма ҳам топила қолади-я! Сен уйингдан жилмай ўтиравер. Японияни кўргинг келаётган бўлса, мен билан бирга борасан. Хўш, энди ҳалиги гапга нима дейсан?

– Қайси гапга?

– Менга тегасанми?

3

Кесакполвон аввалги аҳди бўйича эрталаб қаймоқ кўтариб келди-ю, аммо Асадбек билан нонушта қила олмади. Асадбек эрта сахарда Ҳалимжон билан чиқиб кетганини болохонадаги йигитдан билиб, яна ташвишга тушди. Уйга қайтгиси келмай, жар ёқасидаги хонадонларда очилган емакхонага борди. Бошига ташвиш дўли ёғилиб турганда ҳам иштаҳадан нолимайдиган одамнинг бу сафар томоғидан овқат ўтмади.

Кун ёйилганида шаҳар марказидаги уч қаватли бино ертўласига жойлашган идорага қараб юрди. Идора эшигидан ҳар сафар Асадбекнинг ёрдамчиси сифатида кирап эди. “Бугун сўнгги марта бу мартабада ўтяпманми, эртага хўжайнини сифатида кираманми?” деб ўлади.

Эндиниа келган Бўтқа қизларни ишга солиб, хоналарни шамоллатган эди. Асадбек “Замон ўзгаряпти, қадамларингни билиб босларинг”, дегач, тунги маишатларга барҳам берилган сабабли бу ер анча осойишта бўлиб қолган эди. Кесакполвон салом берган Бўтқага қараб “Бу бола менга керак”, деб ўлади-да:

– Расулжон ука, ахволлар яхшими? – деб кўйди.

Бўтқа унинг муомаласидан ажабланди. Чунки у Ке-

сакполовон томонидан “Ха, Бўтқа, қалайсан?” деб ҳол сўралувига кўнишиб қолган эдн.

– Раҳмат, акахон, чой қилайми ё қизилиданми? – Бўтқа шундай деб амрга маҳтал равишда унга қаради.

– Чойни қўятур. Бек акангдан дарак борми, бу ёкка келадиганми?

– Билмадим. Телефонлар жим.

– Менинг озгина ишим бор, ҳалақит бермай тур, – Кесакполовон шундай дегач, Асадбекнинг хонасига кирди. Унинг қиласиган иши йўқ, бўлаҗак сухбат олдидан айтадиганларини яна фикр тарозусида ўлчаб олмоқчи эди.

Хонага кириб ўтиришга улгурмай Асадбекнинг овози эшитилди.

Асадбек эшикни очиб, ичкари кириши билан, бир маъно укиш умидида, унинг кўзларига бокди: Асадбек кечагига нисбатан кувноクロқ кўринди. Қарашларидағи кечаги маҳзунлик, баъзан қора булут каби бостириб келувчи қаҳр энди йўқ. Бугундан эътиборан “собиқ хожа”га айланажак Асадбекнинг хуш кайфияти Кесакполовонга ҳам кўчиб, жилмайди. Зулм дарахтини биргаликда экиб, энди унинг мевасидан ким кўпроқ еяр экан, деган муаммони ҳал қилолмаётган бу икки банда орада хиёнат ҳам, адоват ҳам бўлмагандай, бир-бирига оқибати зиёда одамлар каби илиқ кўришишиди.

– Қаймоқхўрлик қиласман, деб борувдим, сахармардонда жўнаворибсан. Кетинг ер искамайдиган бўлиб қолди, а? – деди Кесакполовон, меҳрибон дўст овози билан.

– Қадрдонлардан биттасини савобга йўқлаб қўйдим,
– Асадбек шундай деб, Кесакполовонни ажаблантирган ҳолда нигоҳини олиб қочди.

– Кимни?

– Сен уни танимайсан.

Кесакполовон “Мен танимайдиган қадрдонларинг ҳам борми?” деган маънода қараб қўйди-ю, гапни майдалашдан ўзини тийди. Шунинг баробаринда кеча хаёлига келган фикрни баён қилиш аҳди сусая бошлаганидан ғашланди. Ёлғонни ҳам, ростни ҳам бир хил оҳангда, кўзларини чақчайтирганича айтиб ташлайдиган одамни дангалчилик тарқ этгандай эди.

– Маҳмуднинг ўрни билиниб турибди, – деди Кесак-

полвон, енгил хүрсиниб. – Ёнингда ўтиришига кўзларим ўрганиб қолган экан.

– Ўрни ҳали бери совумайди, – деди Асадбек, тагдор маънода, кейин Кесакполвоннинг елкасига қўл ташлаб, диван томон юрди. – Умри қисқа экан-да. Опичиб юрганингни кўрганимда бир-икки кунда ўлиб қолса керак, деб чўчиган эдим. Яна ҳам шунча яшади.

– Ишхонани бошқа ерга кўчирсакмикин? Хонага кирганда кўзга кўринавериб, одамни қийнаб юборади.

“Маҳмуднинг арвохи сени то гўрга киргунингга қадар таъқиб этиб, қийнайди. Қийноққа ўзинг харидор бўлиб, уни ўзинг сотиб олдинг”, деб ўйлади Асадбек. Тил эса бошқа гапни айтди:

– Кўчиш керак. Кўнглингта ёқадиган жой топ.

Асадбекнинг “кўнглингта ёқадиган” деганига Кесакполвон унча дикқат қилмади. Чунки айрим ишларни топшираётганда Асадбек “билганингни кил” ёки “кўнглингга кара” деб қўярди. Ҳозир Асадбек “кўнглимизга” эмас, “кўнглингта” деб атай таъкидлаган, бу билан “топадиган жойингда ўзинг иш юритасан”, деган маънони сингдирмоқчи бўлган эди.

Диванга бориб ўтиришганда Бўтқа чойнак кўтариб кирди-да: “У-бу керакмасми?” деб сўради. Кесакполвон “у-буға хожат йўклигини” айтгач, пиёлаларга чой куйиб узатди-да, жимгина изига қайтди.

– Масковда Хонгирейни учратиб қолдим, – деди Асадбек, Бўтқа чиқиб кетгач. – Анавинда тўғри айтдинг: не бўлса ҳам мусулмонлиги бор бу боланинг. Козлов туфайли орамизга совуқлик тушди, деб афсусланиб юрувдим. Кўнгли кенга экан у чеченнинг. “Уртамизда гина-кудрат йўқ”, деб айтди. Мардлигига қойил қолдим. Шерикка ёлчибмиз, ошна. Ана энди ош-қатиқ бўлсанк арзиди. Бир-иккита зўр ишларни мўлжаллаб қўйган экан, ўзинг биллалашиб юритасан.

Бу сафарги “ўзинг биллалашиб” дейилуви Кесакполвоннинг дикқатини четлаб ўтмади.

– Мўлжалидаги иш жуда катта, лекин жуда нозик, қалтис. Буни фақат ўзинг эплайсан.

Кесакполвон энди “ўзинг” шунчаки тилдан адашиб чиқсан сўз эмаслигини англааб, таҳрир киритди:

– “Ўзимиз” дегин.

– Йўқ, энди бу ишларни ўзинг юритасан. Сен билан мен учиб бораётган мошинанинг мурватларимиз. Мурват дегани эскийди, ишдан чиқади. Мурват янгиланмаса, ўзинг биласан, мошина абжақ бўлади. Иккаламиз билла юриб, ёмон бўлмадик. Энди мен четга чиқишим керак. Менинг ташки кўринишм одам. Ичимни ҳали ҳам дард кемириб ётибди. Менга раҳминг келсин.

Жумбокнинг бу қадар енгил ҳал этилишини кутмаган Кесакполвон бир оз довдираб қолди. Асадбекнинг аҳди қатъийми, самимийми ёки синаш учун айтяптими бу гапларни – фарқлай олмасдан гангиди. Собиқ хожасининг қараашлари, гапидаги оҳанг ичига яширинган сирни ошкор қилмади.

– Ҳа, нега жимиб қолдинг, гапир, – деди Асадбек.

– Нимани гапираман, Московда жин-пин чалиб кетдими сени? Гапларингдан латта ҳиди келяпти. Касал бўлсанг, дамингни ол, ҳолингта караб юравер. Сендан бироров иш талаб қиляптими ё давлатнинг ишхонасига ўхшаб бюллетен кўрсатишинг керакми? Бир ёғингни ёзга, бир ёғингни қишига қўйиб, таралла-бедод қилиб юравер, қанча иш бўлса, мен борман.

– Шуни айтяпманда. Ҳамма иш энди сенинг гарданнингда бўлади.

– Гапни айлантирма. Сен – Асадбексан! Мен киссавурдан чиқсан майдо одамман.

– Илгари майда бўлган бўлсанг, энди йириклишасан. Масала ҳал бўлган, мен Хонгирей билан келишиб келдим.

– Нима, энди Хонгирей хўжайнлик қиласдими?

– Хўжайн эмас, у сенинг шеригинг. Тенг шерик! Шуни унумтагину сира паст кетма. Яна бошингта чиқиб, ўтириб қўймасин.

– Бошни қотирма. Менинг шеригим ҳам, хўжайним ҳам ўзингсан. Мени ташлаб, четга чиқсанг, номардсан.

Асадбек унга кулимсираб қаради: “Бу гапни энди Хонгирейга айтасан. Хурсандликдан ёрилиб кетай деяпсан-ку...” Асадбек собиқ аъёнига шундай дегиси келди. Сўнг бўралаб сўкишни, кейин юмшоқ ерига боплаб бир тепишни истади. Кўнгил жилови бўш қўйилса, нималарни истамайди. Вақти-вакти билан “портлаб” кетувчи Асадбек бу сафар кўнгли ҳукмига бўйсунмади, кўнглини

азобларга қолдириб, кулимсиради. Тил ва дил бирлигини бутунлай йўқотди.

– Гапларингни кара, четга чиқиб сен билан юзкўрмас бўлиб кетяпманми? Ўша ошналигимиз, ўша қадрдонлигимиз бир мисқол ҳам камаймайди. Гўримга кетгунимча ёнингдаман. Фақат ҳамма ишни ўзинг мустакил юритасан. Хонгирей мўлжаллаган ишда иккита ақлнинг биттаси ортиқчалик қиласди. Энди мен сенга иш буюрмайман. Ҳа, айтмоқчи, охирги марта битта иш буюраман, хоҳласанг ҳам, хоҳламасанг ҳам бажарасан,

– Асадбек ўрнидан туриб, қўлида кўтариб кириб, столи устига қўйган газитга ўроғлик нарсани олди-да, Кесакполвонга узатди:

– Нима бу? – деб ажабланиб сўради Кесакполвон.

– Пул. Масковга кетмасимдан олдин Шарифнинг хотини берувди, – Асадбек гапининг ёлғонлигини ошкор этиб қўймаслик учун ҳамсухбатга қаттиқ тикилди.

...У эрталаб барвақт туриб, қабристондаги учрашувни эслаган, кун ёйилганда, аёлнинг идорага келишини истамай, уйига ўзи борган эди. Кесакполвон танимайдиган “қадрдонлардан биттаси” шу аёл эди.

Чала курилишни кўриб, “ҳали ҳам битириб беришмабди-да”, деб ғашланган бўлса, эски дарвозага осиклик кулф уни ажаблантириди. Кўчага сув сепиб, су-пуроётган қўшни аёлдан буларнинг қаердалигини сўраб, “уйни сотиб кетишган”, жавобини эшилди-ю, таажжуви яна ошди.

Насиба болаларини олиб, онасиникига кўчиб кетган экан. Асадбек қўшни аёлдан унинг манзилини билиб, қидириб борди. Шариф Намозовнинг уйидан ҳам ҳаробароқ бўлган уйга болалари билан кўчиб келган аёлнинг аҳволи қандай эканини бирор айтмаса ҳам, Асадбек хис этди. Асадбек ота уйига турли сабаблар туфайли қайтиб келган аёлларнинг қисмати ҳақидаги гапларни кўп эшилган. Уйлар кўп, яшаш бемалол бўлган тақдирда ҳам бир кориндан тушган жигарларнинг бир ҳовлида яшамоқлари жуда мушкул. Уйни сотиб келган бу аёлнинг ака-укалари бордир, демак, уйнинг “келин” деб аталмиш норасмий эгалари бордир...

Асадбек шуларни ўйлаб, машинада ўтирганида

Халимжон Насибани бошлаб чиқди. Аёл Асадбекни күриб, бир тұхтаб олди. Сүңг өзүнінде яқынлашды. Асадбек уни бу күркүвдан күтқариш мақсадида машина эшигини очиб, үтирган ерида уни қаршилади.

– Маҳалланғизга йўлим тушувди, ғалати гапни эшигиб қолдим-ку? Синглим, уйни сотибсизми?

Насиба титроқ бармоқларини санаётгандай тикилиб қолди.

– Нега сотдингиз?

Насиба Асадбекка қараб олди. Унинг кўзларида ғазаб учкунини кўрмагач, сал дадилланиб, бир хунук йигитнинг пул талаб қилгани, кейин болаларини ўғирлаб кетганини айтди.

– Шунаقا экан, нега менга бориб айтмадингиз? – деди Асадбек гина оҳангидা.

– Борувдим, касал экансиз, ёрдамчингиз “биз бунақа жиноят ишларга аралашмаймиз, бошқа келманг”, дедилар.

Асадбек бу гапни эшитиши билан кўз олдига дарров Кесакполвон келди. Чувриндининг бунақа демаслигига амин бўлса-да:

– Бўйи узунрок, гавдали, мендан сал ёшроқ одаммиди? – деб сўради.

– Иў-ўк... бўйлари сиздан анча паст эди.

– Ха... қора чигирткага ўхшаганми?

Аёл “ҳа” ишорасини қилди.

– Қабристонда менга шуни айтмоқчимидингиз?

– Иўк... ҳозир... – Насиба шундай деб тезгина изига қайтди-да, қўлида газетага ўралган бир нимани Асадбек-ка узатди.

– Нима бу? – деб сўради Асадбек, газета ўрамига қўл узатмай.

– Бу... сотилган уйимизнинг қолган пули.

– Нима? – Асадбек “бу хотиннинг эси согми?” дегандай тикилиб қаради. – Бу пулни... нега менга беряпсиз? Ё... эрингиз васият килувдими?

– Шариф акамнинг бир оғиз сўзларига зор бўлиб қолдик-ку... – Насиба шундай деб хўрсинди. Сүңг Асадбекка дадилроқ қаради: – Бу пул курдираётган уйингизники. Бугун шу омонатни бергани бормоқчи эдим.

Асадбекка Насибанинг бу қилиги малол келиб,

аччиқланди, юзлари учди. Жеркиб хам бермоқчи бўлди. Аммо жаҳл учкуни аланга олмай, “бу бечорада айб йўқ-ку”, деган фикрда ўзини тийди. “Пул ўзингизда қолаверсин, болаларга ишлатинг”, демоқقا оғиз жуфтлади-ю, аммо хаёлига бошқа бир фикр келиб, бу гапни айтмади. Фақат... Ҳалимга кўз қараши билан “пулни ол” деган ишора қилди...

...Хозир ўша пул ўрамини Кесакполвонга узатганида Насибанинг титроқ лабларидан учган сўзлар кулоклари остида жаранглагандай бўлди.

Кесакполвон Насибанинг нажот истаб келганини эслади. “Бек нима учун буни кавлаштириб юрибди? Энди шу хотинга ёрдамлашмаганим учун сиқувга олмоқчими?” – деб ўйлади. Лекин у кутган гап айтилмади. Асадбек:

– Хотин зоти асли ақлсиз бўлади, ўзинг биласан. Шарифники аҳмоқликда ҳаммасидан ўтиб тушаркан. Эрини кўмиб келиб, уйни сотибди. Пулнинг чўғига қараганда озгинасини ишлатиб қўйганга ўхшайди. Энди мен аралашсам ярашмайди. Сен уйни сотиб олган одамга ётиги билан тушунтир, пулинни қайтиб олсин. Пулнинг етмаганини кўшарсан, иложинг бўлмаса, мен бера қоламан, – деди-да, пул ўрамини Кесакполвоннинг тиззаси устига қўйди: – Бу менинг охирги буйругим. Бундан буёғидагилари энди илтимос бўлади.

– Сен нима қилаётганингни биляпсанми?! – Кесакполвон аччиқланиб туриб кетди. – Сен мени... пичоқсиз сўйяпсан!

Кесакполвоннинг бу ҳолати Асадбекка роҳат баҳш этди. Кўзлари кулди. “Қани энди, сен маразни ўтмас пичоқ билан киндигингдан бўғзингтacha сўйсам”, деб ўйлади.

– Ҳайдар, сен ҳозир ловилляпсан, майли, бир гуриллаб ол. Лекин эртага ҳовуриңг босилади. Ўшанда “Асад тўғри қилган экан”, дейсан. Менинг гапларим шу ерда қолади, а? Дўст-душман бу ўзгаришни билмай қўяверсин.

– Асадбек шундай деб ўрнидан турди-да, енгил керишиди. – Аслида икки-уч йил олдин шундай килишим керак эди. Ҳозир елкамни эзib турган тоғ бирдан ағдарилди. Энди уйга бориб бола-чақа билан ғам-ташвишсиз, би-ир чақчаклашиб ўтирай. Эрталабдан Худо хоҳласа, тўйни

ҳаракатини бошлаймиз. Маҳмуднинг қирки ўтиб олсин, би-ир тўй қилайлик, а ошна?

Бир-бирларини “ошна” деб атаганлари билан ораларида ҳеч қачон соғ, самимий дўстлик бўлмаган, аксинча, Жалилнинг таъбири билан айтганда фақатгина манфаат қоидасига итоат этиб яшаган бу икки одам дилларини қафасга солгандари ҳолда, фақат тил учида гаплашдилар. Тиллардан гўё бол томди, дил эса заҳарли ўқларга тўлди.

Қалблар узил-кесил душманга айлангани ҳолда хайрлашдилар.

Бирори собиқ, бирори эса янги хўжайин сифатида кўчага чиқдилар.

XII б о б

1

Зоҳид Ҳамдам Толиповнинг келишини кутиб ўтирган эди. Ваъдасига хиёнат қилмайдиган Ҳамдам бу сафар нима учундир кечикаётган эди. Зоҳид бетоқатланиб, соатига бир неча марта қараб-қараб олгач, Ҳамдамнинг хонасига қўнғироқ қилди. Жавоб бўлмагач, навбатчининг рақамларини терди. “Толиповнинг чиқиб кетганига бир соатдан ошди”, деган жавобни эшишиб, нима қиларини билмай ўтирганида унга “Миркаримовнинг “Иши” бўйича Эркаева деган аёл келиб, сўраётганини” маълум килишди. Кутилмаган бу ташриф аввалига Зоҳидни таажжуубга солди, сўнг эса “тинтувда олинган нарсаларни сўраб келгандир”, деган фикрда аёлга рухсатнома буюрди.

Ойсанам кириб ўтиргач, Зоҳид дабдурустдан “нега келдингиз? Менда нима ишингиз бор?” демай, ҳол-ахвол сўради. Ойсанам бу илтифотга жавобан “юрибмиз, Худога шукур”, деб кўйди. Сўнг бир нафас сукут қилди-да, муддаога кўча қолди:

- Мен... акамни чиқариш масаласида келувдим...
- Чиқариш масаласида? – Зоҳид Ойсанамга тикилиб қаради. – Бирор чиқараман, деб ваъда килувдими?
- Йўқ... – Ойсанам бир оз тараддулданиб, кўлидаги кириш рухсатномасини буклай бошлади. Кейин ўзига тикилиб турган кўзларга қараб олгач, синик-

роқ овозда максадини баён қилди: – Орадан неча ой ўтятти. Гуноҳлари бўлса, бўйинларига қўйиб қамавормайсизларми? У ёқда акам азобдалар, бу ёқда болала-ри эзилиб кетишиди.

Ойсанам “гапларим таъсир этяптими?” дегандай яна бир қараб олди. Бу сафар нигоҳи тикилиб турган кўзларга тўқнашмади. Зоҳид “майли, қанча гапи бўлса гапириб олсин”, деган максадда ундан кўзларини узиб, сто-ли устидаги қофозларга тикилиб ўтиради. Бундан пича кувватланган Ойсанам гапларини дадилроқ давом этди:

– Уйимга борганингизда ҳам айтганман: акамда айб йўқ. Асли... пешонамиз шўр бизнинг. Ҳамиша ҳар хил балолар изимиздан қувиб юради. Дадам раҳматли ишхоналарида бир палакат билан мажруҳ бўлиб қолувдилар. Ойим бечора бизларни минг-минг азоблар билан бокиб катта қилдилар. Яшаётган уйимга қараб, менга баҳо берманг. Биз камбағалликда, меҳнат билан, ит азобида катта бўлғанмиз. Акамнинг уйларини бориб қўрдингизми?

Зоҳид бош чайқаб, “Борганимча йўқ”, деди.

– Бориб қўринг: икки уй бир даҳлизда олти боласи билан ўтиради. Кеннайим кутубхонада ишлайдилар. Тўксон сўм маош билан олти боланинг қорнини ўйласинларми ё уст-бошига қарасинларми? Кеча борсам... йиғлаб ўтирибдилар. Богчада бир тадбир бор экан, ширинлик пишириб келишни сўрашибди. Мактабга эса, бўёққа пул беришлари керак экан. мен бу азобларни айтавер-сам, бунақа гапларни атторнинг қутисидан ҳам топа ол-майсиз... Сиз текшириб, тагига еткуннингизча яна неча ой ўтаркан. Худо хайрингизни берсин, акамни қўйиб юборинг. Ишлаб болаларини боқсинлар, ҳеч қаёққа қочиб кетмайдилар. Ахир тилхат олиб, кейин чиқарасизлар-ку, болаларига раҳмингиз келсин.

“Атторнинг қутисидаги гаплар” тугади шекилли. Ойсанам енгил хўрсингач, жим бўлди.

Бу каби ҳасратлар барча терговчилар қаторида Зоҳид учун ҳам янгилик эмас. Бироннинг шўрини куритишдан аввал ҳеч ким бечораҳол бўлмайди. Қўлга тушиб, қамалгач, унинг “ҳаётда эзилгани”, кўп “гурбат чекка-ни” “мальум бўлиб қолади”. Бундай ҳасратларни эшитган одам жабрланувчига эмас, балки зулм қилганга ачи-ниши керак бўлиб қолади. “Ҳа, энди ўлган ўлиб кетди,

бу одамни қамаганингиз билан мурда тирилиб қайтиб келармиди”, “Ха, энди бир ёшлиқ қилиб, ўғриликка тушибди-да, нарсаларини қайтариб берди, раҳм қила қолинг”, “Терговчи ука, бу ҳам йигитчиликдан-да, бир тепиб, иккитагина мушт урганга ҳам шунчами? Ёрилган жойи битиб кетибди, сиз ҳам “иш”ни ямаб кўя қолинг” – ҳасратларнинг сўнгтида очик айтилмаса-да, шу каби илтимослар яширинган бўлади. Ўз-ўзидан маълумки, мазкур “Иш” “бир ёклик қилингач”, “суюнчиси” кутиб тургани ҳам қистириб ўтилади. Кейин эса... “Шу арзимаган ишни ёпди-ёпди қилиб юборса ҳам бўларди, терговчи ўлгурда раҳм-шафқат деган нарса йўқ экан”, деб хукм чиқарилади. “Арзимаган иш” туфайли неча қишининг жабр тортгани эса тарози палласига қўйилмайди.

Ўйида хушламайгина гаплашган Ойсанам ўзгалардан фарқли ўлароқ, талабини очик айта қолди. Ўша куни осмонда эди, овозлари баланд пардада эди, бугун нечун ерга тушди, нечун ҳазин оҳангда гапиряпти? Наҳот келин аясининг кўз ёшлари унга бунчалик қаттиқ таъсир этди экан? Эри қамалганидан бери у аёл ҳасратларини энди баён қилибдими? Балки эрининг топган-тўплаганларини еб адо қилгач, кўзларига ёш келдими?

Зоҳидни бу каби саволлар унча қийнамайди, чунки Ойсанамнинг кўз ёшлар таъсирида эмас, кимнингдир даъватига кўра келганига кўпроқ ишонарди. Бунақа ҳолларда маслаҳатчилар кўп бўлишини билгани учун “Уни ҳузуримга ким юборди?” деган муаммога жавоб излаш ҳам Зоҳид учун айтарли аҳамиятли эмасди. У Ойсанамнинг ўз оёғи билан кириб келганидан фойдаланиб, кечаги сўрок пайтида эшитган маълумотларини солишириб, текшириб олиш лайида эди.

“Атторнинг кутисида йўқ гаплар”нинг тугаб қолгани Зоҳидни сўрокни бошлашга даъват этди.

– Опа, у воқеага саккиз ой бўляпти. Кўп нарсалар хаёлингиздан кўтарилгандир. Баъзи нарсаларни сўрасаму эслолмасангиз, ҳижолат бўлманг, – деди Зоҳид меҳрли оҳангда. У “самимий тарзда гапирсам, аёлнинг кўнгли юмшаб, кўпроқ гап оларман”, деб янглишди. Ойсанам биргина ширин сўзга кўнгли ийиб кетадиган тоифадан эмасди. Болалигидаги кийинчиликлар уни то муддаога

етмагунича сув келса симиришга, тош келса кемиришга ўргатган эди.

Бу хонадаги айни холатнинг ажабланарли ери шунда эдики, терговчи бўлмиш Зоҳид рўпарада ўтирган хушсурат аёлнинг, ҳуқуқшунослик тили билан айтилганда ҳозирча жабрланувчи ва қисман гувоҳнинг кўнгли юмшашидан умидвор эди.

Ёшлик гўзаллиги билан видолашибни истамаётган Ойсанам эса, Зоҳиддан фарқсиз ўлароқ, қаршисидаги “тўр” терговчининг кўнгли юмшаси оқибатида талабини амалга ошириш умиди билан ўтиради. Зоҳиднинг гапларини эшитгач:

– Сўроқларингизга тўппа-тўғри жавоб бераман. Кейин акамни чиқариб юборасизми? – деб сўради.

Зоҳид “Ўзимнинг ҳам шундай ниятим бор эди, аммо, акангизнинг қамоқда ўтиргани ўзи учун фойдали. Балки унда бироннинг қасди бордир, балки эрингизнинг қотили акангизни ҳам даф қилас?” деб ниятини ошкор қилишдан ўзини тийди. Аёлга тикилиб туриб, истехзоли жилмайдида:

– Опа, бунақа олди-берди бозорда бўлади. Бу ер прокуратура, – деб аёлнинг попугини сал пасайтиргач, сўроқни бошлади: – Акангиз эрингизнинг йўқолгани ҳақидаги хабарни сизга қай вактда айтдилар? Тахминан пешин пайтлари эдими?

– Йўқ, кеч кирувди. Соат ўнтакам тўққиз эди.

Ойсанамнинг ўлаб ўтирмаи аниқ жавоб қайтариши Зоҳиднинг эътиборидан четда қолмади.

– Демак, йигирмаю эллик. Шу аниқми? – деб сўради аёлдан кўзларини узмай.

– Аниқ. Ўғлим Московдан бериладиган “Хайрли тун”ни яхши кўради. Степашка билан чўчқачанинг гаплари тамом бўлиб, мультфильм бошланганида акам кириб келувдилар.

“Тўғри”, – деб ўлади Зоҳид, Эшпўлатовнинг сўроқдаги жавобини эслаб. Эшпўлатов уйга кириб келганида синглиси билан жиянининг мультфильм кўриб ўтиришганини айтган эди. Ҳар икки жавобнинг бу қадар бир-бирига мос келиши Зоҳид учун муҳим бир илтак каби туюлди.

– Эрингиз эрталаб ишга бормаган, ўйнашиникида

ҳам йўқ, – Зоҳид бу сафар дангалига “Ўйнаши” деди-ю, гапи қандай таъсир этишини билмоқ учун бир нафас сукут қилди. “Ўйнаш” деган сўздан Ойсанам ғашланмагач, Зоҳид гапини давом эттириди: – Акангиз бу орада уйингизга бир келиб кетмадиларми?

– Келиб-кетдилар, лекин индамадилар.

– “Нега бир ўзингиз келдингиз, эрим қани, кечаси ҳам келмади”, деб сўрамадингизми?

– Сураб нима қиласман? Акам йўллари тушса чойпой ичгани кириб турардилар. Эримнинг улфатлари кўп. Кўпинча тонготар ўтиришади. Келмай қолишларига кўнишиб кетганман.

– Фақат улфатлариникида қоладиларми?

– Мақсадингизни очикроқ айтаверинг: ўйнаши демоқчимисиз?

– Ўйнашлари борлигини билармидингиз?

– Билардим, лекин бошқаларга ўхшаб куйиб-ёнмасдим. Худо инсоф берсин, дердим.

– Кўнглингиз кенг экан.

– Кенг бўлди нима-ю, тор бўлди нима? Униси ҳам бир бало, буниси ҳам. Ҳозир ўйнаш тутмайдиган эркак борми ўзи?

– Агар дунёга сизнинг кўзларингиз билан қаралса, йўқдир?

– Келинг, бу ҳақда гаплашмайлик, – деди Ойсанам кўл силтаб. – Мен институтларда ўқимасам ҳам, ҳаётнинг ҳар қанақа дарсларини кўрганман. Сиз “мени эрингизга ўхшатманг, ўйнашим йўқ”, демоқчисиз-да, а? Тўғри, ҳозир йўқдур. Ҳозир ёшсиз. Эр-хотин бир-бирларингизнинг жонларингизга текканингиз йўқ. Яна беш-үн йилдан кейин ҳар қандай сулув хотин ҳам эри учун “пуф сассик” бўлиб қолади. Кўнгил янгисини турайверади. Хотинидан беш баттар исқиртроқ бўлса ҳам майли, янгиси топилса бас! Сиз билан ўшанда гаплашман, ука.

– Келинг опа, бу ҳақда ҳозир ҳам, беш-үн йилдан кейин ҳам гаплашмайлик. Шу топда иккаламиз ҳал қилиб оладиган бошқа муҳимроқ муаммо бор. Демак, акангиз келганларида ўғлингиз билан телевизор кўрятувдингиз, а? Қайси мультфильм эди, эсингиздами?

– Мультфильмни эримнинг ўлимига нима алоқаси бор?
– деди Ойсанам норози оҳангда.

– Қандай алоқаси борлигини кейинроқ айтаман сизга.
Хозир эса эслашга ҳаракат қилинг. – Зоҳид “бу хонанинг
эгаси менман, савол бердимми, демак, жавоб олишим
шарт”, дегандай стол устига икки-уч чертди. Ойсанам
унинг бармоқлариға қараб кўйди-да, сўнг нигоҳини дераза
оша ташқарига қадади.

– “Сеними, шошмай тур!” эмасмиди? – деб ёрдам
бермоқчи бўлди Зоҳид.

– Йўқ, у эмасди. Ҳа, “Винни Пух” эди. Акам кириб
келганларида ўғлим “Ана, Винни Пух тогам келдилар”,
деб, мендан қулоқ чўзма евди.

“Бунчалар аниқлнк! Бунчалар хотира! Эрининг
йўқолгани хақидаги ташвишли хабар, сўнг ўликнинг
сувдан топилгани... бу ғам-аламлар ҳам хотирага таъсир
этмабди-да? Хўп, бунинг-ку ўғли “Винни Пух тогам келдилар”
деган экан, Эшпўлатов-чи? У мультфильмни нега
эслаб қолди?” Зоҳид шу ўринда калаванинг бир учини
топгандай кўнгли ёришиб, савол-жавобни шу мавзу атрофифа давом эттириди:

– Мультфильмни охиригача кўрдингизми?

– Мен чой дамлагани турдим. Ўғлим тоғаси билан
бирга ўтириб кўрди.

– Демак, акангиз хавотирларини сизга дарров билдири-
маганлар?

– Шунаقا бўлди. Мени қўрқиб кетмасин, дегандир-
лар. Бир пиёла чойни совутиб ичиб, кейин айтдилар.

– Нима деганлари эсингиздами?

– “Эринг йўқолиб колганга ўхшайди, нима қиласиз,
милисага хабар берамизми?” дедилар.

– Сиз нима дедингиз?

– Нима дердим, юрагим шув этиб кетди. Кўлларим
калтираб, гапиролмай қолдим. Ўзи эрталабдан кўнглим
гаш эди.

– Демак, сал ўзингизга келволиб, сўнг милицияга ха-
бар қилдингларми?

– Йўқ, аввалига ўртоқларини чақиртирдим. Болалик-
дан бирга катта бўлган оғайнилари бор, менга ишонмаган
сирларини ўша кишига айтардилар.

– Толмас Хайриевми?

– Ҳа, буларни олдинги терговчига ҳам айтганман.

– Биламан.

Шу пайт эшик очилиб, останада Ҳамдам Толипов кўринди. “Ие, банд экансан-ку, чиқиб турайми, нима қиласай?” дегандай Зоҳидга савол назари билан қаради. Хона соҳибидан бир ишорат бўлмагач, “гаплари зарур масдир”, деган фикрда ичкари кирди-да: “Қалайсан, ўртоқ прокурор!” деб сўрашди. Сўнг зийрак нигоҳини Ойсанамга қадаб, у билан ҳам саломлашди. Зоҳид Ҳамдамнинг ҳеч бир лутфсиз тўғри кириб келаверишига кўникиб қолгани учун унга “сабр қилинг”, деб ишора қилмаган эди. Сўроқни унинг иштирокида давом эттиргиси келмай, Ойсанамнинг кўлидан руҳсатномани олиб, имзо чекди-да:

– Бир-икки кундан сўнг яна учрашамиз, – деди.

Ойсанам сұхбатнинг бу қадар кутилмаган тарзда узилишига сабабчи бўлган Ҳамдамга норози қиёфада бир қараб олди-да, иложсиз равишда ўрнидан турди. Сўнг:

– Акамни қачон чиқарасиз? – деб сўради.

– Вақти келгандা айтамиз.

Бу гап Ойсанамга ёқмади, шарт бурилди-ю, “хайр” ҳам демасдан хонадан чиқди.

– Ким бўлди бу хоним, димоғига кую пашша ўтириб кетган-ку, а?

Зоҳид унинг кимлигини айтгач, Ҳамдам Толипов узун хуштак чалиб қўйди-да:

– Нега хуштак чалганимни билдингми? – деб сўради.

– Билмадим, – деди Зоҳид қоғозларини тортмага sola туриб.

– Бир одам “ҳамма нарсага қодирман”, деб мақтанганида Афанди шунаقا хуштак чалиб, “шу хуштагимга тўртта тутма қадаб бер-чи”, деган экан. Сен яна хуштакка тугма қадамоқчимисан?

– Киноянгизга тушунмадим?

– Киноя эмас, бўладиган гап бу. Яна асадбекларнинг обрезига бурнингни тиқмоқчимисан?

– Ҳар ҳолда текшириб кўриш керак.

– Миркаримовнинг ўлганига ярим йилча бўлди шекилли, а?

– Саккиз ой, – деб аниқлик киритди Зоҳид.

— Ана, саккиз ой! Илёсов ишни бекорга чўзмайди. Сенам чўзавер, бошингни оғримта.

— Э, ака, оғриб турмайдиган бошнинг кимга кераги бор. Очигини айтсам, бу сафар Асадбекнинг кўчасига қараб юрмайман.

— Ие, нечук?

— Миркаримовнинг асадбеклар билан боғликлиги бор. Яна бир томони Ҳосилбойвачча. Лекин Миркаримовни уларнинг одамлари ўлдирмаганлар, деб турибман.

Ҳамдам яна бир марта истехзо билан “Нечук?” деб қўйиб ундан изоҳ кутди.

— Кеча ўликни ёриб кўрган эксперт билан гаплашгандим. Миркаримов ўлдирилиб дарров сувга ташланмаган, бир-икки кун ерга кўмилиб қўйилган, деб тахмин қиляпти.

— Тахмин қиляпти? Нима, анигини билмас эканми?

— Аниқ бир қарорга келолмагани учун хулосага ёзмаган экан.

— Оббо... анигини биломаса ўликни тамоша қилиш учун ёрибдими? — Ҳамдам шундай деб ўйланиб турдида, кейин гапини давом эттириди: — Унда бир иш қиласан. Ҳўжайнинларнинг нимаси кўп, мажлислари кўп. Кунда бир-икки мажлисни овлашмаса еганлари ичларига тушмайди. Миркаримовнинг йўқолгани ҳақида қачон хабар берилган?

— Ўн тўққизинчида.

— Демак, сен ўн бешинчидан то ўн тўққизгача бўлган мажлис ахборотларини титиб чиқ. Қайси кундан бошлаб мажлисларда йўқ бўлганини билсанг, калаванинг учини топасан. Кейин мижғовланиб, эзилаверма. Сенга минг марта айтганман: масалани шартта-шартта ҳал қил. Битта-яримтанинг бурни қонаса ҳеч нима килмайди. Мана, кечаги ишим: йигирма саккиз яшар йигит бошини деворга уравериб ўлиб қолганмиш. Афғонда яралангани учун бир хил пайтда ўзини билмай қоларкан. Ўликни ёрадиганларинг шунаقا хулоса ёзиб беришибди. Ўликнинг отаси ҳам, хотини ҳам “ичволиб бошини деворга ураверди”, деб туришибди. Ўликнинг бошини ушлаб қарасам, суяқ йўқ ҳисоб, майдаланиб кеттан. Шунаقا бўлиши мумкинми?

— Каттиқроқ урган бўлса?

– Йў-ўқ... – Ҳамдам ўзининг топқирилигидан ўзи маст бўлиб, қувлик билан кулди. – Қаттиқ урганда ҳам, бигта ёки иккитада ҳушидан кетади. Суяқ майдаланиб, жони чиқкунича уравермайди. Хўш, мен нима қилдим? Шартта хотинини чакирдиму қамаб қўйдим, ҳомиладорлигига ҳам қарамадим.

– Шунаقا ишларингиз бир кунмас бир кун...

Ҳамдам Зоҳиднинг гапини бўлди:

– Бошимни ейдими? Мен бир нарсанинг исини сезмасам, қоидадан чиқмайман. Сенга ўхшаб савол-жавоб қилиб ўтирсан, иш битмас эди. Хотинга бир кеча етарли бўлди: эрталаб ҳаммасини айтди: ота-бала орасида уруш чиқиб, ўғил отага ҳамла қилган экан. Ота эса таёқ олиб боласини ураверган. Энди сенга маслаҳатим: “гумондаги шахс” дегину битта-иккитасини ўтқизиб қўй. Қамоқдан ўлгудай кўрқадиган одамлар кўп бу дунёда. Биттаси индамаса, иккинчиси албатта гуллайди.

Зоҳид бунга ўхшаш насиҳатларни аввал ҳам етарли равишда эшитгани учун кулимсираб қўя қолди. Ҳамдам бу кулимсирашнинг маъносини ўқиб:

– Тушунарли, сенинг вазифанг – қамаш эмас, балки адолат тантанаси! – деб қўйди. сўнг унга савол назари билан қаради: – Кеча оқсоқолни кўргани бормабсан-ку?

Кеча телефонда гаплашганларида Зоҳид майор Солиевни йўқлаб бормоқчилигини айтган, Ҳамдам эса бош қашишга вақти йўқлигини билдирган эди. Аксига олиб, Зоҳиднинг экспертизага оид ишлари чўзилиб, касалхонага боролмади. Зоҳид шу сабаб туфайли боролмаганини узр оҳангига айтди-да:

– Ўзингиз ўтганга ўхшайсиз? – деб сўради.

– Ўтдим. Оқсоқолнинг кайфияти чаток, – деди Ҳамдам. – Энди ишга қайтолмаслигидан сикиляпти. Бу ҳам майли, – Ҳамдам шундай деб чалиштириб ўтирган оёклари ўрнини алмаштириди, – устозинг “Қассоб”га ачиняпти. Индамасам, кўз ёши қиласидиган. Юрак қолмабди оқсоқолда.

– Қўйсангиз-чи, баъзан ошириб юборасиз.

– Ошираёттганим йўқ. “Ёмон ўлим топди”, дейди. “Ҳаёт уни жиноят кўchasига киришга мажбур қилган”, дейди. Қассобнинг онаси фохиша бўлган экан, болалигида кўп руҳий азоблар тортган экан...

– Максуд аканинг галларида жон бор. Кўп жиноятларнинг илдизини айнан болаликдан излаш керак. Ҳаётдан зада бўлган боланинг жиноятта кириши осон. Лекин терговда ҳам, ҳукм чиқаришда ҳам бу сабаблар, бу руҳий ҳолатлар ҳисобга олинмайди. Ҳукм учун жиноятнинг ўзи муҳим.

– Ана энди ўзинг оширвординг. Сенинг шу олимлигинг ўзингни қийнайди. Ҳаёт дейсан, а? Нима, дунёдаги ҳамма фоҳишаларнинг ўғиллари улгайганида хотинларни ўлдириб, гўштидан чучвара тутиб еб юришибдими? Эртага Миркаримовингнинг қотилини топгин-да, кейин “буни ҳаёт мажбур қилган”, деб қўйиб юбор. Менам чолнинг паттасини кўлига бериб кўя қолай. Ҳар ҳолда уни ҳам ҳаёт мажбур қилган.

– Ҳамдам ака, гапимни тўғри тушунмадингиз?

– Тўппа-тўғри тушундим, оғайни. Мен учун икки одам бор: жиноятчи ва жабрланувчи. Орада ҳеч қанақа ҳаёт йўқ. Агар менга қўйиб беришса, Миркаримовнинг қотилини қилириб, овора бўлиб юрмас эдим. Нимагалигини биласанми?

– Тахминан биламан.

– Тахминани ҳисобмас. Сен қотилни топгину кейин Миркаримовни тирилтиргин-да, “Ўрнингизда қотилингиз ёта туради”, дегин-чи? Сенга раҳмат ҳам демай, аблалигини келган жойидан давом эттираверади. Сен килаётган ишимизнинг жамиятга фойдасини гапирнини ёқтирасан. Хўп, бир аблалхинг қотилини топишдан қандай наф бор?

– Нима учун аблал деяпсиз?

– Асадбекнинг нушхўрдини ялаб юрган одам яхши бўлмайди. Унга бирор қасд қилмаган, унинг ўзи ўлимини сотиб олган. Нушхўрдга қаноат қилмай, дастурхондаги лаганга қўл узатиб бўккан у.

– Яхши тахмин айтдингиз, ўйлаб кўриш керак.

– Ўйла, прокурор. Сен олим боласан, ўйламасанг ҳисобмас. – Ҳамдам шундай деб соатига қараб олгач, ўрнидан турди. – Прокурор, бир соат вақтим бор. Хоҳласанг, мишишхонамга ўтиб, лағмонхўлик қилайлик. Менга аталган гапларингни ўша ерда айтарсан. Кейин мен ишимга кетаман, сен эса... – Ҳамдам истеҳзо билан кулди: – ўйлаб ўтираверасан.

Зоҳидга бу режа маъқул келди.

Лағмонхўрлик хуш ёқиб, Ҳамдам Толипов Зоҳид учун ажратган бир соатига яна ўттиз дақиқа қўшди. Ҳар нарсада тартибни маъқул кўрувчи Зоҳиднинг соатига қараб кўйганини сезган Ҳамдам, яна чой буюргач:

– Ишга мен шошяпман, сен нега соатингга қарайпсан?
– деб сўради.

– Сизни бирор кутаётган бўлса...

– Кутаётган бўлса, кетаверади, сен ташвишланма.
Ҳозир бориб чол билан келинни юзлаштирадиганман.
Майли, бир оз юраклари сиқила турсин.

– Шу одатингиз ҳали ҳам қолмабди-да, а?

– Қайси одатим? – деди Ҳамдам. – Бетартиблигимми?
– Ҳа.

– Бу одат эмас, прокурор, бу – қўндокда теккан касал.
Битта одам айтиб кетган экан: “Ёшликда одат қилсанг
– қаригунингча кўникасан, қариганингда одат қилсанг
– кўникунингча кўмиласан.” Зўр гап эканми? Шунака,
огайни, ҳали ёшмиз, қаригунимизча аклимиз кириб
қолар. Қариганда ҳам қуйилмасам, бунинг дориси бор:
гўримга олиб кетаман. Их, эсдан чиқай дебди-ку, эрталаб
бўшмисан?

– Ҳа, нима эди?

– Бугун ярим кечадан бошлаб очларнинг юриши бошланади. Маҳмуд Эҳсоновнинг эсон-омон кўмилганига ўн тўққиз кун тўлиши муносабати билан катта тантаналар бўлади. Кўркма, ош бизга ҳам етади, камида уч-тўрт юз кило гуруч дамланар, борасанми?

– Йўқ, – Зоҳид ўйлаб ўтирамай рад жавобини айтди-да,
сўнг ҳазил тариқасида изоҳ берди: – қорним тўқ.

– Меники ҳам тўқ. Лекин мен ошхўрликка эмас, та-
мосага бораман. Бормасам еган лағмонимни ҳазм
қилолмайман.

Ошхона хизматчиси дамлаб келган чойдан бир пиё-
ладан ичишгач, кўзголиши. Ҳамдам йўловчи машина
тўхтатиб, кетди. Зоҳид эса пиёда юргиси келди. Кеча-
ги изгириндан сўнг кун бирдан илиб, фасллар курашида
энди баҳорнинг қўли баланд келганидан далолат берган
эди.

Зоҳид адолат хусусида фикр юритгудай бўлса, баҳор
фаслини кўз олдига келтиради. “Баҳор ҳам, адолат ҳам

бекарор, – деб ўйлайди у. – Уларни интиқиб кутасан, энди кўз қувониб, кўнгил яшнаган пайтда иккови ҳам одам зотига хоинлик қиласди”.

Зоҳиднинг бундай фикр қилиши бежиз эмас. Баҳор ўз ўрнини ёзга бўшатган каби адолат ҳам чекиниб, ноҳақлик рўпарасида ожиз бўлиб қолади. Баҳор билан адолатнинг факат рамзий маънодагина ўхшашлиги мавжуд. Аслида эса баҳорнинг келиб-кетиши инсон ҳукмида, ёки истагида эмас, табиатнинг ўзгармас қонуни эканини ҳамма билади. Баҳордан фарқли ўлароқ, адолат табиат ҳукмида эмас, балки у инсон ақл-идроқи, иродаси, мақсади йўлидаги хатти-ҳаракатига боғлиқ. Инсон болалари истасалар адолат қиласдилар, истамасалар – йўқ. Адолатга етганларида суюнадилар, ноҳақлик жарига куласлар фарёд чекадилар. Кечаги қувончларини унтиб, “бу дунёда адолат йўқ!” деб нолалар қиласдилар. Шундай онда “Бирордар, ноҳақлик жари лабида ўзингиз юрдингиз, ўзингиз тойдингиз, ўзингиз кулдингиз. “Тўғри йўлдан юринг”, дейилса “менга шуниси маъқул” дедингиз. Ҳадеб жар ёқасида юрадиган кимса ҳар қанча зийрак, ҳар қанча тийрак, чакқон бўлмасин, бир кунмас бир кун барибир кулади...” деб кўринг-чи?

Зоҳид булар ҳакида кўп фикр юритган. Жиноят қилиб кўйиб, айини бўйнига олмай “Мен тухматга қолдим”, деб зорланувчиларни кўрганида уларга жар ёқасида юрмоқнинг хавфли эканини тушунтиromoқчи ҳам бўлган. Кейинчалик эса бу ҳаракатидан натижа чиқмаслигини билиб, бас қилган эди.

Баҳорнинг хуш ёқувчи ҳавосидан кўнгли ёришган Зоҳид ҳозир буларни ўйламас, хаёли Ҳамдам Толиповнинг таклифи билан банд эди. Гарчи “қорним тўқ”, деб таклифни рад этса-да, маъракани бир тамоша қилгиси келди. “Ҳар ҳолда Асадбек акалик мақомида туриб меҳмонларни кутса керак, – деб ўйлади у. – Асадбек таниган-танимаган, маъракага таклиф этилган-етилмаган неча юз тўқ одам таъзим қилиб келади. Буларнинг орасида қанчаси умрида Маҳмуд Эҳсоновни бир марта ҳам кўрмаган. Лекин ошга келаверади. “Ош егани келдим”, демайди, “марҳумнинг хурмати”, дейди. Аслида шу ошни емаса очдан ўлмайди. Мақсад – ош ейиш эмас, балки Бек акаларига бир кўриниш бериб қўйиш. Гапдан гап чиқса,

бу ниятни ҳам тан олмайдилар. “Марҳумнинг ҳурмати” деб тиржайиб тураверадилар. Кизик, марҳумнинг ҳурматини ош белгилайдими? Уч юз кило гуруч дамланса – ўликнинг ҳурматига гал йўқ! Юз кило дамланса ҳурмат сал мундайроқ, эллик-ўттизида эса шунга яраша. “Йигирма оши” берилмаса марҳумнинг ҳурмати умуман йўқ бўладими?.. Акам ўлганларида ўн беш кило гуруч дамлаб ош дамлагандик. Демак, ҳурмат ҳам салкам ноль экан-да?..”

Бу фикр Зоҳиднинг ўзига малол келиб, пешонасини тириштириди. Юришдан тўхтади.

Эсида бор, акасининг жанозасини ўқишдан олдин имом бир оз маъруза қилиб, “Исломда йигирма, кирқ, йил оши деган гаплар йўқ, бидъатлардан қочингизлар”, деб огохлантириди. Ҳар нарсага рози бўлаверадиган отаси бу даъватга ҳам кўнди. Аммо тоғаси “Вой почча, гувала кўмганимиз йўқ-ку, чоғингиз келмаса мен берай ошни”, деб ғашга теккач, маҳалла билан маслаҳатлашиб, ўн беш кило ош дамлатган эди. “Сабзи тўғраш” деган маросимга келган имомни кўриб Зоҳид “Уша куни шунчаки бир гапириб кўйган экан-да”, деб ўйлади. Аммо имом узатилган чойни олмагач, гапига дикқат билан қулоқ тутган эди. “Биродар, имомнинг гапини олмас экансиз, нима қилардингиз жаноза ўқитиб?”

Бу гапни эшитиб отасининг ранги оқариб кетган, Зоҳиднинг баданида ҳам ғалати титроқ уйғонган эди.

“Биз билиб айтамиз, билмасак, салла-чопонни сизга ўхшаган “доно”ларга топшириб, елкага кетмонимизни ташлаб жўнаворамиз. Берадурган ошингизнинг марҳумга нафи борми? Нафи бўлса майли, ўн беш эмас, юз эллик кило гуруч дамланг. “Эҳсон қилиш керак”, деб ўргатишган-да, сизга? Эҳсон, биродар, ноҷорларга қилинади. Тўқ одамларга эмас. Агар эртага ноҷор, чопони йиртиқ одам келса, унга “тўхта, аввал бу тўклир тўйиб олишсин”, дейсиз. Ё демайсизми? Ноҷорга ёки гадога сарқитни берасиз. Шуми, сизнинг эҳсонингиз?”

Ўшанда имом шу гаплар билан кифояланиб, чиқиб кетган эди. Оз гапирса ҳам юракни тилиб, туз сепиб кўйгандай бўлганди. Кўп оғир гапларни ичига ютувчи отаси бу маломатни ҳазм қила олмай, чуқур “уф” торт-

гандан кейин хўрсиниб: “Бунинг гапига кирсам бир бало, кирмасам яна бир бало” деб қўйганди.

Акасининг ўша маъракасида Зоҳидга жуда қаттиқ таъсир қилган яна бир воқеа юз берганди. Зоҳид у дамда ўлим ларзасидан кутилмаган, бутун борлиғиу руҳи қарахт ҳолатида эди. Йомоннинг айтган гапларини, маърака қилиш шартми ё лозим эмасми деган муаммони ҳазм килмай туриб, эрталаб...

Маърака ошига келаётганлар орасида қотилларнинг оталари, акаларини кўриб аввал ҳайратдан донг қотди. Сўнг дод деб юборай деди. Дадасига қараган эди, у “жим бўл, ўзингни бос”, деган маънода лабини қимтиб қўйди. “Бу қанақаси ўзи, уялмай-нетмай ош егани келишяптими? Томоқларидан овқат қандай ўтади?” деган ўйда уларнинг изидан ҳовлига кириб ош ошашларини кўрмоқчи бўлган эди. Ўшанда отасининг таъқиб этувчи нигоҳига бўйсунмай ичкарига кирганида уларнинг номигагина нон тишлаб, ошдан бир чўқимгина еганларини кўрган бўларди. Ана ўшанда уларга нақадар оғир эканини тушунарди. Уларнинг не ҳижолатлар билан бу хонадонга яқинлашганлари Зоҳидга номаълум эди. Яхшики, Зоҳиднинг отаси вазмин табиатли одам. Агар ўзини тутолмай “Сенларнинг ўғилларинг менинг ўғлимни ўлдирди”, деб лаънаттай бошлаганида, унга Зоҳид қўшилганида нима қила олишарди, бошларини ҳам қилиб изларига қайтишдан ўзга чора топа олармидилар? “Мингдан минг розимиз, ана ўғилларимизни ўз қўлингиз билан ўлдиринг, хун олинг, хумордан чиқинг”, деганларида ҳам маломатдан қутула олмас эдилар-ку?”

Ўша манзара кўзи олдига келгач, Зоҳид Ҳамдамга қўшилиб эрталаб бериладиган ошга боришни истаб қолди. Чувриндининг фожиаси сабабини аниқ билмаса ҳам, “қасддан ўлдирилган”, деган тахминда юрган Зоҳиднинг назарида наҳорги ошга қотил ҳам келадигандай эди. Ҳа, буюртмачи эмас, айнан қотилнинг ўзи! Балки... акси бўлар, қотил эмас, буюртмачилар савлат тўкиб келишар? Тумонат одамлар орасида уларни ажратиб олиш мумкинми?

Миркаримовнинг “йигирма оши” ҳам шундай бўлгандир? Бирорларнинг қўлларидан ажал топган бошқаларнинг ҳам, энди ўлим топадиганларнинг ҳам

маърака ошлари айнан шундай бўлар?... Қотиллар қонга беланган панжалари билан ош ошаб, сўнг ошпазга тасаннолар айтиб, тишларини кавлаб, кекириб чиқишар?..

Дунёнинг мана шу муаммоларини ечишга Зоҳиднинг акли қосирлик қиласарди.

2

Остонада кутиб олган хотини “Қаерларда юрибсиз, устозингиз икки соатдан бери кутиб ўтирибдила”, деди. Бу гапни эшитган Зоҳид майор Солиевни кўз олдига келтириб “Касалхонадан чикибдиларми?” деб ўйлади. Ўрта хонага ўтиб диванда ўтирган Ҳабиб Сатторовни кўрди-ю, аввал бир оз ажабланди: кўпдан бери кўришмаган устозининг ташрифини у сира кутмаган эди. Ҳабиб Сатторов унинг таажжубини сезиб, кулимсиради-да:

– Тескари замон ҳозир, азизим, кичикларни зиёрат килиш катталарга лозим қолган, – деб кўришиди.

Зоҳид айбдор эканини тан олиб, “ишлар кўп” деган маънодаги узрини айтмоқчи эди, Ҳабиб Сатторов гапиртирмади:

– Тушунаман, сендан гина қилмайман. Ўғри-муттаҳамлар кўпайиб бораверса сен билан учрашиш тобора кийинлашаверади. Қара-я, бу ерда ҳам математик ечим бор.

Зоҳид устозининг рўпарасига ўтиргач, хотини чойни янгилиб келди-да “кутавериб ланж бўлиб кетган паловни” олиб киришга рухсат сўарди.

Ош чиндан ланж бўлгани сабабли кўп ейилмади.

– Ишдан бўшаганимни биласан, – деди Ҳабиб Сатторов қошиқни четтга суриб.

– Масковга кетиб қолдингизмикин, девдим, – Зоҳид шундай деб ўрнидан турди-да, лагани олиб, остонада пайдо бўлган хотинига узатди. Ҳабиб Сатторов хотининг “вой, емабсизлара, домла”, деган лутфига эътибор бермай:

– Шунаقا фикр ҳам туғилган эди. Кейин бу калладаги формулаларни нари сурдим-да, одамга ўхшаб ўйладим, – деди, сўнг кулимсираб давом этди: – Ҳа, олимлик либосидан чикиб, беш дақиқа росмана одамга айландиму ўйладим. Кимга ўхшаб ўйладим, биласанми? Укам-

га ўхшаб фикр юритдим. Раҳматли мени кўп танқид қиласарди. “Ҳаёт фақат илмдан, формуласардан иборат эмас”, дерди. Шунақа дерди-ю, лекин жинниҳонада ётганида ўзи ҳаёт формуласини қашф қилибди. Сенга айтганмидим?

– Ҳақиқат нолга тенгми?

– Қойилман, эсингда экан. Лекин бу аксиома эмас, бу... шунчаки унинг тахмини. Мен бадбин одамнинг тахмини деганман. Менинг институтдан ҳайдалишим ҳақиқат нолга тенглигининг исботи эмас. Ҳатто укамнинг ўлими ҳам формуласининг тўғрилигини англамайди. Булар – кичик шахсий фожиалар саналади. Ҳақиқат эса олий тушунча.

– Атом зарраларининг бирлашиши-чи?

– Сен бунақа чуқурлашма. Сен менинг аразлаб Москвага кетиб қолишимга ишонгансан, яна бошқа одамлар ҳам ишонишган. Лекин мен ўйладим: “Сен кимсан?” деб ўзимга ўзим савол бердим. “Сени ким ўқитиб, одам килди? Ким қорнингни тўйғазди? Далада заҳарли тупроқ ялаб меҳнат қилаётган деҳқоннинг ҳисобидан ўқиб, шу даражага етдинг. Нега энди тўплаган билимингни ўша деҳқоннинг фарзандига эмас, Москвадаги ёки Лондондаги бир таъвияга беришинг керак?” дедим. Ҳа, гапларимдан газетанинг хиди келяптими? Йўқ, сен бунақа ажабланма. Мен ростдан ҳам шундай ўйладим. Ўйладим-да, рўпарамга бир масала кўйиб, уни ечдим. Бунинг учун энг аввал ўзим ўқиган мактабга бордим. Математика, физика муаллимлари шу даражада қолоқки, йиглаб юборай дедим, ишон. Мен ўқиган даврдаги савия қандай бўлса, ўзгаришсиз турибди. Ҳатто, назаримда савия нолга қараб оғандай туюлди. Қара, яна замонга нисбатан тескари пропорционаллик. Фан ривожи қай даражадаю, мактабдаги савия қандай тубанликда. Болалар Бернуллини ёки Эйнштейнни билмаса чидаш мумкинdir. Лекин Хоразмийни билмайди, Фарғонийнинг номини умуман эшлишишмаган. Мактабда ўқиётганимда мен ҳам шундай эдим. Болаларим ҳам шундай бўлса, набираларим ҳам шу тубанликда қолаверса, Лондонга бориб маъруза ўқиганимдан нима фойда? Яна қанча авлод чала илмга қаноат қиласди? Хуллас, шу тарика мен масаланинг энг тўғри ечимини топдим. Қандай, деб сўрамайсанми? Менинг дарсларимда саволга тутишни яхши кўрардинг-ку?

– Савол бераман, аввал масаланинг моҳиятини тушуниб олай.

– Моҳиятини тушуниш қийин эмас. Озгина туйғу бўлса кифоя экан. Билмадим, бу туйғу менда қандай пайдо бўлдийкин? Ё укам ўлиб, туйғуси менга мерос сифатида кўчдимикин? Рухшуносларда шунаقا тахминлар ҳам бормикин, билмайсанми?

– Шунга яқин гапни эшитувдим. Қайси бир дин ақидасига кўра одам ўлса руҳи ҳайвонларга кўчаркан.

– Э, йўқ, бу гапинг ўтмайди. Укамнинг руҳи ҳайвонларга кўчадиган руҳлардан эмас. Ҳар ҳолда ўзимга ҳам ғалати туюлган туйғу билан масалани ечдим: ҳозир мактабда ўқитувчи бўлиб ишлайпман. Бир-икки оғайниларим мени ҳатто телбага чиқариши. Нима, фан доктори, профессор мактабда ишлаши учун жинни бўлиши керакми? Болалар менга “устоз” деб мурожаат қилишади. Институтдаги “Ҳабиб Сатторович” билан “устоз” деган сўз орасида фарқ борми? Биринчисида самимият йўқ, а? Ширин тил билан айтилса ҳам, бу ширинликнинг ортида баъзан заҳар туради. Иккинчиси жуда-жуда самимий, беғубор. Бу ширин тилнинг ортида заҳар йўқ, мунофиқлик йўқ. Биласанми, мен ҳозир қандай ахволдаман? Балчиқдан чиқиб, ювениб, тоза ҳаво олаёттан одамга ўхшайман. Ҳатто ота уйимга кўчиб келдим. Мендаги ўзгаришдан онам ҳам ҳайронлар. Фақат... мактабда ишлаётганимни у кишига айтмаганмиз. Айтсам... – Ҳабиб Сатторович айёrona жилмайди, – балоларга қоламан. Мана, мендаги ўзгаришларнинг натижаси ўлароқ, сени йўқлаб келдим. Эътибор қилган бўлсанг, шошилмаяпман. Менинг ўрнимга сен безовтасан. “Домла чиндан айнибди, гапини тугата колса-ю, кетса, мен чала ишларимни битириб олсан”, деб ўтирибсан. Эътиroz билдирма, бу – аксиома! Мен ўзгаришимни сенга кўзкўз қилгани келмадим. Ишингта тааллукли бир фикр бор. Энди эсим жойидалигида шуни айтай.

– Сизда яна битта ўзгариш сездим, айтами? – деб сўради Зоҳид, мугомбирлик билан кулимсираб.

– Албатта, – деди Ҳабиб Сатторов.

– Кинояга уста бўлибсиз. Аввал унақа эмасдингиз. Масалани қисқа ва аниқ равишда айтардингиз.

– Худди роботга ўхшаб, а? Укам шунақа деб танқид қиласди. Демак, айниганим рост.

– Ҳа, рост, лекин яхши томонга.

– Илтифотинг учун раҳмат, азизим, энди эшит: сен математика илмидан юз ўтириб, ҳукуқ илмини танлайдинг. Иккаласи бутунлай бошқа-бошқа оламми?

– Шунақа.

– Шунақа эмас, азизим. Шунақага ўхшайди. Пирамида қоидаси эсингдадир? – Ҳабиб Сатторов саволига жавоб кутмай, ён чўнтағидан гугурт чикарди-да, тўртта чўпни олиб, учтасининг қалпоқчали бошларини бирлаштирди. Сўнг тўртинчи чўпни ўт олдириб қалпоқчаларга тутди. “Пов” этиб ёниши ҳамонок пуфлаб ўчиргач, қалпоқчалар куйиб, бир-бирига ёпишди-да, пирамида шакли ҳосил бўлди. Шундан кейин Ҳабиб Сатторов гапини давом эттириди: – Бу мен учун пирамида. Сен учун-чи?

Зоҳид устозининг мақсадини англамай елка қисди:

– Мен учун ҳам пирамида-да.

– Йўқ, бу сенинг бошингни қотираётган жиноятга оид иш. Демак, бу ҳолда сен нима қиласан? Сен аввал битта чўпни турткилаб кўрасан. Кейин бошқасини. Лекин пирамиданий қолмайсан. Чунки пирамиданинг кучи мана бу уч қисмда. Сен аввал мана бу бирлаштириб турган бошни айришишинг керак. Шунда пирамида ўз-ўзидан кулайди. – Ҳабиб Сатторов шундай деб бирлашиб турган бошчаларга аста чертган эди, чўплар сочилиб кетди. – Хўш, нима дейсан?

– Умуман... тўғри.

– Унда бу гояни сен шакллантири. Тузукроқ фикр уйғонса, хабар берарсан, акллашамиз. Бўпти, мен кетдим.

– У шундай деб ўрнидан турди-ю, стол бурчагидаги икки дафтар ёдига тушиб, қайтиб ўтириди. Дафтарларни қўлга олди-да, вараклаб кўриб, Зоҳидга узатди: – Бу Анвар укамнинг хотира дафтари экан. Ғалати нарсаларни ёзган. Истасанг ўқиб кўр, деб олиб келдим. Умуман... унинг ўлимини сизлар нима дейсизлар, “баҳтсиз тасодифми?” Лекин... у жинни эмасди. Кимdir уни мажбур қилди... Сизлар руҳан мажбур қилган одамни “қотил” демайсизлар, а?

– Ариза берсангиз, текширилади.

— Йўқ. Ариза бермайман. Чунки аризанинг оқибати укам ўйлаб топган формуланинг ечимидаи бўлади.

Ҳабиб Сатторов мулозиматни ёқтирамагани учун Зоҳид “чой-пой ичиб ўтирайлик”, деб манзират қилмади.

Устозни катта кўчага қадар кузатиб чиккан Зоҳид қайтар маҳалида унинг пирамида хусусидаги гапларини бир-бир эслади. “Фояда жон бор, — деб ўйлади у, — умуман жиноят оламини пирамида десак тўғрироқ бўлади. Биз унинг бир улушкини чўкич билан уриб емирмокни ихтиёр қилган нодонга ўхшаймиз. Пирамиданинг учи

— Асадбекми? Унга менинг кучим етармиди? Гугурт чўпларини чертиб ташлаш осон...”

Зоҳид уйга кирганда хотини дастурхон йиғиштираётган эди.

— Ўртоғингиз Алиқул aka келдилар, — деди у эрини кўриб.

— Нима дейди?

— Сизда ишлари бор экан. Эрталаб келаман, девдилар, уйда бўлмасалар керак, моштабибни олиб қишлоққа бормоқчи эдилар, дедим. Тўғри айтибманми, борасизми?

— Боришим керак.

— Машиналарида олиб бориб келарканлар.

Бу гапни эшитиб Зоҳид ғашланди. Эридаги ўзгаришни сезган хотини:

— Ҳа, гапимнинг нимаси ёқмади, тағин? — деб сўради.

— Мен сенга машина гаплашиб кўй, девдимми?

— Мен сўрабманми, ўзлари айтдилар. Ўртоғингиз-ку, хизмат қилсалар ёмонми?

— Йўқ, жуда яхши, ҳатто зўр! — деди Зоҳид аччиқланиб, — шу хизмати эвазига сен унинг укасини камоқдан чиқариб берасан.

— Вой савил, ҳали дарди бормиди?

— Сенга минг марта айтаман: менинг қачон, қаерга боришим ҳақида бировга хисоб берма. Эртага ишга бораманми ё қишлоққами, бировнинг билиши шартми? “Эринг қаёққа боради, анигини айт”, деб сени биров зўрладими? “Билмайман” деб кўя қолмайсанми?

— Хўп, бўлти, тавба қилдим, — хотин шундай деб дастурхонни йиғиштиргач, зарда билан ошхонага чиқиб кетди.

Кўнгли ғашланган Зоҳид эса деразани қия очиб, кўча

томонга тикилди, нечундир бу кеч күча чироклари ёнмабди.

Зоҳид ётоқхонага кирган эди, ўғли кўзларини чирт юмиб олиб, ўзини ухлагандай қилиб кўрсатди. Ўғлининг одатига у баъзан ҳайрон қолади: меҳмон келса, бошқа болалар каби дастурхон атрофида айланмайди. Онаси каравотига ётқизиб қўйса, уйқуси келмаса-да, қаршилик билдирмайди. Бу ҳолат баъзан бир, баъзан икки соат ҳам давом этиши мумкин. Бунаقا пайтда Зоҳид ўғлига ачиниб, меҳмон кетгач, кеч кириб қолган бўлса-да, ўғлини кўчага олиб чиқарди. Бугун ҳам “бир айлантириб келай” деб ўйлади-ю, кўча чироклари ёқилмагани сабабли фикридан қайтиб каравотта энгашди-да, ўғлининг юзидан ўпди. Ўғли бундан роҳатланиб, кўзини чирт юмганича қиқирлаб кулди. Кейин отасининг бўйнидан кучоқлаб олди. “Боқчага бордингми, нима единг, нималар ўйнадинг?” каби саволларга бийрон жавоб бергач, бола отасидан эртак айтиб беришни сўради. Зоҳид биронта ҳам эртак билмасди. Ўғли ҳам сўраганида битта эртак китоб топиб ўқиб кўяман, дерди-ю, кўчага чиққач, унутарди. Ҳозирги талабдан сўнг ҳам шундай аҳд дилига туғилиб, боласига “ҳозир ойинг кириб айтиб беради”, деб осон қутулди. Бола онасидан ҳам эртак эшитолмаслигини билса-да, бу ваъдага ишонди.

Ошхонадаги ишларини саранжомлаган хотини киргач, меҳмонхонага чиқди-да, устози ташлаб кетган дафтарлардан бирини қўлга олди. Аввалига дафтарни хафсаласизлик билан вараклаб, айрим сатрларни “чўқилаб-чўқилаб” ўқиди. Сўнг ундаги маънолар дикқатини тортиб, диванга жойлашиб ўтириб олди-да, бир бошдан ўқишга тутунди. “Хотира дафтари” деб аталмиш ёзувларнинг бошланиши унга қизиқ эртак каби тујолди:

“Бир мамлакатнинг одил ва доно подшоси қарилик ёшига етгач, тахтни ўғлига топшириб дебдики:

– Эй кўзимнинг нури, умидим чечаги, бу обод мамлакатни сенга топширяпман, ақл билан иш юритгин ва унинг хорланишига йўл қўйма. Мен мамлакат бойлигидан ташқари ўзимнинг бойлигимни ҳам сенга топшираман. То жоним бор экан, сен бу хазинанинг бир мисқолига

хам тегмагин. Оллоҳнинг ҳузурига жўнганимдан сўнг бу хазинани очсан-да, мискинларга улашиб чиқасан. Токи уларнинг дуоларидан руҳим баҳраманд бўлгай.

Ўғил ҳам ота каби доно экан. мамлакатни яхши бошқариб, юртни янада обод қилиб раият дуосини олибди. Аммо унинг бир одати бор эканки, на сарой аҳли ва на шаҳар аҳли тушунаркан. Бирон бир кишининг “Эй подшоҳим, бу қилиғингизни тушунмоққа ақлларимиз қосирлик қиласпти, бизга бунинг маъносини англашиб қўйинг”, демокқа юраги бетламас экан. Вақтики келиб, кекса подшо собиқ ва содик мулозимларини чорлаб, ўғлининг ҳол-аҳволини сўраганида улар юрак ютиб, воқеани баён қилган эканлар. Ўғлининг қилиғидан ҳайратланган подшо дарҳол уни чорлатиб, бу харакатнинг маъносини сўрабди. Ўғил фарзандлик бурчига риоя қилган ҳолда дебдики:

— Отажон, сиз менга хазинангизни вафотингиздан сўнг ҳалққа улашишни васият қилиб эдингиз. Рости мен бу амрни бажармоққа мажбур бўлганим туфайли сизга эътиroz билдиrmоққа журъат этмадим. Аммо ҳар тун шаҳарга чиққанимда фонус-чироқни олдинда эмас, орқа томонда олиб юрмоқни амр этдим. Сабабки, вафотидан сўнг эҳсон улашмоқ қора тунда чироқни орқа томонда ёритиб бормоқ каби эмасми? Орқа томондаги фонус ёруғидан йўловчига на фойда, олдинда ёкиб бормоқ афзал эмасмикин?

Ота ўғлининг бу тадбиридан кувониб, хазинани ўзи улашган экан.

Қиссадан ҳисса: бизнинг тарих қатларида яшириниб ётган қанча бойликларимиз бор? Уларни ҳалққа қачон улашамиз? Фонусни олд томонда ёкиб, ёруғ йўл кўрастиш кунига қачон етамиз? Холидийлар чироқни олдинга олишга йўл қўйишармикин?”

“Бир кар одамнинг ҳўқизи йўқолиб қолибди. Кўчада кидириб юриб яна ҳам карроқ одамга дуч келибди. Иттифоқо бу одам эрталаб эшак топиб олган экан. Кар одам ҳўқизи йўқолганини айтиб, унинг шохлари-ю, думларининг таърифини келтирибди. Карроқ одам унга жавобан:

— Ҳа, тўғри, мен эшагингни топиб қўйганман, суюнчини бергину олиб кетавер, — дебди.

Кар одам эса яна ҳўқизининг таърифини қиласверибди. Шу ҳолда гап талашиб туришганда эшагига бир жувонни мингаштириб оқсоқол кўринибди. Қарангки, оқсоқол улардан-да карроқ экан. Йўлни тўсиб, бири ҳўқиз, бири эшак ҳакида тинмай гапираётган одамларга қараб “Хотинни олиб қўйишмоқчи шекилли”, деб ўйлаб:

— Яқинда хотиним ўлди. Бу жувон бегона эмас, хотинимнинг чўриси эди, — дебди.

Хуллас, учови уч хил гапириб, баҳслашиб, ҳакиқат истаб қозига келибдилар. Худонинг қудратини қаранг-ки, қози улардан баттар кар экан. Рамазон ойи яқинлашиб қолган, агар янги ой кўринса ноғоралар чалиниб, элга маълум қилиниши керак эди. Қози уларнинг тинмай, бир-бирларига гап бермаётганларидан “Ҳа, улар янги ой чиққанини кўришибди-да”, деган қарорга келиб, хизматкорларига буюрибди:

— Ҳой, ноғораларни чалинглар, эртага сахарда рўза!

Қиссадан ҳисса: Бизнинг барчамиз кар бўлиб қолганимиз. Биримизнинг гапимизни иккинчимиз англамаймиз. Ўзимизнинг карлигимиз камлик қылгандай тарихимизни ҳам соқов қилиб қўйганимиз. Биз тарихнинг тилига киshan урганимиз. Ўзимизга керак пайтида кишани ечиб, гапирирамиз, кейин эса яна маҳкамлаймиз. Шунақа пайтда карлигимизни ҳам унутамиз. “Энг кичкина илмий ходим” менинг бу фикримни кўлламади. “Тоғда бир кекса чинор кўрувдим, — дейди у. — Одамлар гулхан ёқавериб дараҳтнинг баданини ўйиб юборишибди. Узокдан қарасангиз дараҳт тили суғуриб олинган одамга ўҳшайди. Бизнинг тарихимиз ҳам шунақа.”

Собиржоннинг таърифида жон бор. Аммо... тил ўсиб чиқармикин?..”

“Қайта қуриб ётибмиз... Нимани? Буни ҳеч ким билмайди. Ҳалқ ашула ҳам тўкиб қўйибди: “Мамлакат бўйлаб қилар юриш – Миша, Рая ва қайта қуриш...” Қайта қуришдан фақат шу ашула қолса керак.

Кунларнинг бирида хўрозд билан ит дўстлашиб, ўzlари учун қишлоқ қурмоқчи бўлибдилар-да, ўрмонга бориб, жой танлабдилар.

- Мен куришни билмайман, сен-чи? – деб сўрабди ит.
- Мен ҳам билмайман, – дебди хўроз.
- Унда қишлоқни қандай қурамиз? – деб ажабланибди ит.

– Жуда осон: сен вовуллайверасан, мен тупроқ титиб кичқиравераман. У ёги яна бир гап бўлар, – дебди хўроз.

Бу тақлиф итга маъкул келиб “иш” бошлишибди. Бир оздан сўнг чарчашгач, ит дам олиб, хўроз пойлоқчилик қилибди. Шу онда тулки хўрозни кўриб қолиб, унга яқинлашибди-да, “нима қиляпсан?” деб сўрабди.

- Биз бу ерда қишлоқ куряпмиз, – дебди хўроз.
- Мениям ишга олгин, мен жудаям зўр курувчиман, – деб ялинибди тулки.

– Яхши, – дебди хўроз. – Ҳов анави бутанинг орқасида ишбоши дам оляпти. Бориб учраш, “хўроз айтид”, десанг ишга олади.

“Айёр” деб ном олган тулки шу онда нодонлик қилиб итга ташланиб, думдан айрилиб қочибди. Бир баландликка чиқиб олгач, “курувчилар”га дебди:

– Мен-ку, лақмалигим туфайли думдан айрилдим, энди иснодга қоламан. Сизларнинг нодонлигингиз оқибатидаги шармандалик бундан кам бўлмасов...

Қиссадан ҳисса: Тулки бир аҳмок ҳайвон, гапираве-ради. Биз ҳам хўроз эмасмиз. Қайта қурамиз, дедикми, қурамиз. Аммо нимани? Қайта қуришга овора бўлгандан кўра бузиб ташлай қолингани афзал эмасмикин?

“Бир подшо” ҳаётни ўрганиб кел”, деб ўғлини дунё сафарига юборибди. Орадан ойлар ўтиб, шаҳзода саройга кириб келиб, бир кафтида тупроқ, яна бирида тош билан отасига рўпара бўлибди.

– Дунё кезиб топганинг шу бўлдими? – деб ранжибди подшо. – Хўш, булардан қандай маъно уқмоғим керак?

– Подшо қанчалар улут, қанчалар қудратли бўлмасин, у тупроқдан яралган ва оқибат яна тупроққа айлангуси. Шундай экан, то аслига қайтилгунинга қадар Оллоҳга мақбул ишларни қилиши, яъни раъиятга меҳр-муҳаббатда бўлмоғи шарт экан. Тошнинг маъноси эса: ҳазинадан яхшилик йўлида фойдаланилмас экан, ундаги олтину жавҳарларнинг қадри билан бу тошнинг қиймати бир хилдир, – деб шаҳзода ривоят айтибди:

– Бир одам далага чиқиб хуржун тўла олтинни кўмиб қўйибди-да, хазина кумилган ерни ҳар куни зиёрат қилаверибди. Қушниси унинг бу қилиғидан ажабланиб, у ҳавас билан тикилиб турадиган жойни кавлаб олтинларни олибди-ю, ўринини тош билан тўлдирибди. Бойлик эгаси кунларнинг бирида олтинларини силаб, роҳатланиш максадида ерни кавласаки, олтин йўк! Аламдан дод солиб турганида қўшниси яқинлашиб не ҳол юз берганини сўрабди.

– Олтинларимни сарф қилмай, кўмиб қўйган эдим, ўғирлаб, ўрнига тош қўйиб кетишибди, – деб жавоб берибди бойлик эгаси.

– Бекорга йиғлаяпсан, – дебди қўшниси. – Сен куйинмагин-да тошни жойига кўмиб қўявер. Сарф қилмаганингдан кейин бу чукурчага олтин кўмилганми ё тошми, сенга нима фарқи бор?”

Ўғлидан бу ривоятни эшитган подшо аччиқланибдида:

– Демак, сенингча бойлик тўплаб, сақлаш шарт эмас экан-да? – дебди.

– Бойликка эга бўлмаслик ёмон, бойликка эга бўла туриб ундан оқиллик билан фойдалана олмаслик унданда ёмонроқ, – деб жавоб қилган экан доно шаҳзода.

Киссадан ҳисса: Тарих олтиндан қиммат бойлиқдир. Биз ўз олтинларимизни кўмиб қўйганимиз. Овруполик олимлар эса уни олиб истаганларича истифода этяптилар. Олтинларимиздан фойдаланиш ўзимизга ҳам насиб этармикин?..”

Зоҳид бу ёзувларни ўқиб, ўйланиб қолди. Кўз олдига Анвар келди. Охирги учрашувларида Анвар “Жамшиднинг ўлими билан шугулланадиган одамга тайинлаб қўйинг: Элчиндан гумон қилиб юрмасин, иғволарга учмасин, Асадбекдан ҳар балони кутиш мумкин-да. Кўр ҳассасини бир марта йўқотар экан, кўзи очиқлар икки марта йўқотмасин тағин...” деган эди. Элчин отилди, Жамшид эса тирик, Анвар ўзини осди... “Асадбекдан ҳар балони кутиш мумкин...” Зоҳидга бу уч тақдир ипларида бир боғлиқлик бордай туюлди. Лекин қанча ўйламасин, фикрларини жамлай олмади.

“Икки марта жиннихонага тушган. Иккинчисида

ўзини остан... – деб ўйлади у. – Шундай ақлга эга одам жиннихонада ўзини осса, нима бу, ақллилик балосими?..”
Зоҳид бу саволга жавоб топа олмади.

XIII 606

1

Жалил “Шорасул ака икковимизни ўз ўғлидай кўрар эди, бел боғламасак ҳам бориб турайлик”, деди. Асадбек ўртогининг донолигидан гаши келиб “Эҳтиёт бўл, ақлинг ошиб-тошиб кетмасин”, демоқчи бўлди-ю, “Гап талашиш фурсати эмас”, деган фикрда тилини тия қолди.

– Бир нарсага эътибор бермаган эканман, бугун ақлимга келиб қолди, – деди Жалил машинага ўтиргач. Асадбек “Яна нимага эътибор бермабсан?” деган маънода унга караб қўйди.

– Шорасул ака ота улфатдан охиргилари эканлар. Адаларимизнинг ошналари тамоман ўлиб битди. Энг кўп яшаган шу Шорасул ака эканлар. Энг узоқ умр ҳам, энг оғир ҳаёт ҳам шу Шорасул акага аталган экан.

– Бунаقا узоқ умр бергандан кўра Худо иккита ўғил бера қолса яхши эди.

– Сен унака дема, Худонинг ишларига аралашма, тавба қил, – деди Жалил.

– Худонинг ишларига аралашаётганим йўқ. Шу одамнинг иккита ўғли яшаб қолса, яхши бўларди, деяпман. Сенга ўшаган киндигини ўзи кесадиганлардан бўлса ҳам майли.

Бу гапни эшитиб Ҳалимжон кўзгу орқали орқага караган эди, балога қолди. Жалил:

– Сен бола менга эмас, йўлга қара, – деб жеркиб берди.

Шорасул аканикига боришгач, Жалил келди-кетди билан овора бўлди. Асадбек кўрпача тўшалган ўринидикдан жой олди. Шорасул акани кўмиб келганлар узоқ ўтирмай, тарқалишди. Фотиҳачилар ҳам кам келди. Асадбек сикилиб, бир соатта аранг чидади. Ўрнидан туриб, “кетяпман” деган маънода Жалилга имлаб қўйди. Уч-тўрт қадам қўймай Тўхтахоннинг эри чакирди. Асадбек жанозада пайдо бўлганидан бери куёв у билан гаплашишга

фурсат изларди. Асадбек унинг бесаранжом кўзларидан мақсадини англаган эди. У чакирикка биноан тўхтаб, ғашланган ҳолда ўтирилди.

– Бек ака, кечирасиз, сиздан бир нарса сўрамоқчийдим. – Кўёв Асадбекдан “Нима гапингиз бор, айтаверинг”, деган садо кутди. Асадбекнинг норози киёфасидан бундай лутф килинмаслигини англаб, мақсадини айтишга шошилди: – Бек ака, уч кундан кейин уйни бўшатишсин дебсиз?

– Уйнинг хўжайини мен эмасман. Қайнотангнинг ҳоҳиши шунаقا бўлган. Уч кунни мен қўшиб бердим.

– Бек ака, биз қаёқча борамиз, бола-чақа билан кимникига сиғамиз?

Зорланиш билан айтилган бу гапдан Асадбекнинг ғаши келди. “Сенам эркакмисан!” деб тупурмоқчи бўлди. Дарвоза оғзида турган Тўхтахон билан Жалилга кўзи тушиб, ўзини босди-да:

– Қаердан келган бўлсанг, ўша ёққа борасан, – деб орқасига ўтирилди. Асадбекнинг одатини билмаган куёв нодонлик қилиб яна гапирди:

– Бу уйда Тўхтахоннинг ҳам ҳақки бор.

Бир қадам кўйган Асадбек бу гапни эшишиб тўхтади-ю, аммо унинг башарасига қарашни, бир нима дейишни истамади. Йўлида давом этиб, яна уч қадам кўйгач, орқадан Тўхтахоннинг овозини эшилди:

– Асад ака, тўхтанг, орани очик қилиб кетинг.

Асадбек тўхтаб, ярим ўтирилди-да, жувоннинг ёнида турган Жалилга қараб:

– Буларга тушунтириб кўй: тўрт томонлари қибла, – деди.

– Юринглар, буни кейинроқ гаплашамиз, ҳозир мавриди эмас, – деди Жалил, зиддиятни юмшатиш мақсадида.

– Йўқ, – деди Тўхтахон бўш келмай, – отамнинг уйига бу одам нега хўжайнлик қиласи? Садир сарикка раҳмлари келса, ана ўзларининг уйлари бўм-бўш, хангилаб ётибди, берсинлар.

Асадбек унга ғазаб билан тикилди-ю, бир ютиниб кўйиб, тескари қаради.

– Тўхта, бўлди, юр, бу ишга Асад акангнинг даҳли йўқ, у сира аралашмаган, бу адангнинг васиятлари.

- Васият бўлса қоғоз кўрсатсанлар.
– Бўлди қил-е, бунча шанғиллайсан! – Жалил жеркиб, жувоннинг енгидан силтаб тортди: – Бор, уйга кир.
Тўхтахон Жалилнинг амрига бўйсиниб орқасига ўгирилишга ўгирилди-ю, аммо тилини тиймади:
– Коринлари тўйиб қолган буларнинг Адамнинг нонлари бўлмаганида кирилиб кетишарди...

Мингирлаб айтилган бу сўз ўқларининг барчаси Асадбекнинг юрагига санчилиб, қалқитиб юборди. Жалил эпчиллик килиб ўртага тушмаганида Тўхтахон шарт ўгирилган Асадбекнинг тепкисини еб қолиши тайин эди.

- Паст кетма! Булар пасткаш, сен уларга тенг келма!
– деб бакирди Жалил.

Асадбек ғазабини ютиб, ўгирилди-да, бу сафар тез-тез юриб кетди. Машинага ўтиргач, Ҳалимжонга:

– Акангни чақир, – деб буюрди. Жалил келгач: – Уч кундан кейин буларни шаҳарда кўрмай, кўрсам, уволи сенинг бўйнингга, – деди. Кейин Жалилга бир сўз айтишга ҳам фурсат бермай Ҳалимжонга “Ҳайда! Деб буюрди.

Ҳар нечук Тўхтахон билан куёв боланинг тахти бўлмаса-да, баҳти бор экан. Чол бундан икки-уч ой аввалрок қайтиш килиб, бу можаро ўшандада юз берганида икковининг шўри ёмон курирди. Ҳозир Жалилнинг зимасига юклangan вазифа Кесакполвонга ёки Чувриндига айтиларди. Шунда ижро ҳам бошқачароқ бўларди. Асадбек ғазабланган кезлари Кесакполвонга қай тарзда, қай оҳангда амрлар қилган бўлса, ҳозир ўзи билмаган ҳолда айнан шу оҳангда буюрди. Машина бир оз юриб, ўзи сал ҳовуридан тушгач, “Жалилга бунақа дейишим керакмас эди. Барибир эплолмайди. Лекин гапни кўпайтириб юборади. “Шаҳарга хўжайн бўлсанг ҳам бунақа қилишга ҳаққинг йўқ”, деб бошларимни оғритади ҳали. Буни Жамшидга буюришим керак, ими-жимида тўғирлайди”, деб қўйди.

Асадбек ўзича ҳақиқат йўлида бир иш килиб қайтаётган эди. Илгарилари ҳам бирон бир масала хусусида хукм чиқарса, ёинки бирон бир кишининг тақдирини ҳал этса “Иш ҳақиқат йўригича, вижданан бўлди”, деб ҳисобларди. Аммо кўп ҳолларда у янглишарди. Чунки у ҳақиқат деган нарса аслида ҳақиқат эмас, тўғрилик деган нарса тўғрили ҳам эмасди. У виждан деб ҳисоблайдиган

нарса аслида инсоний виждон эмасди. Чунки зулм билан виждон бир танада, бир қалбда яшай олмаслиги ойдай равшан.

Бу сафарги зулмга Асадбекни айбламок инсофдан эмасдир. Чунки бу зулмни Тұхтахон билан күевнинг ўзлари бефаросатсизликлари туфайли сотиб олдилар. Улар ҳақларини талаб қилиб, ноҳақликнинг аччик сувини ичиб, қийналишга эришдилар. Агар орадан уч кунни ўтказиб, кейин “Майли, отамнинг васиятларига қарши бормайлик, уйға даъвойимиз йүк, лекин бола-чақамиз билан күчада қолмайлик”, дейишганида масаланинг бошқача ҳал бўлиши аниқ эди.

Инсонни ҳар балога гирифтор этувчи тил бир оилани бошпанасиз қолдирди.

Асадбек уйига ана шу кўнгилхиралик билан қайтди. Аввал ўғиллари, сўнг келинлари чиқиб салом беришгач, бу ғашлик бир оз кўтарилгандек бўлди. Айниқса келинларнинг ширин талаффузда сўзлашишлари, саломни ҳам дилни эритувчи оҳанг билан беришлари Асадбекнинг коронғу кўнглини еритгувчи чироқдек эди. Келинларидан шодланиши баробаринда “шундай ажойиб қизларни узок, нотаниш юрга узатган қудаларидан” ажабланарди. Зайнабни узатганида неча кун бир нарсани йўқотган одам каби гарангсиб юрган эди. Зайнабни шундайгина қаноти остида, истаган онida кўриб, соғинч дардига малҳам тошиши осон эди. Қудалари қандай чидашаётган экан?

Жанозадан қайтган Асадбек келинларининг саломидан роҳатланди, аммо бу сафар қудаларининг соғинчини ўйламади. Зайнаб касалхонадан қайтгач, Манзура кириб, ёшларнинг шаҳар айланиб келиш учун рухсат сўрашаётганини айтди. Ижозатдан шодланган ёшлар кетишигач, Манзура “овқатни сузаверайми?” деб сўради. Асадбек келган маҳалида худди шу саволга “корним тўқ” деб жавоб берган эди. Бу сафар Манзуранинг овқатланишини кутаётганини фахмлаб, иштаҳаси бўлмасада, “хозир чиқаман, сузавер”, деди.

Хотинининг раъини қайтармаслик учун қозонкабобдан кичикроқ бир ковурғани олиб эрмак килди. Манзуранинг иштаҳаси ҳам эриникига боғлиқ эди. Асадбек иштаҳа билан овқатланса, у ҳам кўнгли тураганича ерди. Бу сафар ҳам одати канда бўлмади, қўлга

олинган қовурғанинг ярми ҳам ейилмади. “Сен еявер, қорним түк”, деган даъватига “Болалар билан едим”, деган ёлғон жавоб овқатланиш жараёнига якун ясай қолди.

Асадбек қўлини сочиққа артгач, Манзура чой куйиб узатди-да:

- Қамар ака чиқувдишлар, – деб “нимага чикқанларини айтаверайми?” дегандай савол назари билан қаради.
- Тинчликми, нимага чикибди? – деб сўради Асадбек.
- Сизда маслаҳатли ишлари бор экан.
- Сенга айтмадими?
- Бир учини чиқаргандай бўлдишлар.
- Қани, сен ҳам ўша учини чиқар-чи?
- Уйни сотишимоқчимишми?
- Нега?
- Учта ўглини ўйли-жойли қилишга қийналишаётганга ўхшашади. Кенжаларини уйлай десалар ортиқча хона йўқ. Ҳукуматнинг уйларидан икки хона-икки хонали қилибми сотиб олишса керак. Самадингиз гаплашаётганди. Қамар ака ҳамма дардларини унга айтгандилар, хотин кишига айтармидилар.

Асадбек хотинининг гапларини эшитиб “Бугун факат уй можароси бўладиган кун эканми?” деб кўйди-ю, қўшнининг дардига оид бирон сўз айтмади.

Чой оғзига бемаза туюлиб, пиёлани дастурхон устига асталик билан кўйди. аввалги даврлари бўлгандা “нимабало, хашак солиб дамлаганмисан?” деб тўнғиллар ёки пиёлани дўқ этиб қўяр, ёинки жаҳли чиқиб турган бўлса, чойни сепиб юборарди. Шунда хотин бечора ҳадик билан сапчиб туриб, бошқа чойнакда чой дамлаб келарди. Аммо янги дамланган чойдан ҳам ичилмасди. Чунки аслида чой эмас, кайфиятнинг мазаси бўлмасди. Асадбек ғазаб отидан тушгани билан кўнгли на овқат, на чой тусарди. Эр-хотин дам-бадам бир-бирларига қараб кўйиб, жимгина ўтиришарди. Асадбек жаги-жагига тегмайдиганларга тоқат килолмас, хотинининг камгаплигидан мамнун юрарди. Бироқ, ҳозиргидай ҳолларда унинг гапириб ўтиришини истади. “Нимани гапирса ҳам майли, жавраб турса бас”, деб хотинига умид билан қаради. Йўқ, Манзура жаврамади. Мўъминлик либосини ечмади. Илгари ҳам, айниқса Зайнабнинг тўйидан сўнг мана шу тарзда икковлон кўп ёлғиз ўтиришарди. Лекин унда

Асадбек ёлғизлик тўрида сиқилмасди. Ҳозир сиқилди, ёмон сиқилди.

– Адаси, чойингиз совиди, қайноғидан куяйми? – Манзура шундай деб пиёлага қўл узатди.

Асадбек “Йўқ, керакмас”, деган маънода кафтини пиёла устига кўйди. Кейин маъсума хотинига қаради-да:

– Манзур, ёшлигимизда биз ҳам шаҳар айлангани чиқармидик? – деб сўради.

Кутилмаган бу саволдан Манзура гангид:

– Вой, шаҳарнинг нимасини айланардик? – деди.

– Ҳа, энди, мундоғ “айлантириб” дейиладими ё “ўйнатиб” дейиладими, марожний-парожний олиб берганманми? Мана, болаларинг кетишиди-ку?

– Буларнинг замони бошқа, бизники бошқа эди, адаси.

– Бўлти, бор, кийиниб чик. Биз ҳам янги замонни бир кўрайлик.

Асадбек “Манзур” деб гап бошлаганида у бир ажабланган эди. Чунки эри асосан унга “хей” деб мурожат этар, меҳмон ҳузурида эса “онаси” дер, жуда кам ҳоллардагина эркалагувчи самимий оҳангда “Манзур” деб чакиради. Дастлабки ажабланиши сўнмай туриб сайрга таклифи этилиши унга ғалати туюлди. Эрига “ҳазиллашяпсизми, адаси?” деган маънода қараб, балога колай деди.

– Имилламасанг-чи, тур тезроқ, – деди Асадбек пўниса оҳангиди.

Битта машинани Абдусамад, иккинчисини Ҳалимжон ҳайдаб, ёшларни сайрга олиб кетишган эди. Манзура амрга итоат этиб ўрнидан турди-ю, “Машина йўқлигини адаси унундилармикин”, деган хаёлда:

– Машина... – деб гап бошлаган эди, “Ишинг бўлмасин”, деган қўпол жавобни эшитди.

Асадбекнинг бу қилиги Манзурагагина эмас, болохонадаги йигитларга ҳам ғалати туюлди. Улардан бири шошганча пастга тушди, кўчада хотинининг ёнида хотиржам бораётган хожаси изидан бир оз тикилди. Асадбек ҳеч қачон машинасиз кўчага чиқмасди. Бирор ёққа кетаётган бўлса дарвозадан чиқиш олдида уларга нимадир деб кўярди.

Йигит пича тек тургач, содик мулозимлик вазифа-

сини бажарып, саккиз-үн қадамлик масофани сақлаган ҳолда изма-из юра бошлади. Буни сезган Асадбек тұхтаб, орқасига ўғирилди. Йигит ҳам тұхтаган эди, имлаб чакирди-да, у яқинлашгач:

— Изимдан юрма, — деди. — Ҳалим аканғ келса, айт, үйига кетаверсін. — Асадбек бир оз үйланды-да, қүшиб күйди: — Ақаларинг келишганидан кейин сенлар ҳам үй-үйларингта кетаверларинг. Эрталаб Ҳайдар аканғга учрашсаларинг, бундан бу ёғига нима иш қилишларингни айтади.

Йигит “хўп” деди-ю, аммо ҳайронлигини яширмай, қараб тураверди.

— Ҳа, гапимга тушунмадингми? — деди Асадбек, қошларини чимириб.

— Тушундим, Бек ака... Ҳовли... ёлғиз қоладими?

— Сен ташвишланма, кетавер, бизни бўри ермиди, акаси.

Йигит изига қайтгач, эр-хотин катта кўчага чиқиши.

— Машина тўхтат, — деди Асадбек, кейин кулимсираб қўшиб кўйди: — хотинларга тўхташи осонроқ.

Машиналарнинг тўхташи осон бўлмаса-да, четроқда турган Асадбек ғашланмади. Кузатиб тураверди. Аксинча Манзура “Ношуд!” деб сўкиб қолмасалар эди, деб ташвишланди.

Ниҳоят, бир машина тўхтагач, Асадбек яқинлашиб, манзилни айтди:

— Анҳор бўйига.

— Қанча берасиз? — деди ҳайдовчи.

Асадбек унга жавоб бермай, Манзура учун орқа эшикни очди-да, ўзи олд ўриндиққа ўтириди.

— Акажон, кира ҳаккини келишмадик-ку? — деди ҳайдовчи.

— Сен аввал олиб бориб кўй, келишаверамиз, — деди Асадбек эшикни ёпиб.

— Ҳисобли дўст айрилмас, деган гаплар бор.

— Менга дўстмисан ҳали, унда текинга олиб бориб қўясан. Мен дўстларимга пул бермайман.

— Энди ака...

— Бўлди, мижғовлик қилма. Пул ишлайдиган одам шунака имижики бўладими, э сўтак! — Асадбек аччикланиб, чўнтагидан ўн сўмлик чиқарди-да унинг тизза-

си устига ташлади. “Сүтак” дейилганига ичи оғриб бир нима демоқчи бўлган ҳайдовчи ўн сўмликни кўриб, тилини тишлай қолди. Ўзича ҳисобни тўғирлаб кўйди, икки сўми кира ҳаққи, саккиз сўми “сўтак” деб ҳақорат қилгани учун жарима...

Анҳор бўйлаб юриш Манзура учунгина эмас, Асадбекнинг ўзига ҳам дастлаб ғалати туюлди. Атрофга қараб енгил торти: кучоқлашгудай бўлиб бир-бирининг пинжига кириб бораётган ёшлардан ташқари чол-кампирлар ҳам, болаларини ўйнатгани олиб чиқкан жувонлар ҳам сайр қилишарди. Бироннинг бошқаси билан иши йўқ... Ҳеч кимнинг, жумладан, Асадбекнинг соядек илашиб юрадиган қўриқчилари ҳам йўқ.

Шундай яшаса ҳам бўлар экан-ку?

Эркин ҳаёт деб шунга айтилмайдими?

– Манзур, бундан бу ёғига болохонада одам ўтиримайди, – деди Асадбек.

Бу янгиликни эшитиб, Манзура беихтиёр “вой” деб юборди.

– Курқасанми? – деб сўради Асадбек.

– Йўғ-а, нимадан қўрқаман, – деди Манзур.

– Энди келинлар бор, тепадан кўзларини лўқ қилиб ўтириши менга ёқмаяпти.

– Тўғри қиласиз, адаси, келинларингиз ҳам “булар нима қилиб ўтиришибди”, деб ҳайрон бўлишувди.

– Шунақами? Сен нима дединг?

– Булар қариндошларимиз, институтга киришга дарс тайёрлаб ўтиришади, дедим.

– Боплапсан-ку, шу пайтда институтта кирадими?

– Нима дейишим керак эди?

– Ҳа, майли институтта кирмайдиган бўлиб, қайтиб кетишли, деб кўясан энди, – деди Асадбек кулиб.

Шундан сўнг гап халтаси бўшаб қолгандай индамай кетишли. Бундай юриш Асадбекка ёқмай:

– У томонларда ҳаёт қандай экан, айтиб ҳам бермадинг, а? – деди.

– Мавриди бўлмади-ку, – деди Манзура айбли оҳангда.

– Одамларнинг муомаласи қанақа экан?

– Тилларига тушунмасам... Лекин қўни-қўшни бир-бирини танимас экан, оқибат ҳам қилмас экан.

– Кўни-қўшниларнинг бир-бирларини танимаганлари маъқул. Тинч яшашади, гийбат қилишмайди.

– Вой, қўйинг-е, ёмон бўлса ҳам қўшнининг бори яхши.

– Сен ўша томонларда қолиб яшаган бўлармидинг? – деб ўсмокчилаб сўради Асадбек.

– Ўлсан ҳам яшамасман.

– Келинларинг уйимизга кетамиз, дейишса, ўтилларинг уларга қўшилиб жўнашса-чи?

– Вой, нафасингизни иссиқ қилинг-а, тавба дeng, ўзим юрагим ҳилвиллаб турибди. Бунақа гапларни бошқа гапирманг, – кейинги сўзларни айтиётганида Манзуранинг овози титради. Асадбек уни овутиш мақсадида елкасига қўлинни ташлади. Манзура бундан чўчиб, ўзини четга олди:

– Вой, нима қиляпсиз?

– Ҳа, нима қилибман, – деди Асадбек, – ўзимнинг ҳаппаи-ҳалол хотинимсан. Ана, қара, ҳамма шунақа юрибди.

– Қўйинг-е, қариганда...

– Мен ҳали қаримадим. – Асадбек шундай деб хотинини қўлтиклади. Бу сафар Манзура ўзини олиб қочмади.

Кун бўйи машриқда ивиришиб юрган қўнғир булут парчалари шомга яқин бирлашиб, қуёшни бағрига олди. Шуни кутиб турган изгирин қўзғолиб, баҳорнинг тотли нафасини бўғди. Изғирин анҳор соҳили бўйлаб чўзилган сайргоҳга ҳам ҳукмини ўтказа бошлагач, болаларини ўйнатгани олиб чикқан жувонлар уйларига шошилдилар. Сўнг кексалар кўринмай қолишли. Унда-бунда, дарахт паналарида коронғу тушишини интиқ кутаётган жуфтжуфт ёшларгина қолишли.

Эрининг ёнида аста юриб бораётган Манзурага бу сайр хуш ёқаётган бўлса-да, кўнглининг бир чеккасини ғашлик сўнаси кемириб ётарди. У эридаги бу ўзгариш сабабини билишни истарди. “Бир тоғнинг ўз ўрнидан қўзғалиб, бошқа ерга кўчганини эшитсангиз ишонинг-у, бироқ, одамнинг феъл-табиати, қалби ўзгарибди, дейилса инонмангиз”, дейилмиш экан. Шунга кўра эридаги бу ўзгаришнинг яхшилик нишонаси эканига Манзурада гумон бор эди.

Хотинлар давра қурувчи зиёфатларда айрим жувон-

лар “Шундай одамнинг хотини-я! Егани олдида, емагани ортида, айттани айтган, дегани деган. Мунчалар баҳтли экан-а, бу аёл!” деб ҳавас қилишса, Манзура чиндан ҳам баҳт эгаси сингари жилмайиб қўярди. Ҳолбуки, баҳтлими ёки баҳтсиз эканини ўзи ҳам аниқ билмасди.

Агар аёлнинг усатар тифи устида яшashi баҳт дейилса – Манзура ростдан ҳам баҳтли.

Эрининг ҳар бир хатти-ҳаракатини ҳадик билан ку-затиш, кечки пайт эри остона ҳатлаб ҳовлига кириб келгунига қадар минг турли ҳавотир тиканлари устида ялангоёқ югурмоқ агар баҳт дейилса – Манзурадан ўзга баҳтлироқ аёл йўқдур.

Агар эри ўйга қайтмаган тунлари бешикни кучоклаб, тик этган товушга ҳадик билан кулоқ тутиш, тонгни ўзи бева, боласи етим ҳолида кутиб олмаслиги учун Худога нолалар қилиб чиқмоқлик баҳт дейилса – ҳакиқий баҳт эгаси айнан Манзурадир.

Агар баҳт фақат емоқ, ичмоқ, ўйнамоқ, кулмоқдан иборат бўлса – Манзурага ҳавас килса ярашади.

Шундай тарози бўлса-ю, унинг бир палласига емоқ, ичмоқ, кийинмоқ саодати, иккинчисига турмуш ташвишлари-ю, ғам кўланкалари қўйилса балки баҳт ҳақиқати аён бўлар?

Агар дунё айланиб, Манзурунинг келинлик онлари қайтса-ю, дейилсаким: “Танла, умринг шу эски ҳовлида ўтсинми ёинки янги, данғиллама иморатда, зебу зийнатлар ичиди яшашни истайсанми?”

Манзура шубҳасиз, қайнона-қайнотасининг умри ўтган, эрининг киндик қони тўкилган шу эски ҳовлини, бир тишилам нонни беташвиш емоқ баҳтини танлаган бўларди. Не ғамки, инсонга, айниқса ўзбек аёлига бундай танлаш ҳукуқи берилмаган...

Ҳозир ҳам бу кутилмаган сайдага эрининг хоҳиши билан чиқди. Қовушмаган сұхбат билан овуниб бораётган Манзурунинг зимистон кўнгли шомни доғда қолдирган коронгуликка монанд равишда янада қорароқ чодирга буркалаётган эди. Ўғилларини Москвада қолдириб келганидан бери тутқун күш сингари потирлаётган юраги тағин ҳам ёрилиб кетмайди. Ҳудо тағин ҳам сабр беряпти. Бугундан эътиборан ҳовлиларида пойлоқчиларнинг бўлмаслиги ҳам унинг безовта юрагини тимдалай-

верди. У эрининг гапига ишонгандай кўринса-да, бу ҳаракат замирига кутимаган шумликлар яширганини сезиб туарди. Асадбек “сен ўша томонларда яшаган бўлармидинг?” деб ўсмоқчилаб сўраганида гўё эри “хозир уйга бориб нарсаларни йигиштири, эрга-индин ўша ёқка кучамиз”, деб буюргандай енгил титраб олди. Кўшниларнинг беоқибатлиги хусусидаги таассуротидан сўнг гаплари тугаб қолгандай бир оз жим юрди. Сўнг мухим нарсани эслагандай:

– Ресторанларда овқат ейишни яхши кўришаркан, – деб қўйди.

– Хотинларини авайлашади-да, – Асадбек шундай деб Манзурага қараб қўйди. Худди хотини “Сиз нима учун мени авайламайсиз?” дегандай бўлди. Асадбек кудаларидан фарқли ўлароқ, ресторанларга Манзурасиз бораарди. Ресторанда ўтувчи тўй-ҳашамга бирга келишса ҳам айри-айри ўтиришарди. Янги уйга кўчиб ўтишганида Асадбек Манзуранинг оғирини енгил килиш мақсадида хизматчи ёллаган эди. Уй тутишда ўзининг йўриғи бўлган Манзурага, хизматчи қанчалар чаққон, қанчалар саришталик бўлмасин, барибир ишлари ёқмади. Айниқса етти ёт бегона аёлнинг уйида ивирсиб юриши малол келиб уч кундан сўнг жавобини бериб юборган эди. Эрининг “нега бундай қилдинг?” деган саволига “Кўйинг, болалар билан ўзимиз эплаймиз. Ҳамма ишни хизматчи қилса, болалар танбал бўлиб ўсишади”, деб жавоб қайтарган эди. Зайнабни узатишгач, Асадбек яна хизматчи ёлламоқчи бўлганида Манзура рад этди, Асадбек “майли, уйдаги ишлар билан овунади”, деб унинг раъиiga қаради.

Хозир ресторандан гап очилганидан Асадбек хотинини сийлагиси келди. Кўприкка етишганда ўйлаб ўтирмай нариги соҳилга, ундан эса марказ томонга йўл бошлади. Ресторан сари юришганида Манзура эрига савол назари билан қаради.

– Корним очди, бир нима еб олайлик, – деди Асадбек бу қарашга жавобан.

Ресторанда одам кўп эмасди. Ичкари кирган Асадбек бир зум тўхтаб, атрофга назар ташлади. Ёшлари ўтиброқ қолган бу эр-хотинга бирор эътибор қилмади. Бурчак томондаги стол атрофида давра куриб, сигарет тутатиб

ўтирган хизматчи жувонлардан бири уларга кўз қирини ташлаб қўйди-ю, “истаган жойларига ўтиришсин, шунга қараб биттамиз ўрнимиздан жиламиз”, дегандай яна ўз давраси билан машгул бўлди.

Бу ҳолда туриш Асадбекнинг ўзига ҳам эриш ту-юлди. Узок эмас, кечагина ресторон остонасига етмаёқ уни таъзим билан кутиб оладиганлар қани? “Бек ака, тўрга ўтинг...”, “Бек ака, қанақасидан куяй?”, “Бек ака, бедана кабобни олиб келаверайликми?”, “Бек ака, ашула ёқмаяптими? Ҳозир овозини ўчиради”... Қани бу иззату икромлар? Отдан тушганидан кейинги аҳвол шу бўладими бу ёғига?..

Асадбек ғашланганини хотинига сездирмаслик учун уни билагидан аста ушлаб, деразага тақаб қўйилган бўш стол сари бошлади. Ўн дақиқа чамаси вақт ўтгач, бўлиқкина хизматчи аёл яқинлашди-да, қандай овқатлар борлигини маълум қилди. Асадбек тилга олинмаган таомни сўради.

– Манпар йўқ, умуман суюқ овқат йўқ, – деди хизматчи бир оз энсаси қотган тарзда.

– Унда тобоки жўжа олиб келинг, – деди Асадбек.

– Бунақасини уйингизга борганда ейсиз, бизда умуман тобоки бўлмайди, – деди хизматчи энди қўрсрок оҳангда. Манзура “бу қўрсликдан эрим сачраб кетмасин”, деган ҳадикда унга қараб:

– Киевча котлет бераверсин, майли, – деди.

Хотинининг мулоийим оҳангдаги бу сўрови бўлмаганда Асадбек чиндан ҳам бир-икки “ширин” гап айтишдан ўзини тиймаган, хизматчи жувон эса шу баҳонада онаси ning қайси маҳлукқа қўшилиши оқибатида дунёга келганини билиб олган бўларди. Асадбек “Умринг бўйи киевча котлет ейишни орзу қилиб, энди шу ерда етишдингми?” деган маънода Манзурага қаради-да, хизматчига:

– Иккита киевча котлет. Хотинимнинг боши шунга коронғу бўлган, – деди.

Жувон бу ҳазилга эътибор бермай, дафтарчасига бу-юртмани ёзди-да, “Яна нима?” деб сўради.

– Бўлди, – деди Асадбек.

– Салат... вино?..

Хизматчининг таклифлари чала қолди. Асадбек қўпол равиша:

– Нима кераклигини сенга айтдим, – деди.

Хизматчи жувон энсаси қотганини яширмай бурилиб кетгач, Асадбек сўкиниб кўйди.

– Уйга бора қолсак бўларди, – деди Манзура, ялиниш оҳангидা.

– Йўқ, котлет, дедингми, энди ейсан шу котлетни, – деди Асадбек.

– Вой, қорним тўқ, – деди Манзура оғир жазога ҳукм бўлган одам каби чўчиб.

Хотинининг бу саросимасини кўриб Асадбек кулиб кўйди:

– Ке, энди сен ҳам бир яйраб ўтиргин. Бизнинг кудаларингдан камимиз борми? Биз ҳам еб кўрайлик ўша котлетни. У ёқлардаги хизматчилар қанақа экан, шунақа лопиллаган хотинларми?

– Йўға, у ёқда ёш йигитлар хизмат қилишаркан. Шамолдай елиб-югуришади, барака топгурлар. Дастурхонга битта ушок тушса дарров тозалашади. Мен ўзимизнинг одатимизни қилиб қошиқни сочиққа артсам, Ҳамидингиз “унақа қилманг, хизматчи йигитни балога кўясиз”, дейди.

– Нега? – деб ажабланди Асадбек.

– Хўжайн кўриб қолса “қошиқни яхши тозаламай кўйган экансан”, деб уни ишдан ҳайдаб юбораркан-да...

Ниҳоят, киевча котлет ҳам келди. Асадбек санчиқда бир тишлам узиб олиб, оғзига солди-ю, туфлаб ташлашни ёки ютишни билмай, жавдираб қолди. Манзура эрининг ҳолини фаҳмлаб кулдонни у томон сурди-да:

– Кўнглингиз тортмаса еманг, адаси, – деди.

Асадбек чала чайналган қиймани ташлади-да, баланд овоз билан хизматчи аёлни чақирди. Манзура жанжалнинг ҳиди келиб қолгани сабабли туришга тараддулланди.

– Адаси, юринг, кетақолайлик, болалар ҳам қайтишгандир.

– Ўтир, – деди Асадбек амр оҳангиди. – Мен бу ерга овқат егани келганман.

Иккинчи чақиришдан сўнг хизматчи келди-да “Бунча бетоқатсиз?” дегандай қошлирини чимириди.

– Ўтир, – деди Асадбек.

— Мижозлар билан ўтириш мумкинмас, — деди хизматчи.

— Мен сенинг мижозингмасман, ўтиришга дегандан кейин ўтиришга.

Оппоқ сочли бу одамнинг кўзларида чақнаётган қаҳр-ғазаб учқуни хизматчини омонат тарзда бўлса-да, ўтиришга мажбур этди.

— Мана шу киевча котлетни сенга илиндим. Ол, е! — деб амр қилди Асадбек.

— Қорним тўқ, емайман, — деди хизматчи.

— Тўқ бўлсанг ҳам е.

— Яхши пиширмабдими, сизга ёқмадими?

— Еявер, зўр пишган.

Хизматчи бу мижоздан осон кутула олмаслигини фаҳмлаб қиймадан озгина ушатиб олди. Худди тотли таом еяёттандай чапиллатиб чайнаб, тезгина юта қолди.

— Хўш, ёқдими? Ўлган эшакнинг гўштимиди бу?

— Ёмон эмас-ку, сизга нимаси ёқмади? — деди хизматчи бир ютиниб қўйиб. Таомнинг ёмон эмаслигига ўзи ҳам ишонмагани учун бу гапни попуги пасайган тарзда, Асадбекнинг кўзларига қарай олмаган равишда гапирди.

— Итга берсанг ит емайди буни, яна ёмонмас дейсан-а!

— Асадбек шундай деб бўралаб сўкди-да, ликопчани унинг олдига сурди: — Охиригача ейсан. Емасанг эмчак-халтангга солиб бераман, уйга борганингда кечаси билан кавшаб чиқасан.

— Сиз менга қўполлик қилманг, — хизматчи шундай деб ўрнидан турмокчи эди, Асадбек уни билагидан ушлаб тортиб, жойига ўтқазиб қўйди. Бунга кўзлари тушган хизматчилардан иккитаси югуриб келишди:

— Натали, нима гап?

— Гражданин нега тўпалон қиляпсиз?

Асадбек уларга бир ҳўмрайиб қаради-ю, индамади. “Натали” дейилгувчи хизматчига эса яна амр қилди:

— Е!

Кўзлари жавдираб Манзура ўрнидан турмоқчи бўлди:

— Адаси...

— Ўтириш жойингта!

Хизматчилардан бири тез-тез юриб қалин парда ортидаги ошхона томон ўтди. Дам ўтмай ўша томонда ресторан хўжайинининг муовини кўринди. У аввалига соч-

лари оқаріб кеттган Асадбекни танимади. Дадил юриб келаётіб, Асадбекнинг ўткир нигохи билан күзлари тұқнашды-ю, бирор оёғига ўрок ургандай таққа тұхтади. Шу нафаснинг ўзида тиззасига қалтиrok югурди. Аммо турли одамларни күраверіб, муомаланинг минг бир түрини ўзлаштирган мувовин тезда ўзини құлга олди. Нохушликдан хабар беріб, энди эргапиб келаёттган хизматчига ўтирилиб, бир нима деб шивирлади. Хизматчи “маъқул” ишорасини қылгач, эпчиллік билан олдинга ўтиб, дугоналарининг ҳимоясига шай турған икки аәлни аста туртди-да, нарига бошлади.

“Нега бир ўzlари? Нега бизни ҳеч ким огохлантиrmади?” – Мувовин шу саволлар тўрига ўралиб Асадбекка рўпара бўлгач, таъзим билан салом берди.

– Бек ака, ғафлатда колибмиз, узр...

“Ҳа, ҳали ҳам Бек акангман. Бек аканглигимча қоламан! “Асадбек шу гапни кўнглидан ўтқазиб унга қаради-ю, танимади. Яқин уч-тourt йил ичиди бу ресторангда кирмагани учун хўжайини ким, шотирлари ким билмасди. Буни ё Чувринди ё Кесакполвон яхши биларди.

– Хўжайин сенмисан бу ерга? – деб сўради Асадбек.

– Йўқ... хўжайин... ўзингиз биласиз, Норбўта акамгилар. Сал тоблари йўқроқ эди, изғиринда белни олдириб қўйибдилар.

– Сенларни белдан эмас, калладан олган.

– Бек ака, бу ёқда жой тайёр эди, ўтайлик. Натали, тур, ишинингни қил.

Хўжайини талаби билан кўзғолган хизматчини Асадбек қаҳрли қарааш билан жойига михлади-да, ҳамон таъзимда турған мувовинга буюрди:

– Сен ҳам ўтири, Натали жононингга қарашиб юборсан. Бунинг ўзи тирсиллаб турибди, яна букиб қолмасин.

– Бек ака, жой тайёр эди-я...

– Сенга ўтири, дедим. Шу котлетнинг биттасини еб берасан.

Мувовин ўтиргач, Асадбек Манзурага аталған котлетни у томон суриб қўйди. Мувовин “сени деб мен ҳам балоға қолдим-ку, ол е”, деган маънода хизматчига қаради-ю, санчиққа қўл узатди.

Манзура бу можаро эрининг фойдасига ҳал бўлганини

билиб турса ҳам игна устида ўиргандай ҳаловатини йўқотди. Асадбек эса кўзини котлетхўрлардан узмай жим ўтири.

“Яхшики бу бўғирсоқ мени таниб қолди, – деб ўйлади у. – Бўлмаса ошхонадан икки барзанги чиқиб, икки қўлтиғимдан олиб, кўчага ташлармиди? Ҳа, оппоқ сочимнинг ҳурматидан раҳми келса шундай қиласади. Бераҳмроғи худди ахлатта ташланадиган латтадай судраб чиқарди. Балки хотинимнинг кўзи олдида бир-икки тепки еб шарманда ҳам бўлармишим? Кейин-чи? Аламимдан Жамшидни ёки бошқасини юборармишим? Унда нима фойда?.. Энди ёлғиз юраман, бундан бу ёғига аҳвол шуми? Одамлар иззат қиласади, деб талтайиб юраверган эканман-да... Ёнимда йигитларим бўлмаса Асадбек деганлари сариқ чақадек гапми? Болохонадаги йигитлар кетишгач, уйимга ит ҳам, бит ҳам бостириб кираверадими? Бу бўғирсоқ ҳали ўрнимни Ҳайдарга бўшатиб берганимни билмайди. Билса шу котлетни башарамга отишдан тоймасмиди? У кечаги Асадбекдан қўрқяпти, бугунгисининг орқасига тепишдан тоймайди...”

Шу онда Асадбек янгиш фикр юритаётганди. Бу фикри ўзи яхши кўриб айтиб юрадиган “йўлбарс-йўлбарслир, ҳеч қачон қўзичоқ бўлмас”, деган гапига зид эди. Тўғри, бирон идора раҳбари ишдан кетса, унга пойи питак бўлиб, лаганбардорлик қилиб юрувчилар дарров тўнни тескари кийиб оладилар. Аммо шайтанат оламида бундай ҳолат кам учрайди. Бунда йўлбарснинг йўлбарслик, бўрининг бўрилик “гувоҳномаси” олиб кўйилса ҳам у беозор жониворга айланмаслигини барча билади. Бу оламда “гувоҳнома” шунчаки олиб кўйилмайди, балки гўрковга топширилувчи “ўлим ҳақидаги далолатнома” билан алмаштирилади. Бундай далолатнома берилмас экан, четга сурилган одамдан барibir қўрқкулик. Шунга кўра “асадбек ўйиндан чиқибди”, деган гап тарқалган тақдирда ҳам, “Ўқилон”нинг аввалги шуҳрати атрофдаги одамларни талвасадан куткармайди.

Ҳам чандир, ҳам ҳидланган гўштдан тайёрланган котлетни чайнаётган муовин ҳам бундан мустасно эмас. Айни дамда бирор келиб унга: “Жинни бўлмасанг-чи, бу одам энди ҳеч ким эмас”, деса ҳам у “Шу қиймани еб

ўлмасман, лекин емасам ўлишим эҳтимоли бор”, деган эҳтиётда Асадбек амридан барибир бўйин товламасди.

Ликопча бўшагач, муовин ичкарида жой тайёр эканини яна эслатди. Манзура эса “адаси кетақолайлик” деган маънода ялиниб қаради. Асадбек хар иккала таклифни зътиборсиз қолдириб индамай ўтираверди. У безатилган дастурхон учун паст кетиб, жойни ўзгартиришни истамади. Муовин дастурхон шу ерда безалиши шартлигини уқиб, таъзим билан изига қайтди.

Аввал дастурхон алмаштирилди. Улар кирганда зътиборсиз равишда сигарет тутатиб, без бўлиб ўтирганларнинг барчаси чаккон тарзда хизматга киришиди. Фақат Натали деганлари кўринмади. Муовин “сени кўрсалар Бек акамнинг ғашлари келади”, деб ўни ошхондаги хизматга қолдирган эди.

Ўзига оро бериб кийинган уч йигит дастурхон усти ноз-неъматлар билан безалаётган пайтда ресторонга беписандлик билан кириб келиб ўртада тўхташди. Олдинроқда тургани ўтирганларга бир-бир қараб, кимнидир кидиргандай бўлди. Сўнг тўрдаги стол атрофида ўтирган уч эркак, икки жувондан иборат давра сари юрди-да, уни кўриб саросима билан ўрнидан кўзғолган чиройли жувонга тарсаки тушурди. Буни кўрган Манзура чўчиб ёқасини ушлаганича нажот кўзлари билан эрига қаради. Асадбек хотинининг ҳавотирини сезмагандек, худди зерикарли кинони эснаб тамоша қилаётган одам сингари бамайлихотир ўтираверди.

Тарсаки урган йигитнинг икки шериги даврадаги эркакларнинг орқасига ўтишганда жувон:

– Булар билан бирга ишлаймиз, бугун менинг туғилган куним эди, – деб уларни ҳимоя қилмоқчи бўлди. Йигит ўрнидан жилишга, аёлни ҳимоя қилишга уринмаётган эркакларга қаради-ю, шерикларига “урларинг”, деб имлади. Жувоннинг билагидан маҳкам ушлаб, бармогидаги узукни тортиб олди. Кейин “соатни еч!” деб буюрди. Жувон титрок бармоқлари билан соатни ечиб узатгач, яна тарсаки еди. Бу сафар зарба қаттиқроқ бўлгани учун қалқиб кетди. Йигит уни яна урмоқчи бўлиб хезланганда ошхона томондан югуриб чиқкан хизматчи орага тушиб, унга нимадир деди. Йигит шу оннинг ўзида шаштидан тушиб, Асадбек томонга қараб олди-ю, шошқич

равищда изига қайтди. Урушга шай турган шериклари нима воеа юз берганини англамай таажжуб билан унга эргашдилар.

Бу томоша Асадбекка ёшлик йилларини эслатди.

Ресторанга кирган пайтлари Кесакполвоннинг шунақа қилиғи бўларди. Баъзида ўзига ёқсан жувонга эга чиқишини истаб қоларди. Кўча-кўйдами ёки бозордами ови юришмаган кезлари эса ресторанга ўйнашлари билан кирганларни шилиб олиш ҳаракатини қиласарди. Ресторан, меҳмонхона атрофларига ин кўйган фоҳишаларнинг кўпини яхши билувчи Кесакполвон худди ҳозиргидай тамошани кўрсатарди. Кесакполвон билан тил биринтирган фоҳиша бир-икки тарсаки ерди-ю, кейинни улушкини олгач, мукофотига унинг тўшагини обод киласарди. Асадбек, уша кунларни эслаб “бу тамоша ҳозир ҳам бор экан-да”, деб ўйлади.

Дастурхон шоҳона кўриниш олгач, муовин яна таъзим билан пайдо бўлиб, шишаларнинг қопқоғини очмоқчи бўлди.

— Очма, — деди Асадбек.

— Одамдан азиз бўлибдими, Бек ака. Табаррук қилиб беринг, ўзимиз отамиз, — Муовин шундай деб туриб қадаҳларга конъяқ кўйди. Асадбек узатилган қадаҳга қўл узатмагач, нима қилишини билмай нокулай аҳволга тушди. Асадбекнинг:

— Ўзинг ич, — дейиши уни бу аҳволдан куткарди. Қадаҳни Бек акасининг соғлиғи учун кўтарнб, яна ошхонага қайтди.

Кўп ўтмай икки косада манпар келди. Асадбек хотинига “кўрдингми, буларни”, дегандек қараб, истеҳзо билан жилмайиб кўйди, бироқ, қўлига қошиқ олмади. Манзура ҳам “энди бу ёғи нима бўларкин” деб ҳаракатсиз ўтираверди. Манпар совушга улугурмай тобоки жўжа ҳам келтирилиб, ёқимли ҳиди иштаҳани қитиклади. Ана шундан кейин Асадбек чўнтағидан пул чиқариб санагач, дастурхон устига ташлаб устига конъяқ шишасини бостириб кўйди-да, ўрнидан турди. Асадбекнинг бу қилиғидан талвасага тушган муовин:

— Бек акажон, бизни уялтируманг, — деб ялинди.

— Ҳалиги йигитларни танийсанми? — деб сўради Асадбек унинг гапига парво қилмай.

– Биринчи кўришим... танимайман, – деди муовин довдираб.

– Чўтал беришмайдими сенга, шунаقا лақмамисан? Эртага Жамшид деган йигит келади, ўша болалар шу ерда бўлишсин.

Кузатиб чиккан муовин уларнинг пиёда кетишаётганини кўриб ажабланди, лекин “машина чақирайми?” дейишдан кўркиб, индамай тураверди.

2

Эрталаб Асадбек нонушта қилиб бўлгач, Манзура тўйдан гап очди:

– Маҳмуднинг қирқи ўтгандан кейин деганман-ку? – деди Асадбек унга жавобан.

– Йигирмалари ўтди... Майли, сиз нима десангиз шу. Лекин... кунини белгилаб, тўйга айтаверсак бўлармиди... биласиз-ку, одамлар тиллари билан юрадиган бўлиб кетишган...

– Яхши... Бор, Самадингни чақир.

Манзура гапни кўпайтирмай ўрнидан чаққон турдида, ўғлини бошлаб қайтди. У тўйнинг маслаҳати бўлар, деган фикрда яна эрининг рўпарасидан жой олди. Лекин Асадбек ҳозиргина тўй ҳакида гап бўлганини унугандай ўғлидан бутунлай бошқа нарсани сўради:

– Кеча Қамар амакинг чиқибдиларми? Нималарни гаплашдинг?

Манзура Абдусамадни бошлаб келаётганида йўл-йўлакай “аданглар тўй кунини белгиламоқчилар, тортинимай гапингни айтавер”, деб шипшиб кўйган эди. Шу сабабли ўғил отасининг саволидан ажабланиб, онасига қараб қўйди. Манзура “қайдам, ўзим ҳам ҳайронман, бу кечаги гап эди...” дегандай пастки лабини аста тишлиб, нигоҳини олиб қочди. Абдусамад эса мужмалроқ тарзда:

– Уйни сотмоқчимишлар, пулдан қийналиб қолишиганмиш, – деб жавоб қилди.

– Сен нима дединг?

– Адамлар билан маслаҳатлашаман, дедим.

– Дуруст... – Асадбек шундай деб ўғлига синовчан тикилди. – “Сотаман”, деб бошқаларга ҳам айтибдими?

– Йўқ. Биринчи бизникига чиқибдилар. Гапларининг мазмунидан бизга сотмоқчига ўштайдилар.

– Узинг нима дейсан?

– Сиз нима десангиз...

– Мен сенинг фикрингни билмоқчиман. Сенам битта оиласа бош бўляпсан. Четнинг ҳаётини кўрдинг. Қани, бир нима дегин-чи?

Бу гапдан сўнг она-бала кўз уриштириб олдилар.

– Ойингга қарама, мен сендан сўраяпман, менга қараб гапир.

– Сотишга астойдил ахд қилишган бўлса... олганимиз маъқулроқмикин?

– Сен унақа мижғовлик қилма. Кечадан бери ўйлангандирсан, аниқ бир фикрга келгандирсан? Сотиб олганимиз маъқулроқми ё сотиб олишимиз керакми?

– Адаси, бунақа гапларни билмайди ҳали... – шундай деб орага тушган Манзура “Сен ақлинг етмаган ишларга аралашма”, деган танбех билан жим бўла қолди.

– Ойинг сенларни ҳали ҳам ёш бола фаҳмлади, – деди Асадбек ўғлига, сўнг хотинига юзланди: – балони билишади бу болаларинг. Четда ўқиганларни сен анойи дема.

Асадбек кейинги лукмасини жиндак меҳр билан айтган бўлса-да, Абдусамад аниқ фикрни билдиришга журъат этолмади. Отаси талабини яна қайтаргач:

– Олганимиз яхши, – деди.

– Камар амакингга шундай дедингми?

– Йўқ, “адам биладилар”, дедим.

– Яхши, яхши... уй сотилса биз олишимиз керак... – Асадбек ўғлидан кўз узмаган ҳолда пиёланинг четига чертиб кўйди. – Ўғлим, уйимиз торлик қилиб қолдими, сиғмаяпсизми?

Сизлашга ўтилиши яхшилик аломати эмаслигини билган Манзура безовталаниб, эрини чалғитиш мақсадида:

– Адаси, чой қуяими? – деб сўради.

Асадбек бу гапга эътибор қилмай, ўғлига қаттиқ тикилганича жавоб кутди:

– Сиздан сўраяпман, сиғмаяпсизларми? Бошқа уйжойи қилиб берайми?

Абдусамад бошини эгтан ҳолда ўзини оқламоқчи бўлди:

– Ада, унақа деганим йўқ-ку...

– Битта қоринга сикқан ака-ука битта уйга сиф-маслигини биламан. Сиз ўқишингизни битириб келгунин-гизча бундан яхшироқ уй-жой курдириб кўяман. Аммо ён кўшнимизнинг уйини сотиб олмаймиз, ўғлим. Нимагалигини биласизми? Билмайсиз. Чунки жуда-жуда калта йўлайсиз. Ҳали онангиз “одамлар тиллари билан юрадиган бўлиб кетишган”, дедилар. Уша тили билан юрадиган одамлар “Асадбек кўшнисининг мушкулини осон қилибди”, дейишмайди. “Асадбек – золим, ён кўшнисини чиқиширмай, сикиб чиқариб, ўғлига жой солибди, эртадин бутун маҳаллани эгаллади”, деб ноғора-карнай чалишади. Шунақами? Нега индамайсан, гапир?

– Ада, кечиринг, буни ўйламабман.

– Ҳа, ана, энди, ўзингга келдинг. Илмнинг изидан тушганинг яхши, лекин ҳаётнинг ғаламис томонларини унтишга ҳаққинг йўқ. Бизга таъзим қилиб, тиржайиб турганларнинг қўлларига қара, сал тескари бўлдингми, панжаларида чанглаб турган лойни башарамизга чаплашади. Германияда балки бунақамасдир, сен илмни ўша ёқда олгину ҳаётни бу ерда ўрган. Тушундингми?

– Тушундим, ада.

– Тушунган бўлсанг, бор, Жалил амакингни олиб кел. Уйига куруқ кириб борма, бозорга тушиб майда-чуйда олвол.

Абдусамад тобелик билан ўрнидан туриб чиқиб кетгач, Асадбек Манзурага қараб:

– Ҳамид ҳалиям ухлаяптими? – деб сўради.

– Эрталаб турувди. Сал мазаси йўкроқ.

– Нима бўпти?

– Шамоллаганга ўхшайди, “баданим қақшаяпти” дейди. Асал чой ичириб ётқиздим.

– Сен Қамар акани чақирчи.

Манзура амрни бажариш учун кўзғолганда Асадбек уни тўхтатди-да, “ўзим чиқа қоламан”, деб ўрнидан турди.

Бу ховли сотиб олиниб курилиш бошланаётганида ўзини ўзи ишбоши қилиб тайинлаган Кесакполвон шу кўшнининг ховлисига ҳам харидор бўлган эди. “Ҳеч бўлмаса ярмисини сотинг”, деган таклифни Қамариддин “Ўғиллар бирин-кетин етилай деб туришибди. Улар-

га уй қурсак, ҳовли каталак бўлиб қолади”, деб унамаганда Кесакполвоннинг ғаши келган эди. Ошнаси “шу қўшнингни инига кирғизвормасам юрган эканман...” деганида Асадбек “Гинч кўй уни, менга шу ҳовли ҳам етади”, деб қайтарганди. Кесакполвон хожасининг гапини икки қилмай, Қамариддинни тинч кўйди-ю, бирок, бу ён-даги қўшнини аврай-аврай аввал ҳовлисининг ярмисини сотиб олдилар. Кейинроқ “икки қизингиз билан ҳовлида нима қиласиз қийналиб”, деб юриб, қолган ярмини шаҳар марказидаги тўрт хонали уйга алмаштириди-ю, сўнг кўнгли ором топди. Асадбекнинг “бекор қилдинг шу ишни”, деган гапига “Сенинг обрўйинг менинг обрўйим, сен билан бир иш қиладиган одам аввал уйингта қарайди. Каталакда ўтиранг бирор афtingга бокмайди”, деб жавоб қайтарган эди.

Кечак Манзура “уйни сотишмоқчиши...” деганида Асадбек Кесакполвоннинг ўша пайтдаги аҳдини эслади. “Бу мараз яна менга яхши қўриниш учун Қамар акани сиқувга олдимикин?” деб ўйлади. Ўғлининг фикридан ғашланишининг иккинчи сабаби шу эди.

Асадбекнинг қўшничилик бурчини бажариши тўй-маъракаларга бирров чиқиб қўйишдан иборат эди. Кўчада қўришиб қолишгудек бўлишса ҳам асосан салом-алик билан кифояланарди. Асадбекнинг ҳовлига кириб келиши Қамариддин учун кутимаган бўлгани билан мақсади маълум эди. Дарвозахонага тақаб чол-кампир учун солингган пастак уйга кириб ўтиришгач, дуойи-фотиҳадан сўнг Асадбек гапни чўзиб ўтирмай муддаога ўтиб қўя қолди. Бир пайтлар ҳовлига харидор бўлган бой одам бугун ё эртанинг ўзида сотиб олади, деган ишончдаги Қамариддин ҳам чайналиб ўтирмай, ниятини айта қолди:

- Шу ҳовли бегона бўлмасин, ўзингиз олинг, – деди у.
- Менинг уйим бор, – деди Асадбек.
- Мен ўғилларингизнинг бирига ватан бўлармикин, девдим.
- Сизнинг ўғилларингизга ватан керакмасми?
- Керакликка керак... қўл калта-да, Бек ака.
- Қамар ака, сизга бу ишни бирор ўргатдими, ё битта-яримта зўр “сотасан”, деб зўрладими?
- Мени ким зўрларди, ҳаётнинг ўзи мажбурлаб кўяркан.

– Заводда неча йилдан бери ишлайсиз? Ўттиз йил бўлгандир, а?

– Ўттизингиз нимаси, кирқ беш йил бўлди. Уруш вақтида ўн тўрт ёшимда бошлаганман ишни. Дастроҳга бўйим етмасди, оёғимнинг тагига гишт қўйиб беришарди.

– Шунча ишлаб қўйибсиз, уй сўрамайсизми?

– Вақтида навбатга туриб қўймаган эканман. Оми одамман-да.

– Ҳозир навбатингиз борми ишқилиб?

– Борликка бор-ку, лекин элликнинг нариёғида. Бу йил завод битта уй қурувди, навбат яқинлашиб қолармикин, десам, Россиядан ишчилар келадиган экан, уй ўшаларга берилармиш. Катта ўғлим ҳам ишхонасида навбатда турибди. Туновинда хисобласак, навбати ўттиз йилда келаркан.

– Ота-бала иккита уй олсаларингиз масала ҳалми?

Қамариддин Асадбекнинг мақсадини англаш ўнғай-сизланди:

– Бек ака, шу жойни олиб қўя қолганингиз яхши эди бизга.

– Менга уй керакмас, – деди Асадбек қатъий тарзда, кейин самимий оҳангда қўшиб қўйди: – Менга қўшни керак.

– Раҳмат, Бек ака, ўзи... сизнинг олдингизда хижолат эдим.

– Нега хижолат бўласиз? Сиз билан бизнинг орамизда гап-сўз бўлиши мумкинмас.

– Ўртанчамни яхши сомсаҳонага жойлаб қўювдингиз. Тирикчилик туппа-тузук ўтиб турувди. Бола тушмагурнинг сомсапазликка сираям тоқати йўқ-да. Мендан бемаслаҳат автобазага бориб ишга жойлашиб олибди. Бир шалақ аравани бериб қўйишган, бир кун юрса ўн кун қора мойга беланиб тузатади. Шунда ҳам шаштидан қайтмаяпти. Жуда ўжар-да.

– Каратэ билан шугулланадиган шу боламиди? Ташлаб юборгандир?

– Бе, қаёқда! Каратэ дегани унинг жони-ку! Иккита болали бўлдинг, қўй энди, десам ҳам “отаммисан сен, кимга гапиряпсан” демайди.

– Шу ўғлингизни менга беринг, менда ишласин.

Бу таклиф Қамариддин учун ҳам күтилмаган, ҳам ёқимсиз бўлди. Шу сабабли ҳамсуҳбатига бир оз тикилиб, дарров жавоб қайтармади, сўнг:

– Қанақа бўларкин... автобазасига анча ўрганиб қолувди, хўжайнинлари “янги машина келса, сен оласан”, деб ваъда қилишибди...

Асадбек бу мужмал гапнинг асосида қандай хавотир яшириганини фаҳмлаб, афсус билан кулимсираб қўйди:

– Қамар ака, шу гапнингизга қойил қолмадим. Неча йиллик қўшнимиз-у, лекин сиз ҳам бошқаларга ўхшаб ҳар хил миш-мишларга ишонасиз. Худди мен ўғлингизнинг қўлига болта бериб жаллодга айлантириб қўядигандай қўрқасиз-а?

– Унака эмас, Бек ака, сизни ҳурмат қиласман.

– Ҳурмат қиласиз-у, лекин қўрқасиз. Сизга айтмагандирман, ўзингиз одамлардан эшифтандирсиз балки, мен болалигимдан бошлаб қиморнинг хадисини олганман. Гапнинг дангалини, нақдини, ҳалолини, хуллас, ўғил боласини ёқтираман. Илгари ҳам болаларингизни беринг, деганимда мижғовлик килувдингиз. Мен пул топишни биламан. Агар хоҳласангиз ўғлингизга кооператив таксиларидан биттасини бериб қўяй, истасангиз узокқа қатнайдиган КамАЗлар бор.

– Бек ака, узокнинг иши қийин. Бориб келгунча хавотирдан ёрилиб кетаман.

– Унда ўзимнинг машинамни ҳайдайди. Доим кўз олдингизда бўлади. Ўйлаб кўринг, кўнглингизда озгина гумонми, хираки ми бўлса – мен таклиф қилмадим, сиз эшифтадингиз. Орада гиналик йўқ. Мен “уйни сотманг”, деб чикдим, сиз шунга кўндингиз – бошқа гап-сўзим йўқ.

Асадбек шундай дегач, ўрнидан турди.

Кўчага қадар кузатиб чиқсан қўшнисини таомилга кўра уйига таклиф қилди. Қамариддин бу лутфга “Худо хоҳласа тўйларда чиқамиз”, деб яхши ният билан жавоб қайтарди.

Эрининг ҳовлига кириб келаётганини кўрган Манзура ошхонадан чиқди-да, “Ҳайдар ака келганлар”, деб меҳмонхона томонга қараб қўйди. Асадбек Кесакполвоннинг бугун албатта келишини биларди. Шу боис хотини айтган янгиликдан ажабланмади. Эри билан Ҳайдар акаси орасида қандай гап ўтганидан, охири икковидан би-

рининг ёки икковининг ўлими билан якунланувчи йўлга қадам қўйғанларидан бехабар Манзура Кесакполвоннинг кириб келишида ғайри табиий ҳолатни сезмади, унинг қаймоқ, иссик нон кўтариб кириб келишини одатдаги ташрифлардан деб билгани сабабли эрига айтган хабарида таажжуб оҳангидан йўқ эди.

Мехмонхонадан чиқиб келаётган Муштариға кўзи тушган Асадбек хотинига “келининг нега кирди у ёкка?” деган маънода савол назари билан қаради.

– Чойни олиб кира қолинг, девдим, – деди Манзура.

– Бу уйда эркак йўқми, хизмат қиласидиган?

Манзура “Самаджонга ўзингиз иш буюрдингиз, Ҳамиджоннинг тоби йўқлигини айтдим-ку”, деб ўзини оқлашга журъат қилолмай, эрига мўлтиллаганича қараб тураверди. У эрининг сўкиб беришини кутган эди. Муштариғ яқин келиб қолгани учун Асадбек хотинини сиқувга олмади. Келинига қараб:

– Қизим, бизда келин бегона эркак ўтирган уйга кирмайди. Мехмонга аталган нарсани шундай остонаяга кўйиб секин овоз беради. Тўғри айтяпманми, онаси, сен шунаقا қиласидинг, а?-деди.

– Ҳа, бегоналарга шунаقا қилинади. Ҳайдар ака амаки қатори бўлганлари учун...

Эрининг авзойи бирданига ўзгарганини кўрган Манзуранинг гапи оғзида қолди. Асадбек “Буларга амаки бўладиган укам ўлиб кетган”, деб тўнғилламоқчи эди-ю, келин хузурида ноқулай аҳвол юзага келиши мумкинлигини фахмлаб, индамай кўя қолди.

Кесакполвон деразанинг ўнг томонида, ҳар доим ўтирадиган жойида ёнбошлаганича қаймоқхўрликни бошлаб юборган эди. Косадаги қаймоқка ботирилган нон бўлакларини чой қошиқда биттадан олишга қаноат қилмай beminnat бармоқларини ишга солиб кўя қолганди. Асадбек остонаяда пайдо бўлиши билан Кесакполвон қаймоқ юқи бармоқларини ялаб ўридан турдида, кўришмок учун билагини тутди. Асадбек кайфияти дуруст бўлса, Кесакполвоннинг бу қилиғи эътиборсиз қолар, бир нимадан ғашланиб, ёки аччиқланиб турган бўлса, “Кўлингни артсанг ўлиб қоласанми”, “Бурнинггача қаймоқ чаплабсан-а, бунча исқиртсан”, “Кучук болага ўхшаб чапиллатаверма” каби заҳарли танбеҳларни

эшитарди. Эшитарди-ю, “қаймоқхўрликниг асл мазаси шунда-да”, деб ўз билганидан колмас эди.

Кесакполвоннинг бармокларини ялаб, кўришмок учун билагини тутиши Асадбек учун янгилик эмасди. Илгарилари буни бефаросатлик рамзи сифатида қабул қилган бўлса, ҳозир менсимасликнинг бир кўриниши деб билиб ғашланди. Қандайдир овоз (балки шайтон алайхилаънадир) “захарли сўзларингни санчиб-саншиб олсанг-чи, индамай қўяверасанми”, деди. Бошқа овоз эса (балки Яратганинг фаришталариридир) “Сен энди бу билан ўчакишма, сир берма, ўзингни бир поғона паст ол, кам бўлмайсан. Шундай қилки, уни ғафлат боссин...” деб шаштидан қайтарди, кўнгил ғашлигини сездирмади.

Кесакполвон гўё қаймоқхўрлик билан банд бўлса-да, ошнасинг кўз қарашларидан, сўзларидан бир нимани илғаб олишни истарди. Айни чоқда кеча болохонадаги йигитларнинг кўнғироғидан кейин уйғонган навбатдаги талвасасини ошнасига сездирмасликка тиришарди. Фақат ўзигагина маълум ўтда қоврилаётган Кесакполвон чойдан бир-икки хўриллатиб ичди-да, ошнасидан ҳол сўраган бўлди:

– Қаёқда юрибсан, бирга қаймоқхўрлик қиласмиз девдим.

– Шунаقا нияти бор одам эртароқ келади, – деди Асадбек унга жавобан.

– Вактли келмокчийдим, – Кесакполвон шундай деб оғзини қаймоқли нонга тўлдирди-да, косани Асадбек томонга салгина суриб “Ол, е” деб манзират қилди. Кейин луқмасини чала-чулпа ютиб изоҳ берди: – Бугун уйкудан кечрок турсанг керак, деб ўйлабман.

– Кун ёйилгунча биксиб ётганимни кўрганмидинг? – деди Асадбек зардали оҳангда.

– Ресторандан кейин бошинг оғриб ётгандирсан, дебман-да, – Кесакполвон “қойилмисан” дегандай айёро на кулимсираб қўйди.

Бошқа одам бўлганида балки “Ие, шундан ҳам хабар топдингми!” деб ажабланган бўларди. Асадбек эса бу гапни эътиборсизлик билан тинглади.

Муовиннинг ресторан хўжайнини топиб ноxуш воқеадан хабардор қилиши, унинг эса яrim кечадами ёки эрта тонгдами Кесакполвонга учраб, “Бек акалари

хузурида узрли бўлиб қолганлари”ни айтмогини Асадбек ҳисобга олиб кўйганди. Кесакполвоннинг бугун албатта келишига ишончи борлигининг биринчи сабаби шу эди. Иккинчи сабаби эса, гарчи болохонадаги йигитлар “Эрталаб Ҳайдар акаларингга учрашларинг, бундан бу ёғига бажарадиган ишларингни айтади”, деган амрни олсалар-да, зартани кутиб ўтирумай ўша заҳотиёқ акаларига сим қоқиб, “уидан чиқларингу Бек акаларингта сездирмай кўчада пойлаларинг”, деган буйруқни олишлари аниқлиги эди.

Асадбек кечкурун ресторандан қайтганида аввал болохона деразасига бокди: ҳамиша ёниб турувчи чироқнинг ўчирилгани йигитларнинг йўқлигидан дарак эди. Шундай бўлишини ўзи хоҳлаган бўлса-да, юқоридаги чироқнинг ўчиши давру даврони, шуҳрати машъаласининг сўнишидан дарак бергандай юраги бир увишди. Айни нафасда муюлишда икки кишининг қорасини кўриб, Кесакполвондан амр бўлгани, ошнасининг эрталаб етиб келажагини англади.

– Бўтавой қашқани пичоқсиз сўйиб келибсан-ку,
– деди Кесакполвон, дастурхонга томган қаймоқни жимжилоги билан ялаб.

– Қашқанг ким? – деб сўради Асадбек.

– Танимайсанми? – Кесакполвон “ростданам танимайсанми ё мени лақиллатмоқчимисан?” дегандай унга синовчан бокди. Ҳатто лаблари бир пас чапиллашдан тўхтади.

– Рестораннинг хўжайнини танимайсанми? Маҳмуд орага тушиб кўйдирувди-ку?

– Эсимда йўқ... нима, олдингга эмаклаб бордими?

– Эмаклайдиган одамни учиб борадиган қилиб кўйибсан-ку. Ёмон эзисан бола пақирни. Агар овутиб кўймасам унга иштон чидамай қоларди.

Кесакполвон шундай деб кулди, ошнасидан “нима қилибманки, бунчалар эзилса”, деган мазмунда гап кутди. Асадбек эса ошнасининг гапини уқмагандай жавоб қайтармади.

Узок йиллар мобайнида ораларида сир бўлмаган, бир-бирларини дўст деб билган, қилинган гуноҳларга teng шерик ҳисобланмиш бу икки одамнинг ўзга-ўзга оламга чекиниб ўтириши ажабтовур эди. Шарафли ҳадисда

айтилмиш эканки, “бирорга ҳаддан зиёд ишонч билан сирдош дўст тутинмангки, вакти келиб у душманга айланиши эҳтимоли бордир, душман хисобланмиш киши билан ҳаддан зиёд ёвлашмангким, вакти келиб у сизга дўст бўлиб қолар...”

Душманга айланиш алҳол эҳтимоли эмас, ҳақиқатта айланади. Бу ҳақиқатни иккови ҳам яхши билади. Аммо бир-бирига сир бой бермайди. Душманликлари ни, бир-бирларидан хавотирлари мавжудлигини гапсўзлари ошкор қилиб кўймаслиги учун тилларига эҳтиёт бўладилар. Кесакполвоннинг хоинлигига шак-шубҳаси қолмаган Асадбекнинг ҳукми тайин, фақат ижро услуби ва вакти аниқ эмасди. Ё биттагина ўқ билан, ё ярим кулоч чилвирми ё бигизми, ёки уч-тўрт томчи заҳар билан бу масалани ечиши мумкин, фақат йигитлардан бирига ишора қилиб кўйса кифоя: Кесакполвон Хумкалланинг тақдирига шерик бўлиб кетаверарди. Лекин қаймок юки бармоқларини ялаётган Кесакполвоннинг тақдири факат Асадбекнинг ҳукмига эмас, Хонгирейнинг марҳаматига ҳам боғлик эди. Насронийларнинг таъбири билан айтилганда, Хонгирей – чўқинтирган ота – тутинган ўғлини ўлим чанталига осонгина топшириб кўймаслигини асадбек яхши биларди. Ўртада ўзининг эмас, фарзандларининг тақдири гаровда экани уни ҳар қандай очиқ ҳамладан тутиб туарди. У “тутинган ўғил”нинг “чўқинтирган ота” қўлидан ўлим топишини истарди. Бунинг учун эса фурсат керак. Ана шу фурсат ичида бармоқларини ялаб, чапиллатиб чайнаб ғашига тегиш нима экан, елкасига чиқиб олиб, таҳорат ушатиб юборса ҳам чидайди. Бошқа иложи йўқ.

Ошнасининг пайт пойлаётганини сезиб юрган Кесакполвон Асадбекнинг содиқ йигитларидан ҳадиксираарди-ю, зарбанинг Москва томондан келажагини тахмин ҳам қилмасди.

Коса бўшаб, қаймок юклари бармоқлар воситасида ялангач, чой куйилиб, хўриллатиб ичилди-ю, бир томоннинг нафси ором олди, иккинчи томоннинг эса кўнгли айниди. Кесакполвон бармоқларини, сўнг лабини сочиқча артгач, ён чўнтагидан пул чиқариб Асадбекка узатди. Асадбек пулга кўл узатмади, “нима бу?” деб сўрамади ҳам.

– Ресторандаги зиёфатнинг ҳаққини ташлаб кетган экансан, – деб изоҳ берди Кесакполвон, пулни дастурхон устига кўйиб, сўнг ёнида турган газетага ўроғлик тахламни очиб бир даста пулни кўрсатди: – Буниси суюнчи. Анчадан бери бу ресторанга кирмай юриб бирдан бориб қолганингта кувониб кетишибди. Сенинг номингдан уларни ўзим кечириб қўя қолдим, – Кесакполвон бу пулларни ҳам дастурхон устига кўйиб, тепасига сочик ташлади. – Бугун иккаламизни зиёфатга чақиришяпти. Сасиган котлетни берган бефаросатнинг шкалат қизи бор экан, сенга илиниб туришибди, бир табаррук қилиб бераркансан.

Кесакполвоннинг “сасиган котлет”ни тилга олиши “менсиз юрсанг кунинг шунаقا сассик таомларга қолади”, деган маънода жаранглаб, Асадбекнинг иззатнафсига тегди. Индамай ўтиравериш ўзига ҳам малол келиб:

– Қизи шкалат эканми? – деб сўради.

– Шкалатки, у ёқ бу ёғи йўқ, – деб таъриф берди Кесакполвон.

– Ўзинг табаррук қилиб бергандирсан?

– Кўйсанг-чи, мен сенга шилта нарсани илинаманми?

Ҳали соат олтида ўзим келиб олиб кетаман. Сен ўзингни у ёқ бу ёқка ташлаб ноз қилма. Битта дўхтир айтди: узоқ яшайман деган одам онаси ўпмаган маржалар билан муомала қилиб туриши керак экан. Мен сенинг юзга киришингни истайман, ошнам.

– Ўзинг боравер, менинг ишларим бор, – Асадбек бу ҳақда гаплашишини истамаганини маълум қилиш мақсадида бутунлай бошқа мавзуга кўчди: – Идорабоп жой танладингми? Кечаги кун хонамизга кирувдим, менинг ютворай деяпти, Маҳмуднинг ўрни билиниб турибди.

– Жой қидиряпман, марказдан кўнгилга ёқадигани чиқмаяпти.

– Марказга ёпишаверма, четроқдан бўлгани тузук.

– Бир-иккита жойни кўз остига олиб қўювдим, бир бориб кўрсанг бўлармиди?

“Бу ҳам бир ўйин-да. Менга кўрсатасан-у, ўз билганингни киласан. Менга маъқул жойга икки дунёда келмайсан. Мен орқангдан эргашиб юриб, лақиллаб

қолавераман. Сен эса мен билан яқинлигингни ўзингча исбот қилган бўласан, а?” Асадбек шундай деб ўйлади-ю, аммо тили бошқа гапни айтди:

– Яхши. Аввал сўраб-суриштириб бир қарорга кела-вергин-чи... Энди сенга маслаҳатим: бир гап бўлса осон кутулиб кетиш йўлини ҳам ҳисобга ол. Бу идорамизда ҳисобини олмаган эдик, қолқонга тушгандек ўтирадрек. Замон бизга тинч эди, билинмади, хавотиrimiz йўқ ҳам эди. Аввало Худо асрасин-у, лекин эҳтиётини ўйлаб қўй.

Бундай жўяли маслаҳатни аямай айтишига асоснӣ сабаб: оёғи остидаги тиконни кўрмай қадам босувчи собиқ аъёнини хукумат таъқибидан асраш эди. Агар Кесакполвон нодонлик қилиб шу тиконни босса, хукумат тузоғига илинса, Хонгирей “Ҳа, ўзи аҳмоқ экан”, деб қўймайди, аксинча Асадбекдан кўради. Фурсатдан фойдаланган Асадбек бу маслаҳати билан яна нишонга урди: меҳрибон дўст либосини ҳали ечмаганини, унга нисбатан душманлиги йўқлигини билдириб қўймоқчи эди. Кесакполвон маслаҳатни собиқ хожаси истаган тарзда қабул қилиб, ийиб кетди:

– Бу гапингда жон бор, – деди у. – Ўрни келиб қолди, энди яна битта маслаҳатинг керак. Маҳмуднинг боллари-га жавоб бериб юборсаммикин? Бу ёқда Ҳосилнинг боллари ҳам лақиллаб юришибди. Шунга нима дейсан?

Асадбек собиқ аъёнига синовчан тикилди. “Уларга қўшиб менга содик йигитларнинг ҳам думларини тугарсан?” деди унинг кўзлари. Кишининг кўзига қараб дилидагини билиб олиш қобилиятидан маҳрум Кесакполвон “саволим кутилмаган бўлди, ошнамни қийнаб қўйди”, деб ўйлади.

– Душманларинг камми, яна кўпайтирмоқчимисан? – деди Асадбек ундан кўз узмай.

– Нега ундан деялсан?

– Болларни қўйиб юборсанг, кейин улар нима ки-лишади? Битта зўрроғи, фаросатлироғи чиқиб қолганларни атрофига тўпласа-чи? Ҳосилбойваччанинг ўрнига яна ўнтаси пайдо бўлади. Кейин бу ёғи урчиб кетаверади.

– Сен ҳамма нарсадан чўчийверма. Ҳосилдақасидан мингтаси менга рўпара келсин, жигини эзib, дабба қилиб қўярман, – Кесакполвон шундай деб ўрнидан турди.

— Катта кетма, — Асадбек бошқа гап айтмай, уни кузатиш мақсадида ўрнидан турган дамда ҳовлида Жалилнинг овози эшитилди.

— Акахон келдидар-ку, — деди Кесакполвон пичинг билан. Сўнг бир нарсани эслагандай остоноада тўхтади: — Ҳа, айтмоқчи, йигитларга бир нима дебсанми?

Асадбек Кесакполвоннинг шу ондаги усталигига тан бериб, жилмайди:

— Мени бўри ермиди... — Бу жавоб Кесакполвонни қониктирмай, энсасини қотирди, шу сабабли Асадбек Манзурага айтган гапини қайтарди: — Келинлик уйда тепадан бақрайиб туришлари менга ёқмаяпти. Сени билан мени Худо асрайман, деса шу пойлоқчиларсиз ҳам асрайди. Худонинг жонига теккан бўлсак, атрофимизни икки минг қўриқчи билан ўрасак ҳам азроил жонимизни суғуриб олаверади.

— Худонинг жонига тегмаслик учун одам ўзини эҳтиёт қилиши керак, — тилига келиб қолган бу фалсафасидан Кесакполвоннинг ўзи ҳам мамнун бўлиб бошини гоз кўтарганича айвонга чиқди-да, гапини давом этди: — Бу баҳонанг ўтмайди ошна, кўчангга битта уйча курдириб пойлатаман. Дод десанг ҳам, фарёд десанг ҳам шу, ошнажон. Илдизимиз битталигини унутаётганга ўштайсан. Билиб қўй: сенинг тинчлигинг — менинг тинчлигим, сенинг обрўйинг — менинг обрўйим.

Жалил айвон зинасидан кўтарилаёттани учун Кесакполвон гапини тугатиб, унга жилмайиб қаради:

— Акахон, қайноаси суйган одамсиз-да, сал вакътироқ келганингизда биллалашиб қаймоқхўрлик қиласардик. — Кесакполвон шундай деб Жалилга қўл узатди. Жалил нокушлик билан кўриша туриб:

— Сен билан бир-икки марта ҳамтовоқ бўлувдим-ми? — деб тўнгиллаб қўйди.

— Формадасиз акам, формадасиз, битта чақиб олмасангиз кўнгил тинчимайди, а? — деди Кесакполвон ўзини хушчақчақ тутишга интилиб, кейин Асадбекка ўгирилди: — бўлди, кузатма, шу ерда хайрлашамиз.

У кўчага чиқиб кетгунича икковлари ҳам изидан қараб турдилар.

— Уйингда пашишахўрда бўлмасин, девдим-ку, айтмов-мидинг? — деди Жалил унинг қораси ўчгач.

– Мен ҳам сенга “бу билан ўчакишма, сассиқ гапларингни йигиштири”, дөвдим шекилли? – Асадбек ўртоғининг танбехига танбех билан жавоб бериб, уни ичкарига бошлади. Жалилнинг дастурхон устидаги пулга қараб қўйганини сезиб тахламни олиб кўрпача остига кўйди.

– Тинчликми ўзи, нега сенинг обрўйинг унинг обрўйи бўлиб қолди? – деди Жалил тўрга чиқиб жойлашгач. Асадбек жавоб ўрнига “кўявер уни”, дегандай жилмайиб қўя қолди. Манзура кириб дастурхон устини саришта қилиб чиқиб кетгач, Жалилнинг донолиги тутиб гап бошлади:

– Битта шаҳарда иккита имом-домла бўлган экан. Ит билан мушук муроса қилса қиларканки, булар иттифоқ бўла олишмас экан. Улардан биттаси сенга ўжшаган маржавоз экан. Ўшаниси бир кеч ўйнаши билан қўлга тушиб, зиндонга солинибди. Бундан хабар топган иккинчи имом-домла унинг хотинига бориб воқеани тушунтирибди. Оҳвоҳ қилган хотинни тинчтиб, зиндонга бошлаб келибди. Зиндонбоннинг жиғилдонини мойлаб, овқат бериш баҳонасида хотинни эрининг ёнига киритибди, ўйнаш эса хотиннинг чодирига ўралиб зиндондан чиқибди. Эртасига эрталаб маржабоз имомни қозининг олдига олиб келишибди. Қози уни тошбўрон қилишга ҳукм қиласман, деб турганида иккинчи имом “Қози почча, одам ўз шаръий хотини билан қўшилса ҳам зино ҳисобланадими, шунга жазо ўлимми?” дебди. Қози хотинни чақиртириб қарасаки, имомнинг гапи тўғри. У миршабларни сўкиб, уришибди, маржабозни эса озод қилибди. Шунда маржабоз халоскоридан:

– Мени кўрарга кўзинг йўқ эди, нега куткардинг? Улиб кетсам ўзингга яхши эмасми? – деб сўрабди.

Ўшанда халоскори:

– Сен ҳам имомсан, мен ҳам. Агар сенинг бузуқлигинг исботини топса, одамлар орасида “имомларнинг ҳаммаси ҳам шунаقا”, деган тушунча тарқалади. Мен сенинг ҳаётингни эмас, ўзимнинг обрўйимни саклаб қолдим, – деган экан. Шунга ўхшаб кессагинг обрўйини сенга юклаяптими?

– Бе, унда обрў деган нарса борми ўзи?

– Бўлти, тилимни кичитма, кўй ўша сўхтаси совуғингни. Бўладиган гапингни гапир, нега чақиртирдинг, тушингга кирдимми?

– Тушимга кирсанг қўркқанимдан лабларимга учук тошарди. Ака бўлиб ўзинг маслаҳатга келмасанг, чақиртираман-да. Менинг тўйимга ким бош бўлиши керак?

– Ҳали мен тўйбошиманми? Тузук, одам қаторига қўшилиб қолибман-да, а? Тур, хотинингни чақир.

– Аввал ўзимиз маслаҳатни пишириб олайлик.

– Маслаҳатни Манзура билан бирга пиширамиз. Сен иккита ўғил туғдириб кўйдим, деб бойвачча бўлиб керилиб юргансан. Ўғилларингни Манзура одам қилди. Мана энди тўй унинг қўнглига қараб бўлади. Чақир. Гапимга кўнмасанг, ана, кессагингни тўйбоши қилиб тайинлагину ўшанинг билан маслаҳатни пиширавер.

– Оббо... чумак ари ҳам сенчалик жизиллатмайди,

– Асадбек шундай деб тобелик билан ўрнидан турди. Ўтирган ерида “Онаси!” деб бакириб чақирмай, ўрнидан турганини кўрган Жалил “суяк-суягиға қадаладиган қилиб гапирибман-да”, деб ўзидан ўзи кувонди.

Маслаҳат деганлари унча чўзилмади. Жалил Манзурага “Тўй сен истаганча бўлади”, деган эди, у “адамиз нима десалар шу”, деди-ю, ваколатни эрига опа-осонгина топшириб кўя қолди. Шундан кейин тўйнинг қай тартибда ўтиши лозимлигини Жалил эринмай баён қилди, Асадбек эса сиқилмай, сабр билан тинглади. Жалилнинг маслаҳатлари ўзининг қаричига мос эди. Унинг насиҳати қариндошлари-ю, ёр-дўстлари йигилганда саноғи юзтадан ошмайдиган хонадонга тўғри келарди. Асадбекнинг ўттиз, нари борса кирқ гуруч дамлаб, элга ош тортиш, тўйни катта ресторонларда эмас, шу ҳовлида ўтқазиши лозимлиги кулгили ҳол бўлса-да, Асадбек кулмади, ошнасидан ранжимади ҳам. Насиҳатлар поёнига етгач, тўй куни белгиланди.

Маслаҳат мажлиси “насиҳатларни тинглайвергин-у, билганингдан қолма” деган яширин шиор остида ўтди. “Ошнамга анча насиҳат қилдим, у қулогига олди”, деган тўхтамга келган Жалил эса уйига мамнун қайтди.

Биревлар тақдир ёзуғига ишонишади. Бошка биревлар эса “Бўлмаган гап!” деб қўл силтаб қўйишади. Кимдир тақдиридан нолийди, яна кимдир тобора бойиб боришини тақдиридан деб билади, “пешонага ёзилган экан, то ўлгунимча шундай фароғатда яшайман”, деб ишонади. Булардан ташкари яна шундай тоифа борки, шоир: “Ё Раб, лойимни-ку қорган ўзингсан, ўриш арқоғимни ўрган ўзингсан, ёмонмани-яхши, мен қандоқ қиласай, тақдир манглайнин берган ўзингсан”, деб айтгандай барча гуноҳларини, ёмонликларини, зулмларини, фасодларини тақдирга тўнкаб қўя қолади.

Эрон гиламлари билан безатилган кенг хонада сигарет тутатиб, навбатдаги зулм режасини тузиб ўтирган учвиши ана шу тоифадан хисобланади.

Булар ўzlарига ўхшаш минглаб, балки ундан-да кўп инсон болалари каби билмайдиларки, тақдир ёзуғидаги туғилмок ва ўлмоққа доир муаммоларни инсон ҳал этмоққа кодир эмас, аммо ҳалол ёки ҳаром яшамоқ унинг измидадир. Яратган туғилмиш инсон боласининг тақдирида икки йўлни белгилаб берди: бири – Раҳмон, яна бири шайтон йўли. Бу икки йўлни бир-биридан фарқламоқ учун унга зеҳи, ақл, идрок, фаҳм-фаросат каби фазилатлар ҳам берди. Айни чоқда ҳар иккала йўлнинг охири нималардан иборат эканини ҳам маълум қилиб қўйди. Одам боласининг тақдирига факат бузуклик, факат золимлик, факат ва факат фосиқлик ёзиг қўйилсада, шафқат, меҳр-мурувват, умуман яхшилик кўчалари эса тамоман беркитилиб ташланиши мумкинми? У ҳолда банда маҳшар куни хисоб-китоб килинаётганда “менга тўғрилик йўлини танлаш имконияти берилмаганди, шайтон йўлидан юрмакдан ўзга чорам йўқ эди”, деса-чи?

Эрон гиламлари билан безатилган кенг хонада сигарет тутатиб, навбатдаги зулм режасини тузиб ўтирган бу уч кишининг шундай демоғи тайин. Тўғри, улар ҳозир, эртага, ундан кейин ҳам – то жонлари чиккунига қадар маҳшар кунида хисоб бермоқликлари шарт эканини ўйламайдилар, унга тайёргарлик ҳам кўрмайдилар.

Бу уч одамни айни дамда бир мақсад қовуштириб тур-

ган бўлса-да, учови уч олам эди. Тўплаган бойликлари умрларининг охирига қадар етиб-ортгани каби тўплаган гуноҳлари ҳам дўзах ўтида абадий куймоқ учун етиб ортади. Иблис уларнинг тақдир ипларини бир-бирига туғиб, шу хонада учраштириди.

Бир бузук аёл фахш йўлидан қайтмоққа ният қилибди. Аммо нафс қургурнинг “Сўнгги марта сафарга чиқиб, айшингни суриб қол, тавбангни кейинроқ қилаверасан”, деган маслаҳатига кириб денгиз саёҳатига чикибди. Иттифоқо, кема фалокатга учраб, чўка бошлабди. Шунда фохиша тавба қилиб дебдики: “Эй Худойим, тўғри, гуноҳим кўп, лекин битта мени жазолайман, деб шунча одамни сувга чўктирасанми?” Унинг нолаларига жавобан: “Эй гуноҳкор банда, сен “булар менинг касримга қолишиди”, деб куйинма, бу кемага худди сенга ўшаганлар тўпланган”, деган овоз келган экан...

Бу уч одам ҳам шундай. Уларнинг ҳаёт кемалари аллақачон фалокатга учраб чўка бошлаган, аммо гоғиллар сезмайдилар. Фохиша-ку, инсоф кириб, тавба қилибди, аммо буларнинг қотган тилларига тавба калимаси ўлимдан бўса олгунларига қадар келмас...

Уч одамнинг бири – Кесакполвон. У Асадбекникидан чиқиб, машинасини қозихона томон бурди. (қозини кўриб Асадбек гашланмасин, деган фикрда уни чойхонада колдириб, машинани ўзи ҳайдаб келган эди.)

Қозининг ичкарида эмас, чойхонанинг панжарали дарвозаси ёнида туриши Кесакполвонни сергаклантириди. “Бир гап бўлганов” деган фикрда машинадан тушмай ўтираверди. Қози илдам яқинлашиб, “Нима гап?” деган савонни кутмай ҳисоб берди:

– Селим деган одамдан хабар келди. Масковлик меҳмон билан кутишаётганмиш.

– Масковлик? – “Хонгиреймикин?” – Кесакполвон хаёлига келган гумонини ҳақиқатга айланишини истаб: – Ким экан? – деб сўради.

– Отини айтмади.

– Отини айтмади, деб оғзингга пашша қўндириб ўтиравер, – Кесакполвон сўкиниб, қози узатган бир парча қоғозга кўз ташлади. Қоғоз парчасига қинғир-кайшиқ харфлар билан бир уйнинг манзили ёзилган эди. “Меҳмонхонада турибман, девди, буниси қанақа уй

бўлди?” Кесакполвон шу хаёл билан эшикни ёпмоқчи бўлганида қози хушхабар айтди:

– Болалар дўхтири топишибди. Сиз айтгандай тухум босиб ўтирган экан, тухумини қуритиб кўя қолишибди. Хумкалла билан ачом-ачом қилиб ётишибди. Кеча кечқурун ахлатхонадаги итларнинг базми бўлган, – Қози шундай деб суюнчи илинжида тиржайиб кўйди. Кесакполвон бир нафас ўйланди-да, бош чайқади:

– Бекор ўлдирибсанлар, бизга халакит бермас эди.

Қози “ўзингиз буюрган эдингиз”, демади. Юзидағи совуқ кулги йўқолиб, “айборман” дегандай бўйини қисди.

Кесакполвон қоғоз парчасига ёзилган манзилдаги уйни қийналмай топди. Ташки кўриниши дикқатни тортмайдиган бу уйда ким яшашини ўзича тахмин қилиб “Селимнинг шотири турса керак”, деган тўхтамга келди. Ичкаридаги ҳашамни кўргач эса фикридан қайтди. У манзилга етиб келгунича ҳам “Меҳмон – Хонгирейдир”, деган умидда эди. Назарида Хонгирейнинг келуви унинг обрў-мартабасини анча юкори кўтариб қўюви мумкин эди.

Хатто Кесакполвоннинг хушини ўғирлайдиган тарзда шохона безатилган кенг хонада Селим билан Маматбей қаҳва ичиб ўтиришарди. Кутгани, умид қилгани Хонгирей ўрнига Маматбейни кўрган Кесакполвоннинг хафсаласи пир бўлди.

– Ў-ў, жан қардаш, йўлларингта кўз тикиб, кўзларимиз тўрт эмас, тўрт юз бўлмиш. Омонмисан, қардош, қайларда юрибсан?

– Бек билан чойхўрлик қилувдик, – деди Кесакполвон гапни айтантирмай.

– Асадбек биланми? – деб ажабланди Селим.

– Мен битта бекни биламан, – деди Кесакполвон.

– Ох, гўзал, фоят гўзал, – деди Маматбей кулимсираб.

– Бекнинг аҳвол-рухияси нечукдир? Ўғли соғми?

– Ҳаммаси соппа-соғ, – Кесакполвон Маматбейнинг бу саволидан ажабланса-да, “Нега ўғлининг соғлиғи билан қизиқиб қолдинг?” деб сўрамади.

– Асадбек билан узилишиб кетмадиларингми? – деб сўради Селим.

– Нега узилишамиз? Ҳамма иш оппа-осон ҳал бўлди.

Хонгирей ошни яхши пишириб юборган экан. Бекнинг ўзи сузид берди. – Селимнинг хўжаларча саволга тутиши ёқмагани туфайли Кесакполвон Маматбейга қараб гапирди. Асадбек билан бўлган савдонинг баёнини эшитган Маматбей айёrona кулимсиради.

– Сенинг ўқ илонни унутмоғинг мутлақ лозим эмас,
– деди у. – Бек сендан ҳам мендан ҳам айёр. Унинг жон бермоғи мушкул.

– Айёрликка айёр, – деди Кесакполвон, – у мени аҳмок қиласман, деб пойлокчиларига жавоб бериб юбориби. Мен эсам унинг рўпарасидаги уйни сотиб олиб, пойлокчи қўяман. У шохида юрса, мен баргида юраман. Ошик тепиб, ютқизиб, мишигини оқизиб юрганида мен одам қилганман. Бу ёғидан хотиржам бўлаверинг.

– Хонгирейнинг сенга муҳаббати жуда юксакдир. Борлик юмушларингни шунга яраша қиласвер, – деди Маматбей унга сигарет узатиб. Селим эса ёқкични ёкиб тутди. Бу марҳаматдан ийиган Кесакполвон оромкурсига ястанди. Унинг бу килиги Маматбейга малол келиб, Селим билан кўз уриштириб олди.

– Бугун сени анча қидирдик. Бундан бу ёғига қаердалигинги аниқ билиб туришимиз керак. Бизнинг ишимиизда бир дақиқа ҳам жонингни ё нари, ё бери қилиб қўйиши мумкин.

Бу танбех Кесакполвоннинг қонини қайнатди.

Асадбек баъзан оғир гап қилганида у жириллаб берарди, хожаси бунга жавобан яна заҳрини сочар ёки индамай қўя қоларди, унинг эркалигини кўтарарди. Кечагина Ҳосилбойваччани кўрганида думини қисиб юрувчи, энди эса Хонгирейдан ваколат олиб ўзини хўжайин ҳисоблаётган Селим ҳам, Хонгирей номидан иш кўрувчи Маматбей ҳам унинг эркалигини кўтармаслиги аниқ. “Иккови ҳам микрофонга ёпишиб чиранувчи овози йўқ ашулачига ўхшайди. Микрофонни тортиб олсант, бу ашулачининг баҳоси сариқ чақа. Буларнинг қўлидаги кўзир Хонгирей. Эртага кўзирдан ажралишса микрофонсиз ашулачининг ўзи бўла қолишади. Бу харомилар билан ўшанда гаплашаман.” – Кесакполвон шу қарорга келиб, тобелик либосида “хўп” деди.

– Хонгирей бизга муҳим топшириқ берди. Красноярдаги ҳаридорларимизнинг иштаҳалари яхши. Лекин

уларнинг сўраган нарсаларини дарров юбориб бўлмайди. Аввал озроғини юбориш керак. Куръерликка ярайдиган ишончли одам борми?

Кесакполвон ўйлаб ўтирамай “бор” деб жавоб берди. Булар учун энг ишончли одам унинг назарида Жамшид эди. Булар балки Жамшидни ўзларича белгилаб кўйиб, синаш мақсадида сўрашаёттандир? Агар шундай бўлса, Жамшидинг ёлғиз ўзини юбормайди, Козини ёки бошқасини ёнига кўшади. Кесакполвон шу тўхтамга келиб турганида Селим “Одам ишончли бўлсин, лекин йўқотсанг, ачинмагин”, деб фикрини бузиб юборди.

– Англадингми, қардош? – деб сўради Маматбей.

– Ишнинг хатари бор, – деди Селим Кесакполвоннинг жавобини кутмай. – Лекин оқиб келадиган фойда биттаиккита одамнинг жонига арзиди. Бугун кеч ўнда одаминг Красноярга учиши керак. Мол анавинда, – Селим шундай деб эшик ёнидаги янги жигарранг дипломатни имлаб кўрсатди. – Кулфини очишни харидорнинг ўзи билади. Одаминг эрталаб харидорга телефон қиласди. “Бир соатда етиб бораман”, дейди. Лекин бир соатда ҳам, ўн соатда ҳам бормайди. Эртасига телефон қилиб, ана ундан кейин боради, – Селим ён чўнтағидан сурат чиқариб, Кесакполвонга узатди, – Харидор шу одам. Турадиган жойи, исми, телефони орқасига ёзилган.

Кесакполвон бир суратга, бир Селимга қараб, ажабланди:

– Козлов-ку? – деди таажжубини яширмай.

– Ҳа, Козлов, – деди Селим хотиржам равища.

– Бунинг изи йўқолган, деб эшитувдим, – деди Кесакполвон Маматбейга қараб.

– Биз йўқотмаймиз, биз изини қуритмагимиз мумкин, – деди Маматбей. – Козлов Хонгирей ҳузурига бош эгиб борди. У энди Красноярда бизларга хизмат этажак, англадингми?

Кесакполвон бу режа асосида бир шумлик ётганини сезиб, “тушундим”, деб гапни калта қила қолди. “Козлов бош эгиб борса Асад биларди. Ё у хабарсиз қолдими? Ё билса ҳам менга айтмадими? Ахир бизнинг Козловда анчагина оларимиз бор-ку?” Кесакполвон бу муаммога жавоб топмай туриб, Маматбей:

– Кардашинг бугун учмаги лозимдур, – деб таъкид-

лади. Бу билан у боражак куръернинг кимлигини ҳозир билишни истаётганини маълум қилди.

– Унинг кўп нарсани билиши шарт эмас. Бунинг ичидага нима борлигини айтма. Омонатни Козловга етказиши шартлигини билса кифоя.

Шу онда, Кесакполвон учун кутилмаган тарзда хаёлига бир фикр келди-ю, бундан ўзи хам қувониб кетди. “Хитларнинг одами” деб гумон қилинаётган Ҳалимжонни синаб олиш учун айни вазият етилганини англаб, унинг номини тилга олди-да, озгина търиф хам берди.

Маслаҳат пишгач, Кесакполвонга, ижозат берилди. У хўжаларидан топшириқ олгани келган малай ҳолида ўрнидан турди. Селим уни хона эшигига қадар кузатиб, дипломатини кўлига тутди. Нари борса тўрт-беш килодан ошмайдиган дипломат Кесакполвон учун ғоят оғир туюлди. Маматбейнинг кам гапириб, кузатиб ўтириш, асосий топшириқни Селим айтиши, ниҳоят, юкни тутқазиши “Бу ерда мен хўжайнинман, сен эса дастёrimсан”, деган ишора эди. Кесакполвоннинг Селим билан биринчи учрашувидаги хавотири амалга ошди – у беклик тожини киймай, югурдақлик чоригига муносаб кўрилганини англаби-ю, ўзининг пешонасига қарсиллатиб ургиси келди.

Кўчага чиққач, ўзича бир кашфиёт қилди: “Асад шунинг учун хам Хонгирей билан ишлагиси келмай, мени рўпара килибди-да...”

2

Красноярга учажагини Ҳалимжон аэропортга келганда билди. У Кесакполвон билан йўлга чиққанида “Янги хўжайнинни кузатаман шекилли”, – деб ўйлаган эди. Чувриндининг ўлимидан сўнг икки ошна муносабатларини кузатиб, ораларида жарлик пайдо бўлаётганини сезган, Асадбекнинг идорага кам бориши, ишларга аралашмай қўйишидан амал курсиси Кесакполвонга ўтганини тахмин қилиб, бундан керакли жойни боҳабар этган эди. Шу тахминга асосланиб Кесакполвонни ўзича “янги хўжайн”, деб атаётганди.

Кўлига дипломат билан сурат тутқазилиб, вазифа топширилгач, нима дейишини, нима қилишни билмай гарангсиб қолди.

– Ҳа, нимага довдираяпсан? – деб сўради Кесакполвон.

– Уйга айтмай кетавераманми? – деди Ҳалимжон.

– Үзим айтиб қўяман. Сен бола ўзингни тарозига солма. Бизда “уйим-пуйим” деган гап бўлмаслигини ҳали билмайсанми? Эсингдан чиқсан бўлса иккала қулоғингга куйиб ол: бизда “нега?” деб сўралмайди. Биз “хўп” дейдиганларни яхши кўрамиз. Сени иккита жонга қарз қилиб кўйганмиз, а?

Буниси Ҳалимжон учун янгилик бўлди:

– Иккита жон дейсизми?

– Балки утчадир... – деди Кесакполвон ён томонига қараб чирт этиб тупуриб. – Манқангни оқизиб келганингни унутдингми? Биз кутқармаганимизда ғилай қонингни ичармиди, жононингни Ҳосил табаррук қилиб берганидан кейин қўлма-қўл бўлиб кетармиди? Агар хотининг ҳозир иккиқат бўлса, учинчи жон ўша-да.

Ҳали туғилмаган гўдакнинг жонини ҳам гаровга осонгина, худди оддий гапни айттаётгандек тиркаб қўйиши Ҳалимжонни сескантириб юборди. “Учта жоннинг такдири шу юкни эгасига этиб боришига боғлиқми?” дегандай қўзини Кесакполвондан олиб қочиб, қўлидаги дипломатга қаради.

Паттани белгилатиш учун юришган дамда қошу қўзларига қадар малла бир йигит худди қадрдонларини учратиб қолгандай кулимсираб келиб улар билан кўришди.

– Ҳайдарбек aka, омадни қаранг, бу ошнам билан бирга учарканмиз, – деганидан сўнг Кесакполвон унинг ким томонидан юборилганини англади. Ҳалимжоннинг “Ким бу?” деган маънодаги қарашига жавоб бермади. “Керак бўлса йўлда танишарсанлар”, дегандай у билан кўз уриштириб олди. Ҳалимжон ёлғиз эмаслигини, керакли жойга хабар қилиб қўйиш имкони янада оғирлашганини билиб, ғашланди.

Учокқа чиқиб ўтиришгач, малла ўзини “Сафтер” деб таништириди-да:

– Сизга ҳам айтишгандир, биз бир-бировимиз билан кўринмас занжир ила боғланганмиз. Овқатни ҳам бирга еймиз, сартирга ҳам бирга борамиз. Сиз бунга, – Сафтер Ҳалимжоннинг тиззасидаги дипломатга шапатилаб

кўйди, – жавоб берасиз, мен сизнинг эсон-омон қайтиб боришингизга.

– Гап йўқ, кемага чиққаннинг жони бир, – деди Ҳалимжон тақдирга тан бериб.

Аввалига “дипломат ичи пул билан тұладир”, деб ўйлаган эди. Лекин унинг енгиллиги, эҳтиёт чорасининг эса гоят кучлилiği “қорадори” деган тұхтамга олиб келди. “атрофидаги содик йигитларига топширмай, нега менга юқлатди?” деган муаммони эса Козловнинг уйини қидириб боргач, ечди.

Сафтер вазифасини яширмай, тұғрисини айтган эди. Ҳалимжон учувчилар хонасига кириб, икки оғиз гап айтиб чиқиш эвини ҳам қилолмади. Красноярга етиб боришигач эса Сафтер адашиб қолишдан құрқиб онасининг этагидан ушлаб олган боладай қарийб изма-из юрди. Вазифада белгиланғандай биринчи куни Ҳалимжон харидор билан боғланиб, иккінчи куни борди. Үн икки қаватли уйнинг саккизинчи қаватига чиқишиңдегина Сафтер ундан узилди. Ҳалимжон құнғироқ тұгмасини босганида “Мен еттинчи қаватда лифтни ушлаб тураман. Бир иш-кал бўлса ўзингни шу ёқка қараб отавер”, деб зина томон юрди.

Эшикни кекса бир аёл очиб “Кираверинг, ўглим ваннада, ҳозир чиқади”, деб Ҳалимжонни ичкарига таклиф қилди. Ҳалимжон остона ҳатлаб ўтиши билан эшик қарсиллаб ёпилиб, шу оннинг ўзида гарданига түппончанинг совуқ оғзи тиради-да “кимирлама!” деган қатъий буйруқ янгради. Рўпарасида түппонча ўқталған икки йигит кўрингач, “дипломатни аста кўйиб, қўлингни орқага қил”, деган буйруқ берилди. Итоаткорлик билан буйруқ бажарилиши ҳамоноқ Ҳалимжоннинг билакларига кишан солинди. Шундан кейин йигитлар чекинишиб, милиция полковниги кийимидағи ўрта яшар киши кўринди. У қўлларини орқасига қилганича аста юриб келиб Ҳалимжоннинг рўпарасида тұхтади-да, гүё унинг юзларига нималардир ёзиб қўйилған-у, шу ёзувларни ўкиётгандай обдон тикилди. Гарданига түппонча тиради “тузоққа илинганига” ишонган Ҳалимжон полковникни кўргач “Ҳайрият, ўзимизники экан”, деб енгил нафас олди. Унинг тикилишида ёмонлик қўрмай ўзини енгил тутди. Лекин кутилмаганда қорнидан мушт еб бук-

чайди. Кейин гарданига тушган тўппонча дастасининг зарбидан хушини йўқотди.

Хушига келганида ўзини кенг хонада курди. Уни дераза остидаги қовурғасимон чўян иситтичга суяб кўйишган эди. Ўртадаги стол устида дипломат турибди. Полковник тўрга ўтириб олган, ёнида эса эшикни очган кампир билан яна бир ёшроқ жувон туришарди.

– Ана, ботир жаноблари ўзларига келдилар, – деди полковник пичинг билан. Сўнг ёнидагиларга қараб олгач, гапини давом эттирди: – Лейтенант, гувоҳлар хузурида ёзиб қўйинг; қўлга олиш пайтида қаршилик кўрсатди, қочмокчи бўлди. Шунаقا, а? – аёллар полковникнинг бу саволига жавобан ишончсиз равишда бош иргаб кўйишиди. – Ана энди кулфнинг рақамларини айт, жаноб Козловга қандай совға олиб келганингни кўрайлик.

– Мен билмайман, – деди Ҳалимжон. – Козловнинг ўзи биларкан.

– Козлов биларканми? – Қани ўша Козел? Сен Козлов билан охириги марта қачон ва қаерда учрашган эдинг?

– Мен уни танимайман, бугун телефонда гаплашган эдим.

– Довдирама, кеча ҳам гаплашувдинг. Келишга ваъда берувдинг, а? Нега келмадинг? Биз сени кутдик. Айт, нега келмадинг?

“Топшириқ шунаقا эди”, деса гап чувалашиб кетишини билган Ҳалимжон “Йўлда чарчаган эканман, иккита пиво ичиб ухлаб қолибман”, деб кўя колди. Полковникнинг ишораси билан хонадаги йигитлардан бири дипломатнинг рақамили кулфини бир-икки бураган бўлди-да, осонгина очди. “Ўзимни танитсанмикин?” деб иккиланиб турган Ҳалимжон бу тезкорлиқдан ажабланиб, тилини тийди. Булар чинакамига милиция ходимларими ё кийимини кийиб олиб найранг қилишяптими – буни аниқ билмай туриб ўзини фош килиши мумкин эмасди. Булар ҳақиқий милиция ходимлари бўлсалар ҳам бирон бир тўда билан боғланмаган деб айтиш мумкинми? Ҳархолда буларни бу ерда тасодифан учратмади. Малла Сафтер ҳам бекорга ўзини олиб қочмади. Булар кимлар? Максадлари нима?

Гарданидаги оғриқдан азобланаётган Ҳалимжон бу саволларга жавоб топишга ожиз эди.

Дипломат ичи ғижимланиб ташланган газета парчалири билан тұла зди.

– Бу ботир йигит шаҳримизга газета олиб келибди. Нима, сен почтачимисан? – Полковник Ҳалимжонга шундай савол бериб, дипломатни очган йигиттә буюрди:

– Яхшилаб қара, нақт фәқат газета олиб келган бўлса?

Ғижимланган газеталар стол устига сочилган, ихчам китоб ҳажмидаги ўрам кўринди. Полковник буюрмаса ҳам йигит ўрамни очди.

– Бу нима, биласизларми? – деб сўради полковник аёллардан. – Ҳа, билмайсиз. – Бу – қорадор! Мана шу кўриб турганингиз камида юзта йигитни тил торттирмай ўлдиради. Ёки ногирон қилиб қўяди. Ҳа, бу ботир йигит почтачи эмас экан, янгишибиз. Бунинг мансабини “наркокуръер” дейишади. Юзта йигитнинг жони эвазига бу жаноб мана бундақа дипломатдан иккитасини пулга тўлатиб олиб кетиши керак зди. Пулни эса муҳтарам кўшниларингиз Козлов жаноби олийлари тўлашлари шарт бўлган.

Дастлаб Ҳалимжонга ачиниш билан қараган аёлларнинг кўзларида энди нафрат зохир бўлди. Полковник буни сезмагандай Ҳалимжонни сўроқка тутди:

– Тўғри айтяпманми, қанчага келишган эдиларинг?

– Менинг вазифам фәқат мана шуин бериш зди.

– Ҳа, албатта, сен дипломат ичида нима борлигини билмагансан, а? Наркокуръерларнинг ҳаммаси шунаقا лакма бўлишади. Молнинг ҳаммаси шуми?

– Мен мол ҳакида ҳеч нима билмайман.

– Лейтенант, бошқарма билан боғланинг, кўшимча куч юборишин. Мехмонхонани босамиз. Мен сезиб турибман. Мен катта овни ҳамиша олдиндан сезаман. Хонимлар, сизлар ҳам биз билан бирга борасиз. Рад этишга ҳаққингиз йўқ. Мен хавфсизликларингизни тўла таъминлайман.

Полковник шундай деб ўрнидан турди. Бу орада сураткаш ҳам ишини битиргач, Ҳалимжонни судрагудай қилиб ташқарига олиб чиқишиди.

Мехмонхонада, Ҳалимжон эгаллаган каравотнинг бош томонидаги жавонча ичида бир хил ҳажмидаги, бир хил рангдаги яна иккита дипломат турарди. Улар очилганда

бири пул, иккинчиси қорадори билан тұлдирилғанлиги маълум бўлди.

Лейтенант енгил-елпи тарзда баённома ёзгач, аёлларга имзо чекдирилди-ю, “кatta овни олдиндан сезиш қобилиятига эга” полковник ами билан қамоқхона сари юрилди.

Ҳалимжон бундай ҳолатдаги одамнинг ҳак-хукуқларини яхши билса ҳам, масала талашмади. Икки кунгача уни терговга чақиришмади. Кейин эса номи тергов деб аталган, аслида қийнокдан иборат жараён бошланди. Пойабзалини ечиб қўйиб товонига резина таёқ билан ҳар уришганда жони миясидан чикиб кетай дерди. Аммо “Биродар, мен ҳам ўзингизданман, ишонмасангиз қўнгироқ қилинг”, дейишидан ўзини тиyrди. Буларнинг жиноят олами билан алоқаси борлигига шубҳаси йўқлиги учун ҳам ўзини танитмади. У ёқдаги ишларнинг остин-устун бўлиб кетишидан хавотирлангани сабабли эмас, балки жони кўзига кўринаётгани учун ўзининг кимлигиги фош қиломасди. Агар маҳсус топширик билан жиноятчи тўдага кириб ишлаганини билиб қолишса, бу азамат ҳамкаслари товонига уриб, лаззатланиб ўтиришмайди. “Чойшабни йиртиб, ўзини осибди”, деган холосани ёзиб, “йирик наркокуръер”нинг “Иш”ини ёпиб қўя қолишади.

3

Манзура “куёвингизни бир марта ҳам бориб кўрмадингиз-а”, деб хархаша қилаверганидан кейин Асадбек касалхонага отланди. Аввалига ўлимини истаган, сўнг раҳми келиб олиб қолган одамни йўқлашни ўзи учун паст кетиш деб хисоблаётган Асадбек касалхона дарвозасига етмаёқ изига қайттиси келди. Гарчи “шу одам яшасин”, деб марҳамат қилган бўлса-да, куёвинг гуноҳини ҳали кечмаган эди. Суюкли қизи Зайнабнинг қора кунлари учун Элчинни кечириш мумкин ҳам эмасди. У тақдирнинг қора ўйинлари билан муроса килишга мажбур эди. Орада қизининг тақдиди бор экан, ҳар қандай аглаҳнинг мальунликларига чидашдан ўзга чораси йўқ эди.

Ҳамшира билак томирини тополмай игна санчавериб Элчиннинг тинкасини куритган дамда Асадбек боштабиб

кузатувида кириб келди. Ҳамшира уларни кўриб, ишини чала ташлаганича чиқди.

Қайнота билан куёвнинг кўзлари тўқнашди.

– Билиб туриб атай қилдингиз-а? – деди Элчиннинг кўзлари. – Бунчалик маккорлигингизни ҳисобга олмаган эканман. Бир қўлингиз билан бошимни силаб, иккинчиси билан жонимни сугуриб олмокчи бўлдингиз-а?!

– Сен бола бундан баттар азобларга лойиксан, – деди Асадбекнинг кўзлари. – Мен умр бўйи азоб тортгин, деб сени ўлимдан саклаб қолдим. Сен менинг юрагимни ти-либ, туз сепгансан. Бу яра ўлгунимча мени азблайди. Сен ҳам ўлгунингча қақшайсан. Шунда ҳисоб-китобимиз тўғри бўлади...

Кўзларнинг суҳбати тилга кўчмади. Боштабиб ху-зурида бундай тикилиб туравериш ноқулай бўлгани учун Асадбек:

– Қалайсиз ҳофиз, опоқмисиз? – деди. У меҳрибон ота каби ҳол сўрамоқчи эди, аммо меҳрдан маҳрум дилдан тилга ширин сўз чиқмас эди.

Элчин лабларини беҳол қимирлатиб “раҳмат” де-гандай бўлди. Қайнота билан куёвнинг суҳбати асосан шу билан чекланди. Буларнинг ўрнига боштабиб га-пириб “Элчинбекнинг ахвол-руҳияси яхши томонга ўзгараётганини” таърифлаб кетди. Ҳатто табобат тари-хидан озгина гапириб ўтди. Бир-бирига унсиз равишда тикилиб тургандан кўра бу одамнинг сайрашини маъқул деб билган Асадбек лукма ҳам ташламади, гапини кесиб ҳам қўймади. Элчин ҳориган тарзда кўзларини юмгач, Асадбек ўрнидан турди.

Қайтишда шаҳар марказидаги уч қаватли иморат ертўласида жойлашган, “видеобар” никобидаги идора-сига кирди. Даҳлизда Бўтқа билан Жамшид телевизор кўриб ўтиришган эди. Эшикка орқа килиб ўтиришгани учун икковлари ҳам Бек акаларининг кириб келганини сезишмади. Асадбек:

– Бирор келиб дастмояларингни кесиб кетса ҳам билмайсанлар-а! – деб бақириб бергач, бараварига сап-чиб турдилар. – Бўтқа, бу ер идорами, ё амма-холангнинг тавонхонасими?!

Ўзини оқлашга уриниш, кечирим сўрашнинг фойда-

сизлигини билгаи Бүтқа “Бек ака...” деганича бошини эгип тураверди.

Асадбек хонасининг эшигини очиб, орқасига қарамай “Жамшид” деб чакирди-да, ичкари кирди.

Чувриндининг ўлими, Кесакполвоннинг хиёнатидан сўнг Жамшид Асадбекнинг энг яқин одами мартабасига кўтарилиган бўлса-да, хожасининг ёнида ўтириш у ёқда турсин, ўзини эркин тутишга кўнига олмаётган эди. Ҳозир ҳам Бек акасининг изидан кириб “Буюринг, хизматингизга тайёрман”, деган мулозим кўринишида кўл қовуштириб тураверди. Диванга ўтирган Асадбек унга бир қараб кўйди-да, ёнидан жой кўрсатди.

– Ҳалимдан дарак борми? – деб сўради Асадбек, Жамшид ўтиргач.

– Аниқ бир гап йўқ. Қозининг айтишига қараганда Ҳайдар акам билан аэропорт томонга кетишган экан. Суриштириб билсан, у Красноярга учган. Ҳайдар ака кузатиб қўйганлар.

– Красноярга? Ҳайдар аканг кузатибдими? – Асадбек шундай деб ўйланиб қолди: “Хонгирей Козловга тааллукли бирон иш топширдими”. – Ҳалимнинг хитлар билан алоқасини суриштирдингми?

– Суриштирдим. Из бор.

– Акангга ҳам шунаقا дедингми?

– Ҳали айтганимча йўқ. Ҳайдар акам гумонсираган бўлсалар барибир тинч қўймайдилар. Яна бир-икки болага “ўлдирасан” деб қўйгандирлар.

– Ҳа, қиласи бу ишни. Сен яна суриштир, иш аниқ бўлсин. Ҳалим ўлмаслиги керак. Мен билан кўришиб турганингга аканг ғашланмаяптими?

– Сездирмаяптилар. Лекин олдингидай яқинликлари ўйқука ўхшайди. Ҳозир акахоннинг энг яқинлари – Қози.

– Сен Қозидан узоқлашма.

Эшик очилиб, Бүтқа кўринди:

– Бек ака, Петренко деган ўрис сўраяпти. Эрталаб ҳам бир сўровди, – деди.

“Петренко” дейиши билан Асадбек Бүтқага ялт этиб қаради. Петренко – Козловнинг оз одамларгагина маълум бўлган лақаби эди.

– Эрталаб телефон қилган бўлса, нега дарров айтмадинг? – Асадбек шундай деб унга ўқрайиб қаради-да, те-

лефон гўшагини кўтариб, қулоғига тутди: – Мен – Асадбекман, эшитяпман.

– Салом Бек, гапларимни эшитгин-у, савол берма. Яқин кунларда сенга ашхабодлик Дурди “куён” одам юбориши ё телефон қилиши мумкин. У менга тегишли нарсаларни сўрайди, унга ишонма. Иккаламизга қадрдон одамга ваъдаси бор унинг.

– Биламан, уч кун олдин келиб кетди. У сўраган нарса биз томонларда йўқ.

– Бек, сенга бугун бир одам учрашади. Колган гапларни ўшандан эшитасан. Хайр.

Асадбек гўшакни жойига кўйиб, “бу ёги қандок бўлди?” дегандай Жамшидга қараб олди.

Асадбек Ашхабодда Дурди “куён” дегани борлигини эшитган, бирок ўзини кўрмаган эди. Дурдининг ўсмирилик чоғи ўғриликка борганида шерикларини ташлаб қочгани учун “куён” лақабини олгани ҳам унга номаълум эди. Унинг тап тортмай, тўғридан тўғри уйга чақириб келиши Асадбекка ёқмади. Илгариги вақти бўлганда Кесакполвонга бир ишора қилиб кўярди, унинг эса “сапчадек бошгинангдан аканг айлансин сенинг, аввал ўзинг кимсану кимга рўпара келмоқчисан, яхшилаб билиб ол. Ашхабоднинг зўри бўлсанг ҳам сендақа элликта Дурди битта Асадбек бўла олмайди. Бор акаси, апулангни айтиб, келган жойингга қараб кетавер”, демоги аниқ эди.

Асадбек меҳмоннинг ҳурматини қилиб ичкарига таклиф қилди. Дурди “куён” Козловдан, унинг оиласидан гап очиб, мақсадини ошкор қилди. Яқинда Козловни кўргани, “оиласдан хабар олиб тур”, деб ундан илтимос қилганини ҳам айтди.

Асадбек унинг гапларини эшита туриб ўзича, “Шу фаросатинг билан Ашхабодда керилиб юрибсанми? Хонгирей сенга ўхшаган ахмокларни яхши кўраркан. У ёқда сен, бу ёқда Кессак...” деб кўйди. дурди “куён” Асадбекни ишонтирганига шубҳа қилмай “Козловнинг оиласи қаердалигини айтсангиз, хабар олиб келардим”, деди.

– Козлов деган одам билан қариндош-уруғчилигим йўқ, – деди Асадбек, – Озгина олди-берди иш қилганимиз, ҳисоб-китобимиз тўғри бўлиб кетган. Бир йилнинг нариберисида уни кўрганим йўқ.

Дурди “куён” яна бир оз гапни айлантириб ўтиргач,

кетишига ижозат сўради. Асадбек “ош тайёр эди-я” деб манзират қилмай, дарвозага қадар кузатиб қўйди.

У Дурди “куён”нинг ташрифи таваккалчилик билан олиб борилаётган қидиувнинг бир кўринишимиди ё ис олишдими, деган саволга жавоб топишга ҳаракат қилди.

Муҳиддин ота Козловнинг оиласини бошлаб келиб Марғилондаги ошнасиникига жойлаштирганини айтган куниёқ Чувринди уларни бехавотир ерга кўчириш ҳақида буйруқ олганди. Асадбек Абдураҳмон табибиникига боргандা Козловнинг оиласи Олмалиқдаги уч хонали уйга жойлашиб улгурганди. Бу уйни фақат Чувринди-ю, Асадбеккина билишарди. Кўшинилар дикқатини тортмаслиги учун, Асадбекнинг таклифига кўра, Козловнинг хотини кимё заводига ишга ҳам кирганди. Ундан Чувриндининг ўзи хабар олиб турарди. Унинг ўлимидан сўнг Асадбек ўзининг ташвишлари билан овора бўлиб, Олмалиқка боролмади. Дурди “куён” келиб кетгач, боришни режалаштириб турганда Козловнинг ўзи кўнғироқ қилди.

Асадбек бу ерга келаётганида идорада узок ўтирамай уйга кетишини ўйлаганди. Козлов томондан одам келишини билгач, кутишга карор қилиб, Жамшидга рухсат берди. Жамшид остонаяга етганда уни тўхтатди:

– Сен уйга кириб ўтгин, Ҳамиднинг иситмаси тушса ҳам ланжлиги кўтарилмаяпти. Эркажоновми деган профессорларинг бўларди-ку, ўшанга олиб боргин, бир кўриб қўйсин. Тўйга айтадиган одамларни йўл-йўлакай таклиф килаверларинг.

Жамшид вазифани олиб, чиқиб кетгач, ёлгизлик дарди кўзголди. Деворлар худди силжигандай, хона торайгандай туюлиб, Асадбекнинг юраги бехаловат ура бошлади. Чап кўкрагида яраланган күшча потирлагандай бўлди. Ана шу потирлаш асносида гўё юрагидан данакдай парча ажralиб чиқди-ю, бўғзига келганда қадалиб қолди. Асадбек чукур-чукур нафас олиб ўрнидан турдиди, Бўтқа ўтирган хонага чиқди. Ҳожасининг танбеҳидан кейин сергак турган Бўтқа уни қўл қовуштирган тарзда қарши олиб, “чой қайнаб турибди-я, дамлайми?” деб сўради. Асадбек телевизор қаршисидаги оромкурсига чўкиб ўтириб:

– Чойингни кўй, оқидан элликта куй-чи, – деб буюрди.

Бүтқа бүтқа бўлиб шу даргоҳга келибдики, Асадбек ҳали бирон марта бу хонада ўтиргмаган, ўзи “элликта куй”, деб сўрамаган эди. Шу сабабли Бүтқа амни англа-магандай хожасига қаради.

- Нимага анграясан, оқидан элликта куй, деяпман.
- “Наполеон” яхшимасми, Бек ака, ўн икки минг томирдаги қонларни юргизворади.
- Йўқ, юрагим сал ўйнагандай бўлиб турибди, оки дуруст. Қани, тузукроқ томошангдан кўй-чи.
- Канақасидан бўлсин, қитиқлайдиганлариданми? Буям бир кўнгил-терапияда, Бек ака. Нозик томирларингизни ўйнатиб юборади.

Асадбекнинг бу таклифга қовоқ уюб қараб кўйиши Бүтқага кифоя қилди. Каратечи болаларнинг саргузашти ҳақидаги тамошани кўйиб, Бек акаси хуш кўрадиган газакни тайёрлагач, билтур қадаҳга, айтилгандай эллик эмас, юз грамм ароқ қуйиб эҳтиром билан тутди.

Шом коронгусига қадар вакт шу тарзда ўтди. Асадбек кетишга чоғланган пайтда эшик очилиб, бир йигит шим кийган қизни бошлиб кирди-да:

- Видеобар ишлайдими? – деб сўради.
- Ишламайди, бўлди, ёпилди, – деди Бүтқа унга жавобан.

Йигит бу гапдан кейин изига қайтиш ўрнига Асадбекка қараб олиб, яна олдинга юрди. Бүтқа ўрнидан туриб, унинг йўлини тўсди:

- Берк деяпман-ку!
- Битта қаҳва беринг, совуброқ қолган бўлса ҳам майли.
- Қаҳвани Бразилияга экиб қўйишибди, пишганда келасан.

Йигит яна Асадбекка қараб олди:

- Бу амакимиздан бир нарса сўрасам майлими?
- Майлимас, амакингнинг боши оғриб турибди, бўлди, чиқларинг, – Бүтқа шундай деб йигитнинг елкасидан тутди.

– Хўп, кетамиз, – йигит шундай деб яна Асадбекка қаради: – Амаки, мен сизнинг суратингизни уйимиздаги албомда кўрганман. Мен Петренконинг ўглиман. Эслайсизми, армияда бирга хизмат қилган экансиз.

Бу гапни эшлитиб Бүтқа “Эрталаб телефон қилган сен-

мидинг ё адангмиди?" дегандай қараб күйди. Асадбек эса куттан одами келганини англаса ҳам сездирмасликка ҳаракат қилиб бош чайқади:

– Петренко? Бунақа танишим йўқ. Армияда ҳам бўлмаганман. Лекин сенинг юз-кўзларинг менга кимнидир эслатяпти. Қани, бу ёққа ўтиб ўтири-чи. Қизинг ҳам ўтирсин. – Улар ўтиргач, Асадбек ажабланиб турган Бўтқага мулоим овозда буюрди: – Расул, булар меҳмонга ўхшашибти, қаҳва қайнатиб бергин, – Бўтқа амрга итоат этиб ошхона томон юргач, яна йигитга қаради: – Хўш, меҳмонлар, қаерликсизлар?

– Биз меҳмон эмасмиз, шу ерлиkmиз, айланиб юриб бир қаҳва ичмоқчийдик. Дадам ҳозир Томскдаги кариндошлариникида дам олятувдилар. Мен ҳам эртага ўша ёққа кетяпман. Сафардан олдин Юля билан сайрга чикувдик. Сиз Томскда бўлганмисиз?

– Йўқ, бунақа шаҳар борлигини энди сиздан эшиятман.

– Вой, – деб ажабланди киз, беихтиёр сұхбатга кўшилиб, – географиядан ўқимаганмисиз?

– Мен мактабда иккичи эдим, – деди Асадбек кулимсираб.

– Ахир...

– Юля, илтимос, аралашмай тургин. Амаки, сиз Томска албатта боринг, зўр шаҳар! Дадам у ерда туғилмаган бўлсалар ҳам “иккинчи ватаним” дейдилар, – йигит шундай деб пиджагининг ич чўнтағидан бир нечта фото сурат чиқарди: – мана қаранг-а, чиройлими?

Асадбек шаҳар манзараси акс этган суратларни қизиқиб тамоша қилгандай бўлди.

– Булар сизга эсдалик, – йигит шундай деб суратларни Асадбекка узатди.

Йигит сергап экан, қаҳвани ичиб бўлгунича ҳам гапдан тинмади. Бўтқа уни гарданидан чангллаганча кўчага судраб чиққиси келди. Асадбек эса унинг кувлигига тан бериб, кулимсираб ўтираверди. Йигит меҳмондорчилик учун раҳмат айтиб, қизини етаклаб чиқиб кетгач, Бўтқа:

– Бир силтovi камрок-ку бу боланинг, қандоқ чидаб ўтирдингиз? – деб сўради.

– Бунақа алмойи-алжойи гапларни анчадан бери

эшитмөвдим. Гапи нима билан тугашига қизиқиб ўтиравердим.

– Қизи шкалат экан, битта имо қылганингизда болани чиқкан жойига кирғизворардим.

– Қүй, бояқиши эртага отасининг олдига кетаёт-ган экан. Сен билан мени Томск деган шаҳарга таклиф қилди, борамизми?

– Бе, совук жойларда нима бор, иликларни түғнатиб нима қыламиз. Бизга Ялта ярашади. “Пулинг бўлса халтада – боравергин Ялтага, пулинг бўлмаса халтада – пишириб қўйибдими сенга Ялтада?” – Бўтқа шундай деб хузурланиб кулди.

“Илгари рўпарамда титраб туришарди. Тузук-ку, мақолни ҳам биларкан. Яна озгина бўшашсам бошимга чиқиб олар?” Бу фикрдан ғашланган Асадбек қовок уйди. Қуюшқондан чиқиб ноўрин ҳазил қылганини англаған Бўтқа дарров лаб-лунжини йиғиштириб олди.

– Бўтқасанда бола, ҳақиқий бўтқасан, – Асадбек шундай деб захарли тарзда кулди-да, ўрнидан туриб эшик томон юрди.

XV 6 о б

1

Дейилмишким, ақлан олий мақомга етишганлар уч нарсага: Тангри таоло белгиламиш тақдирга, ўзи каби ва ўзидан улуғроқ кимсаларга, доналарнинг сўзларига бош эгармишлар. Майдакаш одамлар эса тақдир ёзуғи нима эканини фаҳм этмайдилар, ундан кўркмайдилар, улуғларни менсимайдилар, доналарнинг сўзларини эшишиб, уларни масхара қиласдилар.

Дунёдаги ҳар нарса ўз жуфти билан, яна ўз муқобили билан яралмиш экан. Яъниким, окнинг муқобили қора, ширин рўпарасида аччик, меҳрнинг зиддида қаҳр, шафқат қаршисида зулм мавжуд. Энг улуғ муқобиллик эса – ўлим ва ҳаётдир.

Оламда ақлли одамлар бор.

Ақлсизлар кам эмас.

Ажаб ҳақиқат шуки, ҳеч ким ўзининг аҳмоқлигини тан олмайди.

Ақллилик ва ақлсизлик... Бунинг ўлчови борми? Месьёри мавжудми?

Ҳаёт неъматларидан ҳар икки тоифа ҳам баҳраманд бўлади.

Үлим шарбати ҳар икки тоифага насиб этади.

Одамлар ақллиларнинг узокроқ яшашларини исташади.

Лекин акси бўлиб чиқаверади:

Тор бўлиб қолади замон доноға...

Балога айланиб қолади ақллилик...

Зоҳид Анварнинг кундаликларини ўқиб шу фикрга келди. Анварнинг фикрлари уни бир неча кун давомида таъқиб этиб юрди. Айниқса кундалик сўнгидаги бир тўртлик хотирасига осонгина муҳрланиб қолди:

“Афсуским, бекордан бекор сўлдик биз,

Фалакнинг дастидан кукун бўлдик биз.

Кўз очиб юмгунча кўрган аламдан

Тилакка етолмай, охир ўлдик биз...”

“Фалакнинг дастидан кукун бўлдик...” Аслида бу ҳар бир одамнинг қисматида бор. Тупрокдан ясалмиш одам боласи охир-ошибат тупроққа қоришмаги аниқ. Аммо унга қадар... Бекордан бекорга сўлиш бор.

Анварнинг ёзувларидан таъсирланган Зоҳид кўпроқ ўша “бекордан бекор сўлиш” ҳақида ўйларди.

Юзакироқ қараганда Зоҳид билан Анварнинг яшамоқдан мақсадларида яқинлик бордек кўринади. Униси ҳам буниси ҳам адолат, ҳоли ҳаётда ҳақиқат излаб сарсари кезувчилардан эди. Ажаб-ажабки, бирорининг орзусидаги адолат ва ҳақиқат иккинчисиникига унча ўхшамасди. Яна ажабки, бирори ҳақиқатни сиртмоқда кўрди, иккинчиси курашдаги азобда, орзудаги роҳатда деб билиб, ҳамон сароб сари одимлайди. Тилакка етолмай ўтиб кетишини англаб турса ҳам қайсарлик билан қадам босади.

Яна ажаб-ажабки, дунё дунё бўлганидан бери ҳали ҳеч ким “тилакларимга етиб жон беряпман”, демаган. Чунки тилак деганлари ҳамиша ҳомиладор. Бирига етилса, иккинчиси урчиб, болалаб туради. Ҳидоятда юрганларнинг сўнгги тилаги бир-бирига ўхшайди. Фосиқларники эса ўз нафслари даражасига мос равишда турлича бўлади.

Зоҳид ҳақиқат тилагида ўтган Анварни ўйлаганда уни жиннихонага тикиш курдатига эга одамни кўргиси кела-верди. Анварнинг маъракасида Элчин билан учрашганда у Холидий деган одамни айтган эди. Устози Ҳабиб Сатторов гарчи унинг номини тилга олмаган бўлса-да, укасининг ўлимида бу одамнинг қўли борлигига шамаъ килган эди.

Дўстининг жанозасида ўша одам худди ўша ҳожатхонага осилиши керак деб қасд қилган Элчин харакатсиз ётиби. Ҳабиб Сатторов зимдан айблагани билан унга қарши чора кўришга уринмайди. Зоҳид эса чорасиз. Элчиннинг ҳам, Ҳабиб Сатторовнинг ҳам гаплари, пичинглари ўринли: Холидийни қотилликда айблай олишмайди. Демак у айшини суриб яшайверади. Faшини келтирган одамни пашшани янчгандек янчаверади. Шундай эди...

Наҳот яна шундай бўлиб қолаверса?

Ахир замон ўзгаряпти-ку?

Адолат истовчи Зоҳиднинг ҳаёт ҳақидаги тушунчаси заиф эди. Ямоқ тўнни ечиб ташлаб, янгисини кийган одамни яхши бўлиб қолади, деб ҳисобларди. Гап одам устидаги тўнда эмас, кўкрак қафасдаги қалбда экани ҳақидаги оддий ҳақиқатни англашига пича фурсат бор эди.

Анварнинг маъракасидаги учрашувда Элчин “яна Холидий ичбуруғдан ўлиб қолса, мендан кўриб юрманг”, деб пичинг қилган эди. Ўшанда Зоҳид бу гапга етарли зътибор бермаганди. Анварнинг ёзувларини ўқигач, ўша сұхбатни бехос эслади.

Чиндан ҳам Холидий юкори қаватдан йиқилиб ўлса ёки мурдаси сувдан чиқса текшир-текшир бошланади. Неча-неча одам шубҳа тўрига ўралади. Бу тўрга Элчин ҳам илашиб қолиши ҳеч гапмас. Бу соҳадаги ҳақиқат юзага чиққунига қадар қанча одамнинг ҳаловати бузила-ди.

Худди Миркаримовнинг ишига ўхшаб...

Ким билади, мурдаси сувда ириган Миркаримов ҳам тириклик чоғида неча-неча одамнинг юрагига заҳарли сўз ханжарларини санчгандир?

Ким билади, унинг ўлиги сувдан топилганда неча-

нечадам қувонгандир, “баттарроқ бўлсин эди”, дегандир.

Ким билади, балки Миркаримовнинг заҳарли сўз ханжаридан ўлим топганлар унинг бошига гувала қўйилиб, лаҳад оғзи беркилганда дўзахнинг олов тошлари билан қаршилашгандир.

Ким билади, Холидийнинг қисмати ҳам шундай бўлар...

Балки ҳаммаси аксинчадир...

Агар Зоҳид ниятини амалга ошириб, Холидий хузурига борса-да, айтсаки: “Сиз билан Миркаримов бир хилдасизлар”. Бу гапдан, шубҳасизки, Холидий ажабланар, тўғрироғи ғазабланар ва айтарки: “Бу қандай нодонлик! Мен олим одамман, жамиятга фалон миқёсда фойдам теккан. У эса пулдан бошқа нарсани ўйламаган одам...” Холидийнинг фатвосида зоҳирان жон бор. Касб, турқу тароват – кўзга кўринувчи жиҳатлар фарқланади. Аммо назарга тушмас бир иллат борки, уни “нафс” дейдилар. Айнан шу нафс бир-бирига зоҳиран ўхшамаган одамларни ботинан бир хил кўринишга келтиради. Миркаримовнинг нафси майшатни истарди. Бунинг учун у ҳаётини пул топишга сарф этди. Холидийнинг нафси ҳам майшат истарди. Бунинг учун у ҳаётини амал эгаллашга сарф этди. Бунда бирон фарқ кўринадими?

Зоҳид ўйлаб-ўйлаб фарқ топмади.

Кўп масалаларда Анвар билан ҳамфикр бўлди. Факат... Сўнгги чорани аклсизлик деб баҳолади.

2

Зоҳид Саид Қодировнинг бу сафарги йўқловидан асосий мақсадни дуруст англамади. У одатдагидай Миркаримовнинг ўлеми асадбеклар тўдасига боғланяптими ё йўқми, деб қизиқди. Зоҳид гумонларнинг бири заиф бўлса-да, ҳамон шу тўдага боғланиб турганини айтди-ю, бироқ янги туғилган шубҳаларни баён қилиб ўтиrmади.

– Маҳмуд Эҳсоновнинг ўлемидан кейин тўдада бирон ўзгариш сезилмаяптими, миш-мишлар нима дейди?

Зоҳид Саид Қодировнинг бу илмоқли саволига дарров жавоб бермади. “Мени миш-миш йигиб юради”, деб эши туздингизми, демокчи бўлди-ю, тилини тийди-да:

— Асадбеклар билан шүгүлланмай кўйганман, — деб қўя қолди.

— Тўда ичидаги мушук гимирлаб юрганга ўхшайди, — деди Саид Қодиров худди ўзига-ўзи гапираётгандай. Сўнг “Наҳот қизиқмай кўйдингиз?” деган савол назари билан қаради-да, гапини давом этди: — “КамАЗ”нинг хайдовчисидан фойда йўққа ўхшаб турибди. Боши катта, бўйи қалта одам эса изсиз йўқолган. Миродил Бойқўзиев деганини эшитганмисиз?

— Йўқ.

— Унинг хотини милицияга арз қилган: эри йўқолибди. Эҳсоновнинг жанозасидан кейин уни ҳеч ким кўрмаган. Ҳозирча тирик одамлар орасидан қидиришяпти. Бугун умид бор... билмадим... эртага балки қабристонлардан излашга тўғри келар... Уларнинг орасидан яна кимлар йўқолаётган экан...

Саид Қодиров аслида шу саволга жавоб топиш мақсадида Зоҳидни йўқлаган эди. Доимий равишда маълумот етказиб турувчи Ҳалимжоннинг тўсатдан йўқолиб қолиши уни хавотирга сола бошлаган, эҳтиёт чораси сифатида Ҳалимжоннинг оиласини бошқа жойга кўчиртиргач, “бирон гап эшитгандир”, деган умидда Зоҳидни чакирганди. Чакиришга чакирди-ю, “тўдадаги одамимиз йўқолди, суриштириңг”, демади. Ҳалимжонни ошкор этишга ҳали фурсат бор, деб ўйлаб, сҳбатини чучмал тарзда якунлади. Зоҳид мана шундан ажабланди.

Москвадан жавоб келдимикин, деган илинжда шаҳар прокуратурасидаги хонасига кирди. У Ойсанам Эркаева билан акасининг кўрсатмаларидан шубҳаланиб Москвага сўров юборган, Миркаримов йўқолган кеча болаларга қандай мультфильм кўрсатилганини аниклаб беришларини илтимос қилган эди. Бундан аввалроқ шаҳар электр тармоқлари идораси билан боғланиб, ўша кеч Миркаримовнинг маҳалласида электр куввати ўчириб кўйилган ёки ўчирилмаганини суриштирган эди. Шаҳарни электр куввати билан таъминлашда кийинчилик мавжуд бўлгани сабабли маҳаллаларда навбатма-навбат чироқ ўчириб кўйиларди. Ўша ҳафта Миркаримовнинг маҳалласида чироқ ўчирилмагани ҳакидаги маълумот Зоҳиддаги битта шубҳани йўққа чиқарди. Иккинчи шубҳанинг исботи Москвадан келажак маълумотга боғлиқ эди.

Зоҳиднинг сезгиси алдамабди: Москвадан хабар келибди. Унда ёзилишича, ўша кеч расмий мажлисдаги Горбачевнинг маърузаси кутилгандан кўпроқ чўзилгани сабабли болалар учун эртак кўрсатуви умуман эфирга чиқмаган, мультфильм ҳам кўрсатилмаган... “Бу ёғи қандоқ бўлди”, – деб ўйлади Зоҳид, – шунча пайтдан бери Эркаева тўқиган эртакка ишониб юрилдими? Энди... ҳаммасини бошидан бошлиш керакми?...”

Зоҳид ишни қандай давом эттиришни ўйлай-ўйлай биринчи галда Ойсанам яшаётган уйни кузатиш керак, деган қарорга келди. Шу қарори билан раҳбарият ҳузурига кириб, ижозат олди. Яқин кунларда Миркаримовнинг уйида тинтув ўтказиш ниятини эса ошкор этмади. Уйни кузатиш бўйича милиция идораси билан бўладиган расмиятчиликларни бажаргач, Зарипова билан учрашиш учун шаҳар турмасига борди.

Зарипова – чиройда Ойсанамдан қолишмайдиган хушрўй аёл – сурок хонасига кириб “ҳамма гапларни айтиб бўлганман, яна келдингизми?” дегандай Зоҳидга бир оз қараб турди. Сўнг унинг қаршисига ўтириб, ибали аёлларга хос бўлмаган тарзда оёқларини чалиштириб олди. Аввалги учрашувдаги сухбат асабий равищда туғаган эди. Бу сафар самимийроқ тарзда гаплашишни истаган Зоҳид:

– Келавериб жонингизга тегдимми? – деб кулимсирашга ҳаракат қилди.

– Келиб турганинглар яхши менга, – деди Зарипова. – Келсаларинг қамоқда чиримаслигимга ишонаман.

– Гапингизга унча тушунмадим?

– Келаверсаларинг битталаринг бўлмаса, иккинчиларинг бегуноҳлигимга ишонарсизлар? Оддий нарсани тушунишни нега истамайсизлар?

– Тушунишни истаганимиз учун келамиз.

– Бўлмаган гап! – Зарипова шундай деб қўл силтади.

– Ҳар сафар янги сиртмоқ ясайсизлар. Келавериб, келаверивб сиртмоқни тортаверасизлар. Охири бўғилиб ўрай деганимда “Мавлон акани мен ўлдирганман”, деб тан олишимни хоҳлайсизлар. Лекин шунаقا деганим билан дарров ишона қолмайсизлар. “Ўлдиришга бир ўзингнинг кучинг етмайди, ўйнашинг ёрдам берган, ўша ўйнашингни айт!” деб янги сиртмоқлар ясайсизлар. Майли, сиқувга

олаверинглар, бир бошга – бир ўлим. Ҳаммасига чидайман. Мен сиз кутаётган иқрорни айтмайман, – Зарипова хўрсиниб, олди-да, қалин панжарали дарчага қаради: – Олдин сўрок қилган одам кўрсрок эди. Сиз ишни мадданийчасига юритар экансиз. Икковларинг икки оламга ўхшайсизлар. Лекин мақсадларинг бир. Наҳотки шунча ойдан бери шубҳаланадиган бошқа одам топилмаган бўлса?

– Зарипова, тушунадиган аёлга ўхшайсиз. Биз шунча ойдан бери нима иш билан шуғулланаётганимиз бўйича сизга ҳисоб беришга мажбурмасдирмиз?

– Албатта мажбур эмассиз. Жаҳлингиз чиқмаса сиздан бир нарсани сўрасам.

– Сўранг.

– Сиз.. мантиқ деган фан борлигини ҳеч эшигандармисиз? Мен атай “ўқиганмисиз?” деб сўрамаяпман. Мантиқ илмини ўқиган одам бунақа бўлмайди.

– Кизиқ... – Зоҳид беихтиёр равишда столни чертиб-чертиб кўйди: – Мантиқдан бехабарлигимни исбот қилиб бера оласизми?

– Албатта. Лекин сиз сўроқ қилгани келган одамсиз, фалсафадан масала сўқишига тоқатингиз етмас?

– Етади, ташвишланманг, гапираверинг.

– Яхши, унда эшиting: дунёдаги барча нарсалар, ҳодисалар “мантиқ” деган кўринмас занжир билан боғланган, деган фикрга қўшиларсиз? – Зарипованинг саволига жавобан Зоҳид бош ирғаб кўйди. – Лекин ҳамиша ҳам шундай бўлавермайди. Факат бизга ҳамма ҳаракатда мантиқ бордай кўринаверади. Биз мантиқ билан мантиқсизликнинг аниқ чегарасини ажратиб ололмаймиз, бунга нима дейсиз? – Зоҳид “қани, давом этаверинг-чи”, дегандай елка қисиб кўйди. – Мана, масалан, сиз билан менинг бу ҳолда ўтиришимизда мантиқ борми?

– Йўқ деб ўйлайсизми?

– Албатта йўқ. Сиз “ҳақиқатни ойдинлаштириш учун мантикий мажбурият бор”, дерсиз? Мен эсам айнан шуни зинг катта “мантиқсизлик” дейман. Агар бегуноҳ бир аёлни икки юз ўттиз кун қамоқда ушлаб туришни “мантикий мажбурият”, ҳисобласангиз, хафа бўлмангу, ҳеч нарса билмас экансиз.

– Сиз ўзингизни бегуноҳ ҳисоблаяпсиз. Бу ерда ўтирганларнинг деярли барчаси шу фикрда.

– Бу масалада сиз билан баҳслашмайман. Ўзимга тегишли гапни айтай: жиноят ўз-ўзидан содир бўлмайди, а? Кутимаганда, тўсатдан юз берди, деб ҳисобланган фожиа ҳам аслида анча илгари бошланган бўлади. Мисолга Мавлон аканинг тақдирларини олайлик: ўша куни бехос сувга тушиб кетиб ўлдиларми ё ўлдирилдиларми? Агар ўлдирилган бўлсалар, қотил ўша куни қасд қилиб ўша куниёқ мақсадига етмагандир? Тасаввур қиласлий, сизнинг шубҳангиз тўғри чиқди, қотил – менман. Мантиқан олиб қарасак, Мавлон акани ўлдиришга тайёргарлигим у киши билан танишган кунимиздан бошланган бўлади. Бир-биrimiz билан учрашганда атрофимизда ҳеч ким йўқ, деб ўйлардик. Аслида орамизда ўлим бор экан-у, сезмабмиз. Кунлар, ойлар ичи ана шу ўлимнинг қачон ва кимнинг қўли билан юзага чиқиши масаласи беихтиёр равишда ҳал этилган. Шунақа десак мантиқ тўғрими? Ҳа, – Зарипова аянчли тарзда кулимсиради. – Бу бир тахмин. Яна ҳақиқат деб ёпишиб олманг. Лекин гапимда озгина ҳақиқат бор. Менинг бу кўргулигим, гуноҳларимга яраша туҳмат билан мукофотланишим Мавлон aka билан танишган дақиқадан бошланган экан, – Зарипова бошини эгиб бир оз сукут сақлади. Сўнг Зоҳидга караб кулимсиради: – Гапни ҳам резинкадай чўзиб юбордимми, ажабланманг, мен азалдан эзмароқман. Ҳўп, яна озгина тоқат килинг, асосий гапни айтволай: Мени қотил деб гумон қилганингизда “бу хотин шундай бой ўйнашини нега ўлдириди?” деб ўзингизга ўзингиз савол бериб кўрмадингизми? Бу ерда мантиқ кани? Мавлон аканинг ўлимидан кўпроқ мен жабр чекдим-ку?

– Моддий манфаатни назарда тутяпсизми?

– Фақат бу эмас. Мавлон aka мени... яхши кўрадилар. Ёлғиз аёл учун бу яхши кўришнинг қадри қандайлигини сиз ҳис қила олмайсиз. Сиз худди шу нуқтада менга мантиқни топиб беринг-чи? Агар Мавлон аканинг ўлимидан бирон фойда олсан, бу ишга кўл уришим мумкин эди. Бу гапим ҳам тахмин, мен бирорвнинг ўлимидан фойда кутадиган абллаҳ эмасман.

– Саволингизга ҳозир жавоб беришим шартми?

- Мутлақо шарт эмас. Гапдан гап чиққани учун озги-на эзмалик қилдим, кечирасиз.
  - Фикрларингиз менга маъқул. Саволингизга эса ал-батта жавоб қайтараман, факат бутун-эрта эмас, қотилни аниқлаган куним.
  - Шундай дейишингизни билардим. Саволимга жавоб берсангиз ҳам, қотилни топиб жазоласангиз ҳам менинг бу ерда чириган кунларимни қайтариб бера олмайсиз, бу ердан чиқиб мен техникумдаги ўқувчиларимга дарс ўта олмайман, бу шаҳарда, умуман бу ҳаётда бош кўтариб юришим мумкин бўлмай қолади.
  - Сиздаги илм, фаросат билан бу азобни енгиш мумкин, деб ўйлайман.
  - Йўқ, енгиш учун илм билан фаросатнинг ўзи кифоя қилмайди. Ҳатто иродага ҳам ишониб бўлмайди. Менинг келажагим – ўзимнинг бош оғригим, сиз ўйламай қўяверинг. Сўрайдиганингизни сўранг.
- Зоҳид, прокуратура терговчиси, гумондаги шахсдан “сўранг” деган ижозатни олса-да, дарров сўроққа тутмади. “Зарипова ҳаяжонини босиб олсин”, деб сукут саклади, худди савол ахтараётгандай кўрсатгич бармоғи билан чаккасини силади. Зариповага бу сукут ёқмай “сўрамайсизми?” деган маънода тикилгач, Зоҳид дастлабки саволини берди:
- Эшпўлатовнинг айтишича, хўжайнини олиб келганида сиз ёлғиз бўлгансиз. Сиз эса одам бор эди, Эшпўлатов ҳеч кимни бошлаб келмаган, деяпсиз. Кимнинг гапига ишонишим керак?
  - Эшпўлатовнинг ўзи ҳам, хўжайнини ҳам келмаган.
  - Уйингиздаги ўша одам буни тасдиқлаши керак. Ўша одам ким, айтинг. Айтсангиз ўзингизга фойда.
  - Мен унинг кимлигини айтольмайман.
  - Кўрқасизми?
  - Ҳа, қўрқаман, оиласининг бузилиб кетишидан қўрқаман.
  - Оиласи бузилиб бўлгандир балки?
  - Нега ундан деяпсиз?
  - Аёллар табиатан сезгир бўлишади. Эрларидаги ўзгаришни тез фаҳмлашади. Уларда гипофиз яхши шаклланган, дейишади. Гипофиз нималигини биласизми?
  - “Учинчи кўз” демоқчимисиз? Билмадим, сиз бу гап-

ни қаердан олдингизикин. Балки сиз айттандай шаклланғандир, лекин бу қүрингес учинчи күзда ақл бўлмайди. Эркак билан аёл учрашса ўша гипофиз худди сиз каби ахмокона хаёлга боради.

— Аникроқ гапира оласизми?

— Аниги шуки, мен бугун Мавлон ака билан, эртасига бошқаси билан ётадиган фоҳиша эмасман. Мавлон ака билан муносабатимиз курук нафсдан иборат эмас эди. Ўша куни уйимга келган одам сиз ўйлаган илинжда ўтирганганди. Самимий дўст сифатида, ҳатто ака-сингил сифатида гаплашиб ўтирганимизга сиз ҳам ишонмайсиз, бошқалар ҳам. Шунинг учун унинг кимлигини айтмайман. Гапларимга ишонсангиз ишонинг, ишонмасангиз — ўзингиз биласиз. Менинг бошқа сўзим йўқ, айтинг, олиб кетишисин.

— Шошилманг, ўзингизни босинг. Сизнинг айтадиган сўзингиз бўлмаса, менинг сўрайдиган саволларим бор. Бу ерга шу мақсадда келганман. Фалсафадан дарс эшлиши учун эмас, — Зоҳиднинг кейинги гапи сал дагалроқ чикиб, ўзига ҳам эриш туюлди.

Бу дағаллик Зариповага ҳам таъсир этди. У “Ана энди асл қиёфантга кирдинг, боятдан бери мүмин ўкувчидай ўтирувдинг”, дегандай Зоҳидга бир оз тикилди-да, сўнг мутелик билан бошини эгди. Зоҳид унинг кўнгли оғриганини сезса ҳам, сир бой бермай, расмий оҳангидан чекинмай суради:

— Агар галингизга тұғри тушунган бўлсам, Миркаримов билан муносабатингиз асосида нафс ётмас экан. Унда... ораларингизда, шоирлар тили билан айтганда... муҳаббат бўлганми? Миркаримов сизга уйланмоқчимиди?

— Шундай фикр бор эди. Лекин қарор даражасида қатыйлашмаганди.

— Нега? Бирон түсік бормиди?

— Бор эди.

— Оиласими?

— Яна қандай түсік бўлиши мумкин? Икки марта уйланган. Иккинчисини қўйиб, учинчисига уйланса партиядан ўчади.

– Партиядан ўчса – ишдан ҳайдалади, – Зоҳид шундай

деб Зарипованинг гапини давом эттирди: – Ёғлик жой кўлдан кетади. Бунақа эр кимга керак?

– Мен Мавлон аканинг бойликларига учмаганман.

– Лекин Миркаримов сизга тилла тақинчоқлар совға қилиб турган. Аввалги терговчига шундай дегансиз.

– Деганман. Тинтуб қилиб тақинчоқларимни олиб кўйгансиз. Хохласангиз давлатга топширишим мумкин.

– Шахсан мен хоҳламайман. Уларни ўғирламагансиз, сизга совға қилинган, ўзингизга буюрсин.

Зарипова “чин дилдан, самимий айтяпсизми?” дегандай унга савол назари билан қаради. Кейин яна бошини куйи эгиб, аввалги гапини такрорлади:

– Мен бойликларига учмаганман.

Икки марта турмуш қуриб, икки марта оғзи кўйган, ишхонадагилари, кўшнилари “ҳалол, покиза”, деб таъриф берган аёлнинг бу гапига Зоҳид шубҳа қилмади. Агар кун ора бўлмаса-да, ҳафта ёки ой оралаб ўйнашларини алмаштириб турганида буни қўшнилар сезишар ва бу воқеадан сўнг “асли бузук эди”, деб таърифини ўн чандон ошириб баён этиб беришарди. Бир аёлни, айниқса ёлғиз бевани қўшни аёллар бузуқликда айблашмадими, демак, у чиндан покиза экан. Бева аёл, айниқса, чиройли жувоннинг ҳар бир қадами, ҳар бир сўзи, ҳар бир кулгуси қўшни хотинларнинг зийрак нигоҳи таъкибида бўлади. Қўшни хотинларнинг ҳар бири эрини ундан кизғанади. Агар таниш эркаклар, Зарипова айтгандай, тўғри маънода тез-тез келиб туришса ҳам у аллақачон ёмонотлиқча чиқиб бўларди. Хотинларнинг бу қиликлари маълумлиги учун Зоҳид “Зарипова Миркаримовнинг ўйнаши”, деган ёзувини қора тўртбурчак чизик орасига олиб кўйган эди. Шу боис ҳам “уйингиздаги бегона эркакни айтинг”, деб қийин-қистовга олмади. “Агар менинг самимиятимга ишонса, эртами-кечми, ўзи айтади”, деган ишонч билан бошқа нарсаларни сўраётган эди:

– “Бунақа эркак кимга керак?” деганимда фақат сизни назарда тутганим йўқ. Миркаримов “аёлларга менинг бойлигим керак, пулсиз эркакнинг кимга кераги бор?” деб ўйлаган бўлиши мумкинми?

Бу саволни эшишиб, Зарипова “Вой Худойим-ей”, деб хўрсиниб кўйди. Кейин бошини кўтармаган тарзда, худди ўзига-ўзи гапираётгандай деди:

– Нима учун ҳамма нарсани бойлик билан ўлчаймиз? Бойлиқдан бошқа ўлчов йўқми бу дунёда? Бир сидра кийим-кечак, кунлик ейиш учун бир бурда нони билан одамнинг бахти бўлиши мумкинмасми? Бўйни тилла занжир кўрмаган аёллар бахтсизми? Кўша-кўша тилла билакузук такиб юрганларнинг ҳаммаси бахтлими?

Зарипова яна хўрсиниб, жимиб қолди. Унинг хасратли гаплари Зоҳидга маъқул келгани билан сұхбатни бу мавзуда давом эттиришни истамади. Бошқа жойда, айбланувчи ва айловчи мартабасида эмас, икки озод инсон сифатида кўришишганида балки ҳаёт фалсафаси хусусида узоқ сұхбатлашган, аёлнинг маъноли фикрларидан баҳра олган бўларди. Алҳол... аёл тутқун. Унинг дардли фалсафаси ҳам тутқун.

Бундай пайтларда терговчи – Зоҳид билан инсон – Зоҳид ўртасида фарқ чизиги ўтиши натижасида инсон – Зоҳид қалбида уйғонган меҳр-шафқат йўли тўсилиб, у расмий муомала қилувчи, қонуннинг қаттиққўл химоячисига айланишга мажбур бўларди. Ўзидаги икки хил бу кўринишдан қийналиб устозига нолиганида майор Солиев “Касбимизнинг энг нозик томони ҳам шу. Жиноятчининг оҳ-воҳига қулоқ солиб, раҳминг келса, унга шафқат кўзи билан қарасанг ундан жабр кўрган одамга хиёнат қилган бўласан”, деган эди.

Зоҳид “Зарипова яна гапиравмикин?”, деган хаёлда сабр қилди. Аёл бош эгиб жим ўтиравергач, сўроқни давом эттириди:

– Сиз Ойсанам Эркаевани танисангиз керак? У билан ҳеч рўпара келганимисиз?

Бу саволдан кейин Зарипова бошини кўтарди:

– Рўпара келиб, эр талашиб, юлишганмисизлар, демоқчимисиз? Йўк, бунақа бўлмаган. Мен Мавлон аканинг биринчи хотинлари билан кўришиб турардим.

Буниси Зоҳид учун янгилик бўлди. Собиқ хотин билан хотин бўлиш орзуидаги аёл орасида қандай яқинлик бўлиши мумкин? Собиқ ва бўлажак хотинларнинг Ойсанам Эркаевага қарши иттифоқими бу? Зоҳид хаёлига келган бу саволни тилига кўчирмай, бошқачароқ килиб сўради:

– Қанақасига?

– Мен олдинги терговчига айтганман. Мавлон аканинг катта қизлари бизда ўқирди. Анави қофозларингизга ёзилмабдими? Мавлон ака билан шу қиз ўқишига кираётганида танишганмиз. Ажрашиб кетган бўлсалар ҳам болаларидан хабар олиб туардилар.

– Буни Эркаева билармиди?

– Билмаса керак.

– Билса... ғайирлиги келармиди, жанжал кўтарармиди?

– Буни ўзидан сўрайсиз.

– Биринчи хотин... албатта аламзада бўлади, кундоши ҳақида нима дерди?

– Биз ғийбат қиласиган даражада якин эмасдик. Кейин... у хотиндан шубҳа қилманг, илтимос. У фариштадек сабрли, покиза аёл. Очигини айтсан, шундай хотинни хўрлагани учун Мавлон акадан баъзан нафратланиб кетардим. “Сени яхши кўраман”, деганларига ишонгим келмай қоларди. Агар яхши кўриш керак бўлса, эркак одам “уйим-жойим, эрим-болам”, дейдиган ўшнақа хотинни яхши кўриши керак.

– Эркаева “уйим-жойим” демасмиди?

– Билмайман.

– Балки эрига кундошидан кўра меҳрибонрок бўлгандир?

– Билмадим.

– Миркаримов хотини ҳақида ҳеч гапирмасмиди? Масалан, Эркаева бир нима баҳонасида жанжал қилса, сиқилиб, сизга ёрилгаңдир?

– У киши ҳасрат қиласиган эркаклардан эмас эдилар.

– Эркаева эрининг сиз билан учрашиб туришини била туриб индамаган, деб ўйлайсизми?

– Буни ҳам ўзидан сўрайсиз.

– Миркаримовнинг ҳайдовчиси Эркаевага ким бўларди, билармидингиз?

– Ҳа.

– Синглисини бошлаб келиб, ғавғо кўтарар, деб чўчимасмидингиз?

– Йўқ.

– Нима учун?

– У йигит ўлгур қайноға эмас, малай эди. Малайнинг аҳволини ўзингиз биларсиз.

– Ҳар холда синглиснинг тақдирига бефарқ қарамагандир?

– Бефарқ қарамагани аниқ. Калласи балодай ишлайди унинг. Ғавғо кўтаришса синглисига қийин бўлишига акли етарди.

– Синглисига... нега қийин бўлади?

Зарипова “шунга ақлингиз етмаяптими ё мени лакиллатиб ўтирибсизми?” дегандай Зоҳидга тикилиб қаради. Зоҳид Ойсанам Эркаевага нима учун қийин бўлишини тахмин қилаётган бўлса-да, чин сабабини рўпарасидаги маҳкума аёлдан эшитишни истади.

– Агар ғалва қилса, синглиси бой эрдан, ўзи ҳам бой куёвдан, ҳам ишдан ажралиб, куруқ колиши мумкин эди.

– Сиз Миркаримовнинг яқин танишларини билармидингиз?

– Йўқ.

– Ҳеч гапирмасмидилар?

– “Кимлардан норози бўлиб гапирган?” деб сўрамоқчисиз? Олдинги терговчи ҳам сўраган буни. Жавобини айтганман: Мавлон аканинг нолийдиган одатлари йўқ эди.

Зоҳид стол устидаги қоғозга сўроққа берилган жавобларнинг мазмунини ёзгунича Зарипова унинг баромоқларидан мўъжиза кутгандай тикилиб ўтирди. У ёзув ниҳоясига етиши билан сўроқ ҳам тугайди, яна қамоқдаги жойимга қайтаман, деб ўйлаб янглишди. Зоҳид ёзувни тутатгач, унга тикилди. Ана шунда Зарипова кутган мўъжиза рўй бермади, балки кутилмаган савол эшитилиди:

– Ноил Зарипов укангизми?

– Ҳа... – Зарипова “Йигит ўлгурнинг фиску-фасодига ишондингизми? Энди укамдан ҳам шубҳа қиляпсизми? Уни ҳам қамадингизми ё энди олиб келасизми?” деган савол назари билан терговчига қаради.

– Миркаримовнинг қўлида ишлаган экан. Миркаримов уни нима учун бўшатиб юборди?

– Билмайман, мен уларнинг ишларини тушунмайман.

– Балки бирон қингир иш қилиб қўйиб, Миркаримовнинг жаҳлини чиқаргандир?

– Бетон заводида қанақа қингир иш бўлиши мумкин?

Бу жавобни эшитган Зоҳид мийигида кулиб, стол устини чертиб қўйди.

– Мантиқдан яхши ўқибсиз-у, ҳисобдан қоқилган экансиз-да, а? Ахир қингир иш қилмаса Миркаримов шунчалик бойирмиди? Укангиз ҳам ёмон яшамагандир?

– Бу ишларга ростданам ақлим етмайди. Укам адашган бўлиши мумкин, лекин қингир иш қилмайди. Дадам бунга йўл қўймайдилар.

– Дадангиз уйда тўғрилик ҳакида насиҳат қилиб ўтирсалар эҳтимол. Лекин уйдан то заводга етиб борилгунича бу насиҳатлар тушиб қолади. Дадангиз “ўғлим, “ноль етти жигули”ни қайси пулга олдинг” деб ҳеч сўрамаганмилар? Сиз-чи? Сиз сўраганмисиз?

– Мен унинг топар-тутарига қизиқмаганман.

– Нега қизиқмайсиз? Миркаримов укангизни кўчадан топиб келиб, даромадли ўрнига ўтқазиб қўймагандир? Биология ўқитувчисини ҳамма ҳам бетон заводига жойламас, а? Ҳар ҳолда орада сизнинг илтимосингиз ҳам бўлгандир? Шу ерга келганда мантиқ ёпишмай қоляпти, Зарипова.

Аёл бир нарсани излагандай кўзларини жавдирашиб, панжарали дарчага қаради. Уни сиқиндиликдан кутқарувчи нажот айнан шу дарчадан оқиб келадигандай бир неча нафас тикилди.

– Зарипова, Миркаримов билан хотини ҳакида гаплашмаган экансизлар, дўст-душманларини ҳам тилга олмагани ҳакиқатdir. Укангиз ҳакида ҳам гаплашмаганмисизлар?

– Балки... гаплашгандирмиз... умумий гаплар...

– Укангизни ишдан бўшатгандан кейин ҳам индамаганмиди? “Уканг бетон плиталарини сотаётганида икки марта кўлга тушди, фалон минг бериб қутқариб олдим, энди бу ёғига чидаш қийин”, ҳам демаганмиди?

– Сиз йигит ўлгур Эшпўлатовнинг гапларига ишониб шундай деяпсизми?

– Биз Эшпўлатовнинг гапига эмас, далилларга ишонамиз. Бу далилларни қаердан олганимни сизга айтиб ўтирмайман. – Зоҳид “бу иш бўйича милициядаги ўртоқлар шуғулланишагти, Миркаримовдан пора олиб, укангизни кўйиб юборган ОБХСС вакили хозир сўрок

беряпти”, демаса ҳам Зарипова укасининг аҳволи яхши эмаслигини англаб бир титраб олди. “Укамни ишга олинг” деб илтимос қилган тилларини чайнаб ташлаги-си келди. Укаси кўп қатори маошига қаноат қилиб яшаб юрувди. Келини ҳам етишмовчиликлардан кўп қатори нолиб, ғашланиб, баъзан ғалва қўтарса-да, охир-окибат қаноатга банди бўлиб яшайтувди. Икки йил аввалмикин, эр-хотиннинг ғалваси устидан чиккан Зарипова укасига раҳми келиб, унинг пулдор одамга айланиб қолишини истаб қолган эди. У пайтда озод эди. Бойликнинг тотли нафасидан маст эди. Энди маҳкума ҳолатида ўша тотли кунларини лаънатлади.

– Миркаримов йўқолган куни уйингизда укангиз билан бирга эмасмидингиз?

Бу савол яшин каби урилиб, Зарипованинг вужуди-ни парчалаб, кўмирга айлантириб юборгандай бўлди. У терговчининг қай томонга бурилганини аниқ фаҳм этди: “Ўша куни уканг икковинг ўлдиргансанлар, демокчими? Уканг ишдан ҳайдалгани учун аламдан ўлдирган, деб айб кўймоқчими?..”

– Укам йўқ эди... Укам меникига кам келарди. Уму-ман... Мавлон aka уни ишдан бўшатиб, кўчага ташлаб кўйганлари йўқ.

– Биламан, кооператив лимонад цехига жойлаганлар. Биология ўқитувчиси учун бетон заводидан кўра шуниси тузук. Укангизнинг янги хўжайинини билармидингиз?

– Йўқ.

– Маҳмуд Эҳсонов деган одам. Худо раҳмат қилсин уни.

– Ўлибдими?

– Ўлдириб кетишибди, – Зоҳид “наҳот бу янгилик панжаранинг у томонида қолиб кетган бўлса, наҳот бу аёл эшитмаган?” деган хаёлда унга синовчан тикилди.

Зарипова “Вой бечора, Худо раҳмат қилсин”, деб пи-чирлаб, титрай бошлаган бармоқларига тикилди. “Буни нега менга айтяпти?” “Ўлдириб кетишибди...” Укамнинг бунга нима алоқаси бор?”

Зоҳид бу хабарни айтиш билан сўроқни якунлади. “Кейинги сўроққа қадар бу аёл кўп нарсани ўйлади, айттиси келмаётган гапларни энди айтади.” – Шу фикр-

да аёлнинг изидан қараб қолган Зоҳид гарчи ундан бирон янги гап эшишмаган бўлса-да, сўроқдан кўнгли тўлиб қайтди.

XVI 606

1

Асадбек ўғли Абдусамад билан тонг коронғусида йўлга чиқиб, Козловнинг оиласидан хабар олиб қайтганда майдалаб ёмғир ёгаётган эди. Абдусамад машинани дарвозага тўғирлаб тўхтатиши билан қўшни эшик очилиб, Қамариiddин чиқиб келди-да, Асадбек билан кўришиб, уйига таклиф қилди:

– Бир пиёла чойимиз бор эди, – деди у илтижоли оҳангда.

Асадбекнинг бу кунга мўлжаллаган ишлари кўп эди, шу сабабли илтимосни рад этди. Қамариiddин яна бир ялингач, “атай кутаётган экан, гапи зарурдир”, деган фикрда унга эргашди. Чол-кампирга мўлжалланган хонадаги дастурхон усти шохона бўлмаса-да, кўл учida кун кўрувчи хонадонга хос равишда тузалган эди. Шошиб кириб, шошиб чиқиб кетиш менсимаслик аломати сифатида қабул қилинажагини билган Асадбек хурмати учун синдирилган патирдан бир чимдим ушатиб олди. Аччиқ чойдан уч-тўрт хўплагач, вақти зик эканини писандада қилди. Ана шунда Қамариiddин озгина ҳижолат, ундан сал кўпроқ кўркиш ҳолатида чақирувдан мақсадини баён қилди.

– Кўшни бўлганимиздан бери сиздан кўп яхшиликлар кўрдик, барака топинг, ота-онангизни Худо раҳмат килсин, жаннатлардан жой берсин, – Қамариiddин гапни дуо билан бошлади-ю, мақсадга яқинлашганда тилининг айланиши қийинлашди.

– Қамар ака, нима гапингиз бўлса айтаверинг, орада ҳижолатлик йўқ, – деб Асадбек унга далда берди.

– У кунги гапларни маслаҳат килувдик. Маслаҳат шу бўлдики... ҳовли-жойни сотиш зарурати бор экан. Ўглимнинг ҳам автобазадан бўшагиси йўқ, бир нима дейишга ҳайронман, бошим қотиб қолди. Қариганда отаболанинг гапи тўғри келмаса қийин экан, – Қамариiddин

шундай деб оғир дард азобида тұлғанаёттан одам каби хүрсинаң күйди.

Асадбек қўшнисининг бундай беъмани хulosага келишини сира кутмаган эди. Шу пайтга қадар ундан марҳамат кўрганлар ҳамиша таъзимда бўлганлар. “Ўла-ўлгунимча қулингизман”, дейдиганлар ҳам учраб турарди. Асадбек уларнинг қулликларига муҳтоҷ бўлмаса-да, ана шундай миннатдорчиликларга ўрганиб қолган эди. Қилажак яхшилиги учун бу қўшнисидан қулликни талаб қилмовди.

Хўрсиныб, қарашиб ботинолмай бошини ҳам қилган Қамариддинга тикилган Асадбекнинг қони қайнади: “Бу гаплар ўзининг калласидан чиқдими ё бирон аҳмоқдан ақл ўргандими? Бундақаларга яхшилик қиласман, деганинг ўзи аҳмоқ. Баттар бўл!” – Асадбек шу ғазаб билан ўрнидан туриб кетмокчи бўлди-ю, гариб ҳолида ўтирган қўшнисига раҳми келиб, ўзини ўзи босди. Бу сафар раҳм газабни енгиб, босик ва меҳрли овозда деди:

– Бу боллар сиз кўрган қийинчлилк-азобларни кўришмаган. Шунинг учун уйни сотиш – оғизларининг бир чеккасидан чиқиб кетаверади. Сиз ўзингизни сиқманг. Мен “сотинг, десаму сиз “йўқ” десангиз хижолат бўлсангиз ярашарди. Кўнгилга қараб ишингизни қиласверинг. Ўғлингиз ҳам истаганидан қолмасин. Сиз билан биз яхши қўшни эдик. Худо хоҳласа яқинлигимиз узилмайди. Мен уй масаласида бир-икки одамга тайинлаб кўйганман. Чакириб “навбатингиз келди”, деса ажабланмай, торгинмай олаверинг.

– Раҳмат, барака топинг.

– Бу менинг хизматим эмас, уй олишга хаппаи-ҳалол хаққингиз бор. Сиз “уй сотилади”, деб овоза қиласверинг.

– Сиз... олмайсизми?

– Овоза қиласверингчи, одамлар келиб кўришсин, баҳолашсин. Охирги қарорга келишингиздан олдин менга хабар берарсиз.

Асадбек “маслаҳат якунига етди, қани, дуо қилинг”, деган маънода қўлларини фотиҳага очди.

Асадбекнинг қайтишини кутиб нонушта қилишмаган экан. Барчаларининг жам бўлиб ўтиришлари, айниқса Абдуҳамиднинг тетиклашиб, иштаҳага кираётганидан

Асадбекнинг кўнгли равшанлашди. Дастурхон атрофида тўйга таалтукли айрим гапларни ҳам гаплашиб олишди.

Келинлар дастурхонни йиғиштиришаётганда Асадбек икки кунга Тбилисига бориб келажагини маълум қилиб, Манзурани ҳайрон қолдирди.

– Вой ўлмасам, – деди Манзура ҳайратини яширмай.
– Тўйни ўтқазиб, кейин бора қолмайсизми?

– Суликонинг бобосини бориб айтмасам бўлмайди. Тўйнинг ташвишини қилмай қўявер, ҳаммаси тайёр. Самад билан биллашиб тўйга айтиб чиқсанг бўлади. Ҳамидга иш буюрма, дамини олсин. Ўзинг ҳадеб у-бу деб ташвишланаверма. Мениям юрагимни сиқаверма. Тўй бир кунда ўтиб кетадиган нарса. Ўзимизнинг тўйимиз эсингдами? ЗАГСга янганг билан бирга трамвайдага келган эдинг. Таксида кузатиб қўйганимга ҳайрон бўлувдиларинг.

Эсламай бўладими? Айниқса келинпошшанинг таксида қайтиши қўни-қўшни, қариндош-уруг орасида гапсўз бўлувди. Бирорвлар “таксида кузатган бўлса, куёвнинг топар-тутари яхши экан”, деб озгина ғайирлик ҳам килишган эди. Куёвнинг топар-тутари нимадан иборат эканини у пайтда ҳеч ким билмасди...

– Битта сандик, тўртта кўрпа билан келин бўлиб тушувдинг. Мебелинг йўқ экан, деб ҳайдаганим йўқ-ку? – деди Асадбек тегишиб.

– Вой, адаси у пайтда мебел деган нарса йўқ эди, – деди Манзура ўзини оклаб. Унинг соддалигидан Асадбек кулди.

– Шуни айтаман-да. Мебел-гиламсиз ҳам тўйлар бўларди, келин-куёвлар роҳатланиб яшашарди. Энди тарак-туруклар кўпайиб кетди. Қўйиб берсанг эртага келин билан куёвни филга ўтказиб ЗАГСга олиб бориш керак, деган гап чиқаришади. Бу ҳам бир олифтагарчиликда.

– Минг уринсангиз ҳам одамлар тўйдан бир камчилик топиб гап килишади.

– Шуни биларкансан, ҳадеб тиришаверма. Дабдабани ўйлама.

Асадбек шундай дегач, телефон гўшагини кўтариб, рақамларни терди. Эрининг бу ҳаракатидан “қароримни

муҳокама қилишнинг ҳожати йўқ”, деган маънони укқан Манзура секин ўрнидан турди.

Телефонда Бўтқанинг овозини таниган Асадбек салом-алик қилмаёқ буюрди:

– Бугун Тбилисига учаман, тайёргарлик куриб қўй.

Бўтқа “тайёргарлик кўриш”ни ўзича тушуниб:

– Мен ҳам бирга бораманми? – деб сўради.

– Сенга нима бор? – деди Асадбек кўрслик билан. –

Сен ҳозир аэропортга бор.

Асадбек бу ишни Жамшидга топширса ҳам бўларди. Ёки ҳеч кимга индамай йўлга отланиши ҳам мумкин эди. Унинг айнан Бўтқага вазифа топшириши бежиз эмасди. Асадбек ундан гумонсирамас, лекин Кесакполвон суриштиргудай бўлса гап яшиrolmasligini аниқ биларди. Бўтқа Асадбекни ёқтиргмагани ёки унга нисбатан хиёнати учун эмас, хожаларига садоқати туфайли ҳам шундай қиларди. Агар Бўтқа бирон масалада Кесакполвонга ҳисоб бериб бўлгач, Асадбек томонидан сўрокқа тутилса, янги хўжайнини ҳақида билғанларини яширмай айтиши аниқ эди. Бу одатини у “гап ташиш” деб эмас, хожаларига холис хизмат қилиш деб биларди. Асадбек унинг айнан шу одатидан фойдаланиш учун вазифа топшириб турарди.

Ховлида Жамшидинг овози эшитилиб, Асадбек дераза орқали ташқарига қаради. Ёмғир тиниб, парча-парча булутлар ёруғидан қуёш кўринаётган эди. Шийлон зинаси ёнида келинаялари билан сухбатлашиб турган Зайнаб дарвозахонада туриб овоз берган Жамшидни кўрди-ю, гапираётган гапини ҳам чала қолдириб, ошхонага йўналди. Бундан ажабланган келинлар овоз келган томонга қараб, Жамшидга салом бердилару гап нимадалигини билмасалар-да, Зайнабга эргашдилар.

Бу ҳолатни дераза орқали кузатиб турган Асадбекнинг кўнглига совуклик оралади. Аёллар ошхонага ўтиб, ховли бўшаган бўлса ҳам Жамшид ичкари томон дадил юриб келмади. Уйдан шошилиб чиккан Абдусамад қаршилагандан кейингина унга эргашиб, Асадбек ўтирган хонага кирди. Хожаси билан кўришди-ю, “ўтири” деган таклифга жавобан:

– Кўчада Саматохун ака турибдилар, – деди.

– Бошлаб киравермадингми?

- Унамадилар. “Бек акамиз уйдамилар, аввал билиб чик”, деб ажабланниб турибдилар.
- Нега ажабланади?
- “Илгарилари йигитлар кутиб олишарди, энди нега ҳеч ким йўқ”, дейдилар.
- Бўпти, бор, чакир.

Башанг кийинган Саматохун ҳовлига кириб ҳам бир нарсадан чўчигандай атрофга олазарак қараб олди. Ичкарига кириб тавозе билан кўришгач, Асадбек кўрсаттган жойга ўтириб, узок дуо қилди. Шундан сўнг гапни нимадан бошлишни билмай ўтирганида Асадбек болохонада ўтирувчи йигитларга жавоб бериб юборганини сабабини айтди. Бу гап Саматохуннинг кулоғига етган, аммо ишонмаган эди. Сабабни Асадбекнинг ўзидан эшитиб, “дуруст бўлибди”, деб қўя колди. Бу орада Абдусамад чойнак кўтариб кириб пойгакка, Жамшиднинг ёнида ўтирди.

– Куёв бола, тўйлар кутлуг бўлсин, – деди Саматохун унга қараб, сўнг чўнтағидан иккита қутича чиқариб узатди: – Худойим ота юртимга боришни насиб қилган эди. Ўша ердаги заргарлик дўконига кириб тилло исирғаларга хушим кетди. Қизларимга, келинимга атаб олиб ташқари чиқдиму кўнглим бўлмай яна қайтдим. “Бахти кулганларга насиб этар”, деган умидда яна икки жуфтини олдим. Уйга қайтиб суюнчли хабарни эшиздиму қанот чиқариб сиз томон учдим. Худонинг кўнглимга солганини қаранг, шу кунларда тўй қилишингиз менга номаълум эди. Айниқса бирданига икки келин туширишингизни қаранг!. Шу исирғаларнинг эгаси, баҳти кулган қизлар сизнинг келинларингиз экан. Оллоҳ муборак қилсин.

Саматохуннинг дуосидан сўнг Жамшид билан Абду самад ўринларидан туриб, ташқарига чиқишиди.

- Ха, охун, машқингиз сал пастроқми? – деди Асадбек, ҳоли қолишгач.
- Машқим жойида, Бек ака... – Саматохун Асадбекнинг синчков нигоҳига дош беролмай дастурхон устидағи пиёлага тикилди, – асли мақсад муборак бўлсин, деб кетиш эди. Бир гап бор-у, ҳозир ўрни эмас, тўйдан кейин бафуржга гаплашармиз.

- Гапираверинг, тўй ўтгунча қийналиб юрасизми.
- Унчалик муҳим гапмас эди...
- Чайналманг, сизга дадил гапириш ярашади.

– Гап шуки... балки бизларга нотүгри хабар етгандир... Сиз Ҳайдаржонга ваколатни сал каттароқ беріб юборғанмишсиз?

– Ҳа, шунга яқин гап бўлди. Касаллик мени анча толдириб қўйди. Ҳайдар бегона одам эмас, ташвишланманг.

– Шунаقا дейсиз-у, бегонадан ўзингники ёмон чакади.

– Сиз чақдириб юрманг-да. Уни бугун кўриб турибизми, киликларини биласиз-ку?

– Киликларини билганим учун сизга ёриляпман. Асли... сизнинг ишингизга аралashiши номаъкул. Лекин... биродарлар билан бамаслаҳат илтимос килишни лозим топдик. Биз бу шаҳарда сиздан бошқа одамни танимаймиз. Танишни истамаймиз.

Асадбек жавобга шошилмади. Кулимсираб қўйиб, чойдан ҳўплади.

– Чойдан ичинг, охун, сизни бу аҳволда кўрган одам Асадбекнинг жанозасида ўтирибдими, деб ўйлади.

– Ҳай, ҳай! Совук нафас қилманг, Бек ака.

– Арзимаган пашибадай гап сизларга филдай ваҳимали бўлиб етиб борганга ўхшайди. Мен Ҳайдарни ҳаммаларингга бошлиқ қилиб қўйиб, ўзим қочвorgаним йўқ. Агар у ёқ-бу ёққа тоядиган бўлса, тўтирглаб қўйишга кучим етади.

– Шундай бўлгани дуруст. Бек ака, яна бир узрли илтимос бор.

– Сўрайверинг, бугун астойдил сўронғич бўлиб келганга ўхшайсиз, – деди Асадбек ҳазил оҳангда.

– Илтимос шуки, – деди Саматохун жилмайиб қўйиб, – тўйда дастурхон безашни, емоқ-ичмоқни бизга юклсангиз.

– Яхши-ку, – деди Асадбек кулиб. – Унда “мен тўй қилдим!” деб керилемасам ҳам бўлавераркан.

– Унақа эмас, Бек ака, ихлосимизнинг холислигини биласиз-ку?

– Биламан. Минг раҳмат сизга, охун, биродарларингизга ҳам раҳмат.

– Қизчангизнинг тўйида шунаقا ният қилганимизда “бу ёқда ўғилларнинг тўйи бор”, деб қайтарган эдингиз.

– Охун, ниятингиз яхши-ку... лекин топганимни тўйга ишлатмасам яна нимага сарф қиласман. Ҳаммаси бу коринга сиғмайди-ку?

Саматохун учун шу гапнинг ўзи кифоя қилиб, узр сўради-да, дуо қилиб ўрнидан қўзғолди. Асадбек шу пайтгача қилмаган ишини қилиб, уни кўчага қадар кузатиб чикмокчи ҳам бўлди. Кейин “Бек акамиз отдан ҳам, эгардан ҳам тушиб, ўзимиз қатори бўлиб қолибдилар”, деган хаёлга бормасин, деб уй остонасида хайрлашиб қўя қолди.

2

Видеобар никобидаги идорага қаҳва сўраб кирган йигитнинг гаплари Бўтқага алмойи-алжойи туюлди. Асадбек эса ундан Козловнинг Томскда эканини, эрта-индин етиб бориши зарурлигини укиб олди. Суратлардан бири нинг ортидаги белгидан билдики, уни шу уйда кутишади. Бирданига Томскка отланиши Кесакполвонни, у орқали Хонгирейнинг тинчини олиши шубҳасиз, оқибатда кавлаб-кавлаб Козловнинг изига тушишларига имкон яралиши мумкин эди. Шунинг учун ҳам Суликонинг бо босини тўйга таклиф этиш баҳонасида Тбилисига отланди. Москвага кўнғироқ қилиб мақсадини Иликога билдирган эди, у ҳам Тбилисига келиб кутиб олажагини айтди.

Саматохун кетгач, Асадбек ўйлаб қўйган режаси бўйича Кесакполвоннинг уйига кўнғироқ қилди. Илгари лари аъёнида гапи бўлса шотирларидан бирига “Ҳайдар акангни топ”, дерди вассалом. Ҳеч қачон унинг уйига кўнғироқ қилмас эди. Шу сабабли гўшакни кўтарган Кесакполвоннинг хотини аввалига уни танимади, ке йин “Вой Бек ака, сизмидингиз?” деб ажабланди, сўнгроқ эса “ўзлари телпон қиляптилар-а, тинчликмикин?” деб хавотирланди. Асадбек унинг саломига алик олгач, Кесакполвоннинг бунақа пайтда уйида ўтираслигини билса ҳам:

– Эринг уйдами? – деб сўради.

– Вой, йўғидилар-а, – деди хотин ачиниш билан.

– Телпон қилиб қолса, ё келса айтиб қўй, мен бир жойга кетадиган бўлиб қолдим. Уйдан хабар олиб турсин, сенам келиб опангга қараашгин. Тўй яқинлашиб қолди-ю, қорангни кўрсатмайсанам. Сендақа сингилни бобовларга бериб юбориш керак, – Асадбек бу гапларни меҳрибон аканинг гинали оҳангидаги айтди. Бу билан собиқ аъёнининг оиласига қадрдонлиги сақланганини

билдириб кўймоқчи эди. Унинг режаси жуда содда бўлишига қарамай, амалга ошиши ишончли эди. Яъни, меҳрибонлик билан айтилган гаплар хотинга мойдек ёқиб, эрийди. Бу меҳрибонликни икки-уч карра бўртгириб эрига таърифлайди. Сергак душмандан кўра гафлатдагисини маъкул кўрувчи Асадбекка бу ҳам керак.

Бир оздан сўнг Жамшидни чакириб, сафарга кетаётганини билдириди.

– Бир ўзингизми ё Расул биланми? – ажабланиб сўради Жамшид.

– Бўтқа кузатиб кўяди. Сен уйдаги ишларга қараш, зийрак бўлгин.

– Ёлғиз бормасангиз бўларди.

– Тблисида Илико кутиб олади, ёлғиз эмасман. Ҳа, айтмоқчи сен Жалил акангта учрашгин. Муҳиддин акани олиб келинглар. Ота қадрдонимиз тўйга бош бўлиб турсинлар. Кейин Жалил аканг билан Самад бориб Абдураҳмон табибни тўйга айтиб келишсин. Тўй куни табибга мошина юборамиз.

Жамшид топширикларни олаётганида мутелик ҳолатида турди. Бирон нарсани аниқлаштириш мақсадида кўшимча савол бермади. Асадбекка унинг айнан шу фазилати ёкарди. Чувринди ҳам шунаقا эди. Ҳозир Жамшидга қараб аъёнини эслади-ю, юраги бир ўртанди. Айни дамда Жамшидинг ўйчан бокишлари Чувриндининг қарашларига жуда-жуда ўхшашлигини кашф этди. Назарида аъёни бу дунёдан барвакт кетарини билиб, яхши фазилатларини унга сингдиргандай эди. Балки... ўшанда “мендан кейин Бек акамга хизмат қиласди”, деб ўлимдан олиб қолдимикин?..

Асадбек шуларни хаёлидан ўтказиб, ўзича “Худо асрайман, деса мендақадан мингтасини даф килсин, ҳеч қанақа бало урмайди. Худо менинг раҳмимни еб бунинг жонини саклаб қолган экан. Бунинг жонига кўшиб мени катта гуноҳдан ҳам асрабди...” деб кўйди.

– Утир, нимага тикка турибсан? – деди Асадбек, меҳрибонлик билан.

– Агар хизмат бўлмаса, бора қолсам... Қози билан учрашадиган ваъдам бор эди.

– Қози билан анча чиқишиб қолдиларингми?

– Эски қадрдонлармиз-ку?

- Қанақасига?
- Бирга ўтирганмиз.
- Эсимда йўқ экан. ҳайдар аканг топган майда ўгрилардан, деб юрарканман. Нимага қамалган?
- Ўзининг айтишича, ҳазиллашиб туриб, ўртоғини сувга итариб юборган экан. Мен чиқадиган пайтимда битта болани ҳазиллашиб сўйиб кўйувди. Шунақа ҳазиллари бор. Уни Ҳайдар акамга мен рўпара қилувдим.
- Эҳтиёт бўл, яна сенга ҳам ҳазил қилиб кўймасин.
- Бек ака, Селим қайтиб келибди.
- Ким дединг? Селимми? Фарғонадаги анави туркми? Нимага қайтибди? Ҳозир қаерда? Фарғонадами?
- Йўқ, шу ерда? Ҳайдар акам билан олди-бердиси борга ўхшайди.
- Унинг олди-бердиси нималигини биласанми?
- Сал-пал биламан.
- Билсанг, уни назардан қочирма. У ўзича қайтиб келомасди. Балки... Хонгирей юборгандир? – Асадбек савони ўртага ташлади-ю, Жамшииддан жавоб кутмай унга ижозат берди: – Сен боравер, чойхонада Ҳайдар акангни кўрсанг, кетаётганимни айтиб кўй. Яна жазавага тушиб колмсин.

Кесакполвон бу пайтда Асадбекнинг кетаётганини Бўтқадан эшитиб ултурган эди. У “нега менга айтмай кетяпти, тўй қилаётган одамга Тбилисида нима бор экан? Майли, индамай турай-чи, борса бориб келсин”, деб ўзича аразлагандай бўлди. Лекин бу араз узоққа чўзилмади, индамай туролмади. Ичини қизиқиш ўти куйдириб Асадбекнигида ошиқди. У дарвозахонада Жамшиидга рўпара келиб:

- Акахонинг уйдами? – деб сўради.
- Уйдалар, – деди Жамшиид.
- У ёқ-бу ёққа кетвормадими?

Жамшиид бу савол замирида заҳар яширганини фаҳмлаб:

- Ҳозир сизга хабар бергани кетаётувдим, – деди.

Кесакполвон Жамшиидга ўқрайиб қараб, сўкинди. Бу сўкиниш Кесакполвон тилидан ўзимизнинг сўзлашув тилимизга ўгирилса тахминан “Бу хабарингни энди бир нарсага кўшиб пишириб е!” деган “ширин” маъно келиб чиқади. Жамшиид Ҳайдар акасининг тилини таржимасиз

ҳам яхши тушунгани учун “илтифотингиз учун раҳмат”, дегандай ўнг қўлини қорни устига қўйиб жойида қотиб тураверди.

Кесакполвон Асадбек ўтирган уйга кирнб саломлашгач, тўрдан, дераза томондан жой олди.

– Ҳа, баҳай? – деди у фотиҳа қилишни ҳам унуби. – Саёҳатчи қурбақага ўхшаб жойингда ўтиrolмай қолдингми?

Бу гап Асадбекка ёқмай, юзи учди. Кесакполвон илгарилари ҳам шунга ўхшаш қуюшконга сигмайдиган гапларни айтиб турарди. Лекин унда Асадбек – хўжайин, илтифот қилиб Кесакполвон – хизматкорининг бу килигини кечирарди. Агар бу гап ўша дамларда айтилса Асадбек “Атрофимда шиллиқкортлар ғашимга тегди, бир айланиб келай”, деганда ўхшаш илмоқли жавобни ҳаяллатмасди. Ҳозир бундай дегиси келмади. Қурбақага ўхшатилганидан оғринса-да, аламини ичига ютиб, Тбилисига қандай мақсадда кетаёттганнни айтди.

– Телеграмма бериб қўя қолмайсанми? – деди Кесакполвон.

– Биласан-ку, грузинлар нозик бўлишади. Айниқса оқсоқол жуда иззатталаб. Зайнабнинг тўйида хафа бўлган эди. Бу сафар ҳам бориб айтмасам “Ўзбеклар оқибатсиз экан”, деб юради.

– Шунака дардинг бор экан, олдин менга айтмайсанми?

– Сени телефонда қидиравериб қўлларим қавариб кетди-ку. Хотинингдан сўраб кўр-чи? Таъбинг жуда нозик бўлиб кетибдими, а?

– Гап унда эмас, бир бўтқа билган нарсани мен билмай лаллайиб ўтирсам алам қиласкан.

– Алам қиласин, майда-чуйда ишларни сенга айтмасам дарров жириллама.

Бу танбеҳдан сўнг Кесакполвоннинг ҳовури сал босилди. Бўтқа келгач, Асадбекнинг эътирозига қарамай кузаттани чиқди.

3

Тбилисида учоқдан тушган Асадбекни бу ерларда “Анаконда” лакаби билан донг таратган Анзор кутиб олди.

Асадбек дастлаб Гуржистонга келганида Сулико уни ўғрилар оламида танила бошлаган дүсти Аңзор билан та-ниширган эди. У дамларда Асадбекка “ўқилон” деган лақаб берилмаган, Аңзор эса “Анаконда” сифатида кулоч ёймаган эди. Шундай бўлса-да, Асадбек отасини минг тўққиз юз кирқ тўққизинчи йилнинг сўнгги кунида уйдан олиб чиқиб кетганлардан бирининг изини Еревандан топ-гач, ҳукмни ижро этишда айнан шу Аңзор ёрдам берган эди. Суликонинг хотинини қиморда ютиб олган бу ўзбек йигитнинг мардлиги Аңзорни ҳам қойил қолдириб, “Сен фахрий грузинсан!” деган эди. Ўшанда ҳаяжон билан айт-тиб юборилган бу гап Асадбек учун унвон бўлиб қолди.

Зинадан тушиб Аңзор билан кучоқлашиб кўришаётган Асадбекнинг кўзлари Иликони қидирди. Буни сезган Аңзор “Илико шу ерда”, деб уни тинчлантириди.

Улар учоқдан юз қадамча нарида турган, ойнаклари қорайтирилган ок “Мерседес” томон юрдилар. Машина эшиги очилгач, орқа ўринидикда ўтирган Илико кўринди. “Бу ҳам ўзининг соясидан кўрқиб қолганми?” Асадбек кўнглидан шу гапни ўтказиб, Иликонинг ёнидан жой олди.

— Бек оға, тушиб кутиб олмаганим учун ранжима. Бу атрофларда бизни бирга кўрмай турганлари маъкул, — деди Илико сўрашиб бўлгач.

Аңзор “Мерседес”га ўтирмади. У орқадаги машинада етиб борадими ё Тбилисида қоладими, Асадбек суриштирмади.

То шаҳардан чиққунларига қадар икковлари учун ҳам аҳамиятсиз бўлган гаплардан гаплашдилар. Одатда ҳамсафарлар жим кетмаслик учун нималарнидир гапириб кетадилар. Шу “нималарнидир”га об-ҳавонинг ўзгариши ҳам, Канададаги автобус ҳалокати ҳам, Везувий вулқонининг уйғониши ҳам киради. Бунақа пайтда “Тбилисидаги бозорда олма нархининг ошишига Везувий вулқонининг нима даҳли бор? Деб сўраб ўтирилмайди. Асадбек билан Иликонинг сухбатлари ҳам шунга ўхшаш бўлди.

Тоғнинг илон изи йўлларидан боришаётганда Илико:

— Тўйингни сал орқага сурсанг бўларди, сенинг баҳонангда мен ҳам бобомнинг ёнида қолиб, озгина дам олардим. Бобомга анча далда бўлардик. Ҳозир унга

қийин, – деди. Сўнг хўрсинди-да, қўшиб қўйди: – Жуда қийин.

– Қолишнинг ҳеч иложи йўқ. Бутунок Томскка учим керак, – деди Асадбек.

– У ерда нима қилмоқчисан? – деб ажабланди Илико.

– Козлов ўша ерда эмиш.

– Томскдами? – Илико бошидаги новвотранг шляпасини қўлига олиб, худди чангини қокқандай бир-икки чертиб қўйди. – Ўзим ҳам шунақадир деб ўйловдим. Демак, Балабуханинг ёнида экан-да?

Асадбек фақат Томскни эмас, балки унинг атрофида гиларни ҳам бир сўзи билан ётқизиб-турғизишга қодир Балабуха деган одам борлигини эшилган, аммо ўзини кўрмаган эди. Унинг таърифидаги гаплар миш-мишми ёки ҳақиқат эканини ҳам аниқ билмасди. Козлов бу кунларда айнан унинг паноҳидами ёки бошқа бирорнингми – буни ҳам аниқ айттолмаслиги сабабли:

– Билмадим, балки ёнидадир? – деб мужмал жавоб берди.

– Ҳа, ўша ерда, – деди Илико ишонч билан, – уни Балабухадан бошқаси ҳимоя қила олмайди. Суликонинг ўлимидан сал олдин Хонгирей зўрларнинг зўрини тўплаб, Шаховскийдаги боғида зиёфат берувди. Шу зиёфат баҳонасида Козлов билан сенинг ўйиндан чиқишингта рухсат олди. Балабуха Козловни ҳимоя қилди. Лекин “унга тегма!” деб қаттиқ талаб қилмаганига ҳайрон бўлувдим. Ўзининг бир режаси бордир. Билиб қўй: зиёфатда ҳеч ким сенинг ёнингни олмади. Мен ҳам индамадим.

– Индаганингнинг фойдаси бўлармиди? – деди Асадбек. – У ерда асосан ўғрилар йигилишгандир. Улар қиморвозларни ёмон кўришади.

– Буни ўзинг тўгри тушунасан. У ерда гап талашишнинг мутлақо фойдаси йўқ эди. Биз ишимизни билиб қиласерамиз. Хонгирейнинг тақдирни битта – мағлуб бўлиш. Тақдиридаги охирги сўзни биз ёзамиз. Ишончинг комил бўлаверсин.

– Суликонинг ўлимидан унинг қўли борлиги исботландими?

– Менга исбот керак эмас. Мен ўзим ишонаман, шунинг ўзи етарли. Хонгирей “қиморбозларга тегмайман”,

деб сўз берган эди. У кавказлик эркак эмас, аллақаёқлик қанжики! У ваъдасини бузди – Тинян қиморбозни босибди. Тинян қиморбознинг Сулико билан шерикчилиги бор эди. Хонгирей буни биларди. Билиб туриб атай босган. Менинг ғашимга тегмоқчи бўлган. Сулико эса мендан аввалроқ уни кўпчиликнинг орасида қаттиқ сўккан. Суликонинг худди ўша кечаси ўлдириб кетишган. Сенга яна қандай исбот керак?

– Илико... – Асадбек айтар сўзларини яна бир ўйлаб олгач, гап бошлади: – Икковинг ҳам Москва учун бегона одамсанлар. Бир-бирингга тиш қайрасаларинг славяnlар сенларни чайнамай ютишади.

– Бу сенинг гапинг эмас, Бек. Бу – Хонгирейнинг фалсафаси. Менга ҳам айтган буни. Бунда иккита хатолик бор: Хонгирей ҳеч қачон менга эл бўлмайди. Унинг тили бошка, қалби бошка. Грузинлар бунақаларни одам ўрнида кўрмайди. Иккинчи хато: Мен Москвага бегона эмасман, хўжайниман. Мен нима истасам шу бўлади. Руслар Кавказни уруш билан олишган эди, биз унинг пойтахтига урушсиз эга чиққанмиз. Шунинг учун сен бизнинг тақдиримиздан ташвишланма.

Москвадаги учрашувларида ҳам Илико Хонгирей билан ҳисоб-китоб қилажагини айтган эди. Ҳозир ҳам тақрорлади. Асадбек бу гапдан кейин ўзини кўчада калтак еб акасига арз қилиб келган мишики бола ҳолатида кўриб, гашланди. Чунки у Хонгирей “четга чиқ” дегани билан бир зумдаёқ тобега айланиб қолмаган, фурсати келишини кутиб озгина чекинган эди ҳалос. Энг муҳими – Иликога “қасдимни олиб бер” демовди, ўла қолса ҳам бундай демасди. “Менинг ташвишимда юргани йўқдир. Акаси учун қасос олмагунича тинчимайди. “Қонга – қон, жонга – жон!” дедими, вассалом... Унинг дарди меникидан оғирроқ... Мен қўлимдан кетганини эртага қайтариб оламан. Бунинг йўқотгани эса қайтмайди...” – Асадбек ўзини шу гаплар билан овуттган бўлди.

Тоғли қишлоққа нонушта маҳали етиб келишди. Бу томонларда ҳали қор эриб улгурмаган, айникса мағур чўққилар оқ папоқ кийган мўйсафидлар сингари гўё мударарди.

Иликонинг бобоси худди уларни кутаётгандай айвон устунига суюнганича йўлга тикилиб туарди. Аввал наби-

расини, сўнг меҳмонни кўргач ҳам юзида қувонч нишонаси сезилмади, ғамгин қиёфаси ўзгармади.

Орқадаги машинада етиб келган Анзор чол билан кўришгач, ёрдамчи йигитлари билан бирга дастурхон тузашга киришди. Чол уларнинг ҳаракатларига монелик қилмай, заранг ҳассасини қўлдан қўймасдан ҳовлига тушди. Асадбек унга эргашиб, ҳол-аҳвол сўради. Чол унга жавобан “Худога шукр”, деб калин соқолини турумлаб қўйди. Асадбек “чол яна бирон гап айтармикин”, деб кутди. Лекин чол “ўзинг яхши юрибсанми?” деб ҳам сўрамади. Шунда Асадбек ўзбекларга хос тарзда “Ошнамни бериб қўйибсизлар”, деди. Бу гапдан кейин чол ёнида турган меҳмонга қаради. Асадбек ҳамиша чақнаб турувчи нигоҳ ўрнига ботик, нурсиз кўзларни кўриб, юраги ғалати бўлиб кетди. Чолга яна бир нима деб тасалли бермоқни истади, лекин шунга лойиқ гап келмади тилига.

— Анави чўккини кўряпсанми? — деди чол бир озлик сукутдан сўнг. — Чўкки ёлғиз, мен ҳам ёлгизман. Чўкки мендан олдин ҳам бор эди, мендан кейин ҳам яшайди. Чўкки бехато яшайди, мен эсам хатою гуноҳларга бойиб умр кечирдим. Вано ўғлим урушга кетатуриб икки ўғлини менга ишониб топширган эди. Мен ўғлимнинг омонатига хиёнат қилдим... Суликони асраб қололмадим...

Чол шундай деб йўлга қаради.

Бу тун туш кўриб эди: ўзи айвонда турган эмиш. Йўлдан эса ўғли Вано билан набираси Сулико югуриб келаётганмиш. “Ота, сиз Суликони йўқотиб эдингиз, мен уни топдим!” деб қувонармиш Вано. Фақат Сулико эллик ёшдаги одам эмас, балки уч ёшлик гўдак эмиш... Отаси урушга кетганда шу ёшда эди Сулико... Қуш қанотларини ёйгани мисол чол қучогини очиб уларга пешвоз чиқди. Улар эса чекиндилар, чекиндилар, сўнг қора нуктага айландилар...

Ярим тунда нафаси бўғилиб уйғонганича чол бедор эди. Сулико билан Илико боболарини ёлғиз қолдирмай, ўзлари билан бирга яшашга қўндира олишмади. Кутаисида туришганда чол розилик бергандай бўлди, аммо шаҳарда икки кунга ҳам чидай олмади. Қишлоқдаги қабристонда ётган аждодларини, хотинини, набиралари-

нинг онаси бўлмиш келинини ёлғиз қолдиролмаслигини айтгач, Сулико ҳам, Илико ҳам ноилож қолишиди, боболарини шаҳарга қўчириш ҳақида бошқа сўз очишмади.

Чол четан девор билан ўралган ҳовлисига тақалган йўл томон бир-икки қадам кўйиб, тўхтади. Кейин яна чўққига тикилганича, худди ўзига ўзи гапиргандай деди:

– “Унинг иссиқ кўз ёшларин ҳайвонлар ялар йўлда,
Олов эса тўхтамайин авж олади кўнгилда...”

Чол яна сукут қилди-да, сўнг Асадбекка қараб “Бу – Руставели!” деб кўйди. Кейин унинг билагидан ушлади.

– Илико “акам касалдан ўлди”, дейди, мен бу гапга ишонмайман. Бизнинг уруғдаги эркакларнинг ҳеч қайсиси эллик ёшида касаллик билан ўлмаган. Тўсатдан ҳам жон бермаган. Ўлим билан олиша-олиша кейин ўлишган. Айб менда... Мен буларни шаҳарга кўйвормаслигим керак эди. Буларни шаҳарга бойлик ишқи чакирган, деб юрсам ўлим етаклаб кетган экан. Сен грузинмисан, ўзбекмисан, мусулмонмисан ё насрониймисан – фарки йўқ, бойликка кўйилган кўнгилнинг оқибати шу бўлади. Мана бу тош кулбага қара: ота-боболарим шу уйда туғилишиб, шунда яшашган, менинг киндик қоним ҳам шунда тўклиди. Вано ҳам, унинг ўғиллари ҳам шу уйда туғилганлар. Биз сиққан бу уйга нима учун Сулико билан Илико сиғишимайди? – Чол “мен савол бердим, сен жавоб қайтармайсанми?” дегандай тин олди. Бу саволга чолнинг ўзи ҳам жавоб топа олмагач, Асадбек нима десин? Алҳол чол меҳмондан сўз кутмаётган, ичидаги ғалаённи босмоққа уринаётган эди. – Бир одамнинг яشاши учун нима керак? Оз, жуда оз нарса керак. Сен буларнинг Кутаисидаги уйларини кўргансан. Мана шу тоғларни уч хонали уйга алмашиди-я! Уша уйларга қалаштирган лаш-лушларини мана бу арчалардан афзал кўришиди. Мен уларнинг қалбларига бойлик уруғини экмаган эдим, билмадим, бойликка қандай ишқлари тушди? Мен қачондир ғафлатда қолганман. Ҳа, ғафлатдан бўлди бу, – чол чукур хўрсинди. – Ҳазрат Ийсо дейдик, “Денгиз тўлқини устига ким уй кура олади? Бу дунё хаёти шунинг ўзидир? Уни абадий қароргоҳ қиласман, деб ўйламанг”. Сулико шундай ўйлаган эди. Иликонинг фикри ҳам шу. Сен уларнинг дўстисан, демак, сенинг

туруш-турмушинг ҳам шу. Қароргоҳларинг чўқажагини билмайсанларми?

Чол “бу саволимга жавоб бермоққа мажбурсан!” дегандай Асадбекка тикилди. У илгари ҳам кўп гапиради. Доно гапларни бир-бирига улаб кетишга уста эди. Ўртага савол ташлаб, жавобни бегона қилмас эди. Донолигидан ўзи ҳам завқланарди, кўзларида олов ёнарди. Ҳозир завқ ҳам, олов ҳам йўқ. Синиклик бор. Асадбек “Суликонинг ўлими оқсоқолни синдирибди”, деб ўйлади, унинг атрофига соядек илашиб юрган ўлим шарпасини эса сезмади.

– Қароргоҳларинг чўкишини билмайсанми? – деб саволни такрорлади чол.

Асадбек, унинг нигоҳига дош беролмай, кўзларини олиб қочди.

Қароргоҳи чўқажагини нега билмасин, билади. Фақат қаерда, қачон чўкишигина унга номаълум холос. Оқибат чўкишини билса-да, “балки омон қоларман”, деб умид килаверади.

Чол саволини такрорлаганда Асадбек Мухиддин отанинг овозини эшитгандай бўлди. Йўқ, овоз уники эмас, отасиники эди... Агар бир мўъжиза бўлиб, отаси тирилиб келса, шундай деб сўрарди... Шуни ўйлаб Асадбекнинг вужудини енгил титроқ кесиб ўтди.

Чол астойдил жавоб кутаётган эди.

– Чўкиш ҳар бир одамнинг пешонасида бор, – деди Асадбек ҳорғин ҳолда.

– Барча бир хилда чўкмайди. Суликонинг чўкиши бошқача бўлди-ку? Иликога айт, энди эсини йигиб олсин. “Эй Мусо, охиратингни унугдиган тарзда дунё севгисига майл этма. Агар ҳузуримга дунё севгиси билан келадиган бўлсанг, бундан ҳам каттароқ гуноҳинг бўлмайди!” Бу кимнинг гали биласанми?

Чол шоирдан мисол келтиришни яхши кўргани учун:

– Руставелими? – деди.

Бу жавобни эшитган чол ғазабланиб, хассасини ерга зарб билан урди-да:

– Аҳмоқ! – деди. Сўнг ўзининг тилида нимадир деб гудуранди. Кейин бир оз юмшаган тарзда давом этди:

– Бунчалар аҳмоқ бўлмасаларинг. Ахир бу Худонинг ҳазрат Мусога буйруғи-ку?! Эшит: Худо ваҳий йўли би-

лан ҳазрат Мусога яна шундай хитоб килади: "Эй Мусо! Золимларга хос дунё ҳәётининг сенга нима кераги бор? Золимларга ўхшаб яшаш сенга ярашмайди. Улардек яшаш фикрини хаёлингдан чиқариб от! Ақлингни ишлатиб, бундай яшашдан қоч! Золимлик билан ўтказилган бу дунё ҳәёти нақадар тубан! Гўзал амаллар билан ўтказилган дунё ҳәёти эса нақадар гўзал!" – Бу гапларга дикқат киляпсанми? Яна Худо дейдики: "Мен мазлумнинг ҳақини золимдан олиб бериш учун бу золимни қадам-бакадам кузатаман... "Англадингми? Золимларга ўхшаб яшаш фикрини хаёлдан чиқариб отиш керак. Худо яҳудийга ҳам, насроний, мусулмонга ҳам, ҳатто бутпарастга ҳам шундай буюрди. Ўзинг англаган бўлсанг, Иликога ҳам англат. Мен энди тушунтироққа ожизман. – Чол шундай деб оҳисталик билан қадам ташлади. Асадбек ундан ортда қолмай ёнида борди. Ўттиз қадамлар юрилгач, чол тўхтади. Кейин ўгирилиб, изига қайта бошлиди. Шундагина Асадбекдан ҳол-аҳвол сўради. Асадбек фурсатдан фойдаланиб уни тўйга таклиф қилиш мақсадида атайин келганини билдириди. Чол таклифдан кувонгандай бўлиб, жилмайди:

– Мен ўғилларингга энг яхши тулпорлардан совға қиласман.

– Ўзингиз борсангиз, бизга энг улуғ совға шу бўлади, – деди Асадбек.

– Йўқ! – деди чол қайсарлик билан: – Эр йигитга от керак, ханжар керак, папоқ керак, бўрк керак! Ўғилларинг мен каби узоқ умр кўрсинлар, мен каби ҳалол яшасинлар, аммо фарзанд ҳажридан йироқ бўлсинлар, англадингми?

Дастурхон атрофида узоқ ўтирамдилар. Асадбек Томскка учиши шарт эканини эслатгач, Илико унга ижозат берди. Ўзи эса бобоси билан қолди. Асадбекнинг Тбилиси галишидан мақсади факат тўйга таклиф қилиш эмас, балки Томскка бориш йўлидаги бир никоб эканини англаган Илико "Қайтишингда Анзорнинг ўзи кутиб олиб, кузатади. Мен эрталаб Москвада бўлишим керак", деб узр сўради. Асадбекнинг нияти ҳам Тбилиси орқали қайтиш эди. Бирок, вазият уйига Москва орқали қайтишга мажбур этди.

XVII б о б

1

Одам туғилиши билан яшай бошлайдими?

Бу савол ҳар бир инсон боласига бемаъни туюлиши табиий. Одам яшамоқ учун бу дунёга келади, деган ожиз ҳақиқат барчанинг онгидан муқим ўрин олган. Айрим олимларнинг айтишича, чақалоқ туғилиши ҳамон “Ана энди ўладиган бўлдим”, деб йиғлар эмиш. Агар бунга ишонилса, одам боласи туғилиши билан ўлими онлари ни кутиш навбатига туради. Асли бу ёруғ дунё Азроил дўкони эшигига тизилган навбат занжиридан иборат. Ажабки, ўлим навбатида туриб ҳам баъзилар бошқаларни ўлдиришни истайдилар. Тирикликларида бировларни оёқости қилиб, ўлганларида ўзларининг оёқости бўлмакларини гўё билмагандай юрадилар. Азроилнинг дўкони кўзга ташланиб, навбат етгач эса қочмоққа гўр ҳам тополмай қоладилар.

Хонгирей айни шу тоифадан эди.

Бир куни Жалил Асадбекка заҳарли сўз нишларини санча туриб: “Агар оламнинг куни сенларга топширилса, ер юзида ҳалоллик ҳам, вафо ҳам, меҳр-окибат ҳам қолмайди. Сенлар куртак очган ниҳолни синдириб ташлашдан, бойчечакми ё полапонларними аямай топташдан тоймайсанлар. Ҳатто бир-бировингни аямай янчасанлар. Сенларнинг ҳузур-халоватларинг шу янчишдан. Нима учун Ҳайдар кессагинг билан дўстсан, айтами? Иккавингнинг ҳалқуминг бир, нафсинг бир”, деган, Асадбек бу ҳақиқатга қарши жўяли жавоб қайтара олмаган эди.

Агар Жалил Хонгирейни таниса, қилмишларидан ха-бар топса унга ҳам айни шу гапларни айтиб, балки ундан “Дунё ўзи янчиш учун яралган, сенинг узилиб тушган хазондай ҳам қадринг йўқ”, деган жавобни эшитармиди...

Хонгирейнинг туриш-турмуши фақат янчишдан, ўлимга хукм этишдан иборатдир, дейиш инсофдан эмас. Бир куни Зелихон унга “Одам ўлдириш бўйича чемпион бўлмоқчимисан, сал орқа-олдингга қараб фикр қил”, деб танбех берганида у “Мен душманларимни ўлдиряпман, душманларим кўп бўлса мен айборманми?” деб ўзини оқлаган эди.

Отасини ерга топшириб қайтгач, ўлимга хукм эти-

лувчи одамнинг унга душманлиги йўқ, аксинча садоқати мавжуд эди. Аниқроқ айтилса, тасодиф билан қулга тушиб қолган йигитини қамоқдан қочишига ўзи ёрдам берган эди. Хонгирейни кутиб олган Маматбей қамоқдан қочган йигитнинг Москвага етиб келганини айтаб, “хабарнинг чаласи бор, уни ҳам айтаверайми?” дегандай унга қараб қолди.

– Яна нима дардинг бор, гапир, – деди Хонгирей.
– У бир ўзи қочмабди, шериги бор, – деди Маматбей.
– Ким?
– Танимайсиз, мен ҳам танимайман.
– Ким деяпман?! – Бу сафар Хонгирей зарда билан сўради.

– Ментлардан экан.
– Нима билан ўтирибди?
– Зўрлаш.
– Шу ёқقا бошлаб келибдими?
– Йўқ. Бирга қочиб чиқишигану Тюменда ажралишган.

Хонгирей унга қовоқ уюб қаради-ю, бошка гап айтилди. Идорага келишганда Маматбей узилиб қолган сухбатни давом эттирди:

– Айтишича, мент яхши йигиттага ўхшайди. Хизматга олсан ҳам бўлармиш.

– Шунақами? – Хонгирей сигарет тутунини юқорига қараб пуфлади-да, кулини ёнида ўтирган Маматбейнинг тиззасига қоқди. Хўжайинининг кайфияти бузилганини сезган Маматбей кулни қоқишига шошилмади. Тағин ҳам Хонгирей ҳозир унга нисбатан марҳамат қилди. Агар сигарет чўгини юзига босганида ҳам Маматбей чурқ этмасдан ўтирган бўларди.

– Демак, хизматга оладиган бўлиб қолибсанлар-да, а? – деди Хонгирей, – Балки унга тож ҳам кийдириб кўйгандирсан?

– Мен унақа демадим, – Маматбей ўзини окламоқчи бўлди.

– Ақлинг занглабди, – деди Хонгирей, – у аҳмоқ сенга тавсия этибди, сен аҳмоқ эса бир шилта ментни хизматга олиш мумкин, деб ўтирибсанми? Қачондан бери ментларни хизматга оладиган бўлиб қолдик?

– Ахир...

– Нима “ахир”? Гапир!

– Ментлар хизматимизни қилишади-ку?

– Ростданам ақлинг занглабди. Ментлар бизга хизмат қилишмайды, мен уларни хизмат қилдирман. Фарқи борми? Сен хизматта лойик кўраётган мент қамалмасдан аввал нега келмади? Қамалиб, шилтаси чиқиб кетгандан кейин ақли кирибдими? Сен шунга ишоняпсанми? Ичимизга кириб олиш учун қилинаётган найранг бўлса-чи?

– Мен ҳам шуни ўйладим.

– Ўйлаганинг йўқ, ўйлаганингда менга айтмас эдинг. МУР¹даги Рушайло хизматимизни киладиган бўлди, десанг ишонардим ўйлаб иш қилишингга, – Хонгирей шундай деб мулозимининг тиззасига яна сигарет кулини тўкди.

Маматбей хўжайнининг ҳовури пасайишини кутгандай сабр қилиб, сўнг сўради:

– Бола нима қилсин?

– Мент билан бирга бўлганинг қисмати бир: энди унинг яшашга ҳакки йўқ.

– Балки...

– Нима, “балки”? Қонунни ўзгартирмоқчимисан? Гапир!

– Қонун ўзгармайди. Жойига қайтариб қўя колайлик. Тинчиса ўша ерда тинчиди. Лагер телестайпига қўямиз.

– Мужмаллик қилма.

– Красноярдаги иш яхши бўлди. Лекин у ердагиларга яна битта ваъдамиз бор.

– Қанақа ваъда?

– Биз уларга иккита куръер рўпара қилишимиз керак эди.

– Буни биламан. Лекин кетма-кет юборилади, дейилмаган. Орада ўзимиз ҳам иш қилиб олишимиз керак.

– Ишни бошладик. Ҳозир Красноярда бизга ҳеч қандай қаршилик йўқ. Ментлар ваъдада туришибди.

– Уларга қаттиқ ишонаверма. Эҳтиёт бўл. Молни фақат Ҳайдар орқали юбор. Кетса ўша кетсин, бу томонларга кавлаб келишмасин. Ҳайдарнинг юриш-туриши қанақа?

– Сиз ўйлагандай. Селимга тоқати йўқ, лекин сир бой бермаяпти. Фақат... Асадбек билан муносабатига тушу-

* Московский уголовный розыск – жиноятга доир кидирув бўлими

ниш қийин. Асадбекнинг осонгина четга чиқиши менга ёқмаяпти.

– Бек ақлли одам, ўғилларини ўйлайди, болаларининг гаровда эканини яхши билади. Лекин... пайт пойлайди. Индамай кетаверса мен уни ақлли демас эдим. Лекин... ақлли одамнинг узоқ яшаши ҳам дуруст эмас. Шуни Ҳайдарга яхшилаб тушунтириб қўй. Бу ёғини ўзин эпласин, эплолмаса Селимга қўйиб берсин, унга шундай де,

– Хонгирей сигарет қолдигини унга узатди-да, ўрнидан туриб керишди.

Маматбей тиззасидаги кулни эҳтиётлик билан кафтига олиб кулдонга ташлади.

– Ҳайдар таъзияга келмоқчи эди, жойингда ўтиравер, дедим. Фотиҳага келиб-кетишмаса тинчишмайди, уларнинг одати шунаقا.

– Одатини уйда қиласверсин. Айтиб қўй: бу томонларда умуман ўралашмасин. Керак бўлса ўзим чакираман. Сен эса бугун мени Марказий банкдаги одам билан учраштирасан. Ишни чўзиб юборди. Уни “Лебединая песня”га олиб бор.

– У ер унча тўғри келмас дейман. “Пекин”¹га тайинлаб қўйсак-чи?

– Иўқ. Бегона кўзлардан холироқ бўлсин.

Маматбей бошқа эътиroz билдиrmади. Телефонда ким биландир гаплашди-да, Хонгирейга қараб елка қисди.

– Бугун иложи йўқ экан, хотинининг туғилган куни эмиш.

– Шунақами? – Хонгирейнинг кўзларида чўг ялтиллади. – Қаерда нишонлар экан, билчи, балки бизни ҳам таклиф қилас, а? Шундай тантанадан куруқ қолмайлик.

Маматбей хўжайинининг хаёлида бир режа туғилганини фахмлади.

Хонгирей кейинги пайтларда омади юришаётганидан қувониб, қадамни янада каттароқ ташлашни мўлжаллаётган эди. Хонгирей “Шахсий банк очмоқчиман “Гирей хон” бўлади”, деганида Маматбей “Княз, банк ишончсиз нарса”, деб ажабланган эди. Банкнинг ишончсиз экани Хонгирейнинг ўзига ҳам яхши маълум. Шу пайтга қадар омонат кассага сариқ чақа ҳам қўймаган.

¹ Москвадаги ресторон номи.

Чангалига тушган одамларнинг уйидан жамгарма дафтарчаларини олганда уларнинг лақмалигидан куларди. Ярим йилча муқаддам бир иқтисодчи банкдан олиниши мумкин бўлган фойданинг микдорини айтганда Хонгирей бу ишга кизиқиб қолди. Мўлжалича, узоги билан икки ой ичида ҳал этилиши лозим бўлган ишнинг ярим йилга чўзилишига бошқа тоқат қилолмади. Айникса ҳар бир хужжатдаги имзо учун ҳақ тўлаш унинг иззат-нафсига тегарди. “Куч билан битадиган иш учун ҳақ тўлаш аҳмокликдир”, деб сўкинарди. Сўкинарди-ю, куч ҳамиша ҳам натижа беравермаслигига акли етиб, ўзини тиярди. Оқим асосий тўғонлардан бирига келиб тўхтаганда унинг тоқати ток бўлди. Маматбей хўжайинининг калласига қандай шумлик келганини билмасди, билганида ҳам тўхтатишга курби етмасди. Чунки Хонгирей худди Ҳосилбойвачча каби ёнидагилардан маслаҳат сўрарди-ю, лекин ўз билганидан қолмас эди. Байгильдин – устоз, Маматбей – якин ёрдамчи ҳисобланганлари билан вазифалари буйруқни бажариш, амра га сўзсиз итоат этишдан иборат эканини яхши билардилар.

Маматбей хўжайинининг амри билан туғилган кун нишонланадиган жойни аниқлагач, белгиланган вақтдан ярим соат аввал “Прага” ресторанига келдилар. Хонгирей йигирма кишига мўлжалланган дастурхонга кўз югуртириб, яна ўн стул кўйишни, дастурхон устини янада тўкинроқ безашни буюрди.

– Ҳа, гапимга тушунмадингми? – деди Хонгирей буйруқни бажаришга шошилмаёттан ресторан хўжайинига қараб.

– Тушундим, – деди ресторан хўжайини, – лекин... эгалари норози бўлишармикин?

– Эгалари деганинг банкдагиларми?

– Улар меҳмонлар. Дастурхонни “Орхидея” буюрган.

– Ресторан, хўжайини “шуни ҳам билмайсизми?” дегандай қараб олди. Хонгирей ўз навбатида худди шу савол назари билан Маматбейга қаради. Маматбей “хабарим йўқ эди”, деган маънода елкасини қисди.

Темир буюмлар сотиши билан шуғулланадиган бу фирма Хонгирейга маълум эди. Бугай лақабли ўғрибоши касбини ўзgartириб, савдо фирмаси ташкил этаётганида Хонгирейнинг маслаҳатини, аниқроқ айтилса, розилиги-

ни олган эди. Тўда кичикроқ, кучсизроқ бўлгани сабабли Хонгирей уларга тўсиқ ясамади. “Прага” ресторани кўп йиллардан бери Бугай ихтиёрида экани, унга чўтал тўлаб туришини ҳам яхши биларди. Маматбей туғилган кун “Прага”да нишонланишини айтганда “бу тасодифми ё Бугай билан алоқаси борми буларнинг” деб ўйлаганди. Ресторан хўжайнининг гапидан кейин буйругини бекор килиб, ўзи учун ҳозирлаб қўйилган жойга бориб ўтириди.

– Бугайнинг булар билан қандай олди-бердиси бор?
– деди Хонгирей Маматбейга ўтли нигохини қадаб. Хўжайнининг ғазабланганини сезган Маматбей нимадир дейишга мажбур эди. Шу сабабли ҳақиқатни эмас, тахминини айта қолди:

– Балки Банкдан қарз олмоқчидир?

Хонгирейга бунақа мужмал жавоб керак эмасди. У ўт олдирган сигаретни рўпарасида ўтирган Маматбейга қараб отди-да:

– Шу зиёфат тугагунча аниқ билиб ол, аҳмок! – деб амр этди.

Маматбей сигаретни кулдонга асталик билан қўйиб, ўрнидан турди. Ташқарида қолган йигитларнинг бирига амрни етказиб, жойига қайтди.

Шодиёнага айтилганлар бирин-сирин келиб, зиёфат бошлангач, Хонгирей уларга қараб туриб:

– Маошга яшайдиган ҳалол одамлар шуларми? – деди пичинг билан.

– Ҳа, бу бечораларга қийин, – деди Маматбей бу пичинг оҳангини кувватлаб.

– Биз муттаҳамлармиз, булар эса ҳалол одамлар. Қара, хотини менбоп эканми?

– Сал қарилик қиласи.

– Бугун уйига меҳмон бўламан.

Маматбей “тушундим” дегандай бош ирғаб қўйди-да, чолғувчиларга яқин стол атрофида ўтирган йигитларга ишора қилди. Улардан бири яқинлашгач, қулоғига шивирлади.

Зиёфатда одам кам эканлигидан шубҳаланаётган Хонгирейнинг хаёлига яна бир фикр келиб, ҳали кўчага чиқишига улгурмаган йигит қўшимча топшириқ олди.

Улар зиёфатнинг охирига қадар ўтирумадилар. Вазифани бажариб қайтган йигит Маматбейга ҳисоб бергач,

күзголиши. Машинага ўтирган Маматбей амрга маҳтал хайдовчига қарамаган ҳолда:

– Арбатга, – деб қўйиб, Хонгирейга ҳисоб берди: – бу бечора камбағалнинг хотини ҳар ойда бир туғилиб турар экан. Яқинда “Россия”да нишонлашибди.

– Ўтиришларидан шунақага ўхшовди. Булар канага ўхшаган нарса, одамларни сиқиб, қонини ичиб туришмаса еганлари ичларига тушмайди.

– Бугай Австрия билан олди-берди қилмоқчи экан, иш валютага қадалиб қолибди. Бу зиёфат ўша тўғонни бузаркан.

– Бугай ўғрилигини эсдан чиқарибди. Ишни маданий-часига ҳал қилмоқчи бўлибди-да. Э, йўқ, – Хонгирей эснаб, кериши. – Булар билан маданий тилда гаплашиб бўлмайди. Буларнинг тақдирини ўғрилардан бошқа ҳеч ким ҳал қилиш ҳукуқига эга эмас. Мен ўғриман, ўғри эканимдан фахрланаман. Булар ҳам аслида мендан баттар ўғри, лекин “ўғрисан”, десанг жазавага тушади. Қараб тур, сенинг ҳужжатларинг узоғи билан индинга тайёр бўлади. Бугай эса зиёфатга кўйиб қолаверади.

– Княз... – Маматбей “булар ўлимга ҳукм қилинди”, деб ўйлаб, эътиroz билдирамоқчи бўлди.

– Овозингни ўчир, – деди Хонгирей бармокларини қисирлатиб. – Мен уларни ҳатто чертмайман.

– Княз, уйида қайноаси билан иккита боласи ҳам бор.

Хонгирей “бўлса нима?” дегандай қараб қўйди-ю, жавоб бермади.

Хўжайниннинг амри билан йўл-йўлакай бир сават гул олволиши.д

Ёши элликдан ошиб, пардозга зўр берган аёл гул кўтариб келган одамлардан ҳадиксирамади. Қимматбаҳо совғалар қабул қилиб олишга кўнинкани учун саватдаги ноёб гулларга мэнсимайгина қараб олиб, кийимилгич томонни кўрсатди-да, “шу ерга қўйинг” деб буюрди. Маматбей гулни кўйиб:

– Шарлотта Моисеевнани туғилган кунлари билан табриклиймиз, – деб қандай мақсадда гул келтирганини яна такрорлади. Остонада турган Хонгирей эса аёлдан кўз узмай тикилиб турди. Ундан “Ие, кизимнинг туғилган куни эмас-ку”, деган гапни кутди. Аёл киприк қоқмай ти-

килиб турган Хонгирейга қараб-қараб кўйди-ю, Маматбейга:

– Бораверинг, гулларингизни бериб қўяман, – деди.

Шундан сўнг Хонгирей остона ҳатлади. Унинг изидан икки йигит ҳам кириб, эшик ёпилгач, аёлнинг кўзлари жавдираб, тисланди.

– Сизга нима керак? – деди. Кейин овозини кўтариб, қичкирди: – Саня, милицияга кўғироқ қил!

Маматбей Хонгирейдан буйруқ кутмаёқ, тезлик билан ичкари хонага ўтди.

– Маргарита Иосифна, сизни болалигингизда яхши тарбия қилишмаган экан. Бирор гул олиб келса, аввало “рахмат” дейиш керак, – Хонгирей аёлдан кўзларини узмаган равишда бостириб кела бошлади. Аёл эса беихтиёрлик билан тисланиб, чекинди. – Ундан ташқари, “Бу ажойиб гуллар кимдан совға?” деб сўраш керак, шундайми? Сиз кўрқманг.. Мени... танимаяпсиз шекилли, а?

– Танимадим... – деди катта хона ўртасида тўхтаган аёл, сўнг болалар ўтирган хона томонга хавотир билан қараб кўйди-да, титроқ овозда “Болаларга тегманг”, деб ялинди.

– Болаларга нега тегарканмиз? Биз яхши болаларни ҳатто чертиб ҳам кўймаймиз. Сизга ҳам тегмаймиз, кўрқманг. Биз босқинчи эмасмиз. Сиз нега мени танимадингиз, ҳайронман?

– Қаердадир кўрганман, – деди аёл ишончсиз тарзда.

– Ҳа, албатта кўргансиз, мен сизнинг ўғлингизман. Грузин ўйнашингиздан туғилганман. Мени Сухумидаги туғруқхонага ташлаб кеттансиз, – Хонгирей эшикнинг чап томонидаги оромкурсига ўтириб, оёқларини чалиштириди, сўнг чўнтағидан сигарет олиб, лабига қистирди. Аёл эса бу гапдан ажабланиб, “менинг бунақа ўйнашим бўлмаган”, дегандай жавдирағанча тураверди. Ундан садо чикмагач, Хонгирей сигаретасини тутатиб, ғоят хотиржам равишда гапини давом этди: – Мен ўтгай синглим билан куёвимни кўргани келдим. Лекин, онажонгинам, синглимни қачон тукқанингизни унутиб кўйибсиз. Ахир бугун унинг туғилган куни эмас-ку, тўғрими?

– Ҳа...

– Лекин “Прага”да нишонлашяпти. Биз ҳозир ўша ердан келяпмиз. Биз – яхши одамлармиз, ёмонликни иста-

сак, уйингизга келиб ўтирмас эдик. Шунинг учун сиз титраманг, онажонгинам, чой берасизми ё қаҳвами, майли, химматингиз. Фақат титраманг, синглимнинг пешонасидан ўпид, күёвим билан танишаману кетаман.

Аёл Хонгирейнинг гапларига бир тушуниб, бир тушумай ҳайрону лол қараб турди. Дастьлаб, Хонгирей бостириб кираётганида у кўркди. Айниқса, Маматбей ичкарига ўтганда набираларидан хавотирланиб, жони чикиб кетай деди, тили гапга айланмай ҳам қолди. “Бақириб, ёрдамга чақирсан-чи?” деган фикрини ўзи бўғиб қўя қолди. Аввало бақириги бу қалин деворларни тешиб ўта олармикин? Қолаверса, унинг ноласини эшишиб ким ёрдамга чиқади? Бу атрофда жонидан тўйган мард борми?

Пулдор оиласарни ўғрилар босаётганидан у хабардор эди. Ҳам молдан, ҳам жондан айрилаётгандарни эшиганд “бизникига ҳам шунақалар келиб қолишар”, деб чўчимаганди. У пул эвазига одам ўлдириб берувчи, “килер” деб ном олган касб пайдо бўлганини ҳам эшигтан, бироқ, ўша килерлардан бирига мен ҳам дуч келарман, деб хаёл ҳам килмаганди. Чунки у хонадонини камбағал билан бойнинг ўртасида – “ўртаҳол” деб билар, назарида босқинчилар фақат ошиб-тошиб ётганларнигина босишар эди. Дастьлаб Хонгирейни ўшандай босқинчилардан деб ўйлади, сўнг эса унинг юмшоқ оҳангда гапиришидан “милицияндандир”, деган фикр уйғонди. Лекин унинг бирданига қандайдир ўйнашдан бўлган ўғлига айланиб қолиши аёлни таажжубга солди. “Бу бўхтон нима учун керак экан?” деб ажабланди. Хонгирей бу гапни аниқ бир мақсад билан эмас, шунчаки тилига келиб қолгани учун айтиб юборган эди.

Аёл қаҳва тайёрлаш учун ошхонага киргандада Хонгирей ўтирган ерида овозини баландлатиб:

- Тўртингчи қаватда бир хотин ўлиб, икки йилгача ҳеч ким билмабди, шу тўғрими? – деб сўради.
- Ҳа, – деди аёл, – кампир ёлғиз яшарди.
- Ошхонага кирганида ўлибдими? – деб яна сўради Хонгирей.
- Ҳа...

Аёл шундай деди-ю, кўркувдан баданига муз югурди: “Нега буни эслаб қолди, яна ошхонада... Шу ерда ўлдирмоқчими мени?..”

— Ўлик сасиб кетарди-ку, хидидан ҳам билмадила-рингми? — Хонгирейнинг навбатдаги саволи уни бу хаёллар чангалидан юлиб олди.

— Дераза очиқ экан...

— Ҳа, ошхонанинг деразасини очиб қўйган яхши...

Бу гапдан кейин аёл беихтиёр деразага қаради. Ҳали болаларга кўймок пиширганда деразани қиялатиб очиб қўйган эди. У энди эшик оғзида турган йигитга хавотирланиб қаради. Назарида йигит чўнтағидан тўппонча ёки тиф чиқаргандай туюлиб, қалтираётган оёқларини жонтарк эта бошлади. Йигит унинг ахволини сезиб:

— Деразани ёпиб қўяйми, совқотяпсизми? — деб сўради.

Аёл “ҳа”, демоқчи бўлди-ю, аммо овози чиқмади, бош иргаб кўя қолди. Йигит деразани ёпгач, аёлга яқинлашди.

— Қаҳвандизни беринг, ўзим қайнатаман. Хўжайин менинг қаҳвамни яхши кўради.

Бу гапдан кейин аёл ўлмаслигини билиб, енгил тортиди. Бироқ, саросимадан кутула олмай рўпарада турган қаҳвани кўрмади, токчаларни тимирскилаб кидирди.

Хонгирей йигити тутган қаҳвани олиб ичаётуб:

— Онагинам, энди ичкарига кириб жиянларимга қаранг. Овоз чиқармай ўтиргилар. Жиянларимга “олтин балиқча” эртагини айтиб беринг. Тешик тоғора билан колиш жуда қизик, а?

Орадан ярим соат ўтгач, эшик очилиб, аввал гул кўтарган Шарлотта, унинг изидан эса эри кириб келди. Жувон саватдаги гулни кўриб, эрига савол назари билан қаради:

— Мехмон бор шекилли? — деди эри ичкарига имо килиб.

Катта хонага ўтиб, bemalol сигарет тутатиб ўтирган Хонгирейни кўриши-ю, бир-бирларига савол назари билан қаравши.

— Кечирасиз, бу уйда чекиши мумкинмас, ёш болалар бор. Эрим ҳам балконга чиқиб чекади, — деди жувон энсаси қотганини яширмай.

— Аввал саломлашиш керак, — деди Хонгирей пинагини бузмай. — Ундан ташқари мен сенинг эринг эмасман, шу ерда чекавераман. Мен сенинг ўтгай акангман. Менинг отам сенинг онангнинг биринчи ўйнаши эди.

– Нималар деб валдираяпсиз, эсингиз жойидами? – деди аёл дағал оханды.

– Менинг эсим жойида, сингилгинам, аммо сенниң эсинг кирди-чыкди бўлиб қолибди. Сен қачон туғилганингни унутиб қуибсан. Онагинам сени йигирма олтинчи июнда туқкан эдилар, а? Марк Абрамович, хотинингизнинг паспортига ҳеч карамаганмисиз?

– Сиз кимсиз, сизга нима керак? – деди Марк кескин оханды.

Саволига жавоб ўрнига хонада икки йигит пайдо бўлгач, қўполлигидан афсусланди. Хотини эса салкам талвасага туша бошлади.

– Сингилгинам, ичкарида онант билан болаларинг кутишяпти. Кичигини бугун эмизганмисан, ё эмчакдан чикканми? Сен ўша хонага ўта қол. Тўхта, сумкачангни эрингга бериб кет.

Жувон буйруқни бажариб, болалари ётадиган хонага ўтди. У ерда йифламсираган овоз эшилди-ю, тезгина тинди.

– Марк Абрамович, куёвим бўлганингиз учун сизга яхшилик қилмоқчиман: “Орхидея”нинг совғасига учманг. Қани, нима совға қилган ўзи? Йигитлардан бири Маркнинг кўлидаги сумкачани очиб, ичидан тилла соат билан ёқут кўзли узукни олди-да, чирокқа тутиб қаради.

– Пасть кетишибди. Австриядан оқиб келадиган пуллар эвазига тузукроқ совға килишса ҳам бўларди, – Хонгирей шундай деб совғаларни чўнтағига солгач, сумкачани Маркнинг оёклари томонга ташлади.

– Сиз кимсиз? – деди Марк бу сафар тобелик билан.

– Кимлигимни ҳали ҳам билмадингми? Қайноғангман. “Орхидея”нинг иши билан ўртоқлар шутуланишяпти. Камида ўн йилга учеб кетасан.

– Мен уларга ҳеч қандай ёрдам қилганим йўқ. Ваъда ҳам бермаганман.

– Лекин зиёфатини единг. Совғасини олдинг. Энди сен менга айт: “Гирей хон” банкининг хужжатларини нега босиб ўтирибсан?

– Бу фақат менга боғлиқ эмас. Яна хўжайнилар ҳам бор.

– Ҳаққини олдингми? Бу ёғи сенинг бош оғриғинг, кимларга боғлиқлиги билан ишим йўқ.

– Вақт керак.

– Вақтнинг бошини ўзинг еб бўлдинг, куёв. Энди бундай қиласан: эртадан қолдирмай ҳужжатларга ҳамма қўлларни қўйдириб, биздан олган пулингни учга кўпайтириб, топширасан. Карра жадвални биларсан-а, индинга қолса, учга эмас, ўнга кўпайтирасан. Саватдаги гулларни кўрдингми, ўша ерда мозорга қўйиладиган гулчамбарлар ҳам бор экан. Менингча, саватдаги гул яхши, а? Мен сендай куёвим борлигидан фахрланаман. Бугундан эътиборан энди сен билан тез-тез учрашиб турамиз. Мен сени ҳимоямга оламан. Сен эса совғаларни арра қиласан. Келишдикми? Довдирала, сен Бугайга ишонма, у сени ҳимоя қила олмайди.

Хонгирей ўрнидан туриб, Маркнинг рўпарасида керишди-да “Миша!” деб чақирди. Болалар хонасидан Маматбей чиқиб келгач:

– Қара, қандай куёвим бор менинг? – деб заҳарли тиржайди. Остонага етганда тўхтаб, Марк томонга ўгирилди:

– Қара-я, куёв, тўртинчи қаватдаги кампирнинг ўлиги икки йилгача ошхонасида ётибди-я, – деб қўйди. Машинага чиқиб ўтиришгач, Маматбейга: – Ўша кампирнинг ўлганини менга яхши айтдинг. Булар энди эрталабгача иштонларини хўл қилиб чиқишиади, – деб кулди.

Чиндан ҳам бу гап Маркнинг хонадони тинчлигини олди. Эрталаб эшиклари ёнига тизиб қўйилган қора матоли бешта мотам гулчамбарини кўришгач эса, тақдирга тан беришди. Марк оқшомга қолмай Маматбейга қўғирок қилиб, вазифа бажарилганини билдириди.

2

– Бу ёги мусулмончиликдан бўлмади, – деди Кесакполвон норози оҳангда. – Ҳар ҳолда бегона эмасмиз. Одамлар бегоналарни кига ҳам фотиҳага борадилар. Битта самолётда бориб, кейингисида қайтиб келардим. Маматбейга қойил қолмадим.

Селим нард тошларини юмук кафтида айлантирган бўлиб, тахтага ташлади. Иккита олтиликни кўриб, Кесакполвонга “қойилмисан”, дегандай тиржайди. Доналарни жойлашга шошилмай:

– Маматбей тўғри қилибди. Сен бу ердаги ишингни қойиллатсанг ҳам катта гап, деди. Кейин биринчи дона-

ни бўш катакка жойлаб туриб, қўшиб қўйди: – Масковда сенга пишириб қўйибдими?

Бу гапдан Кесакполвоннинг ғазаби қайнаб, ҳозиргина қўлига олган нард тошларини Селимга қаратиб отди.

– Сен бола, ҳаддингдан ошма! Худонинг ўзидан ваколатинг бўлса ҳам бир кунмас бир кун мендан тепки еб қоласан. Ўладиган дунёда сени би-ир тепиб ўларман, – Кесакполвон бу сафар аламини нард тахтадан олди – қаватларини шарт ёпиб, четга улоқтирди.

Селим Кесакполвоннинг важоҳатидан астайдил кўркди, чегарадан чикқанини англаб, гўё ўзини химоя килишга шайлангандай ўрнидан турди.

– Жаҳлинг чиқмасин, бу менинг гапларим эмас. Мен ҳам бормоқчийдим, Маматбей менга шундай жавоб қилди.

– Сенга жавоб қилган бўлса, бу сассиқ гапни ўзинг ҳазм қилиб юравермайсанми? Менга дастурхон қиласанми, сўтак! Сенинг боришинг бошқа, менинг боришим бошқа. Сен фотиҳа баҳонасида болаларингни кўриб келмоқчи бўлгансан. Улар аҳмоқми, буни тушунишмайдими?

– Болаларимни соғинсам, улардан сўрамаёқ бориб-келавераман.

– Энди бу ёғи чўпчак бўлиб кетди, ошна.

– Маматбейнинг нимадан аччиқланганини сезмабсан.

– Сен сездингми, қани айт-чи?

– Юборган одаминг ишнинг ишқалини чиқарган. Мол кўлдан кетган.

Бу янгилик Кесакполвонни таажжубга солмади. “Красноярга одам юбориш керак”, дейишгандаёқ, ишдан куйган латта иси келаётганини сезган эди. Лекин ўйиндаги калтакнинг бир учи барибир ўзининг бошига тегажагини эса ҳисобламаганди.

– Красноярда одамингни ментлар утиб туришган экан,

– Селим айттан янгилигига шундай изоҳ киритди.

– Қаерда, самолётдан тушадиган жойдами?

– Козловнинг уйида бўлса керак.

– Унда мен бу ишда фариштадек оппоқман. Агар одамимни аэропортда кутиб олишса-ю, у дипломатни “Мана, Селим афандим бериб юборди”, деб топширса мен айбдор бўлардим.

– Бу ишкалнинг тагига етишади ҳали. Нима бўлганда ҳам иккаламиз ўйиндамиз. Харажатларнинг бир улуши бизнинг бўйнимизга илинади. Шу билан кутулсак катта гап.

– “Кутулсак” дема, “кутулсан” деявер.

– Сен Хонгирейни яхши билмайсан. Маматбейнинг янги буйругини ҳам билмайсан. Аслида сени шунинг учун чақирудим.

– Қанака буйруқ? – Кесакполвон унга сергакланиб қаради.

– Хонгирей банк очмоқчи экан.

– Банк? – Кесакполвон ажабланди. – Банкни нима килади?

– Буни ўзидан сўрайсан. Лекин сўрашдан аввал битта лимонни тайёрлаб қўй.

– Нимага?

– Банкка кўясан ёки акцияларини сотиб оласан.

– Маматбейнинг гапими бу ё сендан чиқсан ақлми?

– Бу Хонгирейнинг буйрути. Ҳамма йигитларингга солиқ солинган. Энг ками уч юз минг. Ҳисоб-китобни килиб менга берасан, мен йигиб, эгасига узатаман.

– Менга “лимон”ми? Сенга-чи? Ё бунақа соликдан озодмисан? – Кесакполвоннинг ўткир нигоҳига Селим дош беролмай, ерда сочилиб ётган нард доналарига қаради. Аслида Маматбей ҳар икковининг бўйнига беш юз мингдан илган эди. Маматбей воситачи эканидан фойдаланиб, ўзининг ҳиссасини ҳам Кесакполвонниги кўшиб қўя қолган эди.

– Сен далюллик қилма, мен боллардан йигиб, Маматбейга ўзим етқизаман.

Бир миллион пул беражагини эшитиб, сал гангиган Кесакполвон дарҳол ўзини ўнглаб ололди. Шу ёшга етгунича ёнидан бир сўмни чиқариб ўйлаб сарф этган Кесакполвон бир миллион чўз, деса, индамай бериб қўядиган ахмоқ эмасди. Агар бу ростдан ҳам Хонгирейнинг талаби бўлса, сўраганини беради. Факат ёнидан чиқармайди, йигитлар уч юз эмас, тўрт юз мингдан тўлашади, вассалом! Масалани шу тарзда ечган Кесакполвон Селимдан кўзини узмай, тиржайди:

– Сен мен билан нард ўйнасанг ўйнайвергин-у, аммо ўйнашма!

Кесакполвон Селим кўнган меҳмонхонадан чиқиб, Шариф Намозовнинг уйи сари йўл олди. Гарчи Асадбекнинг сўнгги буйругини бажаришга майли йўқ эсада, ўзини мажбуrlаб борди.

Усталар янги уйга сўнгти пардоз бериш билан, марди-корлар эса эскисини бузиш билан банд эди. Кесакполвон ишларни ташқаридан бир оз кузатди-да, лой кечиб дарво-захонага, ундан ҳовлига ўтди. Чап томондаги хона эшиги очилиб, пешонасини оқ рўмол билан боғлаган, кийими томган бўёклардан ола-чапоқ бўлиб кетган, калта соқолмўйлабли уста чиқиб келиб, салом берди.

Ўзбекларда салом-алиқдан кейин “ҳорманглар”, деб кўйиш фазилати борлигини унутган Кесакполвон у билан қўл учида, менсимаган тарзда кўришиб:

- Ҳа, ишлар кетяптими? – деб сўради.
- Оллоҳимга шукр, кам қилмаяпти, – нотаниш меҳмоннинг кўрслигидан кўнгли оғриса-да, уста сир бой бермай жилмайиб кўйди. “Сиз кимсиз, сизга нима керак?” деб ҳам сўрамади. Унинг ўрнига Кесакполвон сўради:
  - Бўёқчимисиз?
  - Ҳа, унча-мунча бўяб турамиз, асли касбимиз нақ-қош, ганчкор, Худога шукр, – деди уста ҳилм билан.
  - Қанчага келишдиларинг бу ишларни?

Бу савол устани ҳайрон қолдирди. Одамлар унинг ишини кўриб таҳсин айтишарди-ю, аммо “қанча пул олдингиз?” деб сўрашмас эди. Бу киши эса ишни кўрмай туриб пулдан гап очяпти, мақсади нима экан?

- Худонинг ризқи-да, – деди уста ҳилмликдан чекинмай. – Таксир, иморат куряптиларми, бизга лозим юмушлиари борми?
- Ҳеч қанақа юмуш йўқ, – деди Кесакполвон совук оҳангини ўзгартирмай, – хўжайнларинг қаерда?
- Хабарим йўқ, таксири, хизматда бўлсалар эҳтимол.
- Ҳозир хизматга борасизми, уйигами, менга барибир, қаерда бўлса ҳам топинг. “Ҳайдар акам келиб кетдилар, тез чойхонага борар экансиз”, деб айтинг. Тушундингизми?
- Тушундим, “қайси чойхонага экан?” деб сўрасаларчи?
- Ўзи билади, – Кесакполвон шундай деб изига қайта

бошлади. Дарвозахонага етганида “овсарроқ одам бўлса билмаслиги ҳам мумкин” деган ўйда тұхтаб, кузатиб келәётган устага қаради:- “Асадбек аканг одамлар билан гаплашадиган чойхона”, десангиз ўзи тушунади.

Шариф Намозовнинг уйини сотиб олиб, кўчиб келишга тайёрланаётган одам ҳаялламади. Асадбек акасининг чойхонасиға йўқланаётганини эшитиши билан юраги така-пука бўлиб тезгина етиб келди. У шаҳарнинг кунботар томонида шундай чойхона борлигини, бунда ақлга сифмас ишлар бўлиб туришини эшитган, “бунака жойга дуч келишни душманимга ҳам раво кўрмайман”, деб юрарди. Ҷақирилган жойга етиб келгунича “Қанақа ёмон ишм бор экан-ки, Худо мени буларга рўпара қиляпти”, деб ўйлаб борди. Ўйлади-ю, саволга жавоб топа олмади. Агар ошхонасидаги таомга тушиши лозим гўштнинг teng ярими “уріб” қолиниши, сомсаларга калла гўшти тикилиши, баъзан эса ташлаб юборилиши шарт бўлган, куртлаган жигарми, бошқасими, қиймаланиб, ишлатиб юборилишини эслаганидами, саволига жавоб топарди. Украинадан келтирилиб, радиация нурланиши кучли бўлгани сабабли кўйдириб ташлашга тайёрланган гўштни арzon-гаров сотиб олиб ишлатиб юборганини эсламаса ҳам бошқа қилиқлари тарозунинг жазо палласига ўтириши учун кифоя қиларди.

Кесакполвон икки ёноғи кип-қизил бу одамга тикилиб қаради-ю, танимади. Шунинг учун гапни оддий савол-жавобдан бошлади:

- Отинг нима, қаерда ишлайсан?
- Отим Маъмурхўжа, кичкинагина ошхонам бор.
- Шунақа дегин? Ўша кичкинагина ошхонанг қаерда?

Маъмурхўжа тилга олган жой Ҳосилбойвачча ихтиёрида эди. Шу сабабли Кесакполвон унга савол назари билан бокди:

- Чўтални кимга берардинг? Ҳосилгами?
- Шундай, Ҳосилбойваччага, аммо ўзлари эмас, одамлари келиб турарди.
- Ким, ғилайми?
- Ҳа, биларкансиз, Шомилжон.
- Намунча латтачайнарсан! – Кесакполвон аччиқланиб, кўлидаги пиёлани стол устига ташлади: – фалончи бойвачча, пистончижон... бойваччанг билан жонинг чиққан жойига кириб кетган, эшитмовдингми?

- Узункулук гапларни сал-пал эшитгандай бўлувдим.
- Эшитгандай бўлувдингми, а? Зўрсан-ку? Чўтал-чи, кимга беряпсан?
- Ҳеч кимга. Аталганга хиёнат килмай тўплаб қўйганман.
- Тузуксан тўплаганларингни кечга қолмай анави акангта олиб келиб берасан, – Кесакполвон шундай деб эшик томонда турган Қозини кўрсатди. – Бу ғилайга ўҳшаган гадой эмас, чўтал бер, деб олдингга бормайди. Вақтида ўзинг келиб турасан.
- Хўп бўлади, шундай қилганим аслида дуруст.
- Янги уйни кимдан сотиб олганингни биласанми?
- Бир бева экан, эри қамоқда ўлибди.
- Ўша қамоқда ўлган бизнинг одамимиз эди. Сен кўчиб кирмоқчи бўлган уйни Бек аканг курдираётувди. Сен уни зўрлаб олибсан!
- Астағфируллоҳ! Худо сакласин, ундан эмас.
- Бир ишни қилсанг, сени Худо сақлайди. Бўлмасам чўтал берган акаларинг билан ачомлашиб ётасан.
- Нима килай, айтинг.
- Уйнинг хат-хужжатларини тўғирладингми?
- Ҳали тўла бўлгани йўқ.
- Гап шу: уй эгасида қолади. Уларни шу ҳафта ичи ўзинг кўчириб қўясан. Ҳа, яхши ният билан эски уйни бузиб, янгисини куришни бошлабсан, а? Энди, хўжа, савоб қилсанг бутун қил, ўу ишни ўзинг охирига етказиб кўй, Бек акангни би-ир қувонтиргин... Ҳа, агар анави бева хотин ғиди-биди қилса, Шариф акахонимдан қарзим бор эди, дейсанми, хуллас, бир нима деб тинчитасан. Ҳўш, нега жим қолдинг, иш пишдими?

Маъмурхўжа ичидан қиринди ўтаётган бўлса-да, жилмайишга ҳаракат қилиб:

- Пишди, акахон, пишди, – деди.
- Кани, мен билан элликта-элликта оласанми?
- Сиз билан олиш биз учун баҳт акахон, лекин жигарнинг сал мазаси қочган, парҳездамиз.
- Жигардан кўрқма, ишдан чиқса янгисини қўйдириб бераман. Парҳезман, деб юриб яна ҳез бўлиб қолмагин.

Кесакполвон бўш пиёлага ароқ қўйди-ю, лекин узатмай “ол!” деган маънода имо қилди. Маъмурхўжа бу марҳаматдан ийиб кетгандай куллук қилди-да, бир

күтаришда пиёлани бўшатди. Газак таклиф қилинмагани учун лабини чапиллатиб қўя қолди.

– Ҳа, ўғил бола! – деди Кесакполвон уни эркалагандай.

Маъмурхўжа ҳозир ҳовли-жойни шу бир пиёла арокқа алмашгандай эди. Агар шайтон йўлдан уриб шу фикрини Кесакполвонга айтсами, у шубҳасиз “Йўқ, акаси жонидан, сен уйни ўзингнинг, бола-чақангнинг жони эвазига беряпсан”, деган бўларди.

Кесакполвон ўлжасининг вужудини ғам-алам кўйдираётганини билиб турарди. Унинг тилидан камдан-кам ҳолларда “Худога шукр” деган калима учарди. Агар кўнглида Яратганга шукроналик туғилса, биринчи галда берган бойлиги учун эмас, балки бу дунёда қўрқоқларни яратгани учун айтиш керак эди. Қўрқиб-қўркиб тўпланган бойлик қуши қўрқув туфайли кўлдан учарди.

– Энди сен боравер, – деб марҳамат қилди Кесакполвон. – Молдан айрилдим, деб ичинг кетмасин. Болачақангнинг бош-кўзидан садақа. Садақа қилиб туриш керак-ку, тўғрими?

– Ачинган номард, акахон, менга буюрмаган экан. эгасига буюрсин.

– Вей, гирт ўғил бола экансан, менга ёқдинг! – деди Кесакполвон суйган отанинг меҳрли овози билан. Кейин пиёлага яна арок қўиди: – Жуфт қилиб кета қол. Сен хўжа, бошқа бир иморат сол, уй тўйингга ўзим оий ясатиб бораман. Отарчиларнинг хўррози ҳам менинг бўйнимга. Қани, қўлни ташла!

Кўл ташланди. Ароқ ичилди. Уй кўлдан кетди. Жон фойдага қолди.

Маъмурхўжа кўчага чиққач, чуқур-чуқур нафас олди. Аввалига хўрлиги келди. Кейин “бош-кўзидан садақа” эвазига жонлари омон қолганидан шукр қилди.

Кесакполвон Асадбекнинг сўнгти буйругини шу тарзда, ўзининг номини ўртага қўйиб, хамирдан кил суғургандай осон ҳал этди. “Бу ишдан раҳмат келса ҳам, лаънат келса ҳам Асаднинг ўзига ураверади” деб ўйлади у Маъмурхўжа чиқиб кетгач.

Ишни осон ҳал қилгани билан Селимнинг ҳузурида бошлаган кўнгилғашлиги тарқамади. Болалиги етимлиқда ўтган бу одам шу кунга келиб, ёнидаги энг яқинларидан

ажраб яна етим ҳолига тушганини англай бошлади. Чувриндининг ўлими, Асадбекнинг ундан узоқлашуви уни ёлғизлик саҳросига ҳукм этди. “Асадбекни мен одам қилганман”, деб юрувчи одам Асадбексиз яши кийинлигини била боргани сайин бу ҳақиқатни тан ол-масликка тиришарди.

Кози кутариб кирган бир лаган мошкичирининг хиди иштаҳасини қитиклаб уйғотди. Уч-тўрт қошиқ егач:

– Дум солмадингми? – деб сўради.

Бу танбеҳни эшитган Кози оғзидағи луқмани чайнашни ҳам, ютишни ҳам билмай, бақрайиб қолди. “Хўжайн, ўтган сафар “калланг борми, мошкичирига ҳам дум соладими?” деб уришувдингиз-ку?” дея олмади. Чала чайналган луқмани ютиб:

– Бозорда тузукроғи учрамади, – деб қўя қолди.

– Оғзингга пашша қўндириб, ётсанг, сенга яхшисини олдириб қўйишади, – Кесакполвоннинг бу танбеҳи жавобсиз қолди.

Шоир “Ҳар нимага ғам ема – ғам кўп дуур, айш бирла ўзни овутмоқ керак”, деган экан. Гарчи Кесакполвон шоирнинг бу ҳикматидан бехабар бўлса-да, ўзини овутмоқ чорасини излади. Ўйлаб-ўйлаб бу фароғатни Ойсанамнинг кўйнида кўриш мумкин, деган қарорга келди. Ойсанамдан ёш, ундан чиройли ва ишвалиларга эмас, айнан унга кўнгли чопаверишидан ўзи ҳам ажабланди.

XVIII б о б

1

“Фараон, сен ваъдангда турмадинг” – деди “Қассоб” худди аждаҳо каби оғзидан ўт пуркаб.

Бу ўт майор Солиевнинг юзига урилиб, ҳароратидан нафаси қайтди.

“Улимнингга мен айборд эмасман, – деди Солиев, – Ўзинг ҳукм чиқариб, ўзинг ижро этдинг. Таслим бўлганингда бошингта бу кўргулик тушмас эди”.

“Тирик қолармидим?” – деб сўради “Қассоб” яна ўт пуркаб.

“Ҳеч бўлмаса яна бир-икки ой яшардинг”.

“Улимни кутиб яшашнинг қанчалик оғир эканини

сен билмайсан. Мен ўзимнинг қисматимни енгиллатдим. Сени эса ўлимни кутиб ётишга ҳукм қилдим. Истасанг, бу кўргуликдан озод қиласан”.

“Қассоб” шундай деб ўт пуркашдан тўхтамай, унга яқинлашди. Бу ҳарорат Солиевнинг бутун вужудини кўйдириб, бўғила бошлади. Кўкрагида санчик туриб, сес-канганича кўзларини очди. Яқиндагина ҳамшира билак томирига игна санчиб, томгич дорини кўйган эди. Ка-салхонада хушига келганидан бери кўргани – шу томгич дори. Чалқанчасига ётганича дори томчилариға тикилади. Баъзан шу томчилар унинг бекатда учеб чиқиб кетган жонини аста-аста қайтараётгандай туюлади. Кайфияти тушкунлик тўрига ўралганида эса бу томчилар худди ёруғ дунёда қолган кунларини бир-бир санаётгандай бўлади. Ҳозир ҳам шундай бошланди. Ҳаёлини чалғитиш учун томчиларни санаб ётиб, кўзларига уйку илинибди. Кўзлари уйкуда бўлса ҳам дахлиздаги овозларни эшлишиб турарди. Ана шу ҳолда туш кўрибди. Тушида “Қассоб”нинг “онамни ўлдиришга вაъда берган эдинг, нега ваъдангни бажармайсан?” деб даъво қилавериши ғалати эди. Назаридан бекатдаги воқеадан сўнг шу ёшга етгунига қадар кўрган-кечиргандарининг ҳаммасини унугтан, хотирасида факат “Қассоб”гина қолгандай эди. Солиев дастлаб бу хотирадан кутулишга уриниб ҳам кўрди. Лекин бу одамхўр одамнинг турқини кўз олдидан хайдай олмагач, “бунинг шифоси – вақт, бора-бора ҳаёлимдан чиқади”, деб ўзини овутди. У факат бир нарсага тушуна олмас эди. “Қассоб” ундан онасини ўлдиришни эмас, ўзини одамга ўхшаб кўмдириб, гўрига бут кўйдиришни илтимос қилган эди...

Куш уйкусидан уйғонган Солиев кўкрагидаги санчикни, вужудининг ловуллай бошлаганини ўткинчи, деб ўйлаб сабр қилди. Кейин ҳамширанинг “Бу янги дори, амаки, озгина чақади, агар ёқмаса, дарров айтинг”, деган гапини эслаб, чакирув тугмасини босди. Ҳамшира кирди-ю, Солиевнинг бетларидан қон қочганини кўрибок, “Нима бўлди?” деб сўраб ўтирмай, игнани шошилганича томирдан сугуриб олди. Кейин чойнакдан совуб қолган чойдан уч-тўрт ҳўплам қуйиб, беморнинг бошини сал кўтаргач, пиёлани bemornинг лабига тутди. Сўнгра “тилингизни тагига ташланг”, деб валидол берди. Ҳамшира

хар сафар шундай таъкидлайвергани учун аввалги куни Солиев ҳазиллашиб “валидолни тилнинг устига ташласа нима қиласди?” деб сўраганида, у ҳазилни англамай, бунинг сира-сира мумкин эмаслигини эринмасдан туширирган, шундан кейин Солиев “ҳазилни ҳам эплай олмай қолибман”, деб ўкинган эди. Ҳозир ўша ҳазилни эслаб, ҳамширани хижолатдан кутқариш учун кулимсираб қўйди. Бу кулимсираш ҳамширага чиндан ҳам далда бўлиб, дори идишларини кўтариб чиқиб кетди.

“Томирларим қонга эмас, шу дориларга тўлди, – деб ўйлади Солиев. – Энди дорига жой ҳам қолмабди...”

Икки кун олдин Ҳамдам Толипов келганида Солиевга ўрнидан туриб хонада юришга ижозат берилганди. “Тўшакнинг чангалидан қутулдимми, энди Азроилга бўйин эгиш йўқ”, деб ўзининг кўнглини кўтарган Солиев Ҳамдам билан анчагина гаплашиб ўтирган эди. Одамлар билан сухбатлашишга уста Ҳамдам бекатдаги воқеадан гап очмасликка, касаллик ҳақида, тузалиб чиққанда кутилаётган ногиронлик нафақаси ҳақида сўзламасликка интилди. Солиев булар ҳақда гап бошлиши билан чалғитиб юбораверди. Шунга қарамай, Солиев муддаосини айтди:

- “Қассоб”нинг мурдаси нима қилинган, билиб кўйгин, куйдирилганми ё кўмилганми?
- Бунинг нима аҳамияти бор?
- Кўмилган бўлса қабрига бут кўйиш керак эди.
- Фойдаси бор эканми?
- Шундан умид килувди... – Солиев “вальда берувдим”, дейишга истиҳола қилиб шундай дея қолди.
- Фойдаси йўқ, – деди Ҳамдам, – бут Худога ишонгандарга қўйилади. Бунақа одамларда дин деган нарса бўлмайди.
- Қаҳринг қаттиқ-да сенинг... – деди Солиев танбех оҳангода.

Ҳамдам Толипов гапни ортиқча чўзмаслик мақсадида “На илож, турган-битганим шу менинг”, дегандай елка қисиб жилмайди.

Солиев истагини унга айтганидан афсусланиб, “Зоҳид бўлганида мени тушунарди”, деб ўзига ўзи танбех берди.

Орадан икки кун ўтиб, Зоҳид йўқлаб келганида шу истагини унга айтди. Зоҳид Ҳамдамга ўхшаб дарров қайириб ташламади. Бир оз ўйлангандек бўлди-да:

– Сиз буни ўйламанг, тезроқ тузалиб чиқишнинг харакатини қилинг, – деди.

– Истагимнинг саломатлигимга ҳеч бир даҳли йўқ. Очигини айтавер, илтимосимни бажаргинг келмаяптими?

Зоҳид устозининг ранжиганини сезиб, вазиятни юмшатиш ниятида кулимсиради.

– Сиз айтасизу мен йўқ дейманми... Лекин...

– Ҳа, сенда ҳам, Ҳамдамда ҳам ана шу “лекин”лар кўп. Оналаринг сенларни ана шу “лекин”лар устига туккан.

– Бўпти, “лекин-пекин”сиз бажараман, – деди Зоҳид яна кулимсираб.

– Йўқ, энди “лекин”инг ичингда қолмасин, айт, мен билай.

– Менинг устозим, – Зоҳид “устозим” сўзига алохида урғу берди, – доно одамлар. Устозим “Касбимиз нозик, жиноятчининг оҳ-воҳига қулоқ солиб, раҳминг келса, унга шафқат кўзи билан қарасанг, ундан жабр кўрганга хиёнат қилган бўласан”, деб қулоғимга куйганлар.

Ўзининг галларини шогирдининг тилидан эшигтан Солиев кулимсираган бўлди.

– Сенларнинг қулоқларинг ҳам ўз фойдаларингта ишлайди. Менинг у гапим жиноятчига нисбатан айтилган. Мен “одамгарчиликни биратўласи йигиштириб кўй”, демаганман. Менга қара, сенам бу касалимга бекатдаги ўша воқеа сабаб деб ўйлайсанми?

– Билмадим... ҳар ҳолда...

– “Ҳар ҳолда”нгни кўй. Ҳамма шунаقا ўйлаляпти. “Бомбадан кўрқиб инфаркт бўлган”, деяпти.

– Бунаقا ўй умуман хаёлимга келмади, бошқалардан ҳам эшигтмадим. Ўзингиз ҳам эшигмагансиз, илтимос, шунаقا гумон қилманг.

– Эшигмаган бўлсам ҳам одамларнинг кўнглидан қандай гаплар ўтишини ҳис этаман. Кўл томчилардан тўпланадими? Тўпланиб-тўпланиб кейин тўғонни сурриб ташлайдими? Менинг касалим ҳам шунаقا. Тўғри, кўрқдим, тан оламан, лекин...

– Келинг, бошқа гаплардан гаплашайлик.

– Бошқа гапларни бошқа одамлар билан гаплашаман. Ҳамма ҳам мени тушунавермайди. Сен юраги сиқилиб колади, деб қўрқяпсанми? Ё инфарктдан кейин мияси айниб қолган, деб ўйлаяпсанми?

Зоҳид ўзини оқлаш максадида эътиroz билдиргиси келса ҳам сукут сақлашни маъқул кўрди.

– Мени ишимиздаги адолатсизлик еди. Ҳали у катта тоғанинг, ҳали бунисининг кўнгироги билан қанча “иш”ни ёпганимни сен билмайсан. Ҳар ёпганимда жабрланувчига хиёнат килдим. Ҳар ёпганимда юрагимнинг бир томири узилаверди. Буйруқ берган одамни ҳеч ким билмайди. “Пора олиб, “иш”ни ими-жимида килди”, деб мени қарғайди. Мен шу қарғишларга қолдим.

– Қарғишлар ўша буйруқ берганларга тегади, – деди Зоҳид.

– Йўқ, – деди Солиев, қатъий тарзда. – Ижрочи менман. Иймоним ожиз эканки, буйсунибман. Одамлар адолатни севишлари учун уларга адолатсизликнинг оқибатларини кўрсатиб туриш керак, деб ўзимни алдаб юрдим. Ким айтгани эсимда йўқ, бир донишманд “Адолат кучли, куч эса адолатли бўлиши керак”, деган экан. Менинг ишларим бошқачароқ бўлди: кучсиз адолат ва адолатсиз куч – икки даҳшат муроса қилди. Сенинг ҳам бошингдан ўтятги бу. Лекин бу даҳшатларнинг ҳам ўладиган куни бордир, а? Биз энг катта раҳбарнинг турли тоифаларини кўрдик. “Хўжайн бизни гипноз қилиб кўйди”, деганини ҳам, “жанжал қулупнайдан чиқди” деганини ҳам кўрдик. Ҳозирги янгимиз бошқача эмиш. Кеча юкорига таалуқли ошнам келиб умидли гапларни айтди. Қайси бир мажлисда каттамиз вазиримизни тик турғазиб кўйиб: “одамларнинг осойишталигини таъминлай оласизми, жиноятчига “жиноятчисан!” деб дадил айтиаоласизми?” деганимиш. Ишимиз шу томонга бурилаверса сен билан биз адолат нималигини кўрарканмиз.

Бундай гапларни Зоҳид ҳам эшитаётганди. Устозининг гапидан унинг кўнглига ҳам умид куёши мўралади.

Солиев сал ҳовуридан тушгач, Зоҳиднинг ишларини сўраб-суриштирди. Зоҳиднинг баёнини, тахминларини эшишиб, сўз кўшмади, савол бермади. Ойсанамнинг уйини кузатаётган хизматчи бугун эрталаб бир хабар етказган эди. Зоҳид шуни айтганида Солиев пича ўйлаб қолди-да, сўнг сўради:

– Кесакполвонлиги аниқми?

– Агар Ҳайдар Асроров Кесакполвон бўлса, ўшалиги аниқ.

- Нимага бориши мумкин?
- Эркаева жуда гўзал жувон.
- Гўзал бўлиши мумкин. Лекин ўн олти ёшлилар билан майшат қиласидиган одам чиройга эмас, ёшга қарайди,
- Солиев яна озгина ўйлаб, кўшиб қўйди: – Яна ким билади, кўнгилнинг қоидаси йўқ. Унда... занжир яна Асадбек атрофидаги боғланяптими?
- Шунаقا га ўхшайди.
- Унда яна “ишни ёп!” деб буйруқ берилмасмикин?

Сен анави кавказликлар билан кейин қизикмадинг, а? Нима эди, Петрашвилими? У Ленинграддаги қамоқда ўтириб буюртма бўйича одамларни ўлдириб бераверган. Камида еттига қотиллик ўшанинг бўйнида кетди. Ўйлаб топишганини кара, беш-олти соатга чиқаришади, буюртмани бажариб қайтгач, яна қамоқнинг шўрвасини ичип ўтираверади. Мени ҳайрон қолдирган нарса – унинг бу томонларга ташланиши. Нега ташлашди? Нега ўлдиртириб юбориши? Уларнинг арзимаган ишга кўниши ҳам таажжубли.

Зоҳид “саломлашаману чиқаман”, деган ваъда билан кирган эди. Ҳамшира эшикни очиб, “саломлашиш” ярим соатдан ошганини айтгач, гапни узишга тўғри келди. Петрашвилининг тақдирни хозирги ишларга алоқасиз бўлгани учун Зоҳид у кадар эътибор бермади. Ҳолбуки, Солиев бу воқеани бекорга эсламаган эди. “Суриштириб кўр, балки бу атрофда қамоқхоналарда ҳам шунаقا одам ўлдириб берадиганлар бордир”, демоқчи эди. Гапнинг тагидаги гап маъносини Зоҳид тушунмади.

2

Дарё ёқасида туриб, сув остидаги қумнинг миқдорини аниқлаш мумкинми? Шунга ўхшаш, Зоҳид шайтанат оламини кўриб турса-да, унинг жиноятларини бўйнига қўйиб исбот этмоққа ожиз эди. Зоҳид руҳини азоб исканжасига олаётган ҳам айнан шу эди. Донишманд деб эканки, “Йа Тангрим, сен мендан “хузуримга қандай амаллар билан келдинг?” деб сўрайсанми? Ундан кўра “Эй бандам, сен қилган гуноҳлар маҳшар майдонига сиғадими? Деб сўраганинг маъқулроқмасми?” Аслида бу саволни иймон кўчасидан ўтмаётган бандаларининг бермоғи жоиз.

Афсуским, уларнинг нокис хаёлларига бундай ҳикмат келмайди. Келганда эди, гунохлари эвазига олажак жазоларидан қўркиб, яхшилик хулқини одат қилар эдилар. Маҳшар майдонига сигмовчи гуноҳларни қўриб, билиб турган Зоҳид ожизлигидан сиқилса-да, бутун бўлмаса эртага муддаосига етиш нияти билан яшарди.

Миркаримовнинг ўлимига доир гумонлар занжирининг бир учи Ойсанамга, иккинчиси Зариповага боғланиб турганида Кесакполвоннинг пайдо бўлиб қолиши занжирни асосан Ойсанам атрофида маҳкамлашга эҳтиёж туғдирди. Зоҳид энг аввало жasad сувга ташланишдан аввал қўмиб қўйилган жойни аниқлашга асосий эътиборини қарата бошлиди: “Миркаримов қаерга қўмилган бўлиши мумкин? Қўмилган ўликни нима учун қазиб олишиб, сувга ташлашди? Бир нарсадан қўркишдими?” Масала шу нуктага тақалганда Зоҳид “Асадбеклар ўлдиришишган”, деган гумондан чекинарди. Унинг назарида Асадбекнинг одамлари бундай хом иш қилишмайди. Улар ўликни бирон эски гўрга тикиб қўйя қолишади, ёки бирон бир меровнинг бўйнига илворишади ёинки қалқиб, юзага чиқмайдиган қилиб чўктиришади. Унинг фикрича, бу ишни жиноят оламига эндиғина қадам босган тажрибасиз одам қилган. Одам ўлдириш айтишгагина осон. Биринчи марта ўзганинг жонини олган одам маълум муддат телбага ўхшаб талмовсираб юради. Худди мурда таъкиб қилаётгандай ўзининг соясидан ҳам чўчиди. Бундай қотилларнинг қўлга тушиши осон. Қийналиб юраюра баъзан ўzlари бош эгиб келадилар. Баъзан эса одам ўлдирилган жойга беихтиёр равишда келаверадилар, келаверадилар... Миркаримов ўлдирилгандан бери анча вакт ўтди. Қотил аввалига қўрқсан бўлса ҳам, энди ўзини босиб олганлиги аниқ.

Зоҳид аввалига Ойсанамдан мутлақо гумонсирамаган эди. Унинг акасига қўшилиб ёлғон гувоҳлик бериши гумоннинг уйғонишига сабаб бўлди. Дастроб кибр билан кутиб олиб, сўнг “акамни қўйиб юборинг”, деган талаб билан келиши ҳам Зоҳиднинг дикқатидан четда қолмади. Кейинги сўроқлардан сўнг Зоҳиднинг рўпарасида ажиб сурат пайдо бўлган эди:

...бир-биридан гўзал икки жувон.

...бири қонуний хотин.

...иккинчиси... “үйнаш” деган сўзни тан олгиси йўқ.
У – бўлажак хотин.

...бирининг ёнида акаси, иккинчисининг қанотида
укаси...

Жувонларнинг ўзлари Миркаримовни ўлдиришмас.
Ака ёки ука-чи?

Агар Миркаримов чиндан ҳам Зарипованикига келган, шу уйда ўлдирилган бўлса, каерга кўмиш мумкин? Кўп қаватли уйларнинг ҳовлисида бу ишни қилиб бўлмайди. Мурдани бутунича олиб чиқиб кетишнинг ҳам иложи йўқ. Имкон бўлган тақдирда ҳам узокрок ерга олиб кўмилса, яна кавлаб олишга ҳожат бўлармикин? У ҳолда... ўз уйда ўлдирилганми, ўз ҳовлисига кўмилганми?

Ойсанам Эркаеванинг уйига Зоҳидни шу муаммо олиб келди. Уни сўрайдиган мухим гали йўқ эди. Ҳовлига киргач, атрофга ўғринча, аммо синчков назар ташлади. Унингча ҳовлининг бирон-бир ерида, бирон бир дараҳтнинг атрофида чўккан жой бўлиши керак эди. Ойсанам унинг югурик назаридан ҳавотирланиб, чалғитиши мақсадида:

– Хўжайиним боғни яхши кўрадилар. Шу дараҳтларнинг ҳаммасини ўз қўллари билан экканлар, – деб қўйди.

Зоҳид, ўғринча қарashi ошкор бўлганини фаҳмлаб, ўзини сал ноқулай сезди, бироқ, сир бой бермаслик мақсадида, дикқатини айнан шу дараҳтлар тортгандай кўрсатиш учун жувоннинг галини давом эттирган бўлди:

– Дидлари зўр экан...

Зоҳиднинг Ойсанам билан бўлган сұхбати эски савол-жавобдан нарига ўтмади. Зоҳиднинг хабар етказилган вакт ҳакидаги саволидан сўнг яна “Винни-пух” мультфилми тилга олинди. Зоҳид ортиқча майдаламай, сұхбатни тезда яқунлаб, изига қайтди. Ойсанам эса бу қисқа ташрифдан муддао не эканини англамай, гангиди.

3

Прокуратура терговчиси келиб-кетмасидан олдин Ойсанамнинг маҳзун кўнгли тор қафасда нола қилаётган куш каби эди. Ғам-аламлардан фориг бўлармикинман, деб хориж сафарини орзу қилган эди, бу ҳам чиппакка чиқди. Ҳамма учун йўл очиқ бўлган Японияга бориб-

келишга ижозат берилмади. “Хужжатларингизда чалкашлиқ бор экан”, дейишди-ку, бироқ, бу чалкашлиқ айнан нимадан иборат экани тушунтирилмади. Улар изоҳ беришмаса ҳам Ойсанам бу монеликни эрининг ўлими билан боғлади.

Кўнглининг маҳзун тўрида нола чекишига яна бир сабаб бор эди. У Кесакполвоннинг маслаҳати билан прокуратурага борди-ю, қайтиб чиқишининг ўзидаёқ адашганини фаҳмлади. Акаси қамоққа олинганида уйга келишиб тинтув қилишган эди. Янгасининг мухтожликда яшамаслиги буларга ойдай равshan эканини ҳисобга олмаган экан. Ойсанам бу терговчи ҳам бориб танишар, деган фикрда прокуратурадан чикиб акасиникига йўл олди. Кўзга ташланиши мумкин бўлган қимматли жиҳозлар йигиширилиб, қудаҳоланикига жўнатилди. Ойсанам аввалги келганида янгаси “Эрим сенинг эрингнинг касрига қолди, бекордан бекорга азоб чекиб ўтирибди”, деган маънода ғиshawa қилган эди. Ойсанам “Сенлар менинг эримнинг соясида яйраб яшадинглар”, деган гап билан узиб-узиб олмоқчи эди, лекин кичик ғалва катта жанжалга айланиб кетмасин деб тилини тийганди. Бу сафар ҳам янгасининг минғир-минғирлари пичоққа айланиб, сукка қадалса-да, чидади.

Акасиникидан қайтгандан кейин кўчага чиқишлардан безиб, ўзини ўзи уй қамоғига ҳукм этди. Ҳатто нон дўқонига чиқишига ҳам оёғи тортмай, кўшни болаларни ишга солди.

Эрининг ўлимидан сўнг назарида бу уй оғзи очик аждаҳога ўхшаб қолган эди. Айниқса шом қоронгулигини юрак ҳадиги билан қаршиларди. Хонадаги мавжуд барча чироқларни ёқиб қўйса-да, қоронгулик кўркуви чекинмасди. Онаси келиб турса ҳам, ўзи онасиникига борганида ҳам бу аҳвол ўзгармас эди. Коронгулик гўё гўрдаги эрини уйғотарди. Ҳаётлигига хўрсингмаган эри ўлганидан кейин келиб ҳар тун хўрсинарди. Ойсанамнинг уйкуси келса-да, ухломасди. Ширин уйқудаги ўғлига тикилиб ўтираверарди.

Бу уйда яшай олмаслигини билиб, сотишга қарор қилди, бироқ, эрининг ўлимига тааллукли иш бир ёқлик бўлмагунига қадар қарорини амалга оширишни кейинга сурди.

Кеча, дунё кўзларига коронгу ва тор кўринаётган дамда Кесакполвон келиб, кўнгли янада хуфтон бўлди. Кесакполвон аввалги сафар муддаосига етолмагач, уни ҳақорат қилиб чиқиб кетган эди. Ойсанам бу хорликка чидолмай йиғлаган, сўнг “сўкиб, юрагини бўшатиб олди, энди даф бўлади”, деган хаёлда ўзини ўзи овутган эди. Кесакполвоннинг яна кириб келиши уни оғир ахволга солди. Кесакполвон ўзини меҳмон эмас, уй хўжаси каби тутиб, аввалига чой буюрди, сўнг коњъяк сўради. Айтганлари муҳайё бўлгач, жувонга ёнидан жой кўрсатди. Иккинчи қадаҳни узатиб, ичишни амр этди. Ойсанам ичмас ҳам, айрим замонавий аёлларга кўшилиб, чекмас ҳам эди. Қайси бир зиёфатда ўша ўзларини маданиятли санаған хонимлар даврасида сигарет тутилганда у олмаган, “вой, қанақасиз, чекмайсизми?” деган танбеҳли саволга “яқинда ташлаганман”, деб жавоб бериб кутулган эди. Ҳозир Кесакполвонга бундай дея олмасди. Шу сабабли қадаҳни олиб, лабига теккизиб қўйди. Кесакполвоннинг шилқимлиги бошлангач, кўкрагидан итариб, ўрнидан туриб кетди. Бу сафар ҳам қуруқ қайтишини англаған Кесакполвон яна тилига эрк берди. Аввал Ойсанамнинг ўзини балчикқа булғаб ташлади, кейин “Эринг ундай эди, бундай эди”, деб тилига келганини қайтармади. Бу гаплар орасида Ойсанамга янгилик бўлгани – эрининг таксонаркда катта хатога йўл қўйиб Бек акаси олдида гуноҳга ботгани, Кесакполвоннинг меҳр-оқибати туфайли афв этилгани, яна айнан Кесакполвон марҳамати билан Ҳосилбойвачча қўлидаги заводнинг олиб берилгани эди. Бу марҳаматлар “Мавлоннинг чиройли қошу кўзлари учун” эмас, балки Ойсанамга бўлган ишқу муҳаббати туфайли экани ҳам шу ҳақоратлар орасида маълум бўлди. Кесакполвоннинг кетар чоғида “Аслида ўзинг ҳам эрининг ёнида чиришинг керак”, дегани жувонга ҳукм каби эшитилиб, оёқ-қўллари бўшашиб кетди. Дастлаб ўзининг жони кўзига кўриниб, ташвишланган бўлса, кейинроқ яна “ўғлимга даф қилса-я!” деган фикр уйғониб, талvasага тушаёзди. Ҳатто “нафсинг гўрда чиригур”ни чакириб, “нафсингни қондир, аммо ўғлимга тегма!” дегиси ҳам келди. Лекин иффат қудрати қўркув кучидан баланд турди.

Бугун уйқусиз тундан сўнг пича мизғиб, тиникиб тургандай бўлди. Нонушта тайёрлади. Бир тишлам нон би-

лан икки ҳўплам чой бу дунёда тирик яшаб юрмок учун кифоя қилгандай, томоғидан бошқа ҳеч нима ўтмади. Баъзан овунчоқдай туюулувчи, баъзан эса юракни баттар сиқувчи телевизорни ёқди: зар дўппи кийган ашулачи қўлларини қовуштирганича хониш киларди. Ойсанам бунақа ашулаарни ёқтириласди. Ўчиргиси келди. Бирок, бир байт қулоғига бошқача эшитилиб, аҳдидан қайтди:

*Найларам, дарду алам
тортмоқдан ўзга чора йўқ...*

Бу байт худди ўзининг қалби қаъридан отилиб чиққандай туюлди. Ашулачи унга ҳамдарддай кўринди:

*Бу жаҳонга ким келубдур
Бўлмасун баҳти қаро...*

Кўшиқ дарду алам тортмоқдан ўзга чораси қолмаган Ойсанамнинг ҳасратларини тўзитиб юборди. Эрининг ўлимидан сўнг ўзини дунёда энг баҳти қаро аёл деб ҳисоблаётган Ойсанам масъуд кунларининг қайтишини жуда-жуда истарди. Бу истакларнинг амалга ошуви ёмғир томчиларини изига қайтариш каби эканини эса фикр килмасди.

XIX б о б

I

Узбекистонда ҳукмини ўтказа олмаган қиши Томскка кўчган эди. Бу шаҳар Асадбекни изгирин нафаси билан қарши олди. Асадбекни бирор расман кутиб олмаган бўлса-да, изидан кимнингдир пойлаётганини хис этди. Унга қўлидаги суратлар йўл кўрсатиб, аввал меҳмонхонага борди. “Бугун меҳмонхонамизда жой йўқ” деган эълон осиб қўйилганига қарамай, Асадбекка энг шинам хона тегди. Унинг ихтиёрида бир неча соатча вақт бор эди, озгина дам олиб, сўнг керакли одамлар билан учрашиб, тонгда эса шу учокнинг ўзида изига қайтмоғи зарур эди. Ювиниб, бир оз ётган бўлди. Кейин кўчага чиқиб, йўловчи машина ёллади-да, суратда акс этган кўчадаги уйни мўлжаллаб борди. Чамаси ўн беш дақиқа уй атрофида юрди. “Суратга ишониб, адашгандирман”, деб хаёл қила бошлаганида тўр халтаси-

га икки шиша қатиқ, биттга нон солиб олган қария унга яқынлашди-да: “Сартарошхонанинг рўпарасидаги оқ “нол тўқиз”ни кўряпсанми, сени ўша ерда кутишингти”, деб нари кетди. Асадбекка бу эҳтиёт чораси малол келди. “Балабуха зўр бўлса ўзининг шахрида ҳам соясидан кўркадими?” деб кўрсатилган машина сари юрди. Кўчани кесиб ўтаётганида машина мотори ўт олдирилди. Олд ўринидикдаги йигит қимирламагани сабабли Асадбек орқа эшикни ўзи очиб, индамай ўтирди. Машина қўзғолиб, нари кетгач, ҳайдовчи ҳам, ёнидаги йигит ҳам орқасига ўгирилмай салом бердилар. Уларнинг бу қиликлари Асадбекка янада малол келди. Улар саломдан нарига ўтишмади, Асадбек ҳам гапга тутмади.

Асадбекни шаҳар ташқарисидаги қароргоҳда кутишашётган эди. Козлов салом-алиқдан сўнг Балабухани таништириди-да, Асадбекнинг ғашини келтирган эҳтиёт чораси учун узр сўради.

– Биз билан алоқа ўрнатганингни ҳозирча бирор билмагани маъқул, – деб изоҳ берди Балабуха.

Козлов оиласини паноҳига олгани учун Асадбекка миннатдорлик билдириб, Мухиддин отанинг ҳолаҳволини сўради.

– Уйларини ёқиб юборишибди, эшиздим, – деди у. – Айб менда, у ёққа бормаслигим керак эди. Сен оқсоқолга узримни етказ, бу ишлар тинчигач, биринчи галда уйларини курдириб бераман.

– Шарт эмас, – деди Асадбек, – ота энди у ёққа қайтиб бормайдилар.

– Барибир узримни етказ. Бизнинг ўйинимиз деб яхши одамлар жабр чекмасликлари керак. Охирги вагонни деб иккаламиз куйиб қолдик, Бек. Унинг ҳақки тўлалигича менинг бўйнимда, тийин-тийинигача тўлайман, хавотир олма. Истасанг... оиласини гаров сифатида ушлаб тур.

Бу гапдан сўнг Асадбек Козловни биринчи марта кўраётгандай қаттиқ тикилди. Балабуха эса “Бу таклифга қандай жавоб бўлар экан”, деган ўйда Асадбекка зимдан қараб ўтиради.

– Сен эсингни еб кўйибсан, Лёша, – деди Асадбек Козловдан кўзларини узмай. – Агар оиласигни шунака арzon-гаровга кўйишингни билганимда уларни бир соат ҳам ушлаб турмас эдим. Гаровга кўйгинг бор экан, Хон-

гирейга бериб юборавермайсанми? Нима қилардинг уларни сарсонликка гирифтор этиб.

Асадбекдан айнан шундай танбех кутган Козлов жилмайиб, миннатдорлик сифатида уни аста кучди.

— Сен ҳақсан, — деди Балабуха. — Ҳаммамиз шундай бўлишимиз керак. Пул — топиладиган, йўқотиладиган нарса. Оила эса — муқаддас! Менинг хотиним, фарзандларим йўқ. Мен ёлғизман. Шу туфайли оиланинг бекиёс даражада муқаддас эканини мен сенлардан яхшироқ биламан. Бек, мен сенга қойилман, чақирувимизни тўгри тушуниб, манзилни адашмай топиб келдинг. Тбилиси орқали келганинг ҳам менга маъқул бўлди.

Асадбек Тбилисига қандай мақсадда кириб ўтганини тушунтириб ўтирамди.

— Алексей Петрович билан маслаҳатлашиб, кучларни бирлаштириш қарорига келдик, — деди Балабуха.

— Қайси кучларни, нима мақсадда, кимга қарши?

— Хонгирейга қарши, — Балабуха “Жавобим сени ажаблантирдими?” дегандай Асадбекка саволомуз қаради.

Унинг мақсадини англаб тургани учун ҳам Асадбек жавобдан таажужубланмади. Кўшимча савол ҳам бермади, мезбоннинг гапини ҳам бўлмади.

— Хонгирей қоидани бузиб ўйнаяпти, — деди Балабуха. — Чегарадан чиқаверадиган одам жазоланиши керак. Сен бизларга қўшиласанми?

Асадбек Козловдан элчи келиб, Томскка отланганинда Хонгирейга тааллуқли бирои гап чикишини куттан эди. Аммо кучларнинг бирлашуви ҳақидаги гап унинг учун янгилик бўлди. У фурсати келганда Хонгирейни жазолашни истарди, аммо шу кунларда очилажак урушга тайёр эмасди, аниқроқ айтилса, бундай истак йўқ эди унда. “У ёқда Илико тиш қайраяпти, бу ёқда булар. Икки ўртада менинг вазифам нима бўларкин? Булар бир-бирларининг мақсадларидан хабардормикинлар?” Асадбек Козловни яхши билгани, унга ишонгани билан сир айтишни маъқул кўрмади.

— Қайси кучлар бирлашиши керак? — деб такрор сўради Асадбек.

— Мен, Алексей Петрович ва сен. Ҳозирча шуни билсанг етарли.

— Менда ҳозирча куч йўқ, ўйиндан чиқканман. Ҳамма иш шеригимнинг бўйнида, — деди Асадбек.

– Ҳайдарми? – деб ажабланди Козлов. – Сен унга ишондингми?

– Унга Ҳонгирей ишонди, шунинг ўзи кифоя.

– Сен адашибсан, – деди Козлов.

Асадбек у билан баҳлашишни истамай, хотиржам равища:

– Баъзан адашиб туриш ҳам керак, – деб қўйди.

– Баъзан мумкин, лекин ҳозир хато килишга ҳаққинг йўқ, – деди Балабуха.

– Ҳонгирей Ҳайдарга ишонган бўлса... демак, шерингинг қорадорига араласибди, – деди Козлов бир оз ўйчан тарзда, сўнг нимадир эсига тушгандай Асадбекка савол берди: – Ҳалим дегани сенинг йигитинг эмасми?

Козловнинг бу саволи Асадбек учун кутилмаган бўлди:

– Ҳа, унинг изини йўқотиб юрувдим.

– Изини Красноярскдан топасан, – деди Козлов маънодор оҳангда, кейин изоҳ берди: – Ҳалиминг наркокуръер эканини билармидинг? Уни милицияга рўпара қилишган. Милиция уни менинг уйимда кутиб, шу ерда камоққа олган. Ҳозирча у ҳеч кимнинг номини тилга олмаган.

– Истасанг, биз уни кутқариб олишимиз мумкин, – деди Балабуха.

– Йўқ, истамайман, – деди Асадбек, – Ким юборган бўлса, ўзи кутқараверсин.

– Гапинг тўғри, – деди Балабуха, – биз қутқарсак, уйга борганида омон қолмайди. Яхшиси озгина чираб ўтиргани маъқул. Улар бир ўқ билан икки күённи уришмоқчи. Биттаси – наркокуръерни рўпара қилиб, милициянинг кўнглини олишди. Энди бу ёғи кўқчироқ – бемалол келиб кетаверишади. Иккинчиси – энди қадрдонимиз Козлов жанобларини милиция ҳам қидиради. Эрта-индин иттифоқ қидибуви эълон қилинса мен ажабланмайман. Мўлжаллари ёмон эмас, а? Красноярска “Шурка лўли” дегани бор, эшитганмисан? Қорадорига ишинг тушмаган бўлса, уни танимайсан. Унинг бутун уруғ-аймоғи яралганидан бери от ўғриси бўлган. Бобоси Колчакдан от ўғирлаб қизилларга сотаркан, қизиллардан ўмарид, колчакларга пулларкан. Охири Колчакнинг қўлига тушиб осилган экан. Красноярска

гражданлар уруши қаҳрамони Макар Квасов номидаги күча бор. Макар – Шурка лўлининг ўша ўғри бобоси. Бир юмалаб қаҳрамонга айланган. Шурка лўли ҳам бир юмалаб от ўгрисидан “наркобарон”га айланди-кўйди. Алексейнинг илдизига аслида ўша болта урди. Мен кўп айтдим, лўли билан пачакилашма, дедим. Хонгирейнинг иши энди у билан пишяпти. Сенинг шеригинг ҳам шу занжирнинг бир ҳалқаси. Ўйиндан чиқдим, деб хомтама бўлма, бизнинг ишимизда факат ўлган одам ўйиндан чиқади. Одам йўқми, демак, муаммо ҳам йўқ. Сел келса, барчани баравар олиб кетади. Бу киши ўйинда йўқлар, деб ўзанни ўзгартирмайди. Сен таклифимизга ҳозир жавоб берма. Ўлашинг учун фурсат етарли. Биз – ўғрилармиз, ҳалол одамлармиз, сен буни яхши билласан. Ўйингта қайтганингда сенга учрашган йигит яна хузурингга киради. У Алёшанинг оиласини бу ерга олиб келиши керак. Сен эҳтиёт чорасини килиб қўй. Эрталаб Тбилисига учмокчимисан? Яхши. У ердан Москвага уч. Хонгирейнинг отаси ўлган, кўнгил сўраб қўй. Ҳозир бу ҳам мухим. Балки... бирон нима деб гапидан илинар. Пайти келганда сени яна йўқлаймиз.

Шу билан ишга доир маслага якун ясалиб, учрашувнинг зиёфат қисми бошланди.

2

Москвага учиб келган Асадбек уйга қайтиш чорасини килиб қўйгач, Хонгирей билан боғланди. Хонгирей қадрдонини орзиқиб кутиб, ниятига етган баҳтиёр одам оҳангига гаплашиб, учрашиш нияти борлигини, уч соатдан сўнг “Будапешт” ресторанида кутажагини билдириди. Уч соатдан сўнг Асадбек Москвадан учиб кетиши лозим эди. Хонгирей буни билиб туриб атай шу соатга белгиладими ё тасодиф бўлдими – Асадбекка коронгу эди. “Барвактрок учраша қолайлик”, деб илтимос қилишни ўзига эп кўрмай, кўнди.

У белгиланган вақтдан беш дакиқа аввал борди. Хонгирейнинг йигити уни кутиб олиб, одамлардан ҳоли бўлган кичик хонага бошлади. Ўн кишига мўлжалланган стол усти дид билан безатилган эди. Буни кўрган Асадбек “яна бошқа одамлар ҳам бор экан-да”, деб ўйлади.

Хонгирей роппа-роса бир соат кечикиб келди. Ресторан хизматчисининг “нима буюрадилар”, деб кириб тургани ҳисобга олинмаганда Асадбек ёлғиз ўтириди. Хонгирей кечикканинг сабабини ҳам айтмади, узр ҳам сўрамади. Асадбек билан қучоклашиб, юзини юзига босиб омонлашди-да, ўтиришга улугурмай, амрга маҳтал турган хизматчига “куй” деб имо қилди. Хизматчи икки қадаҳни тўлдиргач, Асадбекка “гапирасанми? Дегандай қаради. Асадбек телефонда таъзия билдириган эди, ҳозир ўша гапни такрорлади:

– Отангни Худо раҳмат қилсин.

– Ҳа, албатта. Қани ол! – Хонгирей шундай деб қадаҳни олди-да, ҳаволатиб чўкиштиргач, бир кўтарища бўшатди.

Асадбек Кесакполвоннинг “мусулмончилиги бор-да” шу йигитнинг” деган гапини эслаб ғижиниб қўйди.

– Ичмайсанми? – деди Хонгирей.

– Бизда таъзияга келганлар ичмайди, – деди Асадбек.

– Аҳмоқона одатларинг кўп сенларнинг. Ўлган олам ўлиб кетди, сен тирикларни ўила.

– Хонгирей! Ўзимга тегишли даъволарингни гапиранг гапир, аммо одатларимизни ҳақоратлама. Биз – ўзбеклармиз, одатларимизни ҳамма нарсадан устун кўрамиз. Индамас, мўъмин экан, деб бошга чикувчилар кўп янглишишган.

Асадбекка Хонгирейнинг гапи қанчалик ёқмаган бўлса, Хонгирей ҳам унинг айникса сўнгги жумласидан аччиқланди. Аммо сухбатни асабий тарзда бошламаслик учун сир бой бермади.

– Мен чиройли гапиришни билмайман, жон қардош. Кўзимга аҳмоқона кўринган нарсани аҳмоқона деявераман.

– Чеченларда аҳмоқона одатлар йўқми?

– Ў, қардош, сен энди майдалашма. Бу биз талашадиган нарса эмас. Буни ана, файласуфларга, шоирларга кўйиб бер. Сен мени чечен, ўзингни ўзбек деб ажратма, сен билан менинг миллатим бир, биз битта оламнинг фуқароларимиз. Фарқимиз фақат бир нарсада – сен киморбозсан, мен ўғриман!

Хонгирейнинг тилидан учган бу сўзлар ҳақиқат бўлса-да, Асадбек буни тан олгиси келмади. Агар Хон-

гирей фикрини давом эттириб “сен билан менинг борар ерим ҳам бир – дўзах” деганида Асадбек буни ҳам тан олгиси келмас эди. Кимдан эшиттани ёдида йўқ – Жалилми ё Собитхонми, ё бошқасими, “дўзах қават-қават бўлади. Одам гуноҳларининг микдорига қараб жойлаша-веради”, деган эди. Агар дўзах ҳакида сўз очилса Асадбек шубҳасиз: “Эй Худо, дўзахга лойиклигимни биламан, фақат мени бу мараз билан бир қаватга қўймагин, майли, мени энг тубан, энг азобли қисмига ташлагин, бу итдан тарқаган билан бирга бўлмасам бас”, деган бўларди. Агар одамларга эмас, ўз нафсига зулм қила олиш саодат эканини билганида эди, Яратгандан бошқа нарсани сўради, “Ожиз иймонимга қувват бер, бу оламнинг фуқаролигидан чиқариб Ҳидоят йўлига бошла, дўзахда у билан учраштирма”, деб муножот қилган бўларди. Иймонга қувват киргач эса, “бу биродаримга ҳам ҳидоят бер, уни дўзахилардан қилма”, деб дуолар қилиши мумкин эди. Афсусларким, бу каби дуолар унга бегона эди... У ўзини банда сифатида Ҳонгирейдан устун кўяди, зулмдан кўра шафқатни яқинларданман, деб хисобларди. Вақтики келиб, зулм билан шафқат тарози палласига кўйилганда қандай ҳолат юзага келмоғини тасаввур эта олмасди. Бировгаadolat қилиш, бошқасининг ноҳақ со-тилган уйини қайтариб бериш савоблари шафқат палласининг оғир келишини таъминлайдими ёки йўқми, буни сизу биз билмаймиз. Бу ёлғиз Оллоҳнинг ўзига маълум.

Ҳозир эса икки гуноҳкор банда бир-биридан нафрatlаниб ўтирибди.

– Бек, – деди Ҳонгирей асосий мақсадга ўтиб, – сенинг одаминг менга хиёнат қилди. Мен жуда каттагина тушдим.

Асадбек гап Ҳалимжонга тақалганини англаса ҳам, тушунмагандай елка қисди:

– Қайси одамим? Қанақа хиёнат қилди?

– Ҳалим деган одаминг борми? У анқов катта мол билан кўлга тушган.

Асадбек кулимсиради.

– Мен кулгили гап айтдимми?

– Агар арава қуласа олиб ташланган эски мурват айбдор бўладими ё янги кўйилганими?

Ҳонгирей ўзининг гапини эслаб, гижиниб кўйди.

— Аввалги учрашувимиздан кейин, — деди Асадбек гапини давом эттириб. — Мен бутун ҳокимиятни, шунинг орасида одамларни ҳам Ҳайдарга топширганман. Ҳалимнинг қаёққа, қанақа мол билан борганини билмайман.

— Наҳот билмасанг? — Хонгирей унга киприк қоқмай тикилди.

— Билмайман княз, билишни ҳам истамайман.

— Агар хоҳласанг у болани чикартириб юбораман.

— Хоҳламайман. Бу сенинг ишинг. Сен билан иш ҳақида гаплашишни истамайман. Мен сени тўйга таклиф этгани келятувдим, йўлда отангнинг ўлганини эшитдим.

— Кимдан эшитдинг?

— Анзор “Анаконда”дан.

— Тбилисига нега бординг? Анзорда ишинг бормиди?

— Мен Анзор билан ҳеч қачон бирга иш қилмаганман. Ҳозир ҳам чатоғим йўқ. Мен Суликонинг бобосини тўйга айтгани бордим. Таъзия ҳам билдириб, кўнгил сўраб қўйдим.

— Мен тўйинг ўтиб кетди, деб ўйлабман.

— Биз дўстларсиз тўй қилмаймиз.

— Сен мени дўст деб биласанми? — Хонгирей заҳарли кулди. — Раҳмат, раҳмат. Мендан аразлаб душманга айлантиргансан, деб ўйловдим.

— Мен аразлайдиган ёшдан ўтганман.

— Умуман, Бек, сен бекорга четга чиқдинг. Чин дўст бўлиб ишлайверсак бўларди. Сен мени тушунмадинг. Боболаримга килич солганларнинг зурриёдини кора дори билан “сийлайман”. Сенлар ҳам жабрдийдасанлар-у, аммо сенда ғуур ғуур йўқ.

— Сен ҳали қилаётган ишларингни ғуур деб ўйлайсанми?

— Сен-чи? Нима деб ўйлайсан?

— Бегуноҳ одамларни қириш ғууррга кирмайди, ёвузлик бўлади. Сенинг корадоринг коғирни мусулмондан, славянни чечендан ажратиб ўтирмайди. Сен ғуур деб ўзингни алдама, менга ҳам таъна қилма. Ўзинг сўрадинг, энди очигини айтаман, ранжима, сен айтган ғуур — окиб келадиган пул, бошқа нарса эмас. Пул окиб келмаса ғууринг ҳам сўнади. Сен адашяпсан, княз, оқибати яхши бўлмайди.

– Ҳм... оқибатини сен белгилайсанми?

– Йўқ.

– Ҳа яхши, кўрамиз. Очик гапирганинг учун раҳмат. Бу гапинг чинданам дустона бўлди. Мен оқибатни сен билан бирга кўришни истардим. Менинг ҳақлигимни сен ҳам кўр. Унгача ўлиб қолма. Бек, хўпми? Қани, энди тўйинг қачон, айтмайсанми?

Асадбек тўй кунини айтгач, Хонгирей узун хуштак чалиб қўйди:

– Ўша куни мен Польшада сайр қилиб юрган бўламан. Менинг амаким Krakovni озод қилишда ҳалок бўлган экан, отамнинг васияти билан кетяпман. Сенинг тўйингта эса... Маматбей боради. Ранжима, жон қардош.

Хонгирей ўрнидан туриб, Асадбекни қучди. Бир оздан сўнг меҳмонни кузатиб қайтган Маматбейни Хонгирей норози киёфада қаршилади:

– У тўй қиляпти. Ўғиллари соғломга ўхшайди-ку?

– Унчалик эмас, мен хабар олиб турибман. Бир туриб, бир ётяпти. Узоққа боролмайди, бу ёғи ишончли.

– У анча дадиллашиб қолибди. Менга ақл ҳам ўргатди. Бунга нима дейсан?

– Княз, у эртага бутунлай синиб, чилпарчин бўлиб кетадиган одам.

Маматбей унга шу тарзда тасалли бермоқчи бўлди. Бу гаплар Хонгирейга тасалли учун кифоя қилмади.

Ясатиғлиқ дастурхон ясатиғлигича яна меҳмон кутарди. Дастирхон Асадбек учун тузалмаган, хос меҳмонлар энди келишлари лозим эди. Учрашув вакти ҳам улар билан келишув асосида белгиланиб, Асадбекнинг “мени йўлдан қолдириш учун атай шу соатга чакирди”, деган гумони ўринисиз эди. Хонгирей унинг Тбилисига учганини эшитган, бирок, Москвага келиб, йўқлашини кутмаган эди. Шунинг учун ҳам Асадбекнинг соат нечада учеб кетишидан хабарсиз эди. Унинг аслида Асадбек билан сухбатлашишга кўзи учиб турмовди.

Фақат ўйиндан чиққан “Ўқилон”нинг ранги-рўйини ўзи бир кўриб кўймоқчи эди. Шу сабабли жаҳли чиқса ҳам сир бой бермай, гапни кўпайтирмай унга ижозат бера қолди.

Асадбек ўтирган машина шаҳар ҳудудидан чиқмай туриб ресторонга Хонгирей кутган меҳмонлар кириб ке-

лишди. Үн кишилик жойнинг тенг ярмини Хонгирей, Байгильдин, Маматбей ва ҳар балони қайтаришга шай бўлган икки соқчи эгаллади. Кутилган меҳмон – Бугай икки соқчиси билан келиб, Хонгирейнинг рўпарасига ўтириди. Ташқаридан қараган одам ўғрилар оламининг икки вакили жанжалли масалани ҳал килишга тўплланган, деб ўйламасди. Аксинча, қуюқ зиёфат устидаги дўстлар даврасига ҳавас қилган бўларди. Давра чинакам зиёфат тарзида бошланиб, икки соатга яқин давом этди. Бир-бирларига яхши тилаклар билдирилди, латифалар айтилди. Яхши тилаклардан эриб кетган Бугай ўрнидан туриб бориб Хонгирей билан қучоқлашиб, ўпишиб ҳам олди. Ёлғон лутфу карамларнинг узок давом этмоғи мумкин эмасди. Давра совуй бошлагач, Бугай мақсадга кўча колди:

– Княз, – деди у эҳтиром билан, – “Орхидея”ни очаётганимда ўзинг менга оқ йўл тилаган эдинг. Мен сенга ўхшаган чапдаст эмасман, нўноқ ўғриман. Шунинг учун ҳам ишларим тошбака юришда кетяпти. Яна сенинг далдангга муҳтоҷ бўлиб қолдим.

Бугай бу сўзларни шундай осойишта оҳангда айтди-ки, гўё Хонгирей “Прага” ресторанида ўтирмагандай, гўё Марказий банк хизматчисининг уйига бостириб кирмандай, уни кўрқитиб олмагандай эди.

– Мен Худога бўйсунмаслигим мумкин, лекин биродарлик қонунига хиёнат қилмайман. Бизнинг орамизда мурувват қилиш йўқ, мажбурият бор. Шунинг учун бўйнига тасма таққан олифталарга ўхшаб мингириламай, гапнинг дангалини айт. Мен эркаклар билан гаплашишни яхши кўраман.

– Чет билан катта ишни бошлаб қўювдим. Иш банкка тақалиб қолди, сен аралашмасанг куйиб қоламан.

Кечагина Хонгирейни бурдалаб ташлашни истаётган Бугай дардини шундай маданий тарзда баён этди. “Сен тумшуғингни тиққанинг учун ишим тўхтаб қолди, банкдан қарз ололмаяпман”, деб даъво қилмади. Хонгирей унинг айёрлигига тан берди-ю, лекин эркакчасига “мен атай тўхтатдим, менинг ҳам нафсим бор”, демади.

– Фойдани чамалаб кўрдингми?

– Фойда ёмон бўлмайди.

– Энди дўстим, ўғрилиқдаги биродарлик бошка, ти-

жоратдаги шерикчилик ўзгача, – деди Хонгирей тагдор оқанғда.

– Шартни айт, – деди Бугай. Ичида эса “биродарлик ҳакида гапирган ит сенмидинг?” деб сўкинди.

– Шахсан мен биродарликни ҳамма нарсадан устун кўяман, – деди Хонгирей худди Бугайнинг хаёлидан кечган гапни ўқигандай: – Ўғри ўғрини қўллагани учун ҳам барчанинг тақдирини ҳал этишга қудрати етади. Лекин тижоратда сарф-харажат деган гаплар бор. Менга сенинг бир тийининг керакмас.

– Шартни айт.

– Йигирма фоиз.

– Княз, унда мен икки бармоғимни бурнимга тикиб қоламан. Менинг харажатларим кўп, сен беш фоизини ол.

– Бугай, биз бозордаги анкоа чайқовчилар эмасмизку, мен сен учун хизмат қиласман, керак бўлганда ҳимояга оламан. Ўн беш.

Хуллас, чет элга чиқариладиган темир эвазига олингувчи фойданинг ўн фоизи Хонгирейнинг чўнтағига оқадиган бўлди. Унинг розилиги ўша куниёқ банқдаги Марк Абрамовичга етказилгач, Бугайнинг ишлари ҳам юришиб кетди.

3

Асадбекни Жамшид кутиб олди. Хонгирей билан телефонда гаплашмай туриб, уйга кўнғироқ қилган, борар вактини билдириб қўйган эди. Орага ресторандаги учрашув суқулиб кириб, кейинги учқода учишни эса маълум қилмаганди. Жамшид салкам тўрт соат кутган бўлса-да, “Бек ака, кечикиб қолдингизми?” деб сўрамади. Машина-га ўтиришгач, Жамшид одатига кўра “Қаёққа борамиз?” деган маънода хожасига қаради. Илгарилари сафардан қайтган Асадбек кўпинча уйига эмас, идорасига борарди. У дамларда ёнида Чувринди бўларди... Асадбек Жамшиднинг қарашидаги савол аломатини ўқиб, ўша дамларни эслади. Кўз олдига Чувринди келиб юраги бир оз эзилди. Кейин:

– Уйга ҳайда, – деб буюрди. Машина ўрнидан кўзғолгач: – Сен тўғри фаҳмлаган экансан, Ҳалим Красноярда экан, – деди.

“У ёқда нима қилиб юрибди?” деб сўраб хожасини сўроққа тутиш одоб доирасидан чиқишдай туюлиб, Жамшид:

– Узок қолиб кетди-ку? – деб кўйди.

– Кўлига қорадори бериб, милисага рўпара қилишган. Ҳали-бери қайтмайди, бола.

– Ўзи ментлардан бўлса ҳам ўтирибдими?

– Шунга ҳайронман. Ё сен адашгансан, ё у ёқда кимлигини айтмаган. Балки бу ёқка қайтиб вазифасини охиригача етказишини мўлжаллагандир. Сен эҳтиёт бўлиб юр. Энди Ҳайдар аканг кўзига ёмон кўринган болаларни ўша ёқка рўпара қилаверади. Эсингда турсин: Красноярда “Шурка лўли” деган наркобарон бор. Агар мол ўшанинг одамларига берилиши керак бўлса, тинч бориб, тинч келасан. Ундан бошқаси – қопқон. Ҳайдар акангни шу иш ейди. Лекин унгача беш-олти болани нобуд қиласди. Сергак бўлиб юр.

– Бек ака, Ҳалимнинг уйидан хабар олиб кўяйми?

– У томонга сира якинлашма, ишинг бўлмасин.

Жамшид “маъқул” ишорасини қилиб бош иргади. Бир оз юришгач, йўлдан кўз узиб, хожасига қаради-да, унинг жимиб қолганидан фойдаланиб, хисоб берди:

– Бек ака, айтган йигитларингизнинг кимлигини аниқлаб кўйдим.

– Қайси йигитлар эди?

– Ресторандаги... айтувдингиз-ку, қизлар баҳонасида жанжал чиқарганлар.

– Ҳа, уларми? Хўш?

– Сизнинг тахминингиз тўғри чиқди. Фоҳишаларни рўпара қилиб, тентакларни каттага тушиаркан.

– Ким экан улар?

– Зўрининг лақаби “Тарзан” экан. Атрофида етти-саккизта итбаликлари бор.

– Етти-саккизта, дегин? Зўри билан гаплашдингми?

– Йўқ, аввал олдингиздан ўтай дедим.

Бу хабар Асадбекни ўйлантириб кўйди: “Бир зўр чикиб, етти-саккизта йигитнинг бошини қовуштирган бўлса, ёмон эмас. Битта Ҳосилнинг ўрнига янгиси келибди. Ҳозир тизгини тортилмаса, эртага бошга чиқиб олишади. Кеча ресторанда мени таниб, қочиб қолишидди, эртага тап тортмасдан тўғри устимга бостириб келишади-да:

“Йўлдан қоч!” дейишадими? Мен-чи? “Охирги нафасим қолганида ҳам сенларни уриб, гарданларингни синдираман”, дейманми? Ундан бу қуруқ гапдан ким чўчийди?..”

— Сен у болани менга рўпара қил, — деди Асадбек, — ўтирган эканми, аникладингми?

— “Тарзан” ўтиргмаган. Отаси катталардан экан, ҳар кўлга тушганида қуруқ чиқаркан. Отасининг машинасини уч марта олиб бориб урган. Биттасида машина ағдарилиб, тўрт-беш марта юмаласа ҳам ҳеч ери тилинмабди бу боланинг. Шунинг учун “Тарзан” деб лақаб қўйишибди.

— Нинага ўтиргмаганми?

— Бу томондан тоза, суриштиридим. Болаларининг иккитаси қуруғидан тортар экан.

— Яхши текширмабсан. Иккита боласи тортса, ўзи четда ўтирамайди. Менга рўпара келганда кўзлари жавдираб турувди. Яна текшири.

— Хўп, — Жамшид бир оз сукут килгач, яна хожасига қараб олди. Асадбек унинг нимадандир хавотирдалигини сезди.

— Гапинг ичингда қолмасин, айт.

— Ҳозир индамасам, барибир эртами-индин эшитасиз. Кўшнингиз Қамариддин аканинг уйини сотишлари бежиз эмас экан.

— Сен сотишини қаердан била қолдинг?

— Самад билан гаплашганларида кулоғимга чалинуви.

— Энди сабабини билдингми?

— Билдим. Қозидан эшитдим.

— Қозидан? — асадбек ёмонликнинг нафасини сезиб, сергакланди, — Қани, очиқ айтавергин-чи?

— Қамариддин аканинг ўғллари нинага ўтирган экан.

— Кайси бири?

— Кенжаси, уйланмагани. Сизнинг номингизни сотиб, “Бек акамнинг жияниман”, деб автобазага ишга кирган экан. У ердаги лақмалар бунга ишониб, янги машина беришган экан, бир ҳафтада уриб, мажаклабди. Бўшатиб юборишга қўркиб, энди эски машина бериб қўйишибди.

“Буни отаси билмасми? Менга бошқача гапирувди?” — деб ўйлади Асадбек.

— Бола қулоғигача қарзга ботган, — деб гапни давом этди Жамшид.

“Демак, билган. Мақсади уйни сотиб бошқа уй олиш эмас, қарздан қутулиш... Мени нега алдади? Қурқидими? Ё уялдими?”

– Бугун Қози ота-болани чойхонага чақиртирган. Ҳисоб-китоб бўлади.

– Ҳайдар аканг биладими?

– Ҳа. Сизнинг йўқлигингизда гаплашиб олишмоқчи. Бунақада уй ҳам кетади, бола ҳам кетади. – Жамшид хожасининг ўйга ботганини кўриб, жим бўлди, сўнг сўради:

– Қозихонага ҳайдайми?

Асадбек унга ялт этиб қаради, кўзлари ёнди:

– Қозихонада нима бор?! Уйга ҳайда! – деди зарда билан.

Жамшид бу хабарни “агар аралашиб, тўхтатмасангиз, гап айланиб келиб, сизнинг номингизни булғайди”, деган маънода айтувди. Асадбек аввалига “баттар бўлсин, буларга одамгарчилик қиласман, деган одамнинг ўзи аҳмоқ”, деб газабланди. Кейин Жамшид айтолмаган фикр ўзининг хаёлига келиб, жаҳл ўтини ўчиришга уринди. “Менга чиққани бесабаб эмас. Унча-бунча бойваччанинг менга қўшни бўлишга юраги дов бермас. Айниқса бунақа гапдан кейин, бирор яқинлашмайди. Ҳа... Ҳайдар олиши мумкин. Олиб менга совға қиласдими?!” Шу фикрда тўхтаган Асадбек буюрди:

– Чойхонага ҳайда!

Асадбекнинг кутилмагандага қозихонага кириб келиши қозини ҳам, Қамариддин, унинг ўғлини ҳам довдиратиб кўйди. Даъвогарнинг эса хуши учиб, талвасага тушаёзди. Асадбек саломларга алик олди-ю, бироқ, ҳеч ким билан кўл бериб сўрашмади. Хона тўрига ҳам ўтмади. Хожасининг истагини фаҳмлаган Жамшид усти ёғ доғлари билан “безалган” стул устига кўрпача ташлади-да, пойгакка, эшикка яқин жойга кўйди. Асадбек ўтиришдан аввал айборларга, даъвогарга синчилаб разм солди. Қамариддин нигоҳлар тўқнашувидан қочиб, ерга қаради. Чап юзи шилинганди ўғли эса нима воеа юз бераётганини фаҳмламаётгандай караҳт ўтиради. Даъвогарнинг кўзлари олма-кесак терарди. “Бек аканг келгунича ё у ёқли, ё бу ёқли кил бу ишни”, деган топшириқни бажарайтган Қози эса ажинадан кўркиб иштонини ҳўл килиб қўйган бола каби сўппайиб қолган эди. Асадбек ўтириб

“давом этсин”, деган маънода Жамшидга қаради. Жамшид бу унсиз буйрукни кўз қараши билан Қозига етказди.

Қози аввалги шаштини йўқотган ҳолда сўроғини давом этди. Инсоф юзасидан қарагандা гиёхванд болага эмас, ота – Қамариддинга раҳм-шафқат қилинмоғи даркор эди. Ўзи емай едириб, ўзи киймай кийдирив улғайтирганда, энди роҳатини кўраман, деб умид қилиб турганида бу ахволга тушмоғи чиндан-да, ачинарли эди. Беаёв хукмни кутиб турган Қамариддин алҳол аламдан ўз кўксига мушти эмас, тош билан урса-да, хумордан чикмас эди. Аксинча, қўшниси Асадбек ғазабли кўзлари билан қараваш ўрнига кира солиб тепкилай бошлаганида рух азобидан кутуларди. Бундан бир неча дақика аввал ўғли калтакланганида жонҳолатда химояга ташланиб, “боламни урманглар, ҳаммасига мен айборман”, дейиши шунчаки тилдан учган нола эмас, балки қалбнинг фарёди эди. Агар Асадбек озгина барвақт келиб унинг бу ноласини эшитганида “Чиндан ҳам айбдор мана шу ота”, деб хукм чиқарган бўларди.

Қўшнисининг ғарип кўриниши Асадбекда шафқат уйғотмади.

Киморни ташлаган пайтлари бу ерда эмас, бошқа жойда Асадбекнинг шундай қозихонаси бўларди. Нажот истаганлар иймон мулки ғарип, нафс мулки тўла бу гўшага умид билан келишиб баъзан армон билан қайтардилар. Илтижоли бокишилар, эркакнинг кўз ёшлиари, фарёдлар, қасамлар... инобатта олинмас, қабул қилинажак хукмга заррача таъсир этмас эди. Ўшанда Асадбек барча хукмларини адолатли деб ҳисобларди. Бир томоннинг кувониши, иккинчи томоннинг эса қозихона остонасини ҳатлаб ташқарига чиқиши ҳамон қарғай бошлаши эса уни мутлақо қизиқтирмасди.

Қозига қараб ўтирган Асадбек ўзининг қозилик дамларини эслади.

Қози чайнала-чайнала хукмини эълон қилди:

– Бир ҳафтада пул шу ерда бўлсин. Бир ҳафтадан бир соат ўтса ҳам кунига ўн фоиз қўшилаверади. Пул топилади, братан, бола топилмайди, – Қози “шу хукм етарлими?” дегандай Асадбекка қаради. Хожасидан бирон ишора бўлмагач, даъвогарга ҳам, айбдорларга ҳам кетишга

ижозат берди. Улар хайрлашиб чиқишаётганда Асадбек дарьогарга караб: “Сен кетмай пойлаб тур”, деди.

Учовлари қолишгач, Қози “Бек ака, нариги хонада дастурхонимиз бор эди”, деб илтифот қилди. Асадбек таклифга жавоб бермай, унга ўқрайиб қаради-да:

– Ҳар доим шунаقا хотинчалишлик қиласанми? – деб жеркиб берди.

Қози бўйини қисиб, ерга қаради. У яқиндагина ўзини бургут, бошқаларни чумчук ҳис қилиб, кўзларини чўқигудай бўлаётганди. Билмади, кимнингдир қарғиши тегдими, ўзи патлари юлингган чумчуққа айланди-колди.

– Нега бир ҳафта бердинг?

Қози аввалги саволдан кейин сукут сақлай олган бўлса-да, бунисига жавоб қайтаришга мажбур эди. Фақат хожасининг мақсадини фаҳмламай ганиди: Асадбек буларга бир ҳафта камлик қиласади, демоқчими ё аксинчами? Жавоб тилга келмай туриб, савол янада ғазабли оҳангда тақрорланди.

– Бек ака, сизнинг ҳурматингиз...

– Менинг ҳурматимми? Сенга бир нима девдимми? Бошқаларга қанчадан вақт берардинг?

– Ҳар хил... кўпи билан уч кун...

– Буларга нега бир ҳафта бердинг, аммангнинг эрими-ди?

– Бек ака...

– Яна менинг ҳурматимми? Э, ўғил бола, эпласанг кил бу ишни! Бунақа ишда амма-хола, ҳурмат-пурмат деган гап бўлмайди. Ҳайдар аканг қани? – Асадбек аввалги ҳукмдорлик мартабасида туриб сўрагани учун Қози яна чайналиб қолди:

– Билмасам...

– Қозихонани ёлларинг, демаганимидим?

– Ёлганмиз... Бу... бир бўлиб қолди-да...

– Үндирганингдан кейин қанчаси сенга қолади?

– Тўртдан бири.

– Кам-ку, – деди Жамшид гапга аралашиб. – Сендан олдин милисага борган-ку?

– Худо урсин, буни билмас эдим, – деди Қози сароси-ма билан.

– Боргани аниқми? – деб сўради Асадбек Жамшид-дан.

— Аник. Милисадагилар “хурматли одамнинг кўшниси экан, муроса килиб кўя қолларинг”, дебди.

— Милисада бор ақл сенларда йўқ, а? Чақир анавинингни!

Қози хожасининг амрини бир зумда адо этди. Даъвогар киришга улгурмай, Асадбек уни сўрокқа тутди:

— Милисага борганинг ростми?

— Ундириш қийин бўлгандан кейин...

Даъвогарнинг гапи оғзида қолди.

— Мен сендан ундириш қийин бўлдими, деб сўрамадим. Милисага бордингми?

— Бордим.

— Бу аканг пулнинг тўртдан бир қисмини олмоқчимиди? Милисага борганинг учун энди тенг ярмини берасан. Қоидаси шунаقا, ўғил бола. Сен қарз килган одам менинг энг якин қариндошим, аммамнинг ўгай ўғли бўлади. Менинг ҳурматим йўқми, қолган ярмидан ҳам кечиб кўя қолмайсанми?

Асадбек келмасидан аввал қўлдан кетган пулни икки баравар қилиб кайтариб олишга етишай деб турган даъвогарнинг тили айланмай қолди. “Бек ака, сизнинг ҳурматингиз олдида бу пул сарик чака”, деса жони омон қолади, лекин “пул жигар қонидан бўлган”, деганларидек, булар ўлдиришмаса-да, пулга қўшилиб жон ҳам чикиб кетиши ҳеч гапмас.

— Қани, сен сўраб кўр-чи, менинг гапимга тушунмаяпти бу нусханг, — деди Асадбек Қозига қараб.

Қози урмади-ку, лекин ургандан баттар қилиб туртди. Даъвогар, бир қалқиди-ю, жонхолатда:

— Майли Бек ака, — деб юборди. Ҳартугул жони қаттиқ экан, пулдан айрилса ҳам қилт этмади. Аммо кўз олди бир оз коронғулашди.

— Пулдан осонликча кечаркансан, нима қилардинг одамларнинг бошларини оғритиб? Сен у болани қаердан танирдинг?

— Жияним билан каратега бирга қатнашган экан.

— Жиянинг ҳам қорадоридан тортиб турадими?

— Йўғ-е, Худо сақласин.

— Шунча пулни бирданига бермагандирсан? Нима учун ҳадеб сўрайверади, деб ўйламадингми?

— Ўйладим-ку... лекин... ҳожатини чиқарай девдим.

— Яна қанча бола сендан қарз олиб туради?
— Энди... сўраб келишади... устига озгина кўшиб бераман. Тириклигим ҳозир шу...
— Сен лақма болага ўхшамаяпсан. Калланг яхши ишлайди, а? Кўзинги олиб қочма, менга тик қара. Қара, деяпман! Хўш, мен лақмага ўхшайманми? Ёш болаларга қорадори учун пул бериб туришингни сезмасам ҳақиқий лақма бўлардим, шунақами? Шу ишинг учун сени оёғингдан осиш керак. Болаларингнинг каттаси неча ёшда?

— Бек ака, раҳм қилинг...
— Ёшини айт.
— Ўн иккода.
— Ҳа, уч-тўрт йилдан кейин нинага ўтирсин, кейин биласан қарз бериш қанақалигини.
— Худо сақласин, Бек ака.
— Сақламайди! — деди Асадбек овозини кўтариб. — Сендақаларни сақлаши ҳечам мумкинмас. Жўна, турқинг курсин, кўзимга кўринма! Агар бошқа касб қилмасанг, ўлдим деявер.

Даъвогар чиқиб кетгач, Асадбек ўрнидан турди-да:

— Ҳайдар акангта келганимни айтиб қўй, — деб ташқарига чиқди. Дарвозага етмай тўхтаб, кузатиб келаётган Қозига қаради: — Бу қарорни фақат учаламиз биламиз. Кўшнимга ҳам индамаларинг, уйини сотса сотсин. Хор бўлса, бўлсин. Шунда бошқаларнинг кўзи очилади.

Асадбек шу ҳукм билан қозихонани тарк этди.

— Бу одам Ҳосилнинг сарқитларидан бўлиши керак, бир текшириб кўр. Фақат пулни эмас, қорадорини ҳам қарзга берадиганга ўхшайди, — Асадбек шундай деди-ю, аммо хаёлидаги фикрини охиригача айтмади. Унингча агар даъвогар чиндан ҳам Ҳосилбойваччага тегишли бўлса, энди Кесакполвоннинг қанотидан паноҳ излайди. Балки паноҳ топишга улгургандир, бугунги ҳисоб-китоб ана шу паноҳ остида бўлгандир. У ҳолда бугунми, эртагами Кесакполвон ўртага тушади...

Итнинг феъли эгасига маълум, деганларидек, Асадбек бу сафар ҳам янглишмаган эди. Фақат муддатни белгилашда бир оз хатоликка йўл қўйди: Кесакполвон даъвогарнинг бекордан бекор жабр чекаётганини тўйдан кейин айтди.

Жалил ошнасининг буйругига итоат этиб, Мухиддин отани олиб келди. Сибирдаги номсиз-нишонсиз қабристонда ётган биродарларини ташлаб келиши руҳини парчалаганми ё ота маконнинг ҳавосига кўнишиши қийин кечдими, ҳар нечук у илгаригидек дадил эмасди. Шунга қарамай, тўйнинг дарагини эшитиб, баҳонаи узрини айтиб ўтирумсдан отлана қолди. Жалил уни тўғри Асадбекникига бошлаб келди. Манзура Чўлпоной билан Муштарийни келинсаломга олиб чиқди. Мухиддин ота худди ўз набираларининг баҳтини кўраётгандай тўлқинланиб, кўзларига ёш олди-да, дуо қилди. Кейин Манзурага қаради:

– Раҳматли қайнотангиз “уйга қайтаман, ўғилларимни уйлантириб, келинларимнинг қўлларидан бир пиёладан чой ичсан бутун ғам-андуҳларим тарқаб кетади”, деб ишонарди. Унинг бу саодати менга насиб этди. Оллоҳ биродаримнинг умрини ҳам меникига қўшиб, набира келинларнинг саломига алик олиш баҳтини ҳам берди.

Мухиддин ота шундай дегач, тиловат қилиб, ўтганларнинг пок руҳларини эслади. Тўй тадориги билан юрган ака-ука куёв туралар ош пишгунига қадар келиб, боболарининг киёматли биродарлари билан кучоклашиб кўришдилар.

– Дунёнинг ишлари ажабтовур-да, – деди Мухиддин ота уларни дуо қилгач, – раҳматли бобонгиз Олмонда юз очган уруш зулмидан азият чеккан эдилар. Сизлар эса унда билим олмокдасизлар. Сизларга билим берадётганларнинг оталари ёки боболари ҳарб майдонида балки сизнинг бобонгиз билан тўқнашгандирлар, бир-бирларини танимаган, билмаган ҳолда ўлдирмоқ қасдида бўлгандирлар, валлоҳи аълам. Сизларга кўз тегмасин. Оллоҳ сизларни ҳарб майдонига рўпара қилмасин...

Мухиддин ота бу гапдан сўнг уларга боболари ҳакида сўзлаб берди.

Палов ейилиб, дастурхонга дуо қилингач, Жалил уйга қайтишга изн сўраганида Мухиддин ота “Мен-чи?” дегандай унга ажабланиб қаради.

– Болалар сизга руҳсат берадиганмас, – деди Жалил отанинг мақсадини тушуниб.

– Бўтам қайтганларида келарман, – деди Мухиддин ота.

– Уйда йигитлар бор-ку?

– Уларнинг йўриғи бўлак. Хонадон хожаси бўлмаса, колишим дуруст эмас. Мен бирон меҳмонхонада тура турарман.

Бу гапдан Жалил “уйингизга таклиф қилмасангиз кўчада қолмасман”, деган маънони уқиб изза чекди. Сир бой бермаслик учун:

– Вой отам,вой отагинамей, – деб кулди. – Бўпти кетдик бўлмаса. Сизни зўр меҳмонхонага олиб борай.

Мухиддин ота унинг гапига ишонган эди. Жалил уйига бошлаб боргач, ўзининг соддалигидан кулди.

Асадбек Мухиддин отанинг келиб, сўнг Жалилнига кетиб қолганини эшишиб, ошнасидан аччиқланди. Манзура бир пиёла чой ичишга даъват этса ҳам ўтирамай, Жалилнига қараб кетди. Йўлда бозор яқинида тўхташиб, Жамшид учта қоғозхалтани тўлдириб чиқди.

Асадбек Мухиддин ота билан кучоқлашиб кўришди, ошнасига эса қўл учини берди. Ҳол-ахвол сўралгач, кутимаган шошкич сафар туфайли ўзи боролмагани учун узр сўради. Ана шундан кейингина Жалилга қошларини чимириб қаради.

– Ҳа, яна нима бўлди, менга заҳрингни сочмоқчимисан, сочавер, отам сенинг феълингни биладилар, уялма, – деди Жалил.

– Отамни бошлаб келганинг учун раҳмат. Лекин ошнажон, кулбадеккина бўлса ҳам уйимиз бор эди, ё уйимдан илон чиқсан эканми?

Жалил ширингина жавобини тайёрлаб турган эди. Мухиддин ота бунга йўл кўймай, Асадбекка ўзининг узрини айтди-ю, икки ошна орасидаги масалани оппасон ҳал этди. Асадбек бир поғона пастга тушиб, гинахонлигини бас қилигач, “қани, кетдик”, деб ўрнидан турди. Ана шунда заҳарли сўз игналарини санчиш навбати Жалилга тегди. “Ҳа, укахон, камбағалларнинг уйидан илон чиқдими?” деб, хумордан чиққунча гапирди. Асадбек унинг кинояли, зил-замбил гапларини тинглашдан ўзга чораси йўқ эди. Мухиддин ота икки ўртоқнинг ғаразсиз истеҳзоларини, кочирмаларини кулимсираганича эши-

тиб ўтираверди. Оқибат – Асадбек ҳали моши очилмаган мошхўрданинг пишишини кутишга мажбур бўлди.

– Отамни куч-кўронлари билан кўчириб келавер-мабсан. Айтаман, деб хаёлимдан кўтарилиби, – деди Асадбек Жалилга. Сўнг Мухиддин отага қаради. – Ота, ўзингиз тўйбошисиз, тўйдан кейин ҳам силжиш йўқ, на-бираларингизни дуо қилиб шу ерда яшайсиз.

– Худди отангизга ўхшаган меҳрибонсиз, бўтам. Ҳамонки бу ёкларга қайтдимми, энди киндик қоним тўкилган жойда яшай.

– Менинг бир ниятим бор, йўқ десангиз, қаттиқ ран-жийман.

– Қани, айтинг-чи?

– Маҳалламиздаги масжидимиз битиб қолди. Энди унга яхши имом керак. Нима дединг, Жалил, отам имомлик қиласалар узукка кўз қўйгандек бўладими?

Жалил маъкул ишорасини қилишга улгурмай, Мухиддин ота инкор этди:

– Ҳай, ҳай, бўтам, асти-асти бўлмайдиган юмушни юкламоқчисиз. Имом – олим бўлиши керак. Бандада бунақанги илм йўқ. Мени гуноҳга ботираман, деманг.

– Жалил, сен гапиргинг: иккита кичкинагина сура билан тўртта ҳадисни дастмоя қилиб юрадиган имомлар камми? Отам уларнинг олдида профессорлар-ку?!

– Асад тўғри айтяпти, – деди Жалил ўртоғини кувватлаб. – Қайси бир жумада эски шаҳардан сал наридаги маҳаллага йўлим тушиб, масжидга кирудим. Сен айтгандақа имоми бор экан. Нима эмиш, одамнинг сочлари антенномиши, нариги дунёдаги тўлқинларни қабул қилиб оларканда, шунда одам туш кўраркан. Шунда ёнимдаги бир намозхон “Ие, буниси қизик бўлди-ку, кал бошларда антенна йўқ-ку, туш кўрмайдими?” деб мендан секингина сўради. Менинг шайтоним кўзиб, “уларнинг кал боши – параболический антенна!” деб кўя қолдим. Бемаъни гапи тугармикин, десам, Худонинг мўъжизаларидан гапира туриб “ўрик нима учун сарик, биласизларми?” деб ўзи жавоб беряпти: нима эмиш, ўрикни куп еган одам ичкетар бўлармиш. Шунинг учун ўрик сарик рангда яратилганмиш.

Асадбек буни латифа сифатида қабул қилиб кулди. Мухиддин ота эса “Астагфируллоҳ!” деб бош чайқади.

– Шундай шоҳона масжидга ўшнақа телба-тескари одам имом бўлиб келсинми? – деди Асадбек.

– Насиб қылган одам келиб қолар?

– Ҳеч бўлмаса сўфилик киларсиз?

Бу гапдан Мухиддин ота кулди.

– Мендақа кари одамнинг сўфи бўлганини қаерда кўргансиз? Ўзимнинг овозимни ўзим зўрга эшитаман, мен аzon чақирсан масжиднинг деворидан нарига ўтмас.

– Хўп, унда қоровул бўласиз. Жалил, сен нима дейсан?

– Худонинг уйида қоровул бўлмайди.

– Оббо, сен ҳам жуда тор оласан-да. Масжиднинг ёнидан ўтадиган одамларнинг ҳаммаси Худодан кўрқади, деб ўйлайсанми? Биттасининг бўлмаса иккинчисининг кўзига гилам чиройли кўринса, буқлайди-ю, олади-кетади. Ё бўлмаса Худонинг уйидан табаррук деб кўтаради. Номи қоровул бўлмаса ҳам қараб турадиган одам керак. Ҳаж қилинадиган пайт ёздами? Ана, кейин Ҳажга ҳам борамиз.

– “Борамиз” деганинг кимлар? – деб сўради Жалил.

– Отам, сен, мен.

– Сен? Сен Маккаи мукаррамага борасанми? Аввал пешонанг жойнамозга тегсин.

– Буниси ҳам вақти билан бўлади, ошина. Сенам тугилишинг билан намоз ўқимагансан. Маккага борилса гуноҳлар ювиларкан.

– Ол-а, – деди Жалил қўл силтаб. – Маккаи мукаррама сенга ҳаммомми, гуноҳларни ювиб ташлайдиган. Сен гуноҳларингдан шу ерда кутулиб, у ёққа покиза бўлиб боришни ният қил. Бу йил отамни юбориш керак.

Мухиддин отанинг шундай нияти бор, сафар харажатларига лойиқ маблағи ҳам етарли эди. Шу сабабли “кўйинглар бўтам, кўйинглар”, деб баҳсга якун ясади.

Бу орада Жалилнинг хотини косаларда қайнок мошхўрда олиб кирди.

Овқатланиб бўлиб кўчага чиқишаётганда Асадбек Жалилни четга тортиб:

– Раҳмон табибникига ўтмадингми? – деб сўради.

Жалил шу саволни кутиб турган эди, жаҳл билан унинг енгини силтаб тортид-да:

– Худо сенга миллион бойлик берган-у, тарикча

аклдан қисган, – деди, – билиб қўй, сенинг керилишингни мен кўтараман, бошқалар ҳазм қилишолмайди. Лайчанг буйругингни менга етказди, Бек акахон. Биз кулингизмиз-да, айтасизу кетаверасиз. Биз бажариб турдим. Отамга раҳмат, малол олмадилар. Табибга ўзинг борасан. У мени эмас, сени даволаган, мен эмас, сен тўй қиляпсан. Сал отдан туш, ҳов бойвачча...

Ҳозир жавоб қайтаришнинг ўрни эмасди. Ундан ташқари Жалил тўғри гапираётган эди.

XX 606

1

– Тўёнани гаплашиб олсак бўларди, бирпас ўтиришга ҳам тоқатингиз йўғ-а?

Кесакполвон тўёна масаласини аллақачон ҳал қилиб қўйган: куёв тўраларга инъом этилажак иккита оқ “жигули” згаларига маҳтал эди. Шу сабабли у хотинининг гишвасига эътибор бермай:

– Латта-лутталарингни ўзинг биласан. Бошимни қотирма, – деди.

– Вабше тўйни неудобна пайтда қилишяпти. Чут кейинрок суринса, Япониядан классний материаллар олиб келардим.

– Бориб айтгин, бир-икки ойга суринади. Ўзи сенга ўхшаган битта аҳмақ маслаҳатчига муҳтоҷ юришибди.

– Фу, дарров устимдан кулишни бошлайсиз. Сизга вабше гапириш керакмас.

Хотини бурилиб чиқиб кетаётганида телефон кўнғироги жиринглаб, Қози Бек акасининг келиб кетганини маълум қилди. Бу хабарни эшигтан Кесакполвон сапчиб тушаёзди. У Асадбекнинг Москвага ўтганини эшитиб, ташвишланиб юрганди. Мўлжалича собиқ хожаси эртага эрталаб келмоғи лозим эди. Барваҳт келиши, устига-устак қозихонага бостириб бориши уни бир оз гангитиб қўиди. “Нега? Нега?” деган қатор саволларга жавоб излаб боши қотди. Кейин аниқ бир қарорга кеполмаган бўлса-да, Асадбекнига отланди. Манзурадан “келдилару бир пиёла чой ичмай чикиб кетдилар, қаёққалигини айтмадилар”, деган гапни эшитиб, бир

пас ҳовлида юрди, сўнг кутишга аҳд қилиб, уйга кирди. “Ақлини ўзига амир, нафсу ҳавосини эса асир қилган киши қандай яхши одамдир, нафсу ҳавоси амир, ақли эса асир кишининг ҳолигавой”, дегувчилар нақадар ҳақ эдилар. Кесакполвоннинг ҳаёти шоми ҳақиқат чироғи билан ёритилса, билагидаги тилла соатнинг миллари ўлими сайин илгарилаётгани яққол кўринар қолар эди. Кесакполвон боши узра сузаб юрган ўлим булутининг совук нафасини сезарди. Аммо шайтон ёқсан чирокдан кўзлари шамғалат ғофил банда буни тан олишни истамасди. У назарида Асадбек таҳтини забт этганди, бироқ бу мулк ҳали қўлга кирмаганини англамасди. Бугунми-эртами бошка таҳт тикланиб, уни ер билан яксон қиласхаги мумкинлигини хавотир билан хис этарди-ю, бу ваҳшат селидан омон қолишини умид қиласди.

Москвадан бир балони бошлаб келиб гимирлаб юрибди, деб ташвишланәётган Кесакполвон Асадбекнинг Мухиддин отани бошлаб келганини кўргач, “тўй ташвишида чиқсан экан”, деб бир оз тинчланди. Мухиддин отанинг хузурида ишдан гап очилмади. Оқсокол намозга турганида Кесакполвон бошига оғир кулфат тушган одам каби дардли овозда:

— Асад, маслаҳатинг керак, — деди.

Кесакполвон Асадбекнинг илгаригидай “Қани, дардингни айт-чи” дейишини кутди.

Асадбек “қозихонадаги маш-машадан гапирав”, деб ўйлаб, собиқ аъёнининг гап бошлишини унсиз равища кутди.

— Асад, — деди Кесакполвон ғамли кўринишини ўзгартирмай. — Ҳалимни бир иш билан Красноярга юборувдим, қўлга тушиб қолибди...

“Ҳа, тулки, — деб ўйлади Асадбек, — ишқалингнинг иси чиққанидан кейин ёриляпсанми? Масковдаги ҳўжайнларинг телефон қилиб айтишгандир-да, а? Қани, аравангни куруқ олиб қочавер-чи?”

Кесакполвон бир неча нафас сукут сақлаб ожиз уф тортди-да, илова қилди:

— Нима қилишга ҳайронман.

— Қанақа иш билан юборувдинг? — деб сўради Асадбек.

— Озгина майдада-чуйда олиб кетувди.

- Кўпга тушдингми?
- Гап тушишда эмас, бола нобуд бўлмасин, дейман, ҳар ҳолда сенга яхши хизмат қилиб юрувди.
- Красноярда қўлга тушган бўлса бошингни оғритиб юрма. Бу бола менга унча ёқмас эди. Иш-пиш чиқиб қолса Жамшидга буюра тураман.
- Масковга ҳам ўтибсанми?
- Хонгирейни тўйга айтай деб ўтувдим, отаси ўлибди, сен эшитмовмидинг?
- Кечроқ эшитдим. Боришнинг иложи бўлмади.
- Иккаламизнинг номимиздан кўнгил сўраб кўйдим. Хонгирей сендан ҳурсанд, “ишининг кўзини биладиган” экан деб мақтади.

Икки ёлгон дўстнинг ёлгон лутфи шу тариқа қисқа бўлди. Тўйга доир бир-икки масала ҳақида бундан-да қисқароқ тарзда гаплашиб олингач, Кесакполвон кетишга тарафдудланди. Асадбек “Ўтир, қаёққа шошасан”, демади. Дарвозахонага қадар кузатиб боргач Кесакполвон “Бу ёғига ўзим йўлни топиб кетаман”, дегандай хайрлаши. Сўнг бўшаб ётган болохонага қараб бир энтикиб қўйди.

...Ҳамма ишлари сип-силлиқ кетаётувди. Болохонадаги йигитлар қуллук қилиб туришарди. Хонгирей деган шайтонвачча қаёқдан пайдо бўлди, қандай қилиб сукулиб кирди?.. Энди бундан буёғи хуфтонми?..

Кесакполвон Хонгирейни “шайтонвачча” деди-ю, аммо унинг шайтони билан ўзининг йўл кўрсатувчи шайтони ака-ука эканини ўйлаб кўрмади.

Кўчада машина ойнакларини артаётган Жамшид Кесакполвонни кўриши билан ишини ташлаб, пешвоз чиқиб кўришди.

– Ҳа, эркак, акахон келдилар, деб қўйишга ҳам ярамай қолдингми?

– Ўзим ҳам ярим соат олдин билиб қолдим, – деб ёлгонлади Жамшид.

– Бу ердаги ишингни тугатиб, қозихонага ўт, гап бор.

Жамшид машинани артиб улгурмай Абдусамад чиқиб:

– Кетавераркансиз, эрталаб аzonда келсангиз, табибникига бориларкан, – деди.

Жамшид янги хожасининг изидан кетма-кет етиб бориши истамай, касалхонага ўтиб, отасини зиёрат қилди.

Отаси унга нимадир деб ғудиранди. Унинг мақсадини ўгай онаси тушунтириди:

- Уйга кетгилари келяпти. Ўтиришга ҳам мадорлари қолмади.
- Дўхтирлар яхши қаравшмаяптими?
- Боқишлири ёмон эмас, лекин уйнинг ҳавоси бошқачада.
- Эртага бир жойга бори келишим керак, индинга ўзим келиб, олиб чиқаман.

Жамшид машинага ўтириди-ю, касалхонанинг панжара девори ортида маъюс қараб турган ўгай онасига кўзи тушиб, юраги эзилди. Отаси бу хотинга уйланган кезлари икковини лаънатлаб юрганини эслади. Унинг назарида отаси уйланиб, онасининг руҳига улуғ хиёнат қилган эди. Отаси кўз очиб кўрган ахли аёлининг хотираси олдида ўзини гуноҳкор деб биларди, бирок дардини ичига ютарди. Ўгай онаси эса йигит ёшига стиб, қамоқхонанинг шўр шўрвасини тотиб кўрган ўгай ўғли ҳузурида ўзини нокулай сезарди. Шу сабабли эр-хотин Жамшиднинг бевош юришларидан норози бўлишса-да, танбех беришмади, тўғри йўлга тортишга уринишмади. Кўнгли яrimта ўғлининг кўнглига қаравшга мажбур бўлишди. Жамшидни ўз ҳолига қўйиб беришларига яна бир сабаб бор эди: улар “Қамалиб чиққан йигит тамоман бузилиб бўлган, унга насиҳат кор қилмайди”, деб ўйлашарди.

Кунларни, ҳафталар, ойлар, йилларни бу эр-хотин бир-бирига суюнган ҳолда ўтказишиди.

Хонгирейнинг ҳузуридан қайтганидан сўнг Жамшидда яхшилик томонга ўзгариш сезилди. У отаси ва ўгай онасининг ёлғизликтаги ҳаётини ҳис қилди. Айниқса тўшакка михланган беморга ўгай онасининг меҳрибонлиги уни лол қолдирди. Отаси бу хотинга ёшлик чоғида бекиёс муҳаббати туфайли уйланиб, узок баҳтиёр йилларни биргаликда ўтказса ҳам бу вафога ажабланмаса ҳам бўларди. Ўлган хотиннинг ўрнига хотин, бевош болага ўгай она бўлиб кириб келган эди бу хонадонга. Соғлом эр билан қанча яшади, неча йилдан бери касал боқади? “Тузалмас касал эрни бошимга ураманми?” деб ташлаб кетиши мумкинмиди? Ахир ўртада фарзанд йўқ, эҳтиросли аҳду-паймон, қолаверса, мол-мулк йўқ-ку? Уни нима ушлаб турибди?

Жамшид бу саволга аниқ жавоб берса олмасди. Чунки у ҳеч қанақа ўлчови йўқ меҳр-муҳаббат, одамийлик, вафо деган фазилатнинг моҳиятини англай олмасди. Кейинги пайтларда ўтай онасини кузата туриб “ойим тирик бўлсалар ҳам адамга шундай қарадилар”, деган хулосага келиб, ўтай онасига муносабати ўзгарди.

Ҳозир кузатиб чиқсан ўтай онасининг дардли боқишига парво қилмай кета олмади. “Кўнгиллари бир нимани сездими?” деган ўй хаёлига келиб юраги “шув” этди. “Нега икки кундан кейин олиб кетишум керак? Ҳозир-чи?” деган хаёлда машинадан тушди.

– Ҳозир кета қоламиз, – деди Жамшид, – мен дўхтирга учрашиб чиқаман, сиз тайёрланиб туринг.

Отаси бир ҳафта уйда бўлса, йигирма-ўттиз кун касалхонада ётарди. Уни ҳозир олиб кетишга чоғланган Жамшид “Бўлди, энди бу ёққа олиб келиш йўқ, дўхтирлар уйга бориб боқишилади”, деб қарор килди.

2

Жамшид отасини уйга қўйиб, кўчага чиқаётганида ўтай онаси уни остонаяда тўхтатди:

– Жамшиджон, – деди у синик овозда, – Худодан умидимиз кўп-ку, лекин... узок қолиб кетманг.

Жамшид тушунди. “Хўп” демоқчи эди, томоғига бир нимадир тиқилиб бош иргаб кўя қолди. Қозихонага боришга оёғи тортмаса ҳам, ортиқча гап кўпаймасин, деган фикрда амрни бажарди. У қозихонага кирганда Кесакполвон ёнбошлиб олиб нок сяётган эди. Қозининг яқинида турган конъяк шишасининг ҳали яримламаганига қараганда янги хожанинг майшатга кўнгли йўқроқ эди. Жамшид киргач, Кесакполвон “Кел” ҳам демади, “Бунча узоқ қолиб кетдинг?” деб гина ҳам қилмади. Жамшид ўтиргач, Қозига қараб:

– Ошнангга бақувват қилиб қуй. Ҳозир у тўйбоши, чарчагандир, – деди.

Жамшид бу гап замирида пичингни сезмагандай ўнг кафтини кўкрагига қўйиб, куллук қилди. Қози конъяк куйиб узатган пиёлани қўлга олиб “ёлғиз ўзим ичаверайми?” деган савол назари билан хожасига қаради. Кесакполвон “бирга ич” деган маънода Қозига ишора қилгач, икки оғайни акахонларининг саломатликлари учун

бўшатдилар. Кесакполвон нокни еб бўлиб, лабини сочиқ билан артди.

– Сен бола, у ёқларга бориб келганингдан кейин айнидинг. Айниганингни ўзинг ҳам сезасанми? – деди у.

Жамшид унинг ўткир нигоҳига дош беролмай ерга қаради.

– Гапирмайсанми? – деди Кесакполвон зарда билан.

– Агар хато қилган бўлсам... айтинг. Хатоларимни айтиб-айтиб тарбия қилгансиз...

– Сени Махмуд тарбиялаган. Махмуд аканг киндини ўзи кесганлардан эди, ҳамма акл ўшанда, баъзан акли тошиб ҳам кетарди. Сенам акахонингга ўҳшагансан. Сени, одам бўлармикин, деб ўлимдан олиб қолган эдим. Сен нимангга кериласан?

Жамшид бош эгиб, индамай ўтираверди. Кесакполвон аламдан чикиш учун сўкишни бошлагандага ҳам бошини кўтармади. Фақат онасининг номи ҳақоратга кўшилганида бир сесканди-ю, бу жиккак одамчани янчиб ташлагиси келди. Сўкишлар поёнига еттач, тухмат саройининг дарвозалари очилди.

– Мен сенга бир иш буюрувдим, “ҳа” ҳам демадинг, “йўқ” ҳам демадинг, а? Ё эсингдан чиқдими?

Бу саволдан сўнг Жамшид бош кўтарди:

– Қайси иш эди?

– Ҳалимни текширишинг керакмиди?

– Ҳа.

– Ҳўш?

– Ҳали тагига етолмадим. Гапларидан милисага ўҳшайди, лекин милисанинг идорасидаги рўйхатда бунақа номдаги одам йўқ. Агар милиса бўлганида ҳам бизнинг ичимизда бошқача номда юргандир?

– Мен сенга нима деб буюрувдим?

– Милисанинг одами бўлса ўлдир, девдингиз.

– Ўлдирдингми?

– Йўқ.

– Унда қаёқقا гойиб бўлди?

Жамшид Қозига қарашдан ўзини аранг тутиб қолди. Қози Жамшидинг Ҳалимжондан гап очиб суриштирганини хожасига етказгани аник. Агар ҳозир унга ялт этиб қараса, фош бўлиб қолиши мумкин эди. Шунинг учун ҳеч нарса билмагандай:

- Уч-турт кундан бери кўринмай қолди. Уйидан хабар олайми? – деб сўради.
- Сен уни ё чўчишиб қўйгансан, ё қочириб юборгансан. Ахир икковингнинг устозинг бир-ку, а?
- У кўринмай қолганига...
- Хўш, гапиравер, ичингда қолмасин.
- Сизми ё Бек акамми иш буюргандирсизлар, деб ўйловдим.

– Мен унга ҳечам иш буюрмаганман. У милисанинг одами эди, кўнглим сезиб турарди. Сен уни қаердан бўлса ҳам топасан.

– Хўп...

Жамшид шундай деб кутулмоқчи эди, бўлмади. Кесакполвон навбатдаги арининг уясини кавлади:

– Бек акангни нима учун бу ерга бошлаб келдинг? Бу сен аралашадиган ишмиди?

– Мен тўғри уйга олиб бордим. Боланинг онаси кеннайимга арз-дод қилиб чикқан экан. Кеннайим Бек акамга айтдилар. Кейин Бек акам бир пиёла чой ҳам ичмай бу ёққа юришини буюрдилар.

Кесакполвон Манзуранинг шунга ўхшаган гапини эшифтгани учун бу ёлғонга ишонди. Лекин бўш келмади:

– Пул берган хунасанинг милисага борганини нега айтдинг?

– Чўтал кўпроқ бўлсин, девдим...

– Ўша пулнинг ҳаммасини бўйнингта илворсам нима дайсан?

– Хатойимга яраша жазоланг, майли.

– Сен шунақа мўминтойлигинг билан ҳаммани енгиб келгансан. Бу килиқ менга ўтмайди, билиб қўй. Мен сени одам деб ёнимга олувдим. Ҳаммани ҳам яқинимга йўлатавермайман, биласан а? Ҳозир биз учтамиз. Учаламиз бир зўр иш қилишимиз керак. Бек аканг биринчи галда мен учун азиз, кейин сенлар учун қадрли. Агар унинг сочидан бир тола соч тўкилса, менинг юрагимда битта томир узилади. Сочи оқариб кеттганини кўрганимда мен ўлиб қолай дедим. Гапимга тушунаяпсанми? Бек аканг билан орамизда хусумат йўқ. Факат у ҳозир Хонгирейга ўчакишиб, янгишяпти. Биз уни эҳтиёт қилиб саклаб қолишимиз керак. Адашган йўлидан қайтармасак ҳаммамизга ёмон бўлади. Шунинг учун ҳам мен унинг

босаётган қадамини билиб туришим керак. Бек сенга ишонади.

— Тушундим, — деди Жамшид.

Жамшид шундай деди-ю, аммо аввал ҳам айтилган бу гапларнинг нима учун қайтарилаётганига тушунмади.

— Менга қара, сен бундай санқиб юрма. Уйлан, уйжой қил.

— Мен бопи учраб қолса, ўзингиз бош бўласиз.

— Энди ҳалол гапни айт: Зайнабни ёқтиармидинг? **Ха, ёқтиардинг. Шунга уйлана қолмайсанми?**

— Зайнабнинг эри бор.

— Эри ўлай-ўлай деб ётибди. Хоҳласанг эрталабгача ўлиб қолиши ҳам мумкин.

— Йўқ, ўлмасин, биз Зайнаб билан ака-сингил тутинганмиз.

— Зайнабнинг иккита акаси бор, сени бошига урадими? Сен бола, маҳмаданалик қилмагин-у, таклифимни ўйлаб кўр?

3

Кесакполвон Элчиннинг тақдирини ҳал килиб, Зайнаб билан Жамшидга ўзича никоҳ тўнини бичаётганида Асадбекнинг уйида ўзгача масала ечилаётган эди.

Хуфтон намозини ўқиб бўлган Мухиддин отанинг кўзлари уйкуга мойиллигини сезган Асадбек у билан узок сухбатлашмай, ётоқقا бошлади. Кейин елкасига тўнни ташлаб, ҳовлига чиқди. Кўзи беихтиёр болохонага қадалди. Кимсасиз болохона сўнаётган шон-шуҳратининг рамзи сифатида кўзига хунук кўринди. Аста ўша томон юрди. Тепага кўтарилди. Чирокни ёқди. Тўртта каравот, ўртадаги хонтахта устида янги дастурхон. Атрофида тоза кўрпача. Аввал бир чиққанида димоғига сигарет тутуни хиди урилиб, кўнгли айнинганди. Ҳозир бундай ҳид йўқ... Енгил оёқ товушини эшишиб, ўтирилди. Ҳавотирланиб, эрининг изидан чиққан Манзура унсиз равишда “Адаси, нима бўлди, нега бу ёқка чиқдингиз?” деб сўради. Бу саволга Асадбек ҳам унсиз равишда “Сен нега орқамдан юрибсан?” деб савол билан жавоб қилди. Кейин “Ясатиб кўйибсанми?” деб сўради.

— Тўйда ётиб қоладиган меҳмонларга тайёrlаб

кўйдим. Кўрпа-ёстиқларгача алмаштирудим, – деди Манзура.

Узокдан келувчи биродарлар учун марказдаги меҳмонхонадан жой ҳозирлаб қўйилган, болохонага мухтожлик бўлмаса-да, Асадбек хотинининг кўнглини кўтариш мақсадида:

- Яхши қилибсан, – деди.
- Адаси, қизингиз сўрашга уяляпти. Куёвингизни тўйга олиб чиксакмикин?

Асадбек буни ҳам ўйлаган, Элчиннинг тўйда яримжон ҳолатида ўтиришини истамаётган эди. Бу хоҳишини хотинига ҳам, қизига ҳам билдиргиси келмай:

- Дўхтирдан сўраш керак, – деди.
- Дўхтири билан маслаҳатлашдик. Аравачага ўтқазиб олиб юриш мумкинмиш.
- Дўхтир билан гаплашдингми? Ишни пишириб қўйиб, энди мендан сўрайсанми? Менга деса, аравачада эмас, бошингта ўтқазиб олиб чиқ. Тўрга ўтқазгинда “шунака ажойиб күёвим бор”, деб мақтан.

Манзура айтган гапидан афсусланиб, пастки лабини тишлиди-да, эрининг елкасини силаган бўлди:

- Адаси, дарров жаҳлингиз чиқмасин. Зайнабнинг ҳам кўнглига қарайлик-да.

– Зайнабнинг кўнглига?.. – Асадбек шундай деди-ю, жимиб қолди. Бу сукутдан фойдаланган Манзура Зайнабнинг кунда икки, баъзан уч марта касалхонага бораётганини, Элчиннинг жиянлари келгани, уларга жавобан “У менинг эrim, уни ўзим олиб чиқаман”, деганларини айтиб берди. Бу гапларни эшигтан Асадбек “Эрини ёмон кўрарди-ку? энди Жамшиддан кўнгли совуб, унга муҳаббатли бўлдими?” деб ўйлади.

– Зайнаб бу ерда анча сиқилиб қолди, – деди Манзура. – Кеннаилари билан акалари кулишиб туришса унинг кўзларида ёш милтиллайди. Куёвингизни уйига олиб чиқсан...

– Тўйдан кейин, – деди Асадбек унинг гапини узиб.
– Ҳозир олиб чиқсанг, ҳамма тўй ҳаракати билан овора бўлиб, қаровсиз қолади.

Онаси билан сұхбатлашганда Зайнаб “Элчин акам чиқмасалар мен тўй базмида нима қиласман? Бева хотинга

ўхшаб шумшаб ўтираманми?" деган эди. Манзура эрига бу гапни айтай деди-ю, журъат этолмади.

Икковлари биргалашиб пастга тушиб, уйга кирдилар. Ўзининг хонасидаги деразадан ҳовлидаги ота-онасига қараб турган Зайнаб хўрсиниб қўйди.

Зайнаб нимани истаса онаси дарров рози бўлар, отасидан эса ижозат тегиши мушкул вазифа эди. Эрининг тўй базмига олиб борилиши бошқалар учун арзимас масала бўлса-да, Зайнаб учун ғоят муҳим эди. У тўйда хизмат қилиб юрган Жамшид билан рўпара келишдан ёки кўзлари тўқнашишдан қўрқарди. Яримжон эрининг ёнида ўтириши учун шайтон васвасасидан куткаарди. Жамшид ўлдига чиқарилганда Зайнаб бир ўлиб, бир тирилувди. Ёшлик суруридан эсадлик бўлмиш бу йигит ҳовлида ҳар пайдо бўлганида у яна ўлиб, яна тирилаверди. Асадбек хотинининг гапларини эшитиб "Жамшиддан кўнгли колибди", деб ўйлаб янглишган эди. Ёшликка хос чин севгидан қутулиш мумкин эмаслигини у билмасди. Чунки Асадбек бу каби сурурли дамларни бошидан кечирмаган эди. Дунёда "муҳаббат" деб аталмиш илоҳий туйғу борлигини англаш ёшида фикру зикри қимор билан банд, унинг муҳаббати ҳам, садоқати ҳам ўшанда қимор эди.

Яқиндагина хаёлан Кумушбибига айланиб, ўз Отабеги билан баҳтиёр бўлувчи қиз баҳтини совуриб, жувонликнинг зимистон оламига ўтиб қолгандай эди. Бу оламда саодатдан умидвор қилувчи битта учкунни ҳам кўрмас эди. У энди Кумушбиби эмас, эртакдаги тош маликага айланиб қолишни истарди. Ўн йилми, юз йилми ўтгач, аслига қайтса, атрофидаги ғам-андухни кўрмаса... У бальзан бир ёрилтошга учрамоқни орзу қиласди. Суйгани билан ўша тошга борса-да айтса:

"Ёрилгин тош, ёрилгиней,
олгин бизни ўз бағрингга..."

Сўнг тошга айланиб яшасалар. Ўн йилми, юз йилми...

Шафқатсиз дунё, аламли дунё бу орзуларга йўл берармиди?

Ўн йилми, юз йилданми кейин бу дунё шафқатлирок, баҳтга мўлроқ бўлиб қолармиди...

Манзуранинг маслаҳати билан Абдулҳамид ҳам табиникига борадиган бўлди. Асадбек “узок йўлда уриниб қолармикинлар”, деган ҳижолат билан Муҳиддин отани мужмалроқ оҳангда таклиф этган эди, у “биродаримни йўқлаб келай, бу ерда ўтириб нима қилдим?” деб отланди.

Манзилга етиб боришганда Абдураҳмон табиб уйда йўқ эди. Пешиндан кейин осмонда тоша бошлаган булут тўдалари бирлашиб, атрофни гўё зулумот қоплади. Сўнг изғиринли кучли шамол туриб дараҳт шоҳларида қолган-күтган баргларни тортқираб узмок истади. Кейин ёмғир савалай кетди. Нихоят, баҳор фасли эканини унутган табиат хатоликка йўл кўйди: лайлаккор ёға бошлади.

Эгасиз уйга киришни беодоблик санаб, барчалари машинада ўтиридилар. Қор ёғиши авжга чиққан маҳалда муюлишда Абдураҳмон табиб кўринди. У дарвозаси қархисидаги машинани кўриб, ажабланди. Машина эшиги очилиб Муҳиддин ота кўрингач, совукда қизарган юзларини курсандчилик ели силаб ўтди.

Ичкари кириб ўтиришгач, хайрли дуодан сўнг Абдураҳмон табиб ўрнидан туриб, қўл қовуштирганича “Хуш келибсизлар” деди. Унга жавобан аввал Муҳиддин ота, сўнг бошқалари ҳам туриб “хушвакт бўлинг”, дедилар.

– Биродар, сиз мени анча ҳижолатга қўйдингиз, – деди Абдураҳмон табиб, барча ўтириб, жойлашиб олгач.
– Эшигим очиқ бўла туриб кўчада кутганингиз камина учун иснод.

– Таксир, довруғи етти иқлимга кетган сиздек мўътабар зотни озгина кутсак кутибмиз-да, – деди Муҳиддин ота ҳалимлик билан.

– Ҳай, ҳай, биродарим, бундай гапларни сира айтманг. Банданинг мақтovлардан йироқ эканини аввал келганингизда сезмабмидингиз?

– Сезиш нима экан, кўриб-билганман. Сизни ўиласам ҳукамолардан мерос бир ривоят ёдимга тушаверади. Буни сиз биларспз, ўни келиб қолди, бу иншларимизга ибрат сифатида айтайин.

Абдураҳмон табибнинг набираси дастурхон, катта патнисда мева-чева кўтариб киргани учун бир оз сукут сакланди. Дастурхон ёзилиб, патнис жойига қўйилгач, Муҳиддин ота гап бошлади:

— Амал қилгувчи амалида қўй бокувчидан ўрнак олуви лозим экан. Ахир қўй бокувчи, агар намоз ўқиса, қўйларидан намозига мақтов олишни ўйламайди-ку? худди шунга ўҳшаб, амал қилувчи инсонлар унга қарашларини кўнгилга келитрмасликлари лозим. Инсонлар олдида ва ёлғиз қолганида ҳам Оллоҳ таоло учун бир хил тарзда амал қиласди. Инсонларнинг мақтовини талаб этмайди. Тақсиримда мен шундай фазилат кўриб, ўргандим. Шоядким, Яратган тангри мўъминлар каторида бизларни ҳам жаннат аҳлидан қилас...

— Оллоҳ Ади жаннатини яратиб “Гапир” деб амр килганида жаннат тилга кириб уч марта “Мўъминлар нажот топади”, деб сўнг эса “Мен баҳилга, мунофиқка, риёкорга ҳаромман”, деган экан. Одам фарзанди шунга кўра яшаса, иша Оллоҳ, нажот топар. Мен Яратгандан ихлосимга қувват сўрайман. “Ихлос нима?” деб савол берилганда донишманд “Одамлар сени мақташларини сев-маслигингдир” деб жавоб берган экан.

— Кун ўтган сайин Оллоҳнинг раҳматига бориш онларини кўпроқ ўйларкансан киши. Саҳобалар Ра-сулуллоҳдан “Биз ҳаммамиз ўлимни нега ёмон кўрамиз?” деб сурошганида Набий алайҳиссалом дебдиларки: “Бу ёмон кўришлик эмасдир. Агар мўъмин киши ўлим тўшагида ётган бўлса, Оллоҳ таоло унинг ҳузурига яхшилардан бўлиб қайтишлиги ҳақида ўша бандага хушхабар келади ва унга Оллоҳ дийдоридан яхшироқ бирор нарса бўлмайди ва Оллоҳ ҳам уни учратмоқни яхши кўради. Агар фожир ёки кофир ўлим тўшагида ётган бўлса, Оллоҳ таоло учун ёмонлардан бўлганлиги, ёмонлардан хисобланганлиги айтилиб, қўркитиб, огоҳлантириш келади ва у Оллоҳ билан бўладиган учрашувни ёмон кўради. Оллоҳ ҳам у билан бўладиган учрашувни ёмон кўради. Оллоҳ ҳам у билан кўришмоқликни хоҳламайди...”

— Муҳиддин ота шундай деб бир оз тин олдида, ке-йин умидли оҳангда фикрига якун ясади: — Оллоҳ шунақалардан қилмасин бизларни...

Набира кириб чойнак-пиёлани бобосининг ёнига

кўйди. Абдураҳмон табиб чойни кайтариш учун қўлига пиёла олганида Асадбек “Чойни сен қўй”, деган маънода ўғлига ишора қилди. Абдураҳмон табиб “менга бера қолинг” деган йигитнинг раъйнни қайтартмади. Чой куйилиб, бир ҳўпламдан ичилгач, Асадбек муддаога ўтай деганида табиб ўзига хос босиқ оҳангда сўз бошлаб, Муҳиддин отанинг фикрини давом эттириди:

— Мени бир нарса ажаблантиради: бегуноҳ ҳам – гуноҳкор ҳам, Худога, унинг жаннати мавжудлигига ишонувчи ҳам – ишонмайдиган ҳам ўлимдан сўнг жаннатдан жой тегишини истайди. Баъзан одамларга жаннатга етишиши жуда кийинга ўхшайди. Менингча, бунинг машақкати йўқ, одам боласи нафсини тийса, бошқаларга ёмонлик қилмай, яхшиликни касб этса кифоя. Унинг бу дунёси ҳам жаннат каби роҳатли бўлади. Зулмни ўзига ҳаром қила олмаса, – Абдураҳмон табиб шундай деб Асадбек билан Жамшидга ўғринча қараб олди, – унинг жаҳаннами шу дунёдаёқ бошланади. Мен дадам раҳматлидан эшитгандим. Расулуллоҳ соллаллоҳу алайхи васалламдан муҳаддислар шундай ривоят қилишган экан: “Қиёмат куни бир тоифа одамларга жаннатга боришилик буюрилади. Улар жаннатга яқинлашиб, ҳидини ҳидлаб, жаннатдаги қасрларни ва Оллоҳ таоло жаннат ахлига тайёрлаб қўйган нарсаларини кўрганларидан сўнг: “Уларни олиб кетинглар, уларга жаннатда насиба йўқдир!” деб нидо қилинади. Улар шундай ҳасрат-надомат билан қайтадиларки, улардан олдин ҳам, кейин ҳам, ҳеч ким бунчалик ҳасрат-надомат қилмаганлар. Улар айтадилар: “Иа Оллоҳ! Дўстларингта тайёрлаб қўйгин неъматларингни кўрсатмай туриб бизларни дўзахга киргизганингда бунчалик ҳасрат-надомат қилмасдик”. Шунда Оллоҳ таоло: “Мен бундай қилмоқликни хоҳладим, чунки сизлар катта-катта гуноҳлар билан инсонлардан яширинча Менга қарши чиқдингиз, инсонлар кўзида эса покиза, викорли кўринар эдингиз. Қалбларингизда йўқ нарсани риё қилар эдингиз. Одамлардан кўрқар эдингиз, мендан қўрқмас эдингиз, инсонларни улуғлар эдингиз. Мени улуғламасдингиз. Инсонлар учун баъзи нарсалардан қайтар эдингиз. Мен учун қайтмас эдингиз. Энди бугун савобимни айирганим баробарида қаттиқ азобга маҳкум этгайман...” дейди”.

Набира косаларда қайноқ шұрва күтариб киргач, бирбиди согинган икки қариянинг амри маъруфи поёнига етди. Асадбек уларнинг гапларига қулоқ тутиб “Менга теккизиб айтишыпти”, деб ўйлади. Ҳолбуки, уларнинг бундай ниятлари йўқ, гап шу мавзуга бурилгани учун беихтиёр тарзда сұхбатлашишаётган эди. Шунга қарамай, Асадбекнинг гумонида жон бор, у ҳам жаннат ҳаром қилингандан бандалардан эди...

Таомдан сўнг Асадбек тўйга айтиб келганини билдириди. Абдураҳмон табиб ёшлар ҳақига дуо қилгач:

– Бир кўриб қўярмикинсиз, деб қуёв болани ҳам бошлиб келувдим, сал тоби келишмайроқ турибди, – деди.

Табиб Абдулҳамидинг билак томирини ушлаб, кўзларига тикилди, кейин кафтидаги чизикларни силаб-силаб ниманидир ўқигандай бўлди-да:

– Мен бир дори тайёрлаб бераман, – деб гапни қисқа килди.

Асадбек “Нима бўлибди, қанақа касал?” деб сўрашдан ўзини тийиб:

– Тилла тангани олиб келганиман, – деди.

– Бу муолажага тилла танга лозим эмас, – Абдураҳмон табиб Асадбекнинг ўзини ҳам кўриб қўйиб: – Сиз дориларни яримлатмай, ичишдан тўхтабсиз, шундайми? – деб сўради.

– Иш билан бўлиб... – Асадбек ўзини оқламоқчи бўлди.

– Табибининг айтганини қилмайдиган одам табибга учрамагани маъқул. Сиз ўзингизни яхши ҳис қилиб, батамом тузалдим, деган хulosага келгансиз. Касалнинг илдизи куримаган, пайт пойлаб ётибди. Бугун бўлмаса эртага сиқувга олиши мумкин.

Намоз вақти бўлгани учун икки қария қўшни хонага чиқишиди. Абдураҳмон табиб ибодатдан сўнг жойнамоздан жилишга шошилмай, Мухиддин отага қаради:

– Ёдингизда бўлса, худди шу ерда ўтириб, инимиздаги рух хасталигининг чекинмоғига умид қилиб эдик. Умидимиз сароб бўлиб чиқибди. Инимиз зулмни аввалидан кучлироқ ҳолда касб қилибдилар. Ожиз иймонлари янада ожизлашибди, – деди.

Мухиддин ота дарров жавоб бермади. Тўпалончи

фарзандини деб муаллимдан танбех әшигидан ота мисол бошини қуий эди.

– Замон буларнинг тилини ҳам, дилини ҳам тош қилиб қўйган... На илож... ҳар ҳолда Оллоҳдан умидимиз бор...

– Оллоҳ ноумид қилмасин. Мен күёв боламизга дори тайёрлаб бераман. Аммо... отаси билмасин, сизга маълум бўлса кифоя, йигитимиздаги касаллик не эканини аниқ билолмадим. Менга номаълум бир хасталиқдан аклим лол. Нимадир унинг юрагини ялаб адо қиласай дебди. Ишқилиб янгишаётган бўлай, фолбинликдан Оллоҳ арасин, йигитимиз кўпга боролмайдиган кўринадир...

Бу хунук хабар Мухиддин отанинг аъзойи баданини музлатиб юборди. Тили гапга айланмай, табибга қараб қолди. “Тақсир, адашмаяпсизми? Айтинг, жон тақсирим, айтинг, адашдим, денг. Боламнинг умри узоқ бўлади, денг...” Мухиддин отанинг илтижо билан боқаётган кўзларида шундай маънолар зохир эди.

Улар меҳмонхонага қайтишганда Мухиддин ота Асадбекка ҳам, Абдулҳамидга ҳам қарай олмади. Унинг руҳидаги тушкунликни Асадбек сезди. Табиб дори таёrlаш учун чикқанида “Ота, нима бўлди, тобингиз қочдими?” деб сўради. Мухиддин ота унга жавобан “Сал толикибман, бўтам”, деб қўя қолди.

Абдураҳмон табиб тунда йўл юрмокликнинг хосиятсиз эканини, довонни қалин кор босганини рўкач қилиб, уларнинг қайтишларига изн бермади. Ўрин солиниб, ётишга ҳозирланганларида Абдураҳмон табиб Асадбекни кўшни хонага чорлади. Мухиддин ота “боланинг ахволини яширмасликка қарор қилдими?” деб ўйлаб Асадбекни хавотир назари билан кузатди. Унинг ташвиши ўринсиз эди. Табиб Асадбекни мутлако бошқа бир сабаб билан чорлаганди.

– Дев аканинг ҳужраси эсингиздами? – деб гап бошлади табиб. – Ҳали ўша ердан келаётувдим. Дев аканинг вафотидан кейин кишлоқдагилар ҳужрани бузиб ташлайлик, дейишувди. Мен гўри совумай туриб бузмайлик, девдим. Ҳар бир жойнинг бир яхиси, бир ёмони бўлади. Биздан бир ёмон чиқиб, каллакесарликни касб қилиб олган эди. Қайси бир йил қамалиб кетувди, отувга ҳукм бўлди, деб ҳам эшигувдик. Отилмабди, тирик

зкан. Бир ҳафта илгари кишлоқда кўриниб қолди. Кечада ўзига ўхшаган яна уч-тўрттаси пайдо бўлиб, Дев аканинг хужрасини макон тутишибди. Кўнглим ёмонликни сезиб, ўша ерга бордим. Нашани чекиб, ароқни ичиб ётишибди. Қамоқдан қочишган десам, кўркиб, боркиниш харакатлари йўқ.

Абдураҳмон табибининг ҳавотирли гапларини эшишиб, Асадбек Зелихонни эслади. Ўтган йили Фарғонада фожиалар бошланмай туриб у ҳам табиб каби ҳавотирли гумони билан унга мурожаат этган эди. Бу йил яна қайтариладиганми бу фожиа? Бунинг тепасида ким турибди? Мақсади нима? Асадбек жон талвасасидаги жамиятнинг сиёсатини таҳлил қилмоққа, макр-ҳийлаларини кашф этмоққа ожиз эди. Шу сабабли Абдураҳмон табибга ҳамдард бўла олмади. Тайинли гап ҳам айттолмади.

2

Абдусамад, сўнг Абдулҳамид дунёга келишганида Манзуранинг, Асадбекнинг қалбларида орзу-умидлар ҳам тугилган эди. Бу оламда ҳисобсиз, ўлчовсиз нарсалар кўп. Шулардан бири – ота-онанинг фарзанди баҳти саодатига хос орзулардир. Барча ота-оналар каби Манзура билан Асадбек гўдакларни қандай авайлаб вояга стказсалар, орзу-умидларни ҳам йиллар мобайнида шундай эҳтиёт қилдилар. Уларнинг етишолмаган орзуларига кўра ушалганлари қўпроқ эди. Узоқ вақт кутилган никоҳ базмига етишганлари шулар сирасидан бўлди.

Бир кун олдин Суликонинг бобоси ваъда қилган совга етиб келди. Зулукдек икки от кўрганларнинг ҳушини олаёзди. Ҳатто отларни кўрганда кўз олдига фақат қизи келувчи Кесакполвон ҳам бу гўзаллик олдида лол қолди. Мардонавор гуржи йигитларининг уст-боши ҳам ажабтовор эди. Маматбей Хонгирейнинг совфаси – қинига олтин суви юритилиб ёқутлар билан безатилган икки ханжарни тортиқ қилди. Эрталаб эса Асадбекнинг уйи кархисидаги йўл четида Кесакполвоннинг совфаси – иккита оппок “Жигули” пайдо бўлди.

Хурсандчилик билан ўтиши лозим бўлган кун бир оз ташвиш билан бошланди. Нонуштада Абдулҳамид кўринмагач, Манзура унинг ётоғига кириб чиқди-да,

Ўўлининг яна иситмалаётганини эрига маълум қилди. Манзурунинг “дўхтир чақирайлик” деган гапига Асадбек “шошилмай тур”, деб жавоб қилди. У “Табибининг дориси касални бир қузғатиб олади, иситма шу дорининг эм бўлаётганидан нишонадир, бутун табибининг ўзи келиб қолар”, деб ўйлади. Пешинга қадар кўзлари йўлда бўлди. Икки марта Мухиддин отага “биродарингиздан дарак ўйға?” деб қўйди.

Пешинда дарвозадан анча нарида эскигина “Москвич” тўхтаб, ундан охори тўкилган кийимли бир киши тушиб, орқа ўриндиқдан каттагина тугун олди. Юмуш билан кўчага чиқсан Жамшид машинанинг тартиб рақамига қараб “Абдураҳмон табиб келибди”, деб ўйлаб, изига қайтди-ю, бу янгиликдан хожасини огоҳ қилди. Асадбек шошилиб кўчага чиқсанда тугун кўтарган меҳмон дарвозага яқин келиб қолган эди. Асадбек уни табибникида кўрган, ҳамиша отлар билан овора бўлгани учун отбоқар деб ўйлаган эди. Меҳмон тугунни Жамшидга бериб, ўзи Асадбек билан кўшқуллаб сўрашиди-да, “тўйлар куллук бўлсин”, деб кўйди.

– Абдураҳмон aka қанилар? – деб сўради Асадбек “Москвич”га қараб олиб.

– Поччам узрларини айтиб юбордилар. Қишлоғимиз бир оз нотинчга ўхшаб қолди, ташлаб келаверишга кўнгиллари бўлмади.

Бу гапни эшитиб Жамшид “Нима бўлган экан?” деган савол назари билан хожасига қаради. Абдураҳмон табибининг хавотирли гапларини эслаган Асадбек бу қарашни жавобсиз қолдирди-да, меҳмонни ичкарига таклиф этди.

Сел каби оқиб келаётган қимматбаҳо совғалар орасида табиб юборган майдақавиқ икки тўн, икки кийимили хонатлас ғарибина кўринарди. Шунинг учун ҳам тавонхонадаги хотинлар тугуннинг бир учини очиб кўришди-ю, “ким олиб келди?” деб сўраб ўтирасдан бир бурчакка қўйишиди.

Абдураҳмон табибининг қайниси бу ҳашаматли уйда, шохона дастурхон атрофидаги димоғдор одамлар орасида ўзини бегона ҳис қилдими ё чиндан ҳам шошқич равишда изига қайтмоғи лозиммиди, ҳар ҳолда бир пиёла чойдан иборат зиёфатдан қоникиб, ўрнидан турди. Унга бирор “Нега турдингиз?” демади. Бундан унинг кўнгли

бир оз чўкса-да, “тўйчиликда айби йўқ, танимаганни сий-ламас”, деб ўзини ўзи овутди. Кўчага чикқанида масжиддан қайтаётган Муҳиддин ота билан Жалилни кўриб “Танишларим ҳам бор экан-ку”, деб кўнгил чироғи ёришди. Жалил табибнинг узрини эшитиб бўлгач:

– Сиз қаёққа отландингиз? – деб сўради.

Шомга қадар довондан ўтиб олишни ният қилган меҳмоннинг узри қабул бўлмади. Жалил уни қочиб кетишига йўл кўймагандай билагидан ушлаб, ичкари бошлади. Ҳовлига киргач, хизматда юрган Жамшидни чақириб “Меҳмон сенларга хор бўлдими?” деб койидида, шийпон ёнига қўйилган ихчам сўрига қараб юрди. Сўнг “Шотирларингнинг биттасига айт, фақат бизга қарасин. Ҳадеб тўйганларнинг атрофида гирдикапалак бўлавермаларинг”, деб буюрди.

Бир косадан манпар ичилгач, меҳмон қайтмоғи зарурлигини айтиб, дуога кўл очди. Муҳиддин ота ҳовлининг ўзида хайрлашди. Жалил уни то машинасига қадар кузатиб борди. Меҳмон машинасига ўтириб, эшикни ёпишга шошилмади:

– Поччамнинг бир топширикларини бажара олмадим, агар малол олмасангиз... шу хизматни ўзингиз уddaлаб кўя қолсангиз, – деди.

– Тортинмай айтоворинг, қанақа хизмат?

– Поччам куёвларга атаб тўн тикирган эдилар. Ўзинг елкаларига ташлаб, хайрли хос дуойимни етказ, Оллоҳ уларни ёмон шамоллардан асрасин, девдилар.

Жалил топширикни бажаришга ваъда бергач, меҳмон изига қайтди. Жалил эса ҳовлига қайтиб, Жамшидни чақириди-да:

– Куёв тўралар қани? – деб сўради.

– Сочларини таратгани сартарошга чиқиб кетишуви, – деди Жамшид. – Ҳозир келиб қолишади.

– Сочни уйда тараса бўлмас эканми? – деб тўнғиллади Жалил.

– Тараща ҳам тараш бор-да, ювади, курутади...

– Бурунларинг оқса ҳам бирорга артирларинг. Ҳалиги меҳмон тўн олиб келган экан, қаерга кўйдинг?

Жамшид “товорхонага берувдим”, дегач, Жалил ўша томон юрди. Бурчакка ташлаб қўйилган тугунни олиб хотинларга “сенлар ҳам назарга илмадиларингми? Сенларга

фақат тиллаю жавоҳир бўлса, а?” деб икки-уч оғиз ширин сўз айтиб чиқиб, Муҳиддин отанинг ёнига ўтирди. Дарвозахонада куёв болалар кўрингач, ўрнидан туриб уларни чақирди-да, тугунни ечиб тўнлардан бирини олди.

– Қани, қиблага қараб туриб кий-чи, – деди аввал Абдусамадни чорлаб. Кейин Абдулҳамидни чақириб оқарган юзига қаради-да, пешонасига кафтини қўйиб, бошини чайқади:

– Исимтанг бор-ку, болам, яна костумда юришингни қара. – Абдулҳамид тўнга елкасини тутган эди, Жалил амакисидан дакки эшиитди: – Бетаҳорат одам тўнни елкага ташлаб юради. Кийиб ол. Ечма. Бу табаррук тўн. Сенларни ёмон шамоллардан асрасин, деб табиб боболаринг бериб юборибди. Сенлар ҳам табаррук инсоннинг ёшлирига етларинг, иймонли, эътиқодли бўлларинг.

Дуодан сўнг уйга кириб кетаётган Абдусамад тўнни ечган эди, Жалилдан балога қолди. Жалил турган ерида ҳаммага эшитарли қилиб бақирди:

– Табаррук деган нарсага фахм-фаросатларинг етадими? Сенларнинг беўхшов зар чопонларингдан бу тўн минг марта афзал.

Асадбек ошинасининг танобини сал тортиб қўйиш мақсадида унга якинлашиб “қўй энди, ёшларнинг диди бошка” деди-ю, у ҳам балога қолди:

– Болларингни ўзингга ўхшатма. Сен тилла баҳосидан қиммат тўёналарга маҳлиё бўляпсанми? Холис ниятда бериляптими бу тўёналар, буни ҳеч ўйлайсанми? Миннатли нарсадан кўркмайсанми?

Асадбек “бўлди, бўлди, сеники маъқул”, деб нари кетишдан ўзга чораси қолмади.

Манзура хавотирланавергач, врач чақирилди. Манзурага кечаси ўғлининг иситма оташида алаҳсираганидан бехабар эди. Шундай бўлса-да, келинининг кўзларидағи изтиробни кўриб, аҳвол яхши томонга ўзгармаётганидан сиқилди. Врач Абдулҳамидни кўраётганида Асадбек аёлларни чиқариб юборди.

– Қимирламай ётишлари керак, – Врач шу хулосани айтди-ю, “Бу мумкинми?” дегандай Асадбекка қараб қолди.

– Бунинг иложи йўқ, – деди Асадбек.

– Дорининг кучи билан иситма сал аригандай бўлади, лекин яна кўтарилаверади, – деди врач.

– Сиз кетманг, шу ерда қолинг. Икки-уч соат келининг ёнида ўтиrmаса бўлмайди.

Абдулҳамид отасини ташвишдан кутқариш максадида:

– Ада, хавотирланманг, ахволим унча ёмон эмас. Ўрнимдан тураман, – деди. Унинг гапи Асадбекка далда бўлиб, ховлига чиқди.

Абдусамад онасига ўхшашиб бўшашганроқ, Абдулҳамид эса отаси каби иродаси мустаҳкам йигит эди. Карнай-сурнай овозлари янграгач, у акаси ва куёв жўралари ҳамроҳлигида никоҳ базми бўладиган ресторонга бориб, меҳмонларни қаршилади.

Келинлар машинадан тушаётганида ҳамма куёвларнинг қандай қаршилашлари, келинларнинг оёқларини босиб қўйишларини кутиб, қизикиб қаради. Манзура билан Асадбекнинг кўзлари эса асосан Абдулҳамидда эди. Келинлар машинадан тушиб, куёвлар узатган беназир гулдасталарни олиб, танлаганлари ёнида тўйхона сари одимлашгач, Кесакполвон пайдо бўлиб ўйингта туша кетди. Кимdir буни қадрдон дўстнинг қувончи ифодаси деб қабул қилди, бошқа кимdir “кайфи ошиб қолдими?” деб ўйлади. Баъзиларнинг эса энсаси котди. Асадбек бу ҳолатни ғашлик билан кузата туриб анча вақт илгари кўрган тушини эслаб, юраги қалқиб кетди.

...Тобут олдида карнай-сурнай, бака-бакабум авжиди. Тобут ичида кафанланган Асадбек. Олдида эса тўн кийиб белини боғлаган Кесакполвон ер тепиниб ўйнаб боряпти. “Хой аҳмок, – дейди кафанланган Асадбек, – бел боғлаган одам ҳам тобут олдида ўйнайдими?” Кесакполвон қаҳ-қаҳ отиб кулади: “Тўй бўлганидан кейин ўйнайман-да... Бизга тўй... Сенга эса аза...”

Кўринмас бармоқлар Асадбекнинг томогидан бўғди. Ёнидаги Жамшидга қараб “ол уни!” деб ишора қилди. Жамшид илдам бориб, Кесакполвоннинг кулогига “Бек акам чакирияптилар”, деб шивирлади. Кесакполвон чексиз-чегарасиз шодон одам кўринишида Асадбекка рўпара бўлди. Асадбек сир бой бермаслик учун:

– Маматбейни яхши жойга ўтқаздингми, хабар олиб тур, – деди.

“Үйиним Асадга ёкмади”, деган фикрдан йироқ Кесакполвон ичкарига кириб кетди.

Келин-куёвларнинг изидан келаётган Чувриндининг хотинини Асадбек тұхтатди-да:

– Келганинг учун раҳмат, – деди. – Үғилларингнинг түйини худди шу ерда, бундан ҳам афзалроқ қилиб үтқазамиз.

Чувриндининг хотини титроқ лаблари билан “раҳмат” деб қўйиб, бошқа сўз айтмай хотинлар оқимида ичкарига қараб юрди.

Никоҳ базмидан сал олдинроқ етиб келган Илико узоқ ўтирмади Асадбекни ранжитмаслик учун, кетиши сабабини яширмай айтди:

– Тўйда хунук хабар айтиш яхши эмас, лекин сен бизга бегона эмассан... эртага бобомни сўнгти йўлга кузатишм керак.

Асадбек беихтиёр равища уни бағрига босди. Рухи тушкун қариянинг сўнгти гапларини эслади.

Иликони кузатиб ичкари кирганида Кесакполвон чап қўлида микрофон, ўнг қўлида иккита машина калитларини кўз-кўз қилиб ушлаганича дўсти Асадбек шаънига мақтovлар ёғдиради. Мақтovлар якун топиб, машиналарнинг калитлари куёвлар қўлига топширилгач, Кесакполвон машшоқларга “чал”, деб ишора қилиб, яна ўйинга тушиб кетди.

Асадбек энсаси қотса ҳам ўзига тикилиб турган ўнлаб нигоҳларни ҳис қилиб, ўртага тушди, шу пайтгача қилмаган ишини қилди: Кесакполвоннинг устидан пул сочди...

Тўй базми авжга чиққанда Жамшид Асадбекка яқинлашиб:

– Бек ака, Ҳамид чарчади, куёв-келинларга жавоб беришсинми? – деб сўради.

Жамшид айтмаса ҳам Асадбек дам-бадам ўғлига қараб унинг ҳолсизлананаётганини сезиб турарди.

– Ҳеч ким билмасин, аввал келин янгаси билан сеқин чиқишин. Кетидан Ҳамидни ўзинг олиб чиқ. Самад ўтираверсин, – деди. Кейин тайинлади: – Кеннайинг эргашмасин. Мехмонларга қарасин. Биз боргунча дўхтири Ҳамидининг ёнидан жилмасин.

Асадбек айтгандай бўлди. Уларнинг чиқиб кетишганини бирор билди, бирор эътибор бермади.

Нима воеа юз берганини Маматбейгина сезди. Сезди-ю, мамнунлик билан кулимсираб кўйиб, Кесакполвонни чакирди-да, чўкиштириб ичди. Шу онда Асадбекнинг нигохи ўзига қадалиб турганини эса билмади.

3

Абдулҳамиднинг хасталиги Манзура билан Асадбек учун бир ташвиш бўлса, Зайнабнинг никоҳ базмига келмагани ташвиш устига нохушлик эди. Асадбек базм бошлангунига қадар ҳам қизининг келиб қолишига умид килиб йўлга қараб-қараб кўйди. Кесакполвон Мардана ўлдирилганидан кейин “қизинг ўзингга ўхшайди”, деганида Асадбек аччиқланган эди. Қизининг ўзи қаби ўжар, чўрткесарлигига мана энди ишонди.

Элчинни тўйга олиб бориш таклифи рад этилганини Манзура юмшоқлик билан тушунтурса-да, Зайнаб отасининг мақсадини англади ва ўзининг айтганидан қайтмади. Базмда иштирок этмасликка узил-кесил аҳд қилиб, сартарошхонага отланган акалари билан кўчага чиқди-да, касалхонага қараб кетди. Жалил соchlарини тараттириб келган куёв тураларга тўн кийтизаётган пайтда Зайнаб касалхонанинг машинасида эрини уйига олиб келган эди. Қўшнилар ёрдамида замбильдаги бемор янги аравачага ўтқазилгач, меҳмонхонага кирдилар. Меҳмонхонадаги ясатиғлик дастурхонни кўрган Элчин қайнатаси келмаса ҳам қайнонасининг келиб қолишига умид қилди. Зайнаб чой дамлаб, эрига куйиб узатди-да, айвонга чиқиб онасига қўнғирок қилди. Қизининг бу ишидан ҳайратга тушган Манзура:

— Вой қизимей, бугун шартмиди, а? — дейишдан бошқа гап айта олмади.

“Инсофга кириб колармикинлар”, деган умидда Асадбекка тўғрисини айтди. Асадбек бу хабарни эшитиб, қошлирини чимириб кўйди. “Майли, куёвни тўйга олиб келинглар”, демади.

Зайнабнинг кўринмай қолганидан энг аввало келинлар ҳавотирланишиди. “Уларнинг “Зайнаб бону нечук кўринмайдилар?” деган саволларига “Эри оғирлашиб

қолибди”, деб, ичида тавба ҳам қилиб қўйди: Ёлғонни Худо кечирсин!”

Тўйдан бехабар Элчин қайноасининг келмаганига ажабланди. Бугун эрталаб ҳам касалхонадан чикиш ҳакида гап йўқ эди. Зайнаб “жавоб тегди, кетамиз”, деб кулимсираган бўлса-да, Элчин унинг юзига соя ташлаётган ташвиш булатини сезди. Вақт ўтиб, кун ботганда ҳам эр-хотин ёлгиз ўтирадилар. Тилсиз, ҳаракатсиз қолади, деб ташхис қўйилган Элчин врачларнинг кутганларини пучга чиқарса-да, ҳали бемалол гаплашиб ўтириш дара-жасига етмаган эди. Тили бурро бўлгани билан нималарни гаплашиб ўтиради?

“Менинг тирик қолишим сенинг комронлигингми ё баҳтсизлигингми?” деб сўрайдими? “Отанг менинг ўлишимни истаган эди, тирик қолишим хонадонинг учун баҳтсизликдир? Умуман... ўлсам нимани йўқотардим, тирик қолиб нима ютдим? Сен мени жиянларимдан тортиб олдинг ҳисоб. Бирга яшаб, хушбахт бўлишимизга ишонасанми?” дермиди.

Бу гаплар тилга кўчмаса ҳам кўз қарашларида зохир эди. Зайнаб эрининг туйгуларини тўла бўлмаса-да, хис этарди. Гўё ўша машъум воқеа юз бермагандек, гўё қалбида интиқом чўғи йўқдек, гўё чалажонга айланган бу одамни азал-азалдан яхши кўрадиган баҳтиёр жувондек кўрсатишга уринарди.

Элчин эса баҳтиёрлик ниқоби ортидаги тоғдек дардни қалб кўзи билан кўриб туради. Бу нозик жисм бу дард тоғини кўтариб туришга яна қанча чидаркин, деб чамаларди. У қорадори балосидан кутулишга куч топган жувоннинг бу дард тоғига чидашгина эмас, уни йиқишига ҳам қодир эканини хаёлига ҳам келтирмас эди. Элчин Зайнабни оддий аёллардан деб билиб, унинг ирода кучини ҳисобга олмаётганди. Балки бошқа аёллар дард олдида эгилиб қоларлар? Лекин Асадбекнинг қизи эгилмас, дардга енгилмас...

Зайнаб лаганчага икки кишилик таом сузуб киргач, Элчин:

– Ойинг келмайдиларми? – деб сўради.

Зайнаб “Келишлари керакмиди?” деган савол назари билан жавоб қайтарди. Эрининг бу унсиз жавобдан қониқмаганини билиб:

– Қариндошимизницида туй, – деб изоҳ берди.
– Сен нега бормадинг? Мен эртага чиқсан ҳам бўлаверарди, – деди Элчин.
Зайнаб ундан кўзларини олиб қочиб:
– Мен эртага борсан ҳам бўлади, – деди.

Таомдан сўнг телевизор кўришди. Ҳар икковининг кўзлари тамошада бўлса-да, хаёллари бошқа ерларда сарсари кезарди.

Акалари билан келинаяларининг баҳтиёр чехралари Зайнабнинг кўзи олдидан нари кетмади. “Худо баҳт бераман, деса беравераркан-да, – деб ўйлади у. – Бу қизлар дунёнинг нариги четида эди. Шундан ҳам хоҳлаганларига этишишди. Меники шундай ёнгинамда эди...”

Зайнабнинг тақдирига дил мақсадига етолмаслик ёзилган экан, на илож қилсин? “Ноумидлик ёмон, дунё умид билан қойимдир”, дейишади. Зайнаб дардни умид билан енгишга уринарди. Лекин... куриган умид дарахти қайта гуллаши мумкинмикин?.. Бу ғам манзилида унга нелар қолмиш яна? Зайнабнинг юрагида яраланганд сурур бу саволга жавоб тополмай инграрди.

Телевизордаги тамоша тамом бўлиб, қўшиқ бошланганида Зайнаб ошхонада эди. Маъюс оҳанг дикқатини тортиб, сўзларига қулоқ тутди:

*Шўрпешиона ишқни толега йўйиб,
Жимгина тақдирга берганимда тан.
Ишончу, севгингни қўлимга қўйиб
Довдир ҳаётимга кириб келдинг сен...*

Зайнабнинг кўз олдига Жамшид келиб беихтиёр титраб, қўлидаги ликопчани тушириб юборди. Ликопча тушди-ю, лекин негадир синмади. Синганида “Келган бало-қазо шунга урсин”, деб қўярди. Энди бало-қазо нимага уради?..

Элчиннинг кўзлари телевизорга қадалган бўлса-да, хаёли тўзонли шамол сингари тентирарди.

У Зайнабни ғамга солган эди, энди ғам унинг ўзини еярми? Еб-еб адо этарми? Касалхонада эканида врач юраги устига кафтини қўйиб, бармоқлари билан уриб-уриб қўярди. Худди бирорвнинг эшигини тақиллатаётгандек бўларди. Унинг қалб дарвозаси очилса нималарни

кўрмок мумкин? Зулумот ва ўлимдан бўлак яна не қолган бу юракда?

Зайнабнинг кўлидаги ликопча тушган пайтда Элчин ҳам кўшиқни дикқат билан эшитаётганди. Уни ажаблантирган нарса – Анвар жиннихонада ўзини осмай туриб шу шеърни ёзган, коғознинг бир четига эса “Дардли дўстимга бедард Анвардан эсдалик”, деб имзо чекиб берган эди. Элчин анча пайтгача оҳанг излаб, ўзича хиргойи қилиб юрувди.

Анварнинг акаси унинг дафтарда қолган шеърлари ни газетага олиб борган, бу кўшикка асос бўлган шеър ҳам эълон қилинган эди. Элчинни ҳайратга солган нарса кўшиқнинг сўзлари эмас, балки айнан у хиргойи қилган куйнинг янграётгани эди. Бу кўшикни ўзидан бошқа ҳеч ким эшитмаган эди. Ҳатто Зайнаб ҳам...

*Инонгил, бу севги эмасди асло,
Алданиб ўртанган дард эди бироқ,
Ёлгиз сендан – ёлгиз тасалли – севинч,
Ёлгиз сендан – ёлгиз бедаво – алам.
Ахир сен-ла бирга бўлолмасман ҳам...
Ахир сени ташлаб кетолмасман ҳам...
...Ёлгиз осмондадир юпанч – тасалло...*

Ошхонадан қайтган Зайнаб эрининг чарчаганини сезиб, аравачани каравот ёнига олиб келди. Кеч кириб қолгани учун кўшниларни чақиришга ийманди. Элчин унинг бўйнига осилган ҳолда сурила-сурила каравотга ўтди. Ёстиқка бош қўяётган дамда кўзлари намланди. У шу топда юрагининг ёрилиб кетишини истарди. Жуда-жуда истарди.

XXII б о б

1

Дунёда миллион ўғри бўлса, бирининг услуби бошқасиникидан фарқ қиласди. Хонгирейнинг эса ўтирилик, босқинчилик услубидан ташкари яна бир қилиғи ортиқча: ёлғон гапириш бўйича у жаъмики ўтириларни доғда қолдириши мумкин эди. Катталар қамоқхонасига тушган Афтондил ҳали Хонгирей лақабини олмасдан анча илгари устози Зелихоннинг дикқатини айнан шу

одати билан тортган эди. Зелихон вақтида ишонарли ёлғонни тұқиб, ёв чангалидан қутулиб кетишни ўғрининг фазилати деб биларди. Кейинчалик Зелихон шогирдидаги бу фазилатнинг керагидан ортиқ эканини сезиб, күп танбек берган эди. Ҳатто бир куни “Хов бола, сен шайтонни доғда қолдириб, бир мартагина рост гапирсангчи”, деганди. Баъзилар ёлғонига бошқаларни ишонтириш учун күп ўйлашади, турли баҳоналарни излашади. Хонгирей эса бу бош оғриқлардан холи: тили ҳеч қачон ёлғон гапга муҳтож бўлмайди.

Марказий банк ходимининг қайнонасига “Мен ўйнашингдан бўлган ўғлингман”, деган Хонгирей “Бу гапимга ишонадими ё йўқми?” деб ўйлаб ҳам кўрмаганди. Чунки хотиннинг ишониши ёки ишонмаслиги у учун мутлақо фарқсиз, унга муҳими – хотиннинг боши қотади.

Асадбекка отасининг васиятини бажариш учун Польшага кетаётганини айтганида ҳам “ёлғоним фош бўлса-чи?” деган ўйи йўқ эди. У Польшага отасининг васиятини бажариш учун кетяптими, ростданам амакиси Krakovda ҳалок бўлганми – буларни билиш Асадбек учун ҳам фарқсиз эди. Шу сабабли Хонгирейнинг сафар ҳақидаги гапига унча зътибор бермаганди. Хонгирейнинг нима учун айнан Krakovга боришини у кейинроқ ўйлаб қолади.

Хонгирей Шаховскойдаги кароргоҳида биродарларини зиёфат қилган куни ўзи кутмаган ҳолда қармоғига тилла балиқ илиниб қолган эди. Ярим тунга қадар давом этган зиёфат поёнига етиб, меҳмонлар тарқалгач, яқинда “жинни” деган ташхис билан қамоқдан чиқиб келган биродари кетишга шошилмади. Ўз отасини чаваклаб ташлагани учун “Гамлет” лақабини олган бу меҳмон қолишининг сабабини дарров айтмади. Майшатни тонгта қадар давом эттириб чарчаган Хонгирей “Энди дам оламиз”, дегач, Гамлет муддаога кўчди:

– Сен қорадорига астойдил аралашибсан, – деди у.
– Ҳозир энг тўғри йўл шу. Бир кўлинг Красноярга бир кўлинг Львовга боргани яхши. Лекин кулочни яна ҳам чўзишинг мумкин. Львовдагиларнинг найрангини билансанми?

– Ҳа, – деди Хонгирей, – Польша билан Венгрияга ошириб сотишади.

– Билар экансан. Улар Польшадан мен камоқдалигимда вақтинга фойдаланишди. Энди у ёкка бориша – ўлим топишади. Мен яқинда Канадага күчидеги кетаман. Агар келиша олсак, сенга Польшани бераман. Яна қорадорининг беҳисоб ҳазинаси ҳам бор. Уни ҳам сенга топширгим келяпти. Келиша олсак бас.

Бу таклифдан сўнг уйқу ҳам учди, чарчоқ ҳам унтилиб, шартлар, нарху наволар келишилгач, биргалашив Польшага боришга аҳдлашишди.

Асадбекнинг тўйидан бир кун аввал Хонгирей Гамлет билан бирга Варшавага етиб келган, икки кундан кейин эса Krakov яқинидаги саройманд уйда музокарани бошлиб юборган эди.

Гамлет “пан Любомирский” деб таништирган одамнинг ёшини аниқлаш мушкул эди. Сийрак соchlари, бироқ қоши оппоқ оқарган, бир оз букчайиб юрувчи, аммо ўзини тетик тутувчи бу одамни бирор етмишдан ошган демасди. Гамлетнинг айтишича, урушдан олдин ҳам, немислар хўжайнлик қиласан йилларда ҳам, советлар эгаллаб турганида ҳам пан Любомирский ўз касбига содик қолган ноёб одамлардан эди. Турли жамиятлар, турли қонунларга бўйин этмагани учун ҳам у “Ўлмас Кашчай” лақаби билан машҳур бўлганди.

Гамлет Хонгирейни таништираётган маҳалда мақтov сўзларига баҳиллик қилмади. Пан Любомирский – ўлмас Кашчай бу мақтовларни Хонгирейдан кўз узмаган ҳолда тинглади. Унинг ўткир нигоҳига хатто Хонгирейнинг чақчайган кўзлари ҳам дош беролмади. Гамлетнинг мақтовлари ўзининг ҳам жонига тегиб, “тезроқ тугатақол” деган маънода унга қараб-қараб кўйди.

– Янги дўстимиз бизга канча миқдорда мол етказиб берса олади? – деб сўради пан Любомирский Гамлетнинг гаплари поёнига етгач.

– Буюртма берувчи – сиз. Қанча керак бўлса, шунча оламиз. Урта Осиёдан оқадиган йўл шуники. Хитойнинг сунъий дориларини Сибирь орқали етказиши мумкин.

– Менга сунъий дори керак эмас. Мен янги дўстимнинг ўз оғиздан эшитмоқчиман: биринчи галда йигирма кило етказиб кела оласанми?

Хонгирей “Кўп-ку?” деб Гамлетга тезгина қараб олди. Гамлет ваъда беравер, деган маънода ўнг кўзини салги-

на қисиб қўйди. Қариянинг сергак нигоҳидан бу четда қолмаган бўлса-да, танбех бермай, Хонгирейдан жавоб кутди:

– Мен яхши тушунмадим, – деди Хонгирей пинагини бузмаган кўринишда, – йигирма киломи ё йигирма тоннами?

Пан Любомирский Гамлет билан кўз уриштириб олиб, кулимсиради:

– Қандай шартларингиз бор?

– Шарт йўқ, фақат айрим масалаларни келишиб олиш керак. Биринчиси: молни олишга одамингиз қачон боради?

– Одамим бормайди. Мен “Йигирма кило етказиб кела оладими?” деб сўрадим. “Одамим бориб келади”, демадим.

– Ҳисоб-китоб-чи?

– Ҳисоб-китоб шу ерда бўлади. Молни кўясиз, пулни оласиз. Хоҳланг долларда, ёки фунт стерлингда, ёки маркада олинг. Истасангиз Швецария банкига ўтказамиз. Ҳа, шарт оғирлик қиляптими? Биламан, бу иш оғир, лекин шунга яраша ҳақ тўлайман.

Бу ерга кела туриб Гамлет “шартлашишда жуда чуқурлашма, асосий масала ҳал этилса бас, майда-чуйдаларга эътибор қилма”, деб огоҳлантирган эди. Шунга кўра, Хонгирей гапни чўзмасдан, келишганининг рамзи сифатида ўрнидан туриб, қўл узатди. Пан Любомирский ёши улуғлигининг имтиёзидан фойдаланиб, ўтирган ерида қўл узатди.

– Биз Гамлет билан яхши ишладик, – деди у. – Сиз томондаги баъзи одамлар “Польшалик ҳамма нарсасини со-тиши мумкин”, деб гапириб юришади. Польшалик бошқа нарсаларни пулласа ҳам аҳдга садоқатини сотмайди. Гамлет буни биларди. Сиз ҳам шу ҳақиқатни унутмасангиз иккаламиз биргаликда узоқ яшаймиз.

Улар Krakovda яна икки кун меҳмон бўлишгач, Москва га қайтишди. Ваъдасининг биринчи босқичини баъжарган Гамлет аҳддаги белгиланган ҳаққини олгач, иккинчи босқичга ўтишдан олдин “Ўлмас Кашчейни доғда қолдираман, бошқа шаҳарлар билан ҳам ўзим гаплашаман”, деб ўйлама. У тирик экан, Krakovdan нарига сен учун йўл йўқ” деб огоҳлантириди.

Москвадан “Тез етиб кел!” деган буйрукни олган Селим бу чакирудан бир оз саросимага тушди. У Кесакполвондан яширинча эски танишлари орқали камрок бўлсада, олди-соттисини бошлаган эди. Кесакполвондан махфий тутилган иш у томонга маълум бўлиб қолдимикин, деган ташвишли ўй уни Хонгирейнинг хузурига киргучи ҳам тарк этмади. Очкўзлиги учун ўзини ўзи лаънатлаб, бундан бу ёғига ҳалол хизмат қилишга қасам ичиб борди. Қароргоҳда эмас, “Лебединая песня” деб аталувчи ресторонда кутиласидаги ҳам уни анчагина ташвишлантирди. Таксичи сўраб-суриштириб, уни манзилга ташлаб кетгач, у “Лебединая песня” деган ёзувга тикилганича бир оз ҳаракатсиз турди. Сўнг “Таваккалчининг ишини Худо ўнглайди”, деган фикрда пастга олиб тушувчи зинага оёқ қўйди.

Катта хонадаги дастурхон атрофида ўтирганларга бир-бир қарашга ботина олмади. Тўрда ўтирган Хонгирейнинг ёнидаги полковникни кўриши билан юраги уришдан нақ тўхтагандай бўлди. Москвага шошкич чақирилганининг сабабини англаб, Хонгирейга “Рахм килинг, жонимни олманг”, дегандай мўлтиллаб қаради.

– Одобли болалар кирганда салом беришлари керак, – деди Хонгирей уни ўтли нигоҳи билан қаршилааб.

Дудукланиб қолган Селимнинг саломига Маматбейгина алик олиб, ўрнидан турди-да, уни Хонгирейнинг рўпарасидаги стулга ўтқазди. Хонгирей ҳол-аҳвол сўрамагани учун Маматбей ҳам индамади. Селимнинг қаршисидаги катта қадаҳга тўлдириб ароқ куйгач, паст овозда “ич” деб буюрди. Селим қадаҳни яримлаганда Хонгирей:

– Полковникни танидингми? – деб сўради.

Кутимаганда берилган бу саводдан сўнг Селим қалқиб кетиб, йўталди. Лабига сочиқни босиб, ўзига келгач, “танияпман”, деди.

– Шундай ажойиб қаҳрамон билан танишлигинги бизга айтмовдинг? Нега айтмовдинг, а?

Селим “билмадим”, дегандай ерга қаради.

– Тўғрисини айтавер, сен буни ўлиб кетган деб ўйлагансан, а? Ҳа, умуман... тўғри ўйлагансан. Полков-

ник сен тикиб кўйган қамоқҳонада ўлган эди. Биз уни тирилтириб олиб чиқдик. Буни қараки, полковник сени ўлган, деб юрган экан. Сен қандай килиб тирик қолдинг, бунга айтиб бер. Ахир тобутни очганингда портлаб кетувдинг-ку, тўғрими?

Селим айбдор бола каби ерга қаради.

– Тобут портлаганмиди, деб сўрайпман?!

– Ҳа...

– Сен буни қаматдинг, қамоқда ўлиб кетади, деб ўйладинг, бу эса тобут миналаштирилганини сенга айтмади. Икковинг ҳам фирром ўйин қилгансанлар. Биринчи галда сен ўлишинг керак. Нафси наҳангнидан баттар абраҳ ўлса, ер ҳам мазза қиласди.

Селим аста қаддини кўтарди, сўнг стулни суриб ташлаб, тиз чўқди-да, жазавага тушиб, тавба кила кетди. Унинг бу килиғи Хонгирейга ёқмай, Маматбейга қараб кўйган эди, у Селимнинг гарданидан ушлаб турғизиб, жойига ўтқазди. Хонгирей унга нафрат билан тикилди. Селим унинг тилидан ўлим хабарини кутиб, нафас ютди. Хонгирей уни лол қолдириб, ҳукмини ошкор қилмади, Гамлет билан кўз уришириб олгач, ўрнидан турди. Гамлет бу қарашнинг маъносини англаб, қадаҳини яримлатган ҳолда ташлаб кетгиси келмай, бир кўтаришда бўшатди-да, у ҳам ўрнидан туриб мезбонга эргашди. Улар чиқиб кетишгач, эндиғи тақдиди нима бўлишини билолмаётган Селим полковникка қаради. Полковник хуморбосди қилолмаганидан гарангмиди, ҳар ҳолда эси оғиб қолган одам каби ўтиради.

Селим уни дастлаб шу ҳолда кўрганидаёқ қорадорисиз туролмайдиган тоифадан эканини сезган эди. Ҳордик чиқариш мақсадида Қора дengиз соҳилига келган Селим меҳмонхонанинг энг яхши, энг қимматбаҳо хонасида майшат қиласди. Афғонистондаги қаҳрамона хизматлари учун таътил берилган полковник ҳам санаторийдаги даволанишини тутатгач, изига қайтишга шошилмай, меҳмонхонага жойлашиб, айшини суриб юрган эди.

Тақдирнинг ўйинини қарангки, даҳлизнинг бир томонидаги эшик Селимники, рўпарасидаги эса полковники эди. Улар дастлаб айни шу даҳлизда учрашдилар. Иккови ҳам кун ёйилган маҳалда, айни бир хил юмуш билан – тунги меҳмон “кушча”ни кузатгани эшикни оч-

ган эдилар. Ўша куни пешинда ресторанда учрашдилар. Кейин бир-бирларига рўпара келгандарида саломлашдилар. Шу зайлда бўлажак ҳамкорликнинг эшиги қия очила бошлади. Бир куни кечаси полковник Селимнинг эшигини тақиллатди. Кўзлари киртайиб, безгак тутгандай титраётган полковнигни бошқа одам кўрса “бечоранинг тоби қочиб қолибди”, деб ўйлаши мумкин эди. Лекин бунақа холатларни кўп учратган Селим унинг мақсадини дарров англади. Полковник у дамда Селимнинг қорадори билан шуғулланишини билмас эди. У тунда қорадори илинжида эмас, пул сўраб чикканди. Селим “яrim тунда пулни нима қиласиз?” деб ўтирамай, сўраганини берди. Қорадорини шу меҳмонхонанинг ўзидан топиш мумкинлигини билгани учун ҳам гапни айлантирмади.

Эртасига пешинга яқин полковникнинг эшигини тақиллатди. Ичкарида жавоб бўлавермагач, хонасига қайтиб, телефон қилди. Гўшакда полковникнинг уйкусираған овозини эшитиб:

— Полковник, яхши дамларни уйку билан ўтказиб юбориш гуноҳ, эшикни очинг, — деди.

Полковниқда бир оз карахтлик сезилса ҳам, тундаги аҳволига нисбатан анча тетик эди. Битта олма билан, ярим шиша ароқ кўтариб кирган Селим қадаҳларни тўлдириб, биттасини сўзсиз, илтифотсиз тарзда кўтарди. Полковник эса қадаҳни афсун қилаётгандай тикилиб тургач, у ҳам бир кўтаришда бўшатди. Селим тунги чорловдан гап очмади. Аксинча, бу ердаги марокли кунларни таърифлаб ўтириди-да, полковник учун сира кутилмаганда гапни қорадорига буриб юборди:

— Полковник, афғондаги кўп йигитлар нашаванд, гиёҳванд бўлиб қоларкан, шу ростми? — деб сўради.

Полковник “рост, менинг аҳволимни кўрмаяпсанми”, дегандай унга сўзсиз караб тургач, аста очила бошлади. Селим полковникнинг қитиқ патини тўғри топган эди. У афғондаги зобитларнинг айримлари ҳеч тап тортмасдан қорадори олиб ўтишайтганини биларди. Унинг мўлжалича, бу полковник ҳам шундайлардан эди. Чунки полковникнинг майшати учун ўнта зобитнинг маоши ҳам камлик қиласиди. Селимнинг мўлжалича, полковник бу ерга қорадори билан келган, бир қисмини сотгану пулни совуриб юборган. Ўзига олиб қўйганинг тугаб

қолганига аҳамият бермай, тунда хуморнинг жазавасидан уйғонган...

Полковникдан сир олиш учун яна икки кун меҳмон килишга түғри келди. Улар бир-бирларидан ҳадисираган ҳолда аста-секин бир-бирларига яқинлашдилар. Оқибат шу бўлдики, полковник Селим яшайдиган жойга яқин бир қишлоқдаги қабрда катта бойлиги борлигини билдириди. Жангда ҳалок бўлган йигитнинг жасадини темир тобутга солишдан олдин унинг қорнига ўн килодан мўлрок қорадори жойлаганини айтди. Марҳумнинг исми-насабини, қабрнинг тартиб рақамини ҳам яширмади. Бу бойликка тенг шерик бўлиш ҳақидаги оғзаки аҳдномага кўл ташланди.

Ҳосилбойвачча Селимни қайириб олмоқчи бўлганида “Сен майда бақколсан, катта ишларга фаҳминг етмайди”, деб янглишмаган эди. Полковникдан сир олгач, бефаҳмлиги туфайли шошиб қолди. Аҳдномадаги бойликнинг ярмига қаноат қилмай, барчасига эга чиққиси келди. Бу ишни осонгина уддалаш мумкиндай туюлиб, полковникнинг жомадонига қорадори солиб қўйди-ю, ўша заҳоти милицияга кўнғироқ қилди. Кўллари кишанланган полковникнинг олиб кетилишини эшик тиркишидан кузатиб, “Худога шукр”, деб қўиди.

Хонасига милиция бостириб кириб, жомадондан қорадори топгач, полковник ким томонидан хоинлик бўлганини дарров англади. Шу боис ҳам қўли кишанланган ҳолда дахлизга чиққанида Селимнинг тиркишдан мўралаб турганини сезгандай, аянчли равишда кулимсираб қўйган эди.

Селим бу кулимсирашнинг маъносини кейинроқ тушунди.

У шошқинч равишида уйига қайтиб, айтилган мозористонга борди, айтилган қабрни топиб, кувончдан юраги тошиб кетай деди. У катта бойликдан бир қулоч юкорида турарди, темир тобут қазиб олинса бас... Бойликдан эмас, ўлимдан сал нари турганини у кейинроқ билди.

Қўшни шаҳарга бориб бир майхўр пайвандчини топди. Аввал ҳовлисидаги ток сўриларини янгилатди. Ишдан кейин сахий тўра каби пайвандчини обдон сийлади. Пайвандчи галдираб қолган пайтда катта пул ваъда қилиб, мозористонга бошлаб борди. Қабр очилиб, бел-

курак темирга “так” этиб урилганда ҳовуч-ҳовуч тиллалар чўнтагини тўлдириб қўйгандай қувонди. Темир тобут усти тупрокдан тозалангач, уни юқорига кўтариш муаммоси туғилди. Шунда пайвандчи “тепага чиқариб нима қиласиз, жойида очаман, кейин кўмиб қўяверамиз”, деб пастга тушди. Майитнинг қорнини мўлжаллаб, темир тобутнинг ўртасини кавшарлагичнинг ўтли тили билан доира шаклида кеса бошлади.

Кишлоқнинг кимсасиз мозористонида, юлдуз тўла осмон остида ваҳшийлик дейилса ваҳшийликданда юксакроқ, ҳайвонлик дейилса ундан-да усутироқ, ҳаромлик дейилса ундан-да тубанроқ бир юмуш билан банд эдилар. Темир тобут билан оловли тил орасида сачраётган учқунлар шайтонлар шодиёнасида отилаётган мушак каби эди...

Пайвандчи бир оз ишлагач, юқорига қаради:

- Хўжайн, юзта отиб олмасам бўлмайди, кўланса ҳид томоғимни ғип бўғди, – деди у.
- Озгина чида, олдингга юз шишани териб қўяман, ичаверасан, – деди Селим.

Пайвандчи яна озгина ишлаган бўлди-ю, яна зорланди. Учинчи марта ялингач, Селим кўчада қолдириб келган машинаси сари юрди. Мозористондан чиқишига ултурмай, кучли портлашдан эсхонаси чиқиб кетди. Қўрқувдан ўтириб қолганини ўзи ҳам сезмади. Бир неча дақиқа хушсиз ўтирди, кейин нима воеа юз берганини англаб, шошилганича машинасига ўтириди-ю, қишлоқни катта тезликда тарк этди.

Қабристондаги портлаш ҳақида миш-мишлар тарқалди. Милиция бир қанча вақт жиноят изини қидиргандай бўлди. Ашёвий далил сифатида йиғиб олинган одамнинг бўлак-бўлак аъзоларидан бирон-бир хулоса чиқариш имкони бўлмади.

Орадан кунлар ўтиб, Селимнинг вахимаси босилди. Жонини саклаб қолгани учун бир қўй сўйдириб, худойи килди. Бу дунёда полковникнинг туркини кўрмасам керак, деб юрарди. Полковник билан Гамлетнинг бир қамоқхонада учрашиб, тил топишиб қолишларини у қаердан билсин? Қорадори билан қўлга тушиб қамалган зобитда гап кўплигини сезган Гамлетнинг муддаога етишини Селим ўйлаб ҳам кўрмаган эди.

Алҳол, “Лебединая песня” ресторанидаги дастурхоннинг нариги бетида гарангсиб ўтирган полковника тикилиб қолган Селим унинг бу ерда пайдо бўлиши тафсилотларини билмас эди. Ораларида ноз-неъматга тўла дастурхон эмас, балки ўлим жари устига тортилган қил кўприк мавжудлигини, бу қил кўприкдан аввал ким қулаши Хонгирейнинг марҳаматига bogлиқ эканини унинг калта фаҳми идрок этолмасди.

Селим полковникчинг бемаъно боқаётган кўзларига тикила туриб, унга лаънат ўқларини ёғдирди. Бошига тушган кўргулик учун уни айблади. Тобут портлаган пайтда ҳам шу фикрда эди. Ўшандан бери “бу кўргуликка полковник эмас, ўз нафсим айблор”, деган ҳақ фикр хаёлини ёритмади. Агар бирор, айтайлик, Хонгирейми ёки Маматбейми шундай деса ҳам бу ҳақиқатни тан олмаган бўларди. “Ўлиминг олдидан бир сўз айт”, деб сўнгти имкон берилса, ўшанда ҳам нафсни эмас, полковникни лаънатлай-лаънатлай жон берган бўларди.

Маматбей “соғиниб қолган бўлса маза қилиб тикилиб тўйиб олсин”, дегандай индамасдан турди. Сўнг бу манзара гашини келтириб, эшик оғзидағи йигитта ишора килган эди, у полковникни бошлаб чиқиб кетди. Шундан кейин Маматбей Селимнинг қадаҳини яна ароқка тўлдириди.

– Ич, қорнингни тўйғазиб ол.

Селим бир-икки қултум ичди-ю, қадаҳни яна жойига кўйиб, Маматбейга қаради:

– Маматбей, ахир... у пайтда сизларни яхши билмасдим... Мен ёлғиз ишлардим. Ўтган иш ўтиб кетди... Мен сизларга хиёнат қилмадим-ку?

– Сенга бирор “хиёнат қилдинг?” дедими? Ол, ичиб кўй.

– Мен...

– Довдирама. Шунчалик куёнюрак экансан, нима қиласдинг катта овга осилиб. Сени ўлдирмаймиз. Сени бизга Ҳосил совға қилиб кетган. Биз совғани бекордан бекорга ташлаб юбормаймиз. Бундан бу ёғига қадамингни билиб бос.

– Мен... болаларимдан хабар олиб келай.

– Ахмоқ экансан! Княз сенинг жонингни қайтариб берди. Бу мукофот учун хизмат қилишни ўйламай, бола-

ларим, дейсан, а? Сен болаларингни унут. Ҳозир изингта қайтасан.

– Бир ўзимми?

– Агар йўқ демасанг бирга борардим.

Бу пичинг замирида “энди сен ёлғиз юрмайсан, шунга ақлинг етмадими?” деган маъно ётарди.

Москвадан қайтишган кунининг зартасига Маматбей хўжайнинг қўнғироқ қилиб, ундан топшириқ олди-да, гўшакни жойига қўйгач, бош чайқаганича, афсус билан:

– Княз хунук хабар етказди – полковнинг ўлиби. Юраги чатоқ экан-да, а? Айтмоқчи, сенинг юрагинг ҳам безовталаниб турадими? – деди.

Селим бу айтилмиш гапнинг ёпинчиги остида қандай маъно яшириниб ётганини англаса-да, бирон нима демокқа чорасизлиги туфайли тилини тийишга мажбур бўлди. Селим Москвага чорланиб, учиб бораётган маҳалидаёқ, Хонгирей томонидан тақдири ҳал этилиб қўйилганини билмасди. Изига қайтиб, Ҳайдар йўқлангач, Хонгирейнинг бирон топшириғи айтилар, деб ўйлаб, янгилишмади.

Кесакполвон келгач, Маматбей ундан ҳол-аҳвол сўраган бўлди-да, Асадбекнинг айтган гапига зид ра-вишда, Хонгирейнинг ундан норози эканини баён қилди. Наркокуръер танлашда асосан Кесакполвон адашгани, Маматбей билан Селим унга тўла ишониб, хатога йўл қўйгани учун Хонгирей томонидан танбеҳга лойиқ кўрилгани ҳам билдирилди.

Норасмий хўжайнинг шошқич равишда Москвага чорланганидан хавотирда юрган Кесакполвон “Селим шу мақсадда чақирилган экан-да?” деган ўйда ташвишини босди. Маматбей хўжайнинг марҳамати туфайли бу сафар ҳеч ким жазоланмаслигини айтгач, янги наркокуръер танлашда адашиш қимматга тушажагидан огохлантириди. “Қани, булар ўилашсин-чи, кимни таклиф этишаркин”, деган фикрда улардан жавоб талаб қилиб, шоширмади. Улардан садо чиқавермагач, икковини ҳайрат денгизига улоқтириб:

– Хонгирейнинг фикрича бу сафар таваккал қилмай, икковларингдан бирларинг боришларинг керак, – деди.

Бу кутилмаган таклиф Селимни ҳам, Кесакполвонни ҳам довдиратиб қўйди. Айниқса ўзини бу томонлар-

нинг хўжайини деб юрган Кесакполвон дастёрликка тушиб қолишини ҳазм қила олмади. Ичиди “Хонгире-йингни ҳам, ўзингни ҳам...” деб сўкинди-да, “Бу сенбоп иш экан”, деган маънода Селимга қаради. Селим ҳам ўз навбатида “Мен Хонгирейнинг бу ердаги вакилиман, демак, бу ишни сенга юклайман”, деган маънода унга тикилиб олди.

Маматбей ички талвасадаги бу икки одамнинг ҳолатидан ўзича кулиб қўйди-да, ажрим чиқарди:

— Ҳайдар бу соҳани яхши билмайди. Селим, сен бунақа ишда ҳар қанақа итни тириклийн ютворадиган бўлиб қолгансан. Князга бир хизмат қилиб, ўзингни оқлаб олмайсанми? Ҳайдар ишончли йигитларидан бири ни сенга дастёрликка беради.

Маматбей мулойим оҳангда гапирган бўлса ҳам, Селим таклиф эмас, буйруқ берилганини, итоат этишга мажбурлигини англаб, бу фикр Кесакполвондан чиққандай унга ўқрайиб қараб қўйди. Кесакполвон берадиган йигит дастёр эмас, уни бир қадам нари-берига юришга йўл кўймайдиган кўриқчи эканини англади.

3

Селимнинг ёнида ким бориши ўйланаётган пайтда Жамшид Тарзанни Асадбекка рўпара килиб, учрашув натижасини кўчада кутиб турган эди. Ҳожаси атрофига ишончли йигитларни тўплаш нияти борлигини айтмасада, Жамшид унинг мақсадини уқиб, Тарзанни ҳам, унинг йигитларини ҳам аввал ўзи чиғириқдан ўтказиб кўрган эди. Тарзаннинг Асадбекка маъкул келишига ишониб, янглишмаган экан. Асадбек Тарзанга ижозат бергач, Жамшидни чакириб “бу болалардан ўзинг кўз-кулок бўлиб тур, ҳозирча жим юришсин. Харажатлари менинг бўйнимда”, деб тайинлади.

Жамшид отасининг аҳволидан хавотирлангани учун рухсат сўраб уйга барвақтрок қайтган эди. Үгай онаси билан икки-уч оғиз сўзлашишга улгурмай, Кесакполвондан чопар келди.

Жамшид Маматбейни Асадбекнинг тўйида кўрганида у танимагандай ўтиб кетган эди. Ҳозир эса Жамшидни ўрнидан туриб қаршилади. Узоқ вақт кўрмай, соғиниб

қолган укасининг дийдорига етган баҳтиёр ақадай сўрашди. Зарур топшириқ бериш учун эмас, шунчаки сўраб қўйиш учун чақиргандай гаплашиб ўтирди. Сўнг соатига қараб олди-да:

– Икки соатдан сўнг Красноярга учасан, – деб унга синовчан тикилди.

Асадбек томонидан огоҳлантирилган Жамшид бу амни хотиржам равишида қабул қилди.

– “Нимага?” деб сўрамайсанми?

– Ҳайдар акам “нимага?” деган саволни ёмон кўрадилар. “Хўп”, дейишни ёқтирадилар, – деди Жамшид Кесакполвонга қарамай.

– Боланинг тарбияси менга ёқди, – деди Маматбей кулимсираб, сўнг ўрнидан туриб, Жамшидни ён томондаги эшик томон бошлади-да, пардани сал тортиб, қўшни хонага ишора қилиб: “қара”, деди. Жамшид оромкурсида ястаниб ўтирган Селимни кўрди-ю, Маматбейга “қарадим, энди бу ёғи нима бўлади, айтаверинг”, дегандай бокди.

– Танийсанми?

– Сал-пал.

– Яхши. Йўлда дурустроқ танишиб оларсан. Сен шу акангни Красноярга кузатиб борасан. Киприк қоқмай кузатасан, сал нари-бери бўлса, аяб ўтирмай йўқотасан. Красноярга бориб, “Сибирь” меҳмонхонасига жойлашсанлар. Унинг кўлидаги молга эҳтиёт бўласан. Кечаси у ухласа ухласин, сен ухламайсан. Тонгда кўчага чиқасанда манави рақамга телефон қилиб Никита Варшавскийни сўрайсан, – Маматбей шундай деб унга бир парча қоғоз берди. – Унга “молни олиб келдим, сизни қизиктирадиган қоғоз аэропортдаги автомат юкхонанинг қирқ олтинчи катагида” десант бас. Ўша заҳоти темирйўл бекатига борасану Новосибирга жўнайсан. У ердан бу ёқقا учасан. Колган гални кейин гаплашамиз.

Маматбей топширигини айтиб бўлгач, Кесакполвонга “чакир”, дегандай қараб қўиди. Кесакполвон зийрак ва чаққон дастёр каби ўрнидан туриб эшикни очди-да, Селимни чакирди.

Йўлда Селим ўзини мўминтой бола сингари тутди. Жамшидга оғирлиги тушмади. Меҳмонхонага жойлашишгач, ресторонда емоқ-ичмокқа лозим нарсаларни

буориб, яқиндан танишгандай бўлиши. Мўлжалдан кўпроқ ичиб олган Селим бу йигитга ҳасрат дафтарини очмокни истади. Портлаган темир тобут, кутилмаганда пайдо бўлиб қолган полковник ҳакида гапириб, ўзининг жабрдийда эканини айтиб раҳм-шафқат уйготишни мўлжал қилди. У Жамшидга берилган топшириқдан бехабар, эрталаб мижозга қўнгироқ қилиш билан вазифасини улдалаб изига қайтишдан умидвор эди. Мижознинг Козловга тегишли йигит экани, унинг аллақачон ҳисбса олингани эса, шубҳасиз, Селимга маълум эмасди. Дастралаб ҳасратини очишни истаган Селим фикридан қайтиб, тилини жиловлашга ҳаракат қилган бўлса-да, арокнинг кучи билан чулдирай-чулдирай, гап орасида Афғондан келган темир тобутнинг портлаганини айтиб қўиди. Жамшид буни муҳим жиддий гап сифатида қабул қилмади. Уйга қайтгач, зиммасига янги вазифа юклатилганда Селимнинг мастиликда айтиб қўйган бу гапини ўзича таҳлил қилди.

Арок кучини кўрсатиб, Селимни қулатиб қўя қолди. Жамшид уни аранг судраб каравотига ётқизиб “ростданам қаттиқ ухляптими ё найранг қиляптими?” деган гумонда тез-тез қараб турди.

Жамшид белгиланган вақтда кўчага отланди. Селим кўлдан қўймай кўтариб келган дипломатга қараб олдида, уйкудан уйғонганида кўражак томошаларни кўз олдига келтириб, унга ачинди.

Красноярда ҳам, Новосибирда ҳам Асадбекка қўнгироқ қилиш имконияти бўлса-да, Жамшид бундан ўзини тийди. Қайтганидан кейин ҳам унга учрамай, Маматбей қўнок тутган жойга келиб, хисбот берди.

Маматбей унинг гапларини эътиборсизлик билан тинглади. Жамшид арзимаган юмушни бажариб қайтиб, кўпиртириб мақтанаётган боладай ўзини нокулай сезди. У гапдан тўхтагач, Маматбей Кесакполвонга қараб:

— Красноярдагилар қўнғироқ қилишди, Селим ҳам кўлга тушибди, — деди. Кейин арзимаган нарсани эслагандай илова қилди: — Бечоранинг юраги касал эди, уларнинг қийнашларига чидармикин?

Жамшид ҳам, Кесакполвон ҳам бу ачиниш замирида қандай аянчли оқибат ётганини англаб, бир-бирларига маънодор қараб олдилар.

Маматбей ён чўнтағидан қизил жилдли гувоҳнома чиқариб, Жамшидга узатди:

— Сен энди афғон урушининг фахрийиссан. Марказий кенгаш аъзоси сифатида афғонда ўлган уч-тўрт қуролдошингнинг оиласидан, қабрларидан хабар олиб келасан. Эсингдан чикмасин, уларнинг қабрлари атрофи обод бўлса ҳам, қаровсиз қолибди, деб танбеҳ бериб келасан, — Маматбей стол устида турган газета парчасига ўроғлик пулни кўрсатиб, қўшиб кўйди: — Бу пулларни ўлганларнинг ота-оналарига бўлашиб берасан. Кийимларингни ўзгартириш, уларда яхши таассурот қолдиришга ҳаракат қил. Яқинда Москвадан маҳсус вакил келишини ҳам айт. “Уғилларингга орден берилган экан”, деб кувонтириб кўй.

Жамшид борадиган манзилларни ёзиб олгач, кетишга ижозат сўради.

ХХIII б о б

1

Киши чилласида қайноқ қор ёғишини кутган каби Асадбек ҳам, Манзура ҳам ўғилларининг соғайиб кетишга умид қилишарди. Чакирилган врачлар аниқ ташхис қўёлмай Асадбек қаршисида мулзам бўлишарди. Тўйнинг эртасига Абдураҳмон табибинига бориб келган Жалил ҳам тайинли гап айтмади. Табиб бериб юборган туркана дори озгина эм бўлгандай туюлди, ҳатто Абдулхамидинг бетларига қизиллик югурди. Лекин орандан кун ўтгач, аввалги аҳволига қайтди. Абдулхамид отонаси, ахли аёли ҳузурида ўзини тетик тутишга ҳарчанд уринмасин, турагидан ётари кўпайиб борарди.

Асадбек Абдураҳмон табибининг касаллик ҳакидаги мужмал жавобидан, кўргани келмаганидан ноҳушлик исини сезиб, юраги пораланди. “Худо хоҳласа отдек бўлиб кетади”, деб Манзурани юпатса ҳам, бу юпанч сўзларига ўзи ҳам ишонмай борарди. Врачлардан бири “Бу касаллик бизга номаълум, Москвадан дўхтири чакирганингиз маъқул”, дегач, Асадбек Иликоға кўнғироқ қилди. Тавсия этилган врач Абдулхамидни кўргач:

– Ҳамкасбларим адашишмаган, – деди. – Бу тропик безгак эмас, лекин шу турдаги касалликнинг бизда ҳали яхши ўрганилмаган тури. Москвада саккиз кишининг оғригани қайд этилган.

– Тузалишганми? – Асадбек шундай деб сўради-ю, кейин афсусланди. Ундан “Йўқ, ҳаммаси ўлган, сизники тўққизинчиси”, деган жавобни кутиб, юраги пораланди.

Врач унинг саволини эшитмагандай, жавоб қайтартмади.

– Бу касал юкумли эмас, фақат қондан ўтиши мумкин.

– Қондан? Қандай қилиб?

– Масалан игна орқали... ёки бирон дорига аралашиб...

– Нима қилиш керак?

– Энг яхши дори – умид, азизим, – деди врач. – Ўғлингиз ёш, бақувват, касални ўзининг қуввати билан ҳам енгиши мумкин. Олаётган дориларини эса давом эттириш зарур...

Москвалик врачни кутиб олган Бўтқа уни иззат-икром билан кузатди.

Асадбекнинг кўзига дунё қоронғу бўлиб турганида Жамшид кириб келди. У хожасининг аҳвол-руҳиясини кўрибоқ изига қайтишга ошиқди. Лекин Асадбек унга рухсат беришга шошилмади. Ҳозир ёнида сирдош бўлмаса ҳам, бир одам ўтиришини истарди. Худди мотамни бошлаб юборгандай тумтайиб ўтириш ўзига ҳам таъсир қилиб:

– Қаёкларда юрибсан? – деб сўради.

– Красноярга бориб келдим...

Бу гапдан кейин ғамнок Асадбек асл Асадбекка айлангандай бўлди. Жамшид сафари ҳақида батафсил маълумот бергач, афғонда ҳалок бўлганларнинг қабрларини зиёрат қилиб қайтганини ҳам айтди.

Бу янгиликларни эшитган Асадбек ўйга толди. Қабрлар билан кизиқкан Хонгирейнинг мақсадини англагандай бўлди. У қорадорини шаҳардан шаҳарга, мамлакатдан мамлакатга олиб ўтишнинг турли йўлларини эшитган эди. Ҳатто қўйларга наша барглари едириб, кумалоқларини олиб ўтувчиларни ҳам биларди. Лекин бунақаси... Ҳатто ўликни тинч кўймасликлари... Асадбек-

нинг вужуди бир тўлғониб олди-ю, аммо ўзини босишига куч топди.

Жамшид янгиликларни баён этиш жараёнида Хонгирейнинг мақсадини англаганига ишора қилганди. Шу сабабли Асадбек ўйлаганларини, гумонларини, хулосаларини унга ошкор қилмади. Фақат “Сергак бўлиб тур”, деб огоҳлантириди.

Жамшид кетгач, Асадбек унинг гапларини яна фикр чигириғидан бир-бир ўтказди. Унинг Селим билан яқин салом-алиги бўлмаса-да, қорадори билан шугулланишини яхши биларди. Ҳосилбойвачча билан келишолмай юришидан ҳам хабардор эди. Ўтган йили ғалвалардан сўнг унинг изини йўқотган эди. Бу йил кутилмагандан пайдо бўлиши, яна Кесакполвон билан ош-қатиқ бўлишилиги сабабларини Асадбек ҳали тушуниб улгурмай, иш бу томонга айланибди. Маматбей “юраги чатоқ” деган бўлса, демак, Селимга биринчи сўроқ ҳам насиб этмайди. Милицияга кўп гапларни айтиши мумкин бўлган одамнинг кўп яшашига йўл берилмайди.

Бу масалада Асадбек янгишмаган эди.

Жамшид Новосибирдан учган пайтда бир кишилик қамоқхонада ўтирган Селимнинг бакувват юраги уришдан тўхтаган эди...

Селим Хонгирейнинг қаҳрли нигоҳига рўпара келган ондаёқ унинг кўзларидан ўлим ҳукмини ўқиган эди. Ресторандаги талвасаси бежиз эмасди. Лекин Маматбейнинг гапига ишониб, шафқатга умид қилди. Красноярга жўнатилишида ҳам бир зулмни сезиб турса-да, яна умидга алданди. Ҳатто милиция машинасига ўтираётганида, қамоқхонасига кирганида ҳам умидини узмаганди. Хонгирейнинг атрофида зир қақшаб яшагандан кўра, турмада умр кечириш унга роҳатдай кўриниб, бу қисматидан рози бўлди.

Бошидаги гаранглик чекиниб, хаёли бир оз равшанлашгач, кўргуликларини идрок этмоқчи бўлди. У Маматбей айтгандай, катта овга бир мартағина кўл урмоқчи бўлувди. Оғзи куйиб, тавба қилиб, қатиқни ҳам пуфлаб ичадиган бўлиб қолса-да, барибир ҳали у томондан, ҳали бу томондан турткилайверишларига ҳайрон эди. “Онангни кўрсатаман”, деб юрган Ҳосилбойваччанинг ўзи кўрадиганини кўрди. Зелихон ҳам ўлдирмоқчи эди,

у ҳам насибасига ярашасини олди. Энди Хонгирей... У “ўлдираман”, дегани йўқ... Селим шунисидан қўрқди...

У “Сўрок қачон бошланаркин, қийнаса ҳам чидашим керак, Хонгирейни сотсам, шу ерда чиритади”, деб ўйлаб ўтирганида эшик очилиб, икки йигит кириб келди-ю, ура бошлади. Селим буни “сўрок олдидан тайёргарлик”, деб билиб, буқчайиб, бошини кўллари орасига олганича чидади, овоз чиқармади. Йигитлар тез чарчашибди ё биринчи галдаги “ишлов” шундай камроқ белгиланганмиди, уришни бас қилишиб, чиқиб кетишиди.

Селим шундан кейингина ихранишни бошлади. Шундан кейингина калтак зарбалари ўз кучини кўрсатди. Кўнгли ағдарилди. “Ичимда бир нима ёрилди”, деб ўйлади у. Орадан ярим соат ўтмай, йигитлар қайтиб киришди. Селим аввалги сафар эътибор бермаган эди, йигитлар унинг юзига тегишимай, факат қорни, бикинию кўкрагини мўлжаллаб уришарди. “Селим “нега шундай?”” дейишга улгурмади. Хушидан кетди. Шу аснода яна қанча тепки, қанча мушт еганини билмади.

...Оғриқлар вужудини тарк этиб, қуш каби енгил тортиди. Ҳатто уча бошлади. Далалар, тоғлар устидан учиб ўтди. Роҳатланди. Фарғонада уйигача борди. Кўнди. Лекин... Уйга қўндим, деб ўйлаб кувонувди. Йўқ... қараса, қамоқ хонасига қўнибди... Эшик оғзида кимdir турибди. Урган йигитларга ўхшамайди. Диққат билан тикилди: Зелихонми? Ҳа, Зелихон...

– Бошингта итнинг куни тушибди-ку? – деди Зелихон кулиб.

– Мен бунчалик бўларини кутмаган эдим, – деди Селим.

– Қанақа бўлади, деб ўйловдинг?

– Билмайман.

– Сен нон берганларга хиёнат қилувдинг. Энди ҳақини тўла.

– Айб менда эмас.

– Менинг бобомга, Исмоилбей оғамга кафани ўзбеклар беришган эди. Сен эса кафанга зор бўлиб ўласан. Шу нарсага ақлинг етадими сенинг?

– Ҳа, тушунаман.

– Тушунмайсан. Сен нафсингта кул бўлиб яшаган эдинг, энди кафандигинг ҳам нафс бўлади.

- Мени ўлдирасизми?
- Ҳа. Эсингдами, Фарғонадан қочаётганингда қаёққа борсанг ҳам излаб топиб, отаман девдим.
- Зели оға, уңдай деманг, мен сизни хурмат қиласман.
- Ҳа... ўшандა ҳам шундай девдинг. Сен мени хурмат қилолмайсан. Чунки мен ўлганман. Эшитмовдингми?
- Эшитганман.
- Охирги кўришганимиздаги гапим эсингдами? “Сен мени кутгин, бир кунмас бир кун уйингта кириб бораман. Агар бир бало бўлиб қамалиб кетсан, одам юбораман. Сени ўлдириш – мен учун қиёмат қарз!” демаганимидим? Мен сени топдим. Энди қарзни узиш керак. Тўппончадаги ўқ сени кутавериб занглаб кетди.

Зелихон шундай деди, аммо қўлида тўппонча кўринмади. Панжаларини очган равишда унга яқинлашди. Сўнг бўғди...

Харидоргир дўзах аҳли қаторида умр кечирган Селимнинг ҳаёти шу тарзда поёнига етди. Шоир айтмоқчи:

*Сесканмай шум нафснинг хоҳишларидан,
Маст бўлиб шайтоннинг олқишиларидан,
Қўрқмасдан мазлумнинг қарғишларидан
Умри ҳам ўтди...*

Селимнинг сўнгти нафаси шу тарзда кечиб, “юрак хуржидан жон берди”, деб расмийлаштирилди.

Асадбек Селимнинг Хонгирей қармоғига қандай илинганини ўйлаб ўтирган пайтда “шахси номаълум” деб топилган наркокуръернинг жасади куйдиришга тайёрланарди...

2

Жалил Абдулҳамидинг кундан кун сўлиб бораётганини кўриб, Асадбекка билдирамай, Мухиддин отани олиб келди. “Ҳозир ошнамнинг ёнида суюнадиган бир одам бўлиши керак. Менинг тилим ёмон, суюнаман, деганида бир гап айтвoriб, дилини баттар хира қиласман”, деб қўйди. Отанинг келиши Асадбек учун айни муддао бўлди. Суҳбатлашиб ўтирган чоқлари Асадбек ғам-ташвишдан бир оз узоклашган бўларди-ю, лекин ёлғиз қолганида изтиробли хаёллар яна банд этаверарди. У москвалик врачнинг касаллик ҳақидаги гапини кўп ўйлади. Ўйлай-

ўйлай гумонлари оқими Хонгирей томонга бурилавергач, Абдусамадни чақириб, гапга тутди. Абдусамад хорижда эканликларида дўхтир зотига яқинлашмаганларини айта туриб, Москвада тутқун бўлган кечаси билак томиридан қон олишганини айтди. Асадбек эслади: ўшандада ҳам айтишувди, қорадори истеъмол қилинганини аниқлаш учун олишган экан. Ўшандада бунга ишонган эди. Абдусамаднинг гапидан сўнг гумон ҳақиқатга айланиб, Асадбек Иликога қўнғироқ қилди. “Ўғлимга ёмон касаллик юқсан. Москвадаги қамоқхонада қон олишганда юқтиришган”, дейишининг ўзиёқ Иликога кифоя қилди. Асадбекнинг “икки-уч кундан кейин борайинми?” деган таклифини бутунлай рад этди.

Москвалик врач “энг яхши дори – умид”, деб бу хонадондагиларнинг умидига қувват бергандай эди. Бирок, умид саройи гўё муздан барпо этилгандай кун сайин эриб борарди.

Манзура туну кун мижжа қоқмай ўғлининг қошида ўтироқни истарди. Асадбек “боласининг рангига қарайвериб куйиб кул бўлмасин”, деган фикрда уни чақириб, турли юмушлар буюраверарди. Хотинининг қўли ишда-ю, хаёли боласида эканини кўравергач, уни ўз ҳолига кўйди.

Асадбек ўғлининг ёнига кирганида унга кўнгил кўтарувчи гапларни айтишни истарди. Лекин тилга гап кела қолмасди. Мўлтиллаб ўтириш ўзига ҳам ёқмай, ўқищдан гап очаверарди. Бу сафар ҳам шундай бўлди. Унинг домлалари ҳақидаги гапига ўғли кутилмаган жавобни берди:

– Ада, бизга берилган таътил чўзилиб кетди. У томонларда “ҳа, ҳечқиси йўқ”, дейилмайди. Доктор Худоёр ҳам аямайдилар. Акам билан янгамга ижозат беринг, хўп десангиз, келинингиз ҳам бирга кетсин. Мен сал ўзимга келволсам, етиб бораман.

Асадбек бир оз ўйлангандай бўлди, бирок, аник қарорга келмади. Ўғлининг жавоб кутиб, тикилиб ётганини кўриб:

– Ўзлари билан маслаҳат қилай-чи, – деб кутулмоқчи бўлди.

– Ўзлари билан маслаҳат қилманг, – деди Аб-

дулҳамид. – Эртага йўлга чиқишига, индинга у ёкка учишлари мумкин. Бўлмаса, яна бир ҳафта йўқотишади.

Асадбек “гапинг тўғри”, дегаидай ўғлиниг бошини силаб кўйди.

– Ада, – деди Абдулҳамид, – Московлик дўхтири “умид қилинг”, деди, а? Агар устозимиз доктор Худоёр бўлганларида “Оллоҳнинг раҳматидан умид қилинг”, дердилар. Бир шарафли ҳадис бор экан: “Оллоҳ-таоло раҳматини юз кисмга бўлиб, тўқсон тўққизтасини ўзига олиб қолиб, фақат биттасини ер юзига туширган экан. Яралганлар, яъни бутун одамлару жонли зотлар бир-бирларига раҳм қилишлари учун шундай бўлган экан. От туёқларининг боласига тегиб кетишидан кўрқиб, туёқларни кўтариб юриши учун ҳам шундай экан...

Асадбек ўғлига “сен шунақа гапларни ҳам биласанми?” дегандай ажабланиб қаради. Абдулҳамид отасининг бу қарашидаги яширин маънони уқиб, кулимсиради.

– Доктор Худоёр бизга дунёвий илм бердилар. Бир куни “сиз энг асосий илмдан узоқсиз”, дедилар. Биз ажабландик. Шунда ҳадис айтиб бердилар. Абдуллоҳ ибн Мусавир Ҳошимийдан ривоят қилинган экан: Бир киши Пайғамбаримиз хузурларига келиб, “менга илмнинг ғаройибларидан ўргатмоғингиз учун хузурингизга келдим”, дебди. Шунда унга: “Илмнинг аввалида нима ишлар қилдинг?” дебдилар. У: “Илмнинг аввали нима?” деб сўрабди. “Улут ва қудратли Роббингни танидингми?” дебдилар. “Ха” деб жавоб берибди. “Оллоҳнинг ҳаққига нима ишлар қилдинг?” деб сўрабдилар. “Оллоҳ ҳоҳлаганича ишлар қилдим”, деб жавоб берибди. Кейин “Ўлимни билдингми?” дебдилар. “Ха”, дебди у киши. “Ўлим учун нима ҳозирлик кўрдинг?” дебдилар. “Оллоҳ ҳоҳлаганича”, дебди. “Боргил ва у ерда ҳам шу тарзда давом эт, кейин келсанг, сенга илмнинг ғаройибларини ўргатаман” дебдилар. Бир неча йиллардан кейин у киши яна келганида Пайғамбаримиз унга: “Қўлингни қалбингга қўй, ўз нафсинг учун рози бўлмаган нарсани мусулмон биродаринг учун ҳам рози бўлма, ўзингга раво кўрган нарсани мусулмон биродарингга раво кўргин, мана шу илмнинг ғаройибидир”, деган эканлар... – Абдулҳамид толикиб, кўзларини юмди. Куриган лабини тили билан намлаган бўлди. Асадбек илиб қолган

чойдан қуиб ичириди. Шундан сўнг Абдулҳамид гапини давом эттириди: – Яна бир ҳадисда Пайғамбаримиз ваъз айтган эканлар: “Беш нарсадан олдин беш нарсани ганимат бил, – дебдилар у зот, – қарилигингдан олдин йигитлигингни, бир ишга машғул бўлиб қолишингдан олдин бўш вақтингни, фақирлигингдан аввал бойлигингни, ўлимингдан олдин тириклигингни, касал бўлмасингдан олдин соғломлигингни, ганимат бил...” Пайғамбаримиз айтган шу беш нарсада кўп илмлар жам қилинган экан...

Абдулҳамид “мен бу илмларни эгаллай олмадим”, деган афсусни тилига чиқармади. Бунинг ўрнига чуқур нафас олди.

Асадбек ўғлининг армонини англаб, кўнглига малҳам бўлгувчи сўз айтмоқни ихтиёр этди-ю, шундай сўз тилига келмади. Буйруқ беришга, баъзан ҳақоратлашга ўрганиб қолган тил ўз фарзандига тасалли сўзларини айтмоққа ожизлик қилиб қолди.

Умри кузагининг адoғига етиб қолганини англаб етган Абдулҳамид ёлғиз қолган кезлари ўй ўйлаб отаонасига баъзи гапларни айтмоқликни истарди. У онасини қандай овутишни билмасди. Оналик баҳти нималигини энди кўраман, деб турган аёл кулфат бўронига дуч келганда уни қандай юпатиш мумкин?

“Ойижон, мендан рози бўлинг. Сиздай онага ўғил қилиб дунёга келтиргани учун Оллоҳга ҳазор-ҳазор шукрлар айтаман. Сизнинг хизматингизни қилиш қисматда йўқ экан... Худо сизга сабрни мўл-мўл қилиб берган. Ойижон, келинингизнинг боши қоронғу, агар Худо киз берса унга “Ёдгора” деб исм қўйманглар. Ўзингизга ўхшасин, “Манзура” деб қўйинг... Келинингиз истаган ерида яшасин. Турмуш курсин, мени деб ёлғиз ўтмасин, гуноҳ бўлади...”

Абдулҳамид шунга ўхшашиб аллақанча гапларни ҳозирлаб қўярди-ю, онаси кириб келиши билан ўйлари буғ каби қўтарилиб кетарди. Бу гаплардаги ҳар бир сўз заҳарли ўққа айланиб, онаси юрагига санчилиб, уни яралаб, беадоқ азобларга гирифтор этмоғига ақли етарди.

Она ўғлини қучоқлаб, ўпиб, кўз ёш тўкарди.

Ўғил онани қучоқлаб, ўпиб кўз ёш тўкишдан ўзини тиярди...

Дунёга келганида олам-олам кувонч баҳш этган фар-

занд онасини олам-олам андуҳи фурқат денгизига гарк қилиб, тарки жон қилишга ҳозирланарди.

Абдулҳамид айниқса отасига кўп гапларни айтмоқни истарди. У отаси ҳақидаги миш-мишларга унча ишонмаса ҳам, бу бойлик, бу эътибор ҳаромлик сойининг оқавалари эканига ақли етиб турарди. Хорижга кетмасидан аввал, айниқса доктор Худоёрнинг қаноти остига ўтмасидан олдин бу бойлик, бу шон-шуҳратни Худо томонидан берилган табиий неъмат деб биларди. Кейин-кейин Худо эмас, шайтон алайхилъяна мукофоти эканини англай бориб, кўп сиқилди. Ўғил ҳаддида туриш унинг учун ғоят оғир кечди. Унинг руҳи икки ўт оралигига жизғанак бўлди. Шайтоннинг мукофотларидан шодон яшаганликлари эвазига Яратганинг ажри ҳалитдан берила бошлаганини Москвадаги турмада ўтирганидаёқ ҳис этди у.

Абдулҳамид отасига айтар сўзларини Мухиддин ота воситасида етказмоқни хаёл қилди. Мухиддин ота кирганида у худди доктор Худоёр ҳузурида руҳига кувват олгандай ўзини анча енгил ҳис этарди.

Асадбек ўғлини юпатувчи сўзларни излаб ўтирганида Мухиддин ота кириб, мушкулини осон этди.

– Ада, ишингизга бораверинг, бутун анча тетикман. Отам билан гаплашиб ўтираман, – деди Абдулҳамид жилмайишга ҳаракат қилиб.

Жилмайишга уринган лаблар билан ҳаёт нури сўнаётган кўзлар орасидаги масофа жуда қисқа, ота билан фарзанднинг айрилиқ онлари эса бундан-да яқин эди. Асадбекнинг ғаш кўнгли ниманидир сезгандай бўлди-ю, лекин айрилиқ омбури ишга киришганини идрок эта олмай, ўғлининг гапига ишонди. Ҳовлига чиққанида Манзуранинг одатдагидай “ахволи яхшими?” деган савол назари билан қаршилади.

– Ишга бориб келаверинг, деяпти, бутун анча тетик, а? – деди Асадбек.

Бир неча дақиқа аввал ўғлининг ҳузуридан чиққан Манзура унда тетиклик нишонасини кўрмаган бўлса ҳам, эрининг гапига ишонган бўлиб:

– Худога шукр! – деб қўйди.

Ҳакимлар айтадиларки: тўрт нарсанинг қадрини тўрт киши билгай: ёшликнинг қадрини ёши ўтиб қолганлар, тинчлик-хотиржамлик қадрини бошига бало тушганлар

билади. Соғлиқ-саломатлик қадрини хасталаниб, ҳеч нарсага ярамай қолғанлар, тириклиқ қадрини ўтганлар билгайлар. Агар буларга қўшимча жоиз бўлса, фарзанд қадрини фарзандининг сўнгги нафасларини кузатаётганлар билади, демоқлик балки мумкинdir?

Асадбек Зайнабнинг шармандали ҳолда учраттанида отиб ташланган йигит ҳам кимнингдир фарзанди эди. Ҳосилбойвачча, Элчин ҳам... Элчинга рўпара қилинган Шилемшиқ ҳам, ўлимга ҳукм қилиниб, тирик қолган Жамшид ҳам... Ўз ўглининг қайғусига банди Асадбек буларни ўйламасди. Жалилнинг “Худодан қайтибди”, деган гапи ҳам кулоги остида жарангламай қолган. Бу кўргуликни Худодан эмас, Хонгирейдан кўради. Ундан ўч олиш режаларини тузади. Баъзан инсоф уйғонган пайтларида эса “ўғлим тузалиб кетса бас, ҳеч ким билан хисоб-китоб қилмайман”, деб ўзича онт ичади.

Абдулҳамид “ишга бораверинг”, дегани билан Асадбекнинг борадиган иши йўқ эди. Шу сабабли нима билан машғул бўлишни билмай, шийпонга чиқиб ўтирди.

Бу пайтда Абдулҳамид Муҳиддин отанинг ёрдами билан ёстиқларни камайтириб, бамайтихотир чўзилиб олган эди.

– Умр ёнаётган шамга ўхшаркан. Бир пуфласа ўчаркан... – деди Абдулҳамид.

– Ҳай-ҳай, бўтам, асти бу гапни тилга олманг. Бу умрини яшаб бўлган кексаларга атаб айтилган, – деди Муҳиддин ота.

– Тез ёниб, тез ўчадиган шамлар ҳам бўлади-ку?

– Бу Оллоҳнинг иродасига боғлиқ, бўтам. Одамнинг кўзига шам тез ёнгандай кўриниши мумкин, аслида эса ўзгача бўлади.

– Сиз устозим доктор Худоёрга ўхшаркансиз. У киши билан учрашиб, бир сухбат курсангиз, биз бу сухбатдан баҳраманд бўлсан...

– Шунақанги соадатли кунларга Оллоҳ етказсин.

– Доктор Худоёр айтиб берувдилар: Оллоҳ Юшъаиб Нұх алайҳиссаломга ваҳий қилиби: “Албатта мен сенинг қирқ мингта яхши умматингни ўз ихтиёри билан ҳалок қилғувчиман ва ёмон умматингдан ҳам олтмиш мингтани!” Шунда Юшъа алайҳиссалом “Ёмонларни жазолашинг мумкин, йа Раббим, яхшиларга нега бундай жазо

беражаксан?” деб сўрабди. Шунда Оллоҳ “Улар менинг газабим келадиган ишлардан газабланишмади. Ўшалар билан бирга ейишди, ичишди”, деб жавоб берган экан. Ота, биз шундайларданмизми? Биз ўзимизни яхшилардан дейишга ҳақлимизми? Оллоҳнинг раҳматига умид қила оламизми?

Кутилмаган бу савол Мухиддин отанинг бутун вуждини зириллатиб юборди. Хушини йигиб, жавоб қайтаришга улгурмай Абдулҳамид гапини давом этди:

– Пайғамбаримиз “Албатта одамларинг бир тоифасида ёмонликни ёпувчи яхшилик калитлари бордир, – деган эканлар. – Одамларнинг баъзисида яхшиликни ёпувчи ёмонлик калитлари бордир. Яхшилик калитларини Оллоҳ уларнинг кўлларига тутган кишилар қандай ҳам яхши одамлардир! Вайл бўлгай, Оллоҳ таола ёмонлик калитларини қўлларига тутган кишиларга!” Бу ҳадисдан менинг тушунганим – яхшиликка буюриб, ёмонликдан қайтарувчилар мўъминлардан бўлишар экан.

Абдулҳамиднинг тин олганидан фойдаланган Мухиддин ота уни қувватлади:

– Устозингиз гўзал ҳулқларни ўргатган эканлар. Ҳар бир онгли инсон биродарини ёмонликдан қайтариши керак. Оллоҳ таоло айтадики: “Вал мўъминууна вал мъминоат баъдуҳум авлийау баъдин йаъмуруна билмарьфи ва йанҳавна анил-мункари...” яъниким, мўъмин ва мўъминалар бир-бирларига дўстдирлар. Улар яхшиликка буюрадилар, ёмонликдан тўхтатадилар...

Бу гапдан сўнг Абдулҳамид Мухиддин отага ялинувчи боланинг кўзлари билан тикилиб қаради. Кейин:

– Жон отажон, сиз шундай дўстлардан бўлинг. Тавба фасли ўтиб кетмасин, ҳеч кимнинг бошига Фиръавннинг кулфати тушмасин, – деб чуқур нафас олди.

Унинг “адамга шундай дўст бўлинг, тавбага етакланг, иймонсиз кетмасинлар” демоқчи эканини Мухиддин ота тушунди. Сўнгти нафасларини олаётган йигит отасининг зулм йўлидан қайтишини истаб, бобо қадрдонига васият қилаётганини ҳам англади...

Мухиддин ота айвонга чиқиши билан Асадбек унга ялт этиб қаради: отанинг салла ўрнига дўпписи атрофига боғлаб юрувчи оқ чит рўмолнинг йўқлиги унга ёмонлик-

дан хабар бериб, танасидан жон чиқиб кетгандай бўлди.
Қимирлашга ҳам, сўз айтишга ҳам ҳоли қолмади.

Мехмонхонада ивирсиб юрган Манзура айвонга
чиқиб туриб қолган отани кўрибок, “Вой, болам!” деб
югуриб қолганини ўзи ҳам сезмади.

Муҳиддин ота эр-хотин келгунича жойидан жилмади.
Сўнг:

— Оллоҳ сизларга сабри-жамил ато этсин. Иина
лиллаҳи ва инна илаҳи рожиуъ¹, — деди-да, илова қилди:

— Оллоҳ фарзанду аржумандингизга имон калимаси би-
лан жон таслим этмоқ баҳтини берди...

Ўша онда на Асадбек, на Манзура бу баҳтнинг маъно-
сими англалилар...

3

Камалак – чиройли, лекин иситмайди. Астойдил ёки
тил учида айтилган ҳамдардлик сўзлари қанчалар кўп
бўлса-да, қалб ярасига малҳам бўла олмас эди. Асад-
бек заиф жисмига кувват, мажруҳ ва дардли кўнглига
сихҳат етишмай бу дунёни ташлаб кетган ўғли ҳажрида
ўртangan кезлари ўзича бир ҳақиқатни кашф этди: ҳар
қанча қийинчиликка дуч келса, баён эртага бир меҳрибон
дўст, бошига ҳар қандай қаттиқчилик етса, изҳор киларга
сирдош ўртоқлар зарур экан. Биргина Жалил унинг
ярасига малҳам бўла олмас экан. Ҳар ким айбсиз дўст
қидирса, дўсти камаявераркан, дўстларини рањитавер-
са, душмани кўпаяркан. Асадбек шундайлардан экани-
га ишонди. Бир куни Жалилга ҳазил аралаш “Сен мени
яхши кўрасанми?” деганида, ошнаси жиддий тарзда
“Яхши кўраман, лекин Худои кўпроқ яхши кўраман”,
деб уни мулзам қилган эди.

Доинишмандлар “дунё надир?” деб сўрашганида,
у “бир охга арзимас матоҳ”, деган экан. Ўғлининг
ўлимидан сўнг бутун топган-йикқанлари яримта охга
арзимаслигини тушунди. Ҳаёт бир жойда ўлим ҳам
муқаррар мавжудлигини барча билса-да, худди бундан
бехабардай дуиёдан кўнгил узмай, тиришгандан тириша-
ди. Билмайдики, барча хатоларнинг асли айнан шу дунё-
га муҳаббатdir.

¹ Маъноси будир: “Биз барчамиз Оллоҳникимиз ва унга
кайтгучимиздир”.

Асадбек хасталаниб, ҳаётдан умидини узиб қўйган пайтда, аникроғи, Жалил Бухородаи тилла танга олиб келган куни, икки ошна ҳаёт ҳақида эзилиб сұхбатлашишган эди.

– Шу тилла танга неча юз йил аввал куйилган экан. Нечта қўлдан ўтган, нечта одам шунни деб бир-бирини ўлдирган экан. Агар ҳозир кўчага чиқиб ташласанг, яна нечта одам шунн деб бир-бирининг гўштини еркин?

– Одамлар тилла учун олишмайдилар, аслида яшаш учун олишадилар. Бу тилла яхши яшашнинг бир восита-си, – деб жавоб берганди.

– Бирорни абгор қилиб яхши яшашдан кура, бирорниң қарғишига қолмай камбағалликда умр кечирган аъло эмасми? Пайғамбаримиз “камбағаллигим – фахрим” деган эканлар. Эшигмаганмисан?

– Одам ўзини мажбурлаб камбағалликда яшаши шартми? Мен камбағал одамнинг баҳтили бўлганини кўрмаганман.

– Унда сен баҳтили экансанда, а?

– Менинг ўзимга яраша баҳтим бор.

– Ана энди ўзингга келдинг. Сен баҳт деб юрган нарса, аслида баҳтсизлик, ошнажон. Чунки сен ҳаётингда сира ҳам баҳт изламадинг. Сен қасос изладингт. Қасос излаб шу баҳтсизлигининг топдинг. Болаликда адангни қамоққа олиб кетишаётганда “Мен уларни ўлдирман”, деганинг ҳали ҳам қулогим остида жаранглаб турибди.

– Қасос олишим шарт эди. Бошқача яшашим мумкин эмасди.

– Бир донишманднинг гапига қараганда, агар керак бўлса, заҳарни асал, чўчқани тоға, эшакни амаки, дейиш керак экан.

– Эшакни амаки дейдиган доно сенмисан?

– Гапни бошқа ёққа айлантирма. Сенинг яна битта хатоинг – дўзах азобидан кўрқмадинг.

– Дўзах азобидан дейсанми?.. Жалил, ошнам, бошимга тушган балоларни, азобларни бошқалар билмаса ҳам сен яхши биласан. Сен мени дўзах билан кўрқитма. У ерда одам куйса балки куяр, лекин “халқ душманининг боласи” деб афтига туптуришмас, а? Мен кўрган азоблар олдида дўзахинг ҳеч гап эмасдир?

– Дўзах менини эмас... Сен азоб, азоб, дейсан-у, лекин

сенга душманларингдан кўра кўпроқ дўст деб юрганларинг зарар етказдилар. Чунки душмандан эҳтиёт бўласан, аммо дўстнинг душманлигидан қутулиш қийин...

— Гапириш осон. Сенинг ҳаётинг бошқа, менини бошқа...

— Сен ҳали шуни ҳаёт деб биласанми?..

Ўшандаги бу сұхбат осойишта тарзда кечган эди. Ўшанда Асадбек қалбида иймонга мойиллик уйғонай деганди. Лекин “тун зулмати мувакқат, қалб зулмати абадий” деганлариңдек, Асадбек қалби кўр шўрликлар тоифасидан юлқиниб чиқолмади...

Номус кучлилик қилиб, Асадбек қизига “ўзингни ос”, деган мақсадда арқон ташлаб чиққанида фарзанд доғи нима эканини идрок қилолмасди. Балки ўшанда Зайнаб имилламай, ота амрини бажарганида Асадбек ҳозиргидай азоб чекмасмиди, ўзини оқлашга баҳоналар топа олармиди...

Энди ўзини оқлай олмайди.

Айниқса Илико келиб-кетганидан кейин...

Ҳамдардлик билдиргани келган Илико Асадбекнинг ахволини кўриб, топшириғининг натижасини айтишни лозим кўрмаган эди. Асадбек “илтимосим нима бўлди?” деб икки қайта сўрагач, турмада қон олган ҳамширанинг ким эканини аниқлагани, лекин унинг изсиз йўқолганини айтишга мажбур бўлди. Шунинг ўзидаёқ Асадбекдаги гумоннинг тўла ҳақиқатга айланиши учун кифоя бўлди. Оловни олов билан ўчириш мумкин эмаслигини Илико рад этмас эди, аммо қонни қон билан ювиш мумкинмаслигини тан олишни истамасди. Шунга қарамай, у қасос ўтида ёнаётган Асадбекни тўхтатишни хоҳларди. Асадбекка бу он насиҳат кор қиласлигини билиб бемаслаҳат бир иш бошламай туришни сўради.

Абдулҳамиднинг жанозаси куни ёмғир бир майдалаб ўтганича ҳаво очилиб кетди. Шундан сўнг осмон булутдан ҳоли бўлди.

Кундузлари қуёш порларди.

Лекин Асадбекнинг хонадони зулмат ичра колаверарди.

Кечалари Асадбек ҳовлиси устидан сузуб ўтувчи Ой чехрасида мотам, юлдузлар кўзларида эса алам зоҳир эди.

Одам тафтини одам олишини Асадбек кундузлари ҳис этарди. Тун кирди, дегунча унинг иситмаси кўтарилиб, алахсирай бошларди. Манзурага фарзанд доги азоби камлик қилиб, эрининг тунги талвасалари минг ғамига яна гам кўшарди. Манзура қайнонасининг ҳажри қаробатта чидолмай ақлдан озганини эшигтан эди. Эрининг кеч кириши билан ўзгариши уни ташвишга солиб, Жалилга айтди. Жалилнинг кўнглидан ҳам “онасига ўхшаб жинни бўлса-я?” деган ташвиш ўтса-да, сир бой бермай “ташвишланма, бу ўткинчи нарса”, деб қўйди. Дўстининг ёнида ётиб қолишини айтганида Мухиддин ота “бўтам баттар кийналадилар”, деб шаштидан қайтарди. Узи эса Асадбекнинг қоровул бўлиш ҳақидаги таклифини қабул килган бўлиб, масжидга кўчиб чиқди.

Асадбек ўзига ҳам хайриҳоҳлик, ҳам ташвиш билан тикилаётган кўзларни ҳис этиб турарди. Аммо тунги талвасадан кутулишга ўзида куч тополмасди. Коронғу тушиби ҳамон қорасоч кеча кокиллари билан уни бўға бошларди. Уйга кирди, дегунича бурчакда кўзойнакли илон лунжини шишириб тургандек бўлаверарди. Сукунатдан паноҳ топиш умидидаги Асадбекни шарпалар таъқиб этар, кимдир унинг орқа томонига келиб олиб, “ух” тортаверарди. Аввалига “онамлармикин”, деб ўйлади. Кейин боланинг товуши келди.

– Самандар! – деб чакириб, орқасига ўгирилди: ҳеч ким йўқ...

Яна хўрсинди. Яна бола...

Ким бу? Абдулҳамидми? Юраги потраётган Асадбек яна ўгирилди: ҳеч ким йўқ...

Сўнг... кўзойнакли илон ўрнида отасини кўриб, у томон юрди. “Адажон!” деб қулоқлади.

– Менман, тойчоқ, мен келдим, – деди отаси.

– Адажон, сиздан тупроқ иси келяпти.

– Нега ажабланасан? Ахир мен қабрдан чиқиб келяпман-ку?

– Ада, сиз менга ёғоч чана ясаб қўювдингиз, боламни олиб кетдингиз...

– Болангни олиб кетувчи мен эмасман... – Отаси шундай деб стол устидаги неъматлардан ея бошлади.

– Корнингиз очдими, ада?

– Очди. Ўлик тўйса – тирик тўяди. Арвоҳларни зиёфат қилмайсанми?

– Албатта, албатта меҳмон қиласиз. Ҳаммани чақиринг. – Асадбек шундай деб очик дераза ёнига келиб чақирди: – Манзура, тез кел, адамларни меҳмон қиласиз... Ада, келинингизнинг қўлидан бир пиёла чой ичинг. Невара келинларингизни ҳам чақирайми?..

Бирдан ҳаммаси йўқолди: отаси ҳам, илон ҳам, стол устидаги неъматлар ҳам... Атрофни зулумот босди...

Бомдод аzonини эшишиб, кўзларини очди: шийпонда ётиби. Ёнида қайғули кўзларидан ёш тўкаётган Манзура. Асадбек нима воқеа юз берганини идрок этолмай хотинига тикилиб ётди.

Масжид томондан Муҳиддин отанинг товуши эшитилди:

– Ҳайя алал фалаҳ...

Нажотга чорланган Асадбек жойидан жилолмади.

Кун ёришганда Жалил билан Муҳиддин ота кириб келишди.

– Иситманг бор-ку, укахон, – деди Жалил, Асадбек билан кўриша туриб, – шамолладингми, дейман?

– Шунақага ўхшайди, – деди Асадбек.

Кичик хонтахта атрофида нонушта қилишди.

– Жалил, тушимда адамларни кўрибман, – деди Асадбек, дастурхонга фотиха ўқилгач.

– Тушида ўлик кўрган, ўнгиди тирик кўради. Соғинган одаминг келиб қолади, – деди Жалил.

– Арвоҳларни зиёфат қилиш керак...

– Нима?! Нима дединг? – Жалил “иситма аралаш валдираяптими?” деган маънода Муҳиддин отага қараб олди.

– Шунақ гап бор-ку? – деб изоҳ берди Асадбек.

– Гап бўлса, бу бир бидъат! Нима дедингиз, отахон?

– Ҳа, бўтам, арвоҳларни йўқлаш дуо билан бўлади.

– Мени адам анчадан бери чакирав эдилар, аслида мен кетишим керак эди.

– Бас қил, гўрдан чиқиб, гўрга кирадиган гапларни айтма.

– Ҳа... тўғри айтдинг, гўрга киради...

– Бўтам, Оллоҳга тавакқул қилинг, Оллоҳдан нажот сўранг.

– Ҳадеб Оллоҳ, Оллоҳ дейсиз... Оллоҳга сўзингиз ўтса, айтинг, ўғлимни қайтарсан.

Бу гапни эшитган Мұхиддин ота беихтиёр овозини кутарыб “Астагфируллоҳ!” деб юборди. Жалил эса “Воҳ!” деб нидо килганича – бошқа гап гапирмасин, деган мақсадда унинг оғзига кафтини күйди:

– Тавба қил, бунака ахмок гапни айта кўрма, тавба қил!

– Бўтам, шайтонга бўш келманг, шайтонни енгинг, – деди Мұхиддин ота. – Шайтонни мағлуб этишнинг энг осон йўли – масжидга чиқинг. Масжид курдиришнинг ўзи кифоя эмас, унга кириб, саждага бош кўйинг.

Асадбек дўстининг қўлини четта суриб, Мұхиддин отага қаради. Унинг кўзлари ғалати жавдиради:

– Ота, менинг Худо билан шартномам бор: энди мен унинг уйига қадам босмайман, у меникига кирмайди.

Бу гапдан Мұхиддин ота сесканиб кетди. Жалил эса шапалоқ тортиб юборди. Сўнг елкасидан ушлаб силкиди:

– Тавба қил, ахмок! Дарров тавба қил!

Жалилнинг важоҳатини кўрган Мұхиддин ота ўрнидан туриб, уни ажратди-да, Асадбекнинг елкасини силади.

Бу бош, бу елка неча йиллар мобайнида силовчи бир меҳрибон бир қўлга муҳтоҷ эди. Ширин сўз нондек арзанда бўлган кезлари ҳақорат эшитди. Отанинг меҳрибон қўллари силаши керак бу бетларга “халқ душмани”нинг ўғли деб тупурилди. Ҳозир силанаётган елка не маломатларни, не ташвиш тоғларни кўтармади. Жалилнинг ўзи баъзан дўстининг бу дунё аламларига дош беришига қойил қолиб, “ўртоғим тупроқдан эмас, темирдан яралган”, деб қўярди. Ҳозир ўша таърифни эслаб, “темирлиги рост, юраги ҳам темирга айланиб қолибди”, деб афсусланди. Темир юракни эритиш йўлини билолмай ўзининг бошини чангаллаб, тебраниб ўтириди.

Бу манзарани кўриб турган Манзура шийпон томонга бир интилди-ю, қизи билан келинларининг ҳам шу ёқса тикилиб турганларини кўриб, жойида қотди.

Вужудида меҳрибон қўлнинг тафтини сезган Асадбек ота қадрдонининг кўксига бош қўйишини, тўйиб-тўйиб ийглашни истади. Аммо ёлғизлигига бостириб келувчи йиги бу сафар унга хиёнат қилди.

– Сабр қилинг, бўтам, тоқатлига тоғлар бош эгаркан. Оллоҳнинг “эй Одам фарзанди, сабрли бўл ва ўзингни паст тут, сени ўзим олий даражага кўтараман”, деган вадаси бор. Бу кўргулик сиз билан биз учун Оллоҳнинг бир синови.

“Фақат синов эмас, қилган гуноҳлари учун олган мукофоти” деб ўйлади Жалил. Мухиддин ота эса йиглоқи болани юпатаётгандай меҳрибонлик билан давом этди:

– Оллоҳ биз, ғофил бандаларга айтадики: “мен бир мўъмин кишини бирон мусибат етказиб имтиҳон қилсан, у менга ҳамд айтиб, менинг имтиҳонимга сабр қиласа, гуноҳлардан онаси тукқан кунидагидек пок бўлиб турди...” Оллоҳнинг шу марҳаматига етишмоқ сиз билан бизга насиб этган.

Жалил бу гапдан сўнг армон билан бош чайқади-да, ялинди:

- Жон ошна, бир марта “тавба” деб кўйгин...
- Ҳа, бўтам, “астағфируллоҳ” денг...

Улар Абдураҳмон табибникида шифо топаётган Асадбекнинг иймонга киришига ишониб, Яратганга шукрлар айтишган эди. Ундан сал илгарироқ гап талашиб қолишганда Асадбек иймонга даъват этилишига жавобан ярим ҳазил, ярим чин оҳангиди “Кўрамиз, сенинг иймонинг кучлимикин ёки менинг шайтоним қудратлироқмикин?” деб жавоб қайтариб, Жалилнинг дилини хуфтон қилган эди. Ушанда ҳам Жалил тавбага ундан, бироқ дўсти гапни ҳазилга буриб юборган эди. Бу гап Жалилнинг юрагига киррали тошча каби ўрнашиб қолиб, гоҳи-гоҳида кўзғолиб азоб берарди. Табибнинг уйида дўстининг руҳи ҳам шифо топаётганини билган ондан бу тошча эрий бошлади. Жалил уни бутунлай эриб битди, деб янгишган эди. Асадбекнинг ҳозирги гапидан сўнг тошча яна қўзғолиб, шайтанатдан диёнатта ўтмоқ осон эмаслигига имон келтирди. Бу сафар қиррали тошча Жалилнинг юрагини қаттиқ тилди. Унинг руҳи қақшагандан қақшади. Агар ошнаси дард исканжасида эзилмаётганида уни дўппослаб қолишдан қайтмасди, хумордан чиқиш учун ҳам дўппосларди.

Агар бу онда Оллоҳнинг каломини мукаммал билувчи олим улар ҳузурларига келиб:

- Сиз шайтон етовидаги шу муҳаббатсиз қалбга ачин-

япсизми? Faфлат уйкусидаги бу банданинг иймон сари юриши алдамчи манзара эди. У Исломдан фақат фойда күзлади. У иймон йўли билан тижорат йўлини чалкаштириб юборди. Манфаат ва зиён тарозусига қараб юрмокни ихтиёр этди. Сиз билмайсизки, Оллоҳ: “Одамлардан Оллоҳга бир томонлама ибодат қиласиганлари ҳам бор. Агар унга яхшилик етса, кўнгли тулур. Агар унга бало етса, юз ўтириб кетур. У дунёда ҳам, охиратда ҳам зиён кўрур. Ана ўша очик-ойдин зиёндир¹”, деганида айнан шу биродаримиз кабиларни назарда тутган, – деса Жалил ҳам, Мухиддин ота ҳам унга зид гап айттолмаган бўлишарди.

Мухиддин ота иккинчи марта тавбага даъват этганидан сўнг Асадбек хаёлини жамлаб, айттан гапининг маъносини англади-ю, ўзи ҳам қўрқиб кетиб, тавба калимасини айтмоқни ихтиёр килди. Бироқ, “Азз...” деди-ю, у ёғига тили айланмади. Буни сезган Мухиддин ота уни кувватлади:

– Худойим ўзинг кечир, денг, бўтам.

Асадбек дудук бола каби айтди.

Жалил бундан бир оз енгил тортиб, ўртоғига каради-ю, унинг терга ботганини, оғзида қўпик пайдо бўлганини кўриб қўрқиб кетди. Мухиддин ота ҳам чўчиб, шошилганича унга дам солди.

XXIV 606

1

Асадбек дастлаб Ҳалимжонни танимади, уни фотиҳага келгандардан, деб ўйлади. Озиб кетган, кўзлари киртайган, юзлари, қўлларига тошган яралар ҳали буткул тузалмаган бу йигитдан “бошингдан қандай савдолар ўтди?” деб сўрашга ҳожат бўлмаса-да, Асадбек:

– Анча мазангни қочиришибди-ку? – деди.

– “Курорт”нинг қанақалигини ўзингиз биласиз-ку? – деди Ҳалимжон, кейин Асадбекнинг “Мен қаёқдан биламан, бир-икки марта қамалибманми?” деган маънодаги қарашига жавобан изоҳ берди: – Терговни бирдан

¹ “Ҳаж” сурасининг 11-оятидан маъно таржима. (“Тафсири хилол”дан)

тұхтатиб, жиннихонага ўтказиши. Кейин чиқарып юбо-риши.

— Сени мен чиқартырмадым, — деди Асадбек.

Халимжон “унда ким?” деб сұрамоқчы бўлди-ю, ботинмади. Унга Асадбекнинг ўзи изоҳ берди:

— Мен бунақа ишларга аралашмайман. Сен қанақа лақмасан, ўзинг? Мол олиб бор, деса индамай кўтариб кетаверасанми?

— Ўйлаб кўришимга ҳам фурсат беришмади, — Халимжон бўлиб ўтган воқеаларни сўзлаб берди. Асадбек унинг гапларини диққат билан эшитса-да, “бу йигит милициянинг одамими ё йўқми?” деган гумонини ажрим килолмади. Ўзининг “одамга бутунлай ишонгандан кўра, ишонмайроқ турилгани маъқул”, деган ақидасига амал килиб, кўп сураб-суриштирмади. Халимжон ҳикоясини тугатгач, фақат:

— Ҳайдар акангга учрашгандирсан, нима деялти? — деб сўради.

— Ҳозирча дам ол, — дедилар.

— Тўғри айтибди. Энди кўзингни очиб юр, бола. Уларга ўчакиши. Кўрганларингни хатто хотинингга ҳам айтма. Сени қозонга солиб бир қовуриб, тортиб олишибди. Кейинги сафар жизғанак бўлиб қолиб кетишинг ҳам мумкин.

— Хизмат бўлса айтаверинг.

— Дамингни ол.

Халимжон Асадбекнинг эҳтиёткор бўлиб қолганини сезди. Гарчи қамоқда барча азобларга чидаб, бироннинг номини тилга олмаган бўлса-да, Кесакполвон ҳам унга ишонқирамай қаради. Халимжон айнан мана шунга тушунмади. Бекорга азоб тортибманда, деган хаёл билан Асадбекнинг уйини тарқ этди.

Аср намозини масжидда ўқиган Жалил Мухиддин ота билан келаётганда дарвозадан чиқиб кетаётган Халимжонга дуч келди. Абгор ҳолатдаги йигитнинг саломига алик олди-ю, орқасидан ажабланиб қаради.

Тунов кунги тавбадан сўнг Асадбек ўзини кўлга ола бошлаган бўлишига қарамай, улар хавотирларидан кутулмаган эдилар. Кунда бир хабар олиш одатларига хилоф қилмай кириб келдилар. Улар ҳол-аҳвол сўрашишга улгурмай дарвозахонада аввал Кесакполвон, сўнг Хонгирей билан Маматбей, кейин Жамшид кўринишиди.

— Оббо, калтакессагинг келди-ку, кўзинг учиб турувдими? — деди Жалил. — Кимларни бошлаб келяпти?

Асадбек дарвозахона томон қараб, бир титраб олди. Юзлари учди. Муштумини қисди. Ундаги ўзгаришни Жалил ҳам Мухиддин ота ҳам сезишиди. Шунинг учун Асадбекни меҳмонлар билан ёлғиз қолдиришмади.

Хонгирей келиб, Асадбек билан қучоқлашиб кўришиб, ҳамдардлик билдириди. Асадбек уни шу оннинг ўзида бўғиб ўлдиргиси келди, ҳатто уни бир оз қисди ҳам. Лекин иложисизлигини билиб, Хонгирейнинг ўлим топадиган баҳтиёр кунини нарига кўчирди. Хонгирей Асадбекнинг қаттикроқ қучганини сезди, буни ёмонлик эмас, яхшиликка йўйиб, хушнуд бўлди. Маматбей, унинг изидан Кесакполвон ҳам қучоқлашишиди. Кесакполвондан ароқ ҳиди гупуриб, Асадбек юзини четга бурди. Жамшид салом бериб сўрашли-ю, изига чекиниб, уч-тўрт қадам нарида, амрга маҳтал мулозим каби қўл қовуштириб турди.

Хонгирей қадрдонининг бошига тушган кулфатдан ғоят аламда эканини, отаси ўлганида ҳам бунчалик қайғурмагани, вактида келолмагани учун ҳижолатда эканини айтгаётганида Асадбек унинг сўзларини эшитмас, маъносиз боқаётган кўзларини рўпарадаги атиргул гунчасига қадаб олган эди.

Бирорларнинг юрагида илон мудрайди, бирорларнинг юрагида шер наъра тортади. Асадбекнинг юрагида эса буларнинг барчаси мужассам: илон уйғонса, шер ҳамлага интилади. Уларни жиловлаш учун Асадбекдан қанчалар куч талаб этилаётганини ўтирганларнинг ҳеч бири хис этолмасди.

Асадбекнинг баҳтига меҳмонлар узоқ ўтиришмади. Хонгирей ўрнидан туриб “соғ бўл”, деб қўл узатди. Унинг бу тилаги Асадбекнинг кулоғига “йўқ бўл” каби эшитилиб, вужудига титроқ юурди.

Кесакполвон “сизлар ўтираверинглар, ўзим кузатаман”, деб меҳмонларни бошлаб кетди. Асадбек орқасига ўгирилаётган Жамшид билан кўз уриштириб олишга ултурди. Бир ҳафта бўлдимикин, Жамшид дараксиз эди. Булар билан бошлашиб кириб келишидан Асадбек бир бало бошланяётганини сезди.

Мухиддин ота меҳмонларнинг ташрифи мезбонга

ёқмаганини сезди. Бош эгганича сукутга берилган Асадбекни турли хаёллар оқимидан тортиш мақсадида сўз котди:

- Ҳайдар ошнангиз кўп ичаркан, чамаси, а?
- Кўп эмас, тинмай ичади, у ҳароми, – деди Жалил.
- Ўтган йили рамазондан олдин “балиқ еб, ҳалқумни тозалаяпман”, девди. “Сен қора денгизнинг барча баликларини пишириб есанг ҳам ҳалқуминг тоза бўлмайди”, дедим.
- Ҳай-ҳай бўтам, бандани бундай ҳақоратламанг.
- Мен уни ҳақоратламадим. Сиз унинг қилиқларини билмайсиз. Агар Абу Жахл тирилиб келиб шу калтакес-сакка рўпара бўлса, “оламда мендан ўтадиганлар ҳам бор экан-ку”, деб кўнгли анча таскин топарди.

Мухиддин ота “ҳай-ҳай, астағфируллоҳ”, деб Асадбекка қараб олди. Жалил бир куни Кесакполвон билан жигиллаша туриб “сенлар кўп қон тўккансанлар”, деганида унинг тиржайганича “қон ёргулик, акахон”, деб жавоб берганини ҳам айтмоқчи бўлди-ю, ошнасига гап ёқмаётганини билиб, индамади.

Асадбек Жалил билан Мухиддин отанинг гаплари-га безътибор эди. Агар хаёли жойида бўлганида “Абу Жахл деганинг ким?” деб сўрар, Жалил эса чала илми ни жамлаб, мусулмонларга, хусусан Оллоҳнинг расулига қилинган ёмонликлардан гапириб берармиди...

Улар шом якинлашганини баҳона килиб ўринларидан туришди.

– Шомни мачитда ўқиб, ўшнакаси уйимга кетаман. Менда гапинг йўқми? – деб сўради Жалил.

– Самад олиб бориб кўяди, – деди Асадбек.

Жалил одатига кўра “автобусда кетавераман, онам мени машинада туғмаганлар”, демоққа оғиз жуфтлади-ю, мавриди эмаслигини фаҳмлаб, “Раҳмат, ошна”, деб қўйди.

Асадбек Жамшидни шу кеча келиб қолар, деб кутди. Лекин ундан дарак бўлмади. Эртасига ҳам келмади. Тунларни бедор ўтказиб, вужудининг қақшаб оғришидан хориган Асадбек тонгта яқин мизгиб оларди. Хонгирейнинг ташрифидан сўнг бу ҳам йўқка чиқди. Бу сафар субҳи козибда ҳам, субҳи содикда ҳам Асадбек бедор эди. Тонг отди, аммо унинг вужудидаги зулматга нур ораламади.

“Полковникнинг юраги касал экан, ўлди”, деб Хонгирей навбатдаги ёлғонни ишлатган эди. Полковникнинг ўлиши ёки тирик қолиши ўзи учун аҳамиятсиз бўлгани сабабли Маматбей бу гапнинг чин ёки ёлғонлигини суриштириб кўрмаган ҳам эди. Хонгирейни кутиб олгани чиққанида ёнида полковникни кўриб, “ие, ўлган эдик?” деб ажабланмади ҳам. Кесакполвон “Хонгирей аввал фотиҳа ўқигани борар”, деган мақсадда “ошнасининг гоятда қайғуда ўтиргани”ни айтди. Хонгирей мамнун оҳангда Маматбей билан кўз уриштириб олгач:

— Олдин ишни қилайлик. Фотиҳа қочмайди, — дегач, шаҳарда қолмай, йўлга тушишди.

Жамшид уларни Афғон урушидан ўликлар келган аскарлардан бирининг уйига бошлаб борди. Марҳумнинг ота-оналари масковлик азиз меҳмонларни иззат-икром билан кутиб олишди. Полковник “интернационал бурчими бажара туриб қаҳрамонона ҳалок бўлган ватан ўғлони орден билан мукофотланганини, тушунмовчилик туфайли орден вақтида топширилмаганини” айтиб, уни СССР Мудофаа вазири номидан топширди. Яралари янгиланган ота-она фарзанди юзини силагандай орденни силашди. Улар билишмасдики, Москванинг Арбат деб аталмиш эски кўчасидан бунақанги ордендан истаганчасини сотиб олиш мумкин, гувоҳномасини эса компьютер деган беминнат дастёр аслидан ҳам яхшироқ қилиб тайёrlаб берарди.

Орденни топшириш пайтида Маматбей билан Кесакполвон қабристонда эдилар. Изма-из етиб келган одамлари юқ машинасидан қабртошни туширишди. Иш шошқич равишда амалга оширилиб, қабр очилиб, темир тобут тешилганини гўрков ҳам сезмай қолди.

Полковник темир тобут миналаштирилмаганига қасам ичган бўлса ҳам Маматбей унга яқинлашишга қўрқди. Қабристон дарвозаси ёнидаги чоғроқ хонада гўрковни гапга солиб ўтирди. Оқ мармардан ишланган қабртош тупроқ устига ўрнатилиб, иш бир соатга қолмай якунланди. Ана шундан кейин Маматбей марҳумнинг уйига хабар юборди.

Шу тарзда бошқа кишлоқларга ҳам боришгач, ишнинг

зўр даражада уюштирганлари учун Маматбей, Кесакполвон, Жамшид хўжайинларидан олқиши эшитдилар.

– Қабртош ўрнатишни зўр топибманми? – деди Хонгирей, – ўлик бўлишса ҳам улар бизнинг шерикларимиз. Мен шерикларимнинг ўлигини ҳам ҳурмат қиласман.

Иш охирига етгач, Асадбекнига фотиҳага келишди.

Сўнг Маматбейнинг қароргоҳида зиёфат бўлди.

Зиёфатдан кейин Жамшид полковникни меҳмонхонага бошлаб кетди. Полковник у ерда ҳам арокхўрлигини давом эттириди. Жамшидга уни ташлаб келиш эмас, эрталабгача ёнидан жилмаслик топширилган эди. Ярим кечагача полковникнинг жағи тинмади. Аффондаги ишларини айтиб, мақтаниб, шунинг орасида темир тобутларга корадорини қандай маҳорат билан жойлаштирганини ҳам ўзи билмаган ҳолда ошкор этиб қўйди.

– Сен ким билан ишлаётганингни биласанми? – деди полковник Жамшиднинг бўйнига қўл ташлаб олиб. – Хонгирей! У ҳақиқий эркак! Селимни билармидинг? У мени лақиплатмоқчи бўлди. Мен эсам унга миналаштирилган тобутни рўпара қилдим. Менга қара, аҳмоқча ўхшайманми, а? Ҳа! Мен ўлжага бир тўда одамнинг ташланишини билардим. Хонгирей мардлик қилди. Селим билан тенг шерикликка келишувдим. Хонгирей ўттиз фоизига кўнди. Менга етмиш фоиз тегади. Тушунаяпсанми? Мен энг бой полковник бўламан. Ўша етмиш фоиз хисобидан Хонгирей менга Шаховскийдаги уйини берди. Мен сени ўша ёқقا бирга олиб кетаман, уйни ювамиз...

Тун яримлаганда Маматбей қўнгироқ қилиб, полковникнинг аҳволи қандайлиги билан қизиқди. Жамшиднинг “ичиб, сайраб ўтирибди”, деган жавобини эшитиб амр қилди:

– Зийрак бўлиб тур, мазаси қочса, “тез ёрдам” чақир. Тўртинчи касалхонага олиб борасан.

Орадан бир соат ўтмай, полковник юраги қаттиқ санчайтганини айтгач, Жамшид “тез ёрдам”ни чақирди. Бемор касалхонага етказилганидан сўнг ҳам Жамшид изига қайтмади. Эрталабга яқин врач чиқиб, полковникнинг “узилгани”ни айтгач, Маматбейга қўнгироқ қилди-да, “ўша ердан жилма”, деган буйруқ олди...

Жамшид шу воқеаларни Асадбекка батафсил баён килгач:

– Полковник учун маҳсус тобут ясатилибди. Уни Хонгирейнинг ўзи олиб кетади, – деди. – Назаримда йигилгаи қорадориларнинг ярми шу тобутда кетди. Полковникнинг ихтироси ўзининг бошини еди.

– Ярми кетганини қаердан биласан, курдингми? – деб сўради Асадбек.

– Кўрмадим, мени бу ишга яқинлаштиришмади. Каерга яширишганини ҳам билмайман. Хонгирей кетадиган пайтда Маматбейга “колган ярми учун бошинг билан жавоб берасан”, деганини эшилдим.

– Нима учун ҳаммасини олиб кетмади?

– Тобут оғир бўлиб кетармикин?

– Йўқ... ундаи эмас... Маматбей шу ерда бўлса, демак, ишнинг чаласи бор.

– Бу ишнинг бир учини Ҳалимга айтайми?

– Нега?

– Агар хитларга хизмат қилиши аниқ бўлса, дарров хабар етказади. Улар Московга дарак беришади. Москвилклар ўликни очиб кўришади.

– Кейин-чи?

– Кейин?.. – Жамшид “билмайман” дегандай елка кисди.

– Кейин Хонгирей сенга ёпишади. Ҳозирча индама...

Асадбек бедор тунда ўйлай-ўйлай, чекиниб хатога йўл қўйганини англаб етган эди. Ҳарна бўлса ҳам ўрнида маҳкам турмагани учун ўзини лаънатлади. Энди пайсалга солмай хужумга ўтишни мўлжаллаб, қароргоҳини шаҳар марказидан Эски жўвадаги вассажуфтли уйга кўчиришга аҳд килган эди. Ҳозир ўша аҳдига биноан Жамшидга топшириқ берди: Эски жўвадаги уйни қандай топишини тушунириб, Тарзани ёнига олишни буюрди.

3

Элчин аравачада юриб ўзини эплаб қолгани учун Зайнаб кундуzlари онасининг ёнида бўларди. Тунда эса отаси каби кийналиб чиқарди. “Мен ҳаётдан тўйган эдим, жонимни олмадинг. Акам яшashi керак эди, ўлимни юбординг, деб у ҳам Яратганга даъво қиласарди. Даъволари тилга кўчмагани сабабли уни тавбага даъват этувчи йўқ эди.

Зайнаб отасининг хоҳишига кўра, пешинга қиймали шўрва қилди. Овқатланиб бўлишгач, Асадбек Абдусамадни чакирди-да, “келинлар уйда сиқилиб ўтираверишмасин, шаҳарни айлантириб кел”, деди. Улар кетишгач, Зайнаб онаси билан бирга шийпонни йигиштириди. Кўрпачаларни қоқиб, қайта солишаётганида Асадбек чиқиб, она-болага “ўтиринглар”, деди.

– Кеча кечқурун доктор Худоёр кўнғироқ қилувди, – деди Асадбек Зайнабга қараб.

Манзурага бу маълум эди. Доктор Худоёрнинг нима дейиши мумкинлигини ҳам биларди. Шунинг учун кечадан бери “у киши нима дедилар?” деб сўрашга юраги бетламаётганди. Асадбек эса Манзуранинг сўрашини кутаётганди. Хотинидан садо чиқавермагач, Зайнабга қараб гап бошлаган эди.

– Доктор Худоёр сал хафа бўлиб гапирди.

– Нега? – деди Манзура.

– Сенга нима деб тайинлаганиди? Бир ойда қайтишин, деганмиди?

– Вой, адаси... – Манзура эътирозини бошлай олмади, Асадбек унинг гапини шарт узди:

– Уларга баҳонанг ўтмайди... Мен Ҳамидни... айтмадим. Шу ҳафта буларни жўнатишга ваъда бердим.

– Шу ҳафта? – эри билан баҳслashiшга одатланмаган Манзура чорасизликдан бош эгди.

– Ҳамид ҳам айтгувди... Озгина чидагин энди... ўқишлиари чала қолмсин.

Кейинги гапни Асадбек ялиниш оҳангидаги айтиб, Манзуранинг кўнглини баттар вайрон қилди. Асадбек – Асадбеклигини қилиб, қатъий тарзда хоҳишини баён этганида Манзура ҳам, Зайнаб ҳам эзилишмас эди. Манзура пиқиллай бошлаганидан кейингина аввалги Асадбекнинг овози чиқди:

– Бўлди қил.

– Келин ҳам кетадими?

– Уларнинг ҳам ўқиши бор-ку? Хоҳласанг бирга кета кол.

– Вой... – Манзура “ўғлимнинг арвоҳини чирқиратиб ташлаб кетаманми?” дегандай эрига қаради. Асадбек хотинининг бир қадам нарига жилмаслигини била туриб,

бу таклифни айттан эди. Шу сабабли унинг қарашига эътибор бермади.

Абдусамаднинг ҳам, келинларнинг ҳам шаҳар айланадиган кайфиятлари йўқ эди. Оталарининг хоҳишига кўра чикқанлари учун узоқ юришмади. Улар қайтиб келишгач, Зайнаб акасини холи хонага чақириб, адасининг гапларини етказди.

– Сўрашга уялиб юрувдим, яхши бўлибди, – деди Абдусамад.

– Кетишни хоҳляяпсизми? – деди Зайнаб.

– Ўқишини чала ташлашим керакми?

– Адам билан ойимни шу ҳолда ташлаб кетаверасизми?

– Сен борсан-ку?

– Кетманг.

– Нега?

– Адамни ёлғиз қўйиш мумкинмас.

– Нега?

– “Нега, нега?” деяверасизми?! Тушунмаяпсизми?

Ҳамид акам ўзларича касал бўлдиларми?

– Нима деяпсан?

– Ҳамид акамни адамнинг душманлари ўлдиришган...

Абдусамадда ҳам шундай фикр бор, аммо бу гумон аниқ тасдигини топмагани учун ишонмасликка ҳаракат киларди. Синглисидан бу ҳақиқатни эшитиб, лол қолди.

– Кимдан эшитдинг?

– Бирордан эшитишим шартми? Мен аниқ биламан.

Сиз бош ўғилсиз, қасос олиш керак!

– Зайнаб, сенга нима бўлди, бунақа гапларни гапирма.

– Қасос олмасак, Ҳамид акам гўрида тикка туради.

Зайнабнинг худди отаси каби кескин гапириши Абдусамадга таъсир этди. Синглисига бир нима демокқа кийналди. Сўнг сўз топишга уринди:

– Зайнаб, бунақа демагин. Агар душманларнинг иши бўлса ҳам адам нима қилишни ўзлари биладилар. Бизни бунақа ишларга барибир яқинлаштирумайдилар. Агар аралашибизни истасалар бизларни ўқитмасдилар. Сен билан мен нимани биламиш? Лимонад цехлари бор, такси кооперативлари бор. Яна нима? Қолган гапларни миш-мишлар орқали биламиш. Адам бизнинг олдимиз-

да ишдан ҳеч гапирмаганлар. Демак, бизни бошқа одам бўлишимизни истайдилар.

- Қанака одам?
- Масалан, олим бўлишимизни...
- Қасос-чи?
- Бу гапни хаёлингдан чиқариб ташла.
- Ҳеч қачон! Агар сиз кетсангиз, ўрнингизга ўзим қоламан!

Зайнаб шундай деб чикмокчи эди, Абдусамад йўлини тўсди. Кесакполвон “Асадбекнинг асл қизи”, деб янгишмаганди. Юмшоқ кўнгилли Абдусамад синглисининг йўлига ғов бўлолмади.

Абдусамад билан келинлар сафар тадоригини кўришаётганида Зайнаб Жамшидни учратиш ҳаракатида бўлди. Учрашди ҳам. Мақсадини айтди ҳам. Бирок, Жамшиддан ўзи кутмаган жавобни эшитди:

– Бу эркакларнинг иши. Агар мен ўлсам, менинг ўрнимга сен келасан. Унгача бу гапларни хаёлингдан чиқариб ташла. Бек акамнинг ёnlарида мен борман, кўнглингни ҳотиржам қиласер.

Абдусамад ҳам “бу гапни хаёлингдан чиқариб ташла”, девди. Зайнаб чорасиз қолди. Аҳдидан отаси огоҳ бўлса, ўзининг уй қамоғига маҳкум этилувини англаш, Жамшиддан “Адамга айтманг”, деб илтимос қилди.

XXV 606

1

Ойсанам Эркаеванинг уйига пойлокчи қўйиш кутилган натижа бермади. Кесакполвон бу уйга бошқа келмади. Асадбекнинг даврасидаги бўлак одамлардан ҳам дарак бўлмади. Шундан сўнг Зоҳид мўлжалидаги иккинчи ишни амалга оширишдан олдин ҳайдовчи Эшпўлатовнинг уйига бориб, унинг хотини билан гаплашди. Аввалига Зоҳид учун янгилик бўлувчи бирон янги гап чиқмади. Олдинги терговчининг баённомасида гаплардан нарига ўтмади. Шунда Зоҳид сўради:

- Эрингизни тухмат билан ўтириби, деб ўйлайсизми?
- Унда нимага ўтирибдилар?

- Эрингизнинг чиқиб келишини истайсизми?
- Вой, нега хоҳламас эканман? Болаларим “адам қачон чиқадилар?” деб сиқилиб кетишиди.
- Унда яхшилаб эсланг: Шокаримов йўқолган кунлари эрингиз уйга вақтида келган экан. Кейин-чи? Кечки пайт уни ҳеч ким чақирмадими?

Хотин ўйланиб туриб:

- Чакирди, – деди.
- Ким чакирди?
- Қайнисинглим, Ойсанам.
- Нега чакирди?
- Билмадим.
- Оддин ҳам чакириб турармиди?

– Ҳа. Машинасиз бир қадам юрмайди. Сал нарсага якшанба куни ҳам чақираверади. Бояқиши адамиз дам олиш нималигини билмасдилар.

- Ўшанда қайсан кийимда бориб-келдилар, эсланг.
- Ишга киядиган кийимлари.

Зоҳиднинг талаби билан хотин ўша кийимларни жавондан олиб кўрсатди. Зоҳид унинг ижозати билан бошқа кийимларини ҳам кўздан кечириб, айримларини текширитириш учун олди. Текшириш натижаси ўша кундаёқ маълум бўлди: пиджакнинг енгидаги қон доғи, шимдаги тупроқ қолдиқлари Зоҳидни гумон сахросидан ҳақиқат водийси томон бошлагандай бўлди. У шошқич равишда тинтувга рухсатнома олиб, қидирув гуруҳи билан Шокаримовнинг уйига борди. Ертўладаги кавлаб, жасад кўмид кўйилган жой унинг барча саволларига жавоб берди.

Эрининг ўша куни барвакт келгани, сўнг орада машмаша чиқиб, катта жанжалга айлангани, окибат мушт ишга тушганини Ойсанам уйда эмас, қамоқнинг сўроқхонасида айтди. “Мен ўзимни ҳимоя қилдим. “Бўғаман”, деб ёпишгандарида итариб юбордим, йикилиб, бошлари дазмолнинг учига тегди. Шу билан... жонлари чиқди”, деб уввос тортиб йиғлашни бошлади.

Масала ечилгач, неча ой давом этган иш Зоҳидга оддий гапдай бўлиб кўринди. Зариповани озод қилиш ҳақидаги қарорни ёзиб берди. Бир кўнгли қарорни ўзи олиб бориб, бу жабрдийда аёлни кузатиб кўймокчи ҳам бўлди. Лекин баҳсада енгилганини тан олиб боришни ис-

тамади. Бунинг устига республика прокуратурасидан Саид Қодиров йўқлаб қолди.

Зоҳид “Иш”нинг якуни ҳақида ҳисоб берганидан сўнг Саид Қодиров:

– Асадбекларнинг иши янги босқичга киряпти, – деди.
– Уларнинг орасидаги одамимиз топилди. Уни нарко-куръер сифатида Красноярга юборишган экан. Назаримда синааб кўришмоқчи бўлишган. Унинг хабарига қараганда, Асадбек ўзининг энг яқин шеригидан узоклашган. Орага Москва мафияси аралашган. Демак, иши яна ҳам қийинлашади. Москва жиноий гурухининг милиция билан алоқаси яхшига ўхшайди. Биз бир янги гап топиб у ёққа юборсак, йўқ бўлиб кетиши мумкин. Красноярда бизнинг одамни мол билан қўлга олишган. Лекин унинг уйига текширув келмаган. Биз томонга хабар ҳам берилмаган. Кейин уни қамоқдан чиқаришган. Ҳозир унга иш буюрмай қўйишган.

– Чакириб олиш керакдир?

– Ҳали вақт бор. Асадбекнинг “Кесакполвон” лақабли шериги Москва гурухи билан қорадори бўйича катта иш бошлаганга ўхшайди. Асадбек четда эмиш. Нега? Шуни аниқлаш керак. Яна бир гап: Миродил деган одамнинг хотини бизга мурожаат қилди: эри йўқмиш. Маҳмуд Эҳсоновнинг жанозасидан кейин йўқолган. “КамАЗ”дан тушган одам ўшанга ўхшайди: паст бўйли, калласи катта. Лақаби ҳам шунга яраша – Хумкалла.

– Тинчтиб юборишганми?

– Шунақага ўхшайди. Бу ишлар бўйича маълумот юқори идорага қадар етиб борди. Янги каттамиз бу масалада жуда қаттиқ талаб қиляпти. Биз сизни бу ёққа ишга чакириш маслаҳатини пишириб қўйдик. Асадбеклар доирасига боғлиқ ёпилган ҳамма ишлар қайта қўзготилади. Нима дейсиз?

Зоҳид янги раҳбарнинг талаблари ҳақида майор Солиев айтган гапларни эслаб, “демак, асосий ишлар энди бошланади”, деб қўйди.

– Нега ўйланиб қолдингиз? Таклиф ёқмадими? Ё кўркяпсизми?

– Кўркяпман. Шу ишнинг чала қолишидан қўркяпман.

— Энди бундан күркманг. Вақтингча, алдовчи чекиниш туғади.

Сайд Қодировнинг бу гапидан Зоҳиднинг кўнгли яйраб:

— Қахва ичмаймизми? — деб сўради.

— Ҳа, албатта, энди ақлни пешлаб олиш керак.

Икки кундан сўнг Зоҳид Сайд Қодировнинг ёнидаги хонадан жой олди. Уларга ҳаракатнинг асосий йўналишини ўн кун ичида ишлаб чиқиши топширилди. Улар гурӯҳнинг жиноятларини бир-бир баён қилиб беришлари мумкин эди. Аммо уларнинг зиммасида буни исбот этиш, гурӯҳнинг барча аъзоларини жиноят устида қўлга олиш вазифаси турарди.

У дамда Зоҳид ўзининг бу уринишдаги биринчи курбон бўлишини билмас эди.

2

Зоҳид иш жойини ўзгартирган куни Асадбек ўғли, келинлари билан Москвага қараб учди. Унинг қароридан Кесакполвон Хонгирейни огоҳ этиб, “Жамшид бирга келсин”, деган топшириқни олди. Жамшиднинг шаҳарда Тарзан билан қиладиган ишлари бор эди. Шунинг учун Асадбек унинг ўзига хамроҳ бўлишини нохушлик билан қабул этди.

Московада уларни Иликонинг ўзи кутиб олиб, икки кундан сўнг Абдусамад билан келинларни ўзи кузатди.

Кузатадиган куни эрталабдан Асадбекнинг кўнгли гаш бўлди. Назарида фарзандини, келинларини сўнгги марта кўраётгандай эди. “Шереметьево-2”га этиб боришиганда болалари текширувдан ўтаётган экан. Ўғлини бағрига босиб ўпганида, келинлари Оврупо одатига кўра унинг ёноғидан ўпишганда, айниқса Муштарий йигидан овунолмаган ҳолда аста-аста узоклашаётганида ундаги гашлик аланга олди. Чап кўкрагидан бир нима узилгандай бўлди. У ҳатто “юрагим ҳозир ёрилади, бу айрилиқка чидай олмайди”, деб ўйлади. Юраги ёрилиб ўлганларни кўп эшиштан: аввал кўз олди қоронгулашади, нафаси қайтади, кейин чап курагида қаттиқ оғриқ сезади... Асадбек айнан шундай бўлишини истади. Ҳаммасидан биратўла кутулгиси келди. Лекин кўз олди қоронгулашмади, нафа-

си қайтмади, курагида оғриқ сезмади. Фақат бүгзига бир нима тиқилиб, үйғлагиси келди. Күзларидаи ёш оққанини ўзи ҳам сезмади.

Учоқ учеб кетганидаи сүнг ҳам Асадбек изига қайтгиси келмай турди. Илико шу ердаги ресторонда жой тайёрлаганини айтгач, унга ноилож эргашди.

Илико “уларнинг парвози бехатар бўлсин”, деб кадаҳ кўтаргач, бўғзида қадалиб турган нарсадан кутулиш учун ҳам ичди. Арок томоғини куйдириб ўтди-ю, аммо қадалиб турган нарса йўқолмади.

Жамшиднинг соатга қараб олганини сезган Илико:

- Ишинг бўлса боравер, Бекни ўзим кузатиб қўяман, – деди.

Жамшид “ижозатми?” дегандай хожасига қаради. Асадбек уни Хонгирей чақиртирганини биларди. Шу сабабли кўз қараши билан “боравер”, деб рухсат берди.

Илико бобосининг сўнгти дамларини, Суликони кўп эслаганини айта туриб:

- Сени ҳам кўп ёдга олдилар, – деди.

Асадбек чолнинг армонларини хаёлига келтириб:

- Бобонг сенга насиҳат килиб қўйишмни истагандилар, – деди.

– Қанақа насиҳат?

– Бобонг сени йўлингдан қайтишишингни, бошқача яшашингни хоҳлагандилар.

– Буни биламан... ўзимга ҳам айтганлар. Энди орқага қайтиш йўқ. Орқада фақат ўлим бор. Энди ўйиндан чиқиши мумкинмас, бу ўзингта ҳам маълум.

– Олдинда ҳам ўлим бор, – деди Асадбек ўйчан тарзда.

– Тўғри айтдинг. Истаймизми, истамаймизми, энди икки ўлим оралиғида “лезгинка”га ўйнайверамиз.

– Мен унгача озгина бўлса ҳам одамга ўхшаб яшаб олмоқчиман. Менинг ошнам бор. Бир куни “сен баҳт излаб умр кечирмадинг, қасос деб яшадинг”, деб таъна қилди менга. Умуман у тўғри айтди. Энди мен учун битта қасос қолди. Кейин баҳт излаб кўрсаммикин? – Асадбек шундай деб аянчли кулимсиради.

Илико сигарет тутатиб, тутундан нимадир ўқигандай тикилди.

— Йўқ, — деди у. — Энди кечикдинг, Бек. Бизнинг бахтимиз — зўр бир душманнинг қўлидан ўлим топиш.

— Бахтга кечикдим... — деди Асадбек хўрсиниб, — Қасосга кечикмасам бас.

— Қасосинг — Хонгирейми?

— Ҳа. Яна бир киши.

— Шошилма. Хонгирейни менга кўйиб берасан. Унга энг аввал мен ҳақлиман. Иш пишяпти. Якинда у ўлим фариштаси билан ўпишади. Сен менга ҳалакит бермай тур.

— Йўқ, Илико, сен менга ҳалакит берма. Сендан кўра мен икки, йўқ, уч карра ҳақлиман. Ўртада сен учун аканг бор, холос. Менинг эса дўстим билан ўғлим бор. Яна тутинган укам ҳам бор.

— Сен нимага қасд қилаётганингни билмаяпсан. Бу ерда Хонгирейни чивин чакиши ҳам қийин.

— Шунинг учун у биз томонга бориши керак. Якинда борганида ғафлатда эдим. У яна бир боради.

— Мен бехабар қолмай.

Иликонинг кузатувида “Домодедово”га келган Асадбек Жамшидни кутиб, ҳатто кейинги учоқда учмоқчи ҳам бўлди. Лекин Илико бунга кўнмади.

Жамшид икки кундан сўнг қайтиб, ушланиб қолиши сабабини айтди.

Жамшидни йўқлаган Хонгирей олдинда катта ишлар турганлигидан гапириб, Кесакполвондан кўнгли тўлмаётганини билдириди:

— У бир меров, лакма экан. Бек аканг қандай қилиб уни ёнида олиб юрибди?

Жамшид “билмайман” дегандай елка қисди.

— Мен унинг ўрнида сени кўрмоқчиман, — деди Хонгирей ўткир кўзини унга қадаб.

Жамшид бу кутилмаган гапдан ноқулай аҳволга тушиб, ундан нигоҳини олиб қочди.

— Менинг устозим Зелихон оға одам танлашни биларди. Сени менга бекорга тавсия этмаган. Сен ноз қилиб ўзингни у ён-бу ён ташламагину, Бекнинг ўрнига тайёрлан. Бек сени ўлдирмокчи эди. Истасанг уни ўлдиришинг мумкин. Мен уни сенга совға қилдим.

Хонгирей бу мақтовлардан сўнг Жамшидга бўлажак вазифани тушунтириди:

— Кечакида Москвага полшалик талабалар келишди. Комиссаромларнинг “Спутник” деган сайёхлик хизмати бор, биласанми? Полшаликлар шуларнинг таклифи билан келишган. Эртадан кейин улар сенинг юргингга учишади. Уларнинг орасида краковлик бир йигит бор. Сен Краковда бўлганимисан?

— Йўқ.

— Адашма, бўлгансан, эсингдан чиқдими? Ахир “юксак аскарлик бурчингни” Краков яқинидаги Совет кўшинлари сафида ўтгансан-ку?

Жамшид Хонгирейнинг нима демоқчи эканини англаб, “давом этаверинг, мақсадингизни тушунаяпман”, деб қараб тураверди.

— Полшаликлар “Юность” меҳмонхонасиага жойлашишган. Сенинг хонанг ўша краковлик йигитнинг рўпарасида. Йигитнинг исми – Валдемар Вилчек.

Хонгирей шундай деб унга сурат кўрсатди. Кейин “Краков” деган суратли китобни кўлига тутқазди.

— Кечгача кўриб, ўқиб, сув қилиб ичиб юбор. Кечқурун у билан ресторонда танишасан. Қолган топшириқни Маматбейдан вақти келгандан оласан, – деди Хонгирей.

Хонгирейнинг топшириғини, Валдемар билан танишиб келганини баён қилиб бўлгач, Жамшид “Энди нима киламиз?” дегандай Асадбекка каради.

Жамшид “Краков” деган сўзни тилга олгандаёқ Асадбек Хонгирейнинг Краковга бориши ҳақидаги гапини эслади. Отасининг васияти, амакисининг Краков учун бўлган жангларда ҳалок бўлганини Жамшиднинг шушаҳар яқинида хизмат қилгани билан бир нарса эканини тушунди. Хонгирейнинг мақсадини фаҳмлагандай ҳам бўлди:

— Полковникнинг ўлимини тўртингчи касалхонада тобутга жойлашганми? – Асадбек шундай савол берди-ю, жавоб кутмай, ўйланди: “Полковник яшаган меҳмонхонадан бу касалхона узоқ. Ёшлиарнинг меҳмонхонаси эса жуда яқин... Краковлик бола ҳам шу ерга тушмасмикин?..”

— Маматбей нима қилишни айтмадими?

— Йўқ ҳали.

- Болани балки полковник сингари меҳмон қиласан?
- Йўт-е?
- Молнинг ярми шу ерда-ку? Сен тўртинчи касалхонага бор. Ўликни ёрган одамни топ. Сикувга ол. Аммо қочириб юборма, бизга ҳам бир хизмат қилиб бериши мумкин. Агар мен Хонгирейнинг ўрнида бўлганимда қорадорини чет элга Масков орқали юбормас эдим. Чегарадан катта молни олиб ўтиш осонмас. Масковга олиб кетган молни ўша атрофда пуллайди. Чет эл билан аҳди бўлса – энг осон йўл шу. Божхонада ўлик титиб кўрилмайди. Сен Тарзанга тайинла. Йигитларни хитлатиб кўймасдан Ҳайдар акангни кузатсин.

Асадбекнинг тахмини тўғри чикқанди. Жамшид полшаликлар Урганчдан қайтишганда билди. Маматбей Krakovlik йигитни яхшилаб меҳмон қилишни топшириб, қўлига ихчам елим халтачада кукун берди. Жамшиднинг вазифаси шу кукунни мусалласга солиш эди халос. Полковникни кузатиб боргандай бориши, кутиб ўтириши лозим эмасди. Кечаси қорнида кучли оғриқ турган меҳмонни “Тез ёрдам” энг яқин жойга – тўртинчи касалхонага олиб бормоғи муқаррар эди.

3

Жамшид полшалик меҳмонлар билан учган куннинг индинига Хонгирей хос йигитлари билан бирга Варшавага, автомобил сафарига йўл олди. У ҳаммасини аниқ ҳисоблаб чикқан эди. Полшаликлар Урганч саёҳатидан қайтишиб, Жамшид Валдемарни меҳмон қилаётганида Хонгирейнинг машинаси Брест чегара постидан ўтган эди. Унинг мўлжалича, Польша ерларида сайру-саёҳат қилиб Krakovga келгунича Валдемарнинг жасади солинган тобут Krakovга келтирилиб, марҳум ерга топширилиши керак эди.

Хонгирейнинг режасидан бехабар пан Любомирский меҳмонларни қароргоҳида кутиб олиб, зиёфат қилгач, олиб келинган қорадорининг миқдори билан қизиқди.

– Сиз айттандан кўра кўпроқ, – деди Хонгирей унга айёрлик билан боқиб.

Сўнг молнинг қаердалигини айтди. Бу янгилик кўпни кўрган панни ҳам таажжубга солди. Ўликнинг қорнига

қорадори тиқиш ҳатто унга ҳам вахшийлик бўлиб туюлуб, қошларини сал чимириди.

– У ҳолда бериладиган пулнинг ўн фоизини чегириб қоламиз, – деди у.

Кашфиёти учун пандан олқиши эшишишни ният қилган Хонгирей унинг бу гапидан ажабланди:

– Нега энди? Аҳдни бузасизми?

– Аҳд бузилмайди. Биз бир полшалик йигитни ўлдиришга аҳдлашмаган эдик. Ўн фоиз мархумнинг оиласига берилади.

– Уни биз ўлдирмадик. Кўп мева еб, заҳарланган.

– Ёш йигитлар бекорга заҳарланишмайди.

Хонгирей қовоғи солиқ паннинг бир сўзли эканини билиб:

– Хўп, унда беш фоизини берамиз, – деди.

– Мен савдолашмайман, – деди пан кескин тарзда. – Пулни сиз бермайсиз, биз оламиз.

Ортиқча эътиrozга ўрин қолмади. Кеч кириши билан йўлга отланишди. Пан Любомирский Хонгирейнинг йигитларидан қуролларини олдириб қўйиб, уларни қароргоҳда колдирди. Ўзи ҳам қабристонга бормади. Хонгирей унинг ёрдамчилари билан қабристонга бориб тобутнинг чиқариб олинишини, очилишини ўзи кузатди. Жасаднинг эгнидаги кийим ечилиши билан ёрилган коринни тиккан ипларга қаради. Иплар келишилгандек зарҳал эди. Тугунлари ҳам белгиланганча эди. Хонгирей “демак, йўлда очишмабди”, деб енгил тин олди. Бирок, мурданинг қорни очилиб, қорадори ўралган тугунча кўринмагач, кўз олди қоронгулашди. Пан Любомирскийнинг ёрдамчиси “нега алдадинг?” ёки “сенга ким панд берди?” деб сўраб ўтиргади. Йигитларига имо қилиши билан Хонгирейнинг қўллари орқасига қайрилиб, кишан урилди.

Пан Любомирский ҳам “нега ундай бўлди?” деб суриштирмади.

– Сен билан иш пишмаслигини сезган эдим. Гамлет ҳадеб мақтагани учун ишонибман. Сен катта иш килолмас экансан. Ўзингнинг бу ёкка келишинг, сенинг энг катта аҳмоклигинг. Режангнинг нима учун амалга ошмагани билан менинг ишим йўқ. Бу сенинг масаланг.

Бундан бу ёғига сен Львовга ҳам яқинлашмайсан. Ўлган йигитнинг хунини эса барибир тўлайсан. Йигирма кило дорининг ҳисобидан берасан. Пул келгунча йигитларинг шу ерда туришади. Бир ҳафта ичидаги пул келмаса, буларнинг ўликларини олиб кетасан. Ҳа, олиб кетасан. Бу ерга кўмдирмайман уларни.

Катта бойлик ҳавасида йўлга чиқкан Хонгирей орқасидан тепки еб хорланган ит каби Москвага қайди-ю, Кесакполвонни чакиртирди.

Хонгирейнинг режасини ўзича тўғри ўқиган Асадбек айнан шу ерда янгишиди: Хонгирей нима гап бўлганини суришириш учун ўзи келмай, айборларни чакиртиришни маъқул кўрди.

4

Москвага шошқич чакиртирилганларининг боисини Маматбей ҳам, Кесакполвон, Жамшид ҳам билишмас эди. Хонгирей уларнинг ҳар бири билан алоҳида, алоҳида гаплашди. Унга қадар Кесакполвон ҳам, Жамшид ҳам зиндан каби қоп-қоронғу ва зах ертўлада маҳбус каби сакландилар.

Жамшид ўз вазифасини бехато бажарган эди. У полшаликнинг вафотидан кейинги бўлажак воқеалардан бехабар эди. Кейинги ишлардан фақат Маматбей билан Кесакполвонгина хабардор эди. Шунинг учун Жамшиднинг боши устидаги гумон булати тарқалиб, Кесакполвон томонда куюқлашди.

Полковникнинг тобути ёнида ҳам, краковликникида ҳам Кесакполвон турган эди. У тобут қопқоғини маҳкам михлатиб, котириб кетганди. Кетиши билан Тарзаннинг келиши, тобут очилиб, қорадори олиниши, марҳумнинг қорни аввалгидай тикиб қўйилишини у етти ухлаб, бир тушида кўрмаган эди. Масалага қоринни ёрган дўхтири ойдинлик киритиши мумкин эди. Аммо Хонгирей Кесакполвонга бундай имконият бермади. Жамшид билан қайтган Маматбей ўша одамни қидирди. Бироқ, тополмади.

Хонгирей “Асадбекка совға”, деб бир кути берив юборган эди. Жамшид унда нима борлигини тахминан

билганлиги учун кўрсатгиси келмади. Лекин совға олиб келганини билдириди.

— Кўрсат, — деб талаб қилди Асадбек.

Жамшид уни уйга олиб киришни истамади. Асадбек кўчага чиққач, машина юкхонасини очиб, кути боғланган шойи тасмани ечди.

Жамшидинг тахмини тўғри эди — қутида Кесакполвоннинг калласи ётарди. Асадбек унга узоқ тикилмади. Бир пайтлар унинг юзига тупурган лаблар гўё алам билан қимтилган эди. Чакчайиб қолган кўзлар эса гўё “Мен ўлмаганман, тирикман, мен ўлмайман” деяётгандай эди. Асадбек бу ўлик башарага тупургиси, тупуриб хумордан чиқкиси келди. Бироқ ўзини тутди. Кутининг қопқоғини ёпди-да:

— Кўмдириб кўй, — деди.

— Қаерга? — деб сўради Жамшид.

— Малла гўрковга айт, Ҳосилнинг гўрига қўйсин.

Жамшид машинага ўтираётганида Асадбек уни тўхтатди:

— Маллага тайнла, кўзларини юмдириб, кейин қўйсин.

Гўрков харчанд уринмасин, қотиб қолган мижжалар юмилмади. Шундан сўнг у очик кўзлар устига бир ҳовуч тупроқ тўқди-да, лаҳад устидан тупроқ тортди.

Бу дунёга сигишмай, талашган икки одам бир лаҳадда жам бўлишди...

Бир ҳафтадан сўнг почтачи Асадбекнига қалин хатжилд ташлаб кетди. Асадбек бировга хат ҳам ёзмасди, мактуб ҳам олмасди. Шунинг учун ажабланиб, жилдни очди. Ундан газета чиқди. Ярим бетга яқин жойни эгаллаган мақола ўртасида Хонгирейнинг расми бор эди. Йўғон ҳарфлар билан “ХХ аср: Гирей хоннинг ҳожатхонада ўлдирилиши” деб сарлавҳа қўйилган мақола “Утган куни Москвауда “Хонгирей” номи билан машҳур қонундаги ўғри ҳожатхонада чавақлаб ташланди...” деган сатрлар билан бошланарди.

Асадбек мақолани охиригача ўқимади.

Илико уни доғда қолдиргани учун армон билан хўрсиңди.

Хонгирейнинг ўлимини эшитган Илико ҳам шундай

армон билан хўрсингандада, Хонгирейни томсклик Балабу-ханинг йигитлари ўлдириб кетишганидан у бехабар эди.

Асадбек уйга сиғмай, кўчага чиқди.

Нима учундир кўча гавжум эди.

Асадбек нима учундир одамлар оқимиға қарши юриб борарди...

АЙТАР СЎЗИМИЗНИНГ ИНТИҲОСИ

Васл тугаб, фироққа етишилди.

Узок йиллар мобайнида беҳисоб сатрлар орқали танишганимиз яхши-ёмон одамлар билан хайрлашиш фурсати етди.

Ҳазрат Навоий “Муншаот”ларида “Машаққат эса ибтидоси анинг, мурод ўлгуси интиҳоси анинг”, деб ёзмиш эканлар.

Оллоҳ барчаларимизни машаққат саҳросидан кечиб ўтиб, муродга етишганлардан қилсан.

Дастлабки сатрларни битишдан олдин Яратганга мунојжот этиб, баёнларимда Ҳақ йўлдан тойдирмаслигини тилаган эдим, яна илтижо этаман: Ё, Раб, бизларни, то Қиёматга қадар зурриёдларимизни ҳам адашганлардан қилмагин.

Тангри таолога беҳисоб-беҳисоб ва яна беҳисоб шукроналаримиз бўлсинким, ўзининг мадади ила шунингдек, Сиз азиз китобхонларнинг дуолари туфайли мўлжалимиздаги яна бир баён ниҳоясига етди. Тангри тилагимизни право айлаб, ажойиб бир баҳт бағишлади. Бундайин баҳт сиз азизларга, хусусан, ҳамасрларимизга ҳам насиб этсин! Эндиғи тилагимиз: бажарган ишимиз хайрли бўлгай. Омийн йа Раббил-оламийн. Шубҳасизки, бу баёнларда қаламнинг ожизлиги сабабли йўл қўйилган хатолар ҳам учраси. Бунинг учун тавбалар қилганимиз баробаринда Сиз, азизлардан узр сўраймиз.

Яна ҳазрат Навоий дебдиларким:

*Интиҳоси ишқнинг ҳижрон эмиш, эй аҳли ишқ,
Васл даврони аро магрур бўлманг асрү ҳам.*

Бизнинг баёнимиздаги кўп одамлар дунё васлига мағрур бўлиб, оқибатда аламга банди бўлдилар. Улар Яратганинг огоҳлантиришини эшитмаслик учун

қулокларига гүё қўрғошин қўйдилар. Раҳмоннинг эслатмаларини ўқимаслик учун гүё кўзларига нил тортиб, кўр бўлиб олдилар. Бу дунёда қул бўлишга арзийдиган матоҳнинг ўзи йўқлигини фаҳмламадилар. Оқибат, Оллоҳ ўзининг ваъдасига кўра, уларга шайтонларни ҳамроҳ килиб қўйди. Шайтон уларни тўғри йўлдан тўсди. Қачонки Қиёмат чинқириги янграб, бундайлар Оллоҳнинг хузурига боришгач, афсус чекадилар ва умрлари бўйи жонажон ҳамроҳ бўлган шайтон алайҳилаънага қараб “Кани эди, мен билан сенинг орамиздаги масофа мағриб ва машриқчалик узоқ бўлса. Сен энг ёмон ҳамроҳсан”*, дер эканлар.

Оллоҳ ҳеч қайсимизни – ўзимизни, зурриёдларимизни, қавму қариндошларимизни, биродарларимизни, таниш-билишларимизни бундайлардан қилмасин, инша Оллоҳ!

Барча, барчага, ҳатто ўзимизга душман деб билган кимсаларга ҳам ҳидоят берсин.

Барчага ҳидоят насиб этса, бу дунё қанчалар гўзал бўлар эди, валлоҳи аълам!

---

* Зухруф сурасининг 39-оятидан маъно таржима.

ТОҲИР МАЛИК

ШАЙТАНАТ

Қисса

Тўртинчи китоб

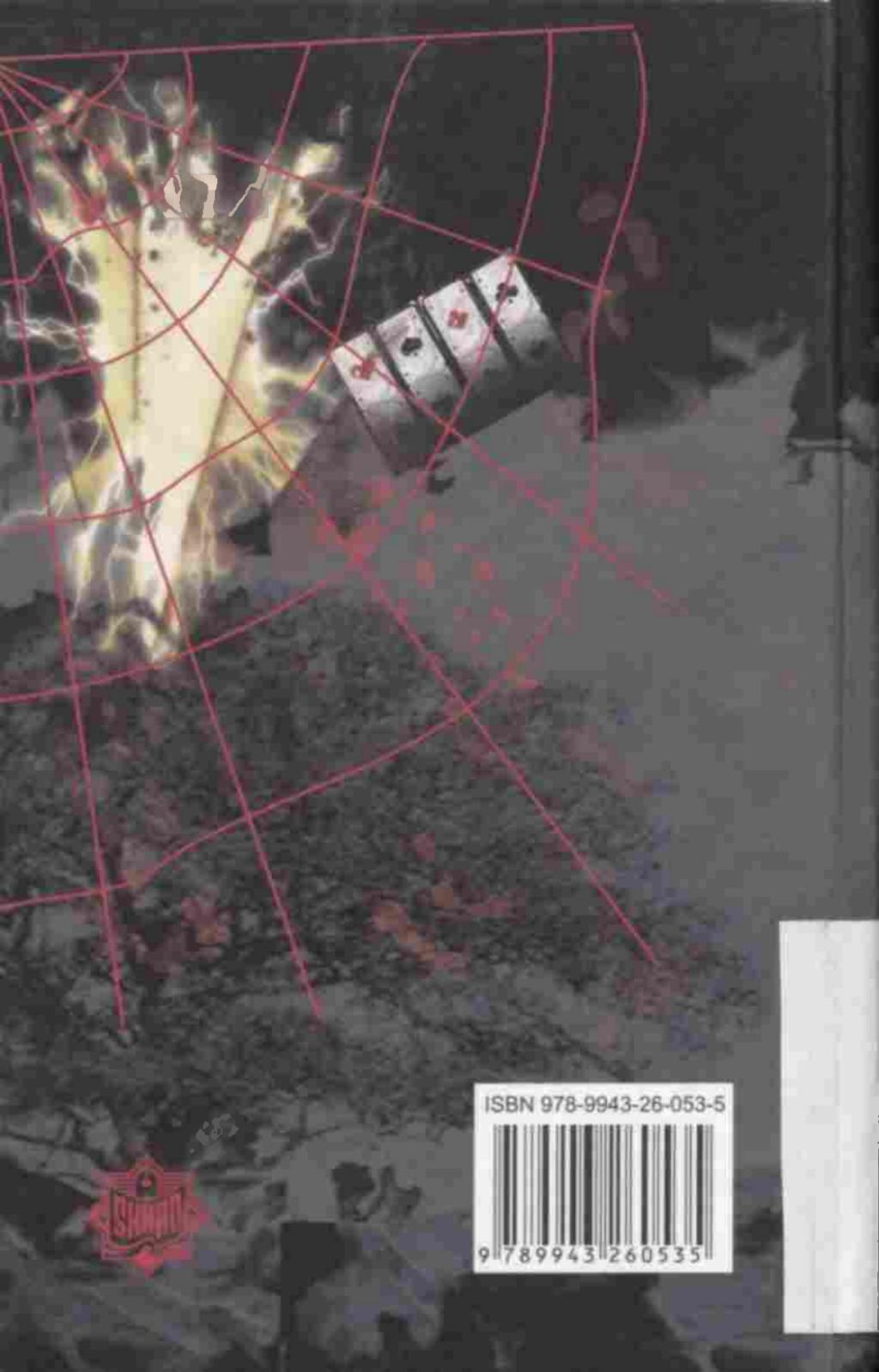
«Sharq» нашриёт-матбаа
акциядорлик компанияси
Бош таҳририяти
Тошкент — 2013

Муҳаррир Фирдавс Отахонов
Бадиий муҳаррир Умид Холиков
Техник муҳаррир Раъно Бобохонова
Саҳифаловчи Mastura Atxamova

Нашр лицензияси AI № 201, 28.08.2011 йил.

Теришга берилди 01.01.2012. Босишга рухсат этилди
31.10.2013. Бичими 84x108^{1/32}. «TimesNewRoman» гарнитура-
си. Офсет босма. Шартли босма табори 26,04. Нашриёт-хисоб
табори 26,44. Адади 5000 нусха. Буюртма № 3180. Баҳоси ке-
лишилган нархда.

**«Sharq» нашриёт-матбаа
акциядорлик компанияси босмахонаси.
100000, Тошкент шаҳри, Буюк Турон, 41.**

ISBN 978-9943-26-053-5

9 789943 260535

